RÉBAY MAGDOLNA

Református oktatáspolitika a Horthy-korszakban

RÉBAY MAGDOLNA

Református oktatáspolitika a Horthy-korszakban

RÉBAY MAGDOLNA

Református oktatáspolitika a Horthy-korszakban

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press

A kutatás megkezdését az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja tette lehetővé.
A kutatás befejezésére és a kötet megjelenésére a MEC_21 kódszámú Tudományos Mecenatúra Pályázatnak köszönhetően nyílt lehetőség.

A MEC_K 141092 számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a MEC _K_21 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

Lektorálta: Hodossi Sándor és Pornói Imre

Borítóképek:
Ravasz László püspök és Horthy Miklós kormányzó a Lónyay Gimnázium új épületének felavatásán (1943).
Ráday Levéltár A/1. Fotó Lónyay gimnázium felavatási album 1943.
Ravasz László püspök a nagykőrösi református gimnáziumban (1933. jan. 1.).
Ráday Levéltár, A/1 Fotó
Antal Géza, Ravasz László, Soltész Elemér, Stráner Vilmos és Baltazár Dezső H. c. doktoravatása, 1929. XII. 15. Debreceni Egyetem elektronikus Archívuma (DEA), Egyetemtörténeti fotótár
http://hdl.handle.net/2437/80949. Letöltés ideje: 2025. 03. 30.

ISBN 978-963-615-217-8 (print)
ISBN 978-963-615-218-5 (ePUB)

© Rébay Magdolna

© Debreceni Egyetemi Kiadó – Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
dupress.unideb.hu
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi
Borítótervezés: M. Szabó Monika
Műszaki szerkesztés: Madarász György
Korrektor: Török Tünde
Készült a Debreceni Egyetemi Kiadó nyomdájában, 2025-ben

Blankának

Tartalom

Előszó

Bevezetés

AZ EGYHÁZKERÜLETEK OKTATÁSPOLITIKÁJA

A Tiszántúli Református Egyházkerület

Az egyházkerület helyzete
Általános oktatáspolitikai célok
Református nevelési-oktatási intézményhálózat
- Népiskolák
- Középfokú iskolák
- Középiskolák
- Tanárképzés
- Egyéb nevelési és oktatási intézmények

Vitás kérdések az egyház és az állam közt
- A finanszírozás kérdése
- Az autonómia kérdése
- A felekezeti arányosság
- Az énektanárok javadalmazása
- Leventemozgalom
- Pozitív példák

Új finanszírozási rendszer szükségessége
Vallásoktatás
Összegzés
Források

A Dunamelléki Református Egyházkerület

Az egyházkerület helyzete
Általános oktatáspolitikai célok
Református nevelési-oktatási intézményhálózat
- Népiskolák, tanító(nő)képzők
- Polgári iskolák
- Középiskolák
- A kecskeméti jogakadémia
- Egyéb nevelési és oktatási intézmények

Összegzés
Források

A Tiszáninneni Református Egyházkerület

Az egyházkerület helyzete
Általános oktatáspolitikai célok
A finanszírozás és az autonómia kérdése
Református nevelési-oktatási intézményhálózat
  Népiskolák
  Közép- és felsőfokú oktatás
Vallásoktatás
Összegzés
Források

A Dunántúli Református Egyházkerület

Az egyházkerület helyzete
Általános oktatáspolitikai célok
Református nevelési-oktatási intézményhálózat
  Népiskolák
  Középfokú iskolák
  Középiskolák
  Óvodák
  Népfőiskolák
  Árvaházak
A VKM megítélése
A finanszírozás kérdése
Az autonómia kérdése
Vallásoktatás
Összegzés
Források

PROBLÉMATÖRTÉNETI CSOMÓPONTOK

Kényszerű együttlét?

Bevezetés
A szabályozási környezet
  A törvényi és rendeleti szintű szabályozás
  A rendtartások előírásai
A református gyakorlat
Összegzés
Források
Függelék

Az autonómia határai(n)

Jelszavak mentén
Elvi egység
Vitás kérdések
  A finanszírozás
  Az intézményrendszer
  Tanítók és tanárok
Az egyház reakciója
Megoldás?
Összegzés

Források

Az arányosabb és igazságosabb teherviselés jegyében

Bevezetés
A felekezeti népiskolák helyzete
Javaslatok a finanszírozás reformjára
  Horváth Győző: a „kultúradó”
  Rusztek Károly: „a magyar rendszer általánosítása”
  Református értékelések, javaslatok és intézkedések
    Helyzetértékelések
    Megoldási javaslatok
    Intézkedések
    Egyéb reformjavaslatok
A minisztérium reakciója
Összegzés
Források

Megoldási kísérlet a kisiskolák helyzetére: a lelkésztanítóság intézménye

A lelkésztanítóság mint megoldás: a dualizmus kora
A lelkésztanítóság mint megoldás: a Horthy-korszak
A lelkésztanító-képzés gyakorlati megvalósítása
A lelkésztanítók alkalmazása
Felmerülő nehézségek
A lelkésztanítóság előnyei
Összegzés
Források
Függelék

A református oktatás a visszacsatolt területeken (1938–1944/45)

A jogi egység helyreállítása
Általános oktatáspolitikai célok
Református nevelési-oktatási intézményhálózat
  Népiskolák
  Tanító(nő)képzés
  Polgári fiú- és leányiskolák
  Középiskolák
  Teológusképzés
  Óvodák
  Árvaház
Megoldandó problémák, új kezdeményezések
Vallásoktatás
Összegzés
Források

Kitekintés: A Bányai Evangélikus Egyházkerület oktatáspolitikája (1920–1931)

Bevezetés
Az iskolahálózat
Elvek és célok
A finanszírozás kérdése

Az államosítás
Az állam és az egyház közti kapcsolat
A „kultúrfölény” értelmezései
Az autonómia kérdése
Vallásoktatás
Összegzés
Források

ÖSSZEGZÉS

Ideológiai egyezés

Finanszírozási válság

Erősödő szakmaiság

Források

Személynévmutató

Helynévmutató

Képek jegyzéke

Ábrák, táblázatok, térképek jegyzéke

Abstract – Reformed educational policy in the Horthy Era

Előszó

Közel két évtizednyi kutatómunka során született résztanulmányokat szerkesztettem a jelen kötetbe. Az alapötlet témavezetőmtől, Kósa Lászlótól származik, aki a *Református közoktatás a fővárosban a kezdetektől 1952-ig* c. doktori disszertációm születése közben adta a tanácsot: olvassam el a területileg illetékes egyházmegyék és egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyveit, kimondottan az esperesi és a püspöki jelentéseket. Javaslatát ezúton is hálásan köszönöm. Végül a jegyzőkönyvek egyéb releváns pontjait is részeletesebben feldolgoztam, így a disszertáció alcímet is kapott: *Kitekintéssel az illetékes egyházmegyék és a Dunamelléki Református Egyházkerület közoktatási politikájára*.

Az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának köszönhetően 2010 és 2013 közt folytattam a kutatást, kiterjesztettem a többi egyházkerületre. Ennek eredményeként elkészült a habilitációs értekezésem 2013-ban. Viszont a hatalmas forrásbázis nem tette lehetővé, hogy a teljes Horthy-korszak közgyűlési iratanyagát áttekintsem. Ezért újra és újra visszatértem a témához. Összesen 16 konferencián szerepeltem a részeredményekkel, amelyeket 17 tanulmányban mutattam be.

Az MEC_21 kódszámú Tudományos Mecenatúra Pályázatnak köszönhetően lehetőségem nyílt a tanulmányok összefűzésére, a még hiányzó fejezetek elkészítésével könyvvé alakítására. (Az első megjelenéshez – lásd minden fejezet első lábjegyzete – viszonyítva tehát minden írás kisebb vagy nagyobb mértékben átdolgozásra került.) Arra törekedtem, hogy minden fejezet önmagában is megálljon, egyben a teljes kötet szerves egysége legyen.

A főként a kutatás elhúzódásából adódó egyenetlenségeket a lehetőségekhez mérten a szerkesztés során igyekeztem mérsékelni. Mindez az egyházkerületek oktatáspolitikájával foglalkozó részt tekintve legkevésbé a 4. kutatási kérdés, a vallásoktatás története esetén sikerült. A

Dunamelléki Egyházkerületről szóló fejezetből teljesen ki is maradt. A különbségek másik oka a forrásbázis eltéréséből fakad: például a nyomtatásban megjelent tiszántúli egyházkerületi jegyzőkönyvek az 1944-es évre vonatkozóan nem tartalmaznak érdemi információt, ezért a Horthy-korszak legvégének a bemutatására ebben az esetben nem is vállalkozhattam.

Időközben a jegyzőkönyvek egy részét digitalizálták, a kutatási módszeren azonban már nem változtattam, maradtam a hagyományos történeti dokumentumelemzésnél. Idő hiányában más forráscsoportok (például egyházi lapok) sem kerültek beemelésre. Az egyházkerületi közgyűlések narratívumait ismerhetjük meg tehát. Ezek hivatalos, nyilvánosság számára készült dokumentumok, amelyekből inkább a döntések követhetők nyomon, s kevéssé tárulnak fel az azt megelőző diskurzusok. A püspökök éves jelentéseikben reagáltak a kormány felekezeti iskolákat érintő döntéseire. Véleményeikből kibonthatók oktatáspolitikai elveik és céljaik. A különböző nevelési és oktatási intézményekről készített egyenkénti vagy összesített jelentések pedig az elmúlt év legfontosabb adatait tartalmazzák. Legtöbbet a kerületi fenntartású intézményekről tudhatunk meg.

Mivel a felmerült témák hasonlóak, ezért néhányukat (autonómia, finanszírozás, lelkésztanítóság, koedukáció, visszakerült területek oktatásügye) a kötet második felében külön is tárgyalom. A feldolgozott források csak tükrözik a kormányzati szereplők, államigazgatásban dolgozók nézeteit. Az állami források elemzésére ugyanis monográfiáiban Nagy Péter Tibor már vállalkozott.

Köszönöm a lektorok (Hodossi Sándor és Pornói Imre) munkáját, valamint Polónyi István ösztönzését egy újabb könyv megírására.

A kötetet ajánlom szeretett Blanka lányunknak, a született kutatónak, megköszönve neki rugalmasságát.

Budapest, 2024. július 25.

A szerző

Bevezetés

A missziós parancsban Jézus arra hívta az apostolokat, hogy *„tegyetek tanítványokká minden népeket (…) Tanítván őket, hogy megtartsák mindazt, a mit én parancsoltam néktek”* (Máté 28, 19).[1] E küldetésből fakad a keresztyén és keresztény egyházak tanító szervezetként történő önmeghatározása, ami megjelenik a református egyház hitvallásában, a Heidelbergi Kátéban is. A Káté – a kutatott korszakban született fordítást használva – a 103., *„Mit követel Isten a negyedik parancsolatban?”* kérdésre ezt a feleletet adja: *„azt követeli, hogy az Anyaszentegyház az Igét hirdettesse és az iskolákat fenntartsa”*.[2] E szellemiség jegyében minden önállóvá vált református egyházközség, ahogy ereje engedte, iskolát alapított.

A népiskolát ugyanis az *„egyház veteményes kertjé”*-nek tekintették. Fontos, hacsak nem elsődleges célja volt, hogy a felnövekvő református egyháztagokat – hiszen a keresztséggel azzá váltak – egyházias szellemben nevelje, hitüket kialakítsa, erősítse, elmélyítse. Arra törekedett, hogy a gyermekek felnőve az egyház tevékeny, egyháztársadalmi életben szerepet vállaló tagjaivá váljanak. Minderre a szekularizálódó világban, a családi vallásos nevelés gyengülésével, sőt visszaszorulásával a korábbinál is nagyobb szükség volt.

Az iskolafenntartás tehát a református egyháznak[3] a megalakulásától kezdve az egyik fő feladatát képezte. Az 1791. évi XXVI. tc. biztosította számára az autonómiát, s ennek részeként az iskolaalapítási jogot. Ugyanígy rendelkezett az 1848. évi XX. tc. is. Az ezt követő időszak tanügyi törvényei,[4] így a Horthy-korszak jogszabályai is, egészen az 1948. évi XXXIII. törvényig garantálták a református egyház számára az iskolaállítás és -fenntartás szabadságát.

A polgári iskolarendszer kiépítése a kiegyezést követően az oktatás fontos kötelességét, de egyben terhét levette a vallásfelekezetek válláról. Az Eötvös-féle népoktatási törvény (1868: XXXVIII. tc.) a községeket tette

felelőssé az alapfokú iskoláztatásért. Ezzel lehetővé vált a fennálló felekezeti iskola átadása, új iskola alapításának áthárítása. Erre olykor kényszer vitte rá a felekezeti fenntartókat, lévén képtelenek voltak az újonnan született jogszabályok előírásainak teljesítésére. Máskor egyszerűen a könnyebb út keresése. Az iskola azonban továbbra is a vallásos nevelés templom és család melletti legfontosabb színtere maradt, ezért elvesztése vagy hiánya kétségtelenül hátrányt is jelentett az egyre inkább elvilágiasodó világban. Ennek felismerése az egyház részéről legkésőbb a XIX. század végére tehető.

A református középiskolákat az átadás a lelkészutánpótlás nevelésének feladata miatt sem érintette. Sőt, a református felekezeti iskolarendszernek középszintű szektora még bővült is a dualizmus időszakában. Az egyház az újonnan létrejövő iskolatípusok iránti keresletet látva – és nem akarván lemaradni a többi felekezet mögött – ezek alapítására is vállalkozott. Közülük főként a polgári (leány)iskolákat és a tanító(nő)képzőket kell kiemelnünk. A felsőoktatásban is jelen volt a református egyház: több teológiai és jogakadémiát működtetett országszerte. Láthatjuk, hogy a dualizmus korának liberális kormányai – az állam már ekkor meginduló térnyerése ellenére – biztosították a felekezeti, így a református iskolafenntartás kereteit. Az iskolák az állami felügyelet alatt, az állami törvényekhez igazodva autonóm módon működhettek az egyházi hatóságok irányítása alatt.

Az 1881–1882. évi debreceni református alkotmányozó zsinat létrehozta az egyetemes (azaz egységes, országos) magyar református egyházat. A református oktatásügy irányításának legfelsőbb hatósága ezt követően az egyházat kormányzó Egyetemes Konvent (EK) lett. A szakmai előkészítés feladata a Konvent Egyetemes Tanügyi Bizottságára hárult. A saját területükön azonban az egyes egyházkerületek továbbra is jelentős kompetenciákkal rendelkeztek: intézkedési jogkörrel bírtak, javaslatokat tettek és továbbítottak a Konvent felé, az a fontos döntésekben kikérte a véleményüket, a határozatainak a végrehajtásáról a kerületi közgyűléseknek kellett rendelkezniük. Emellett a kerületek maguk is fenntartók voltak: elsődlegesen – de nem általánosan – a középfokú és a még magasabb fokú (középiskola, akadémia) oktatási intézmények működtetői. Az alapfokú iskoláknál a(z) – egyházmegyék felett – másodfokú főhatóság szerepét töltötték be. A kétségtelen egységesülés ellenére az egyházkerületek

jelentkeztek akkora mozgástérrel, hogy beszélhetünk egyházkerületi oktatáspolitikáról.[5]

A jelen kötetben a Horthy-korszakra koncentráltunk, a két világháború közötti időszak református oktatáspolitikájának – elsősorban közoktatás-politikájának – a bemutatása és elemzése a célunk. A korszak kormányai vállaltan a keresztény és nemzeti ideológia talaján álltak. Ezért különösen érdekes[6], hogyan viszonyultak (és viszont) a magyar nemzeti jellegét kidomborító református egyház oktatási törekvéseihez. Vizsgálatunkban a református egyház oldaláról közelítettük meg a kérdést, mivel elsődlegesen felekezeti forrásokat vizsgáltunk meg. Az elemzési egységek egyrészt az egyházkerületek, másrészt a teljes, azaz az egyetemes magyar egyház volt. A református egyház önkormányzati rendszerének köszönhetően – ahogy fentebb írtuk – az egyházkerületek az egyházkerületek széles jogkörrel rendelkeztek, saját oktatáspolitikát folytattak, még ha az országos zsinat alkotta törvények adta kereteken belül is. Igazodniuk kellett továbbá az Egyetemes Konvent intézkedéseihez.

Témaválasztásunkat indokolja, hogy az egyházkerületek története vagy kiemelten oktatás- és neveléstörténete nincs feldolgozva. Előzményként Hörcsik Richárd összegző tanulmányára támaszkodhattunk.[7] Az állami felekezeti oktatáspolitika pedig leginkább Nagy Péter Tibor könyveiből volt megismerhető számunkra, akinek fő célja az állami expanzió vizsgálata volt.[8] Felhasználtuk továbbá – többek közt – Tőkéczki László írását is.[9] Az egyházkerületek – ahogy írtuk – a vizsgált korszakban a Konvent térnyerése ellenére jelentős autonómiával rendelkeztek. Tanulmányainkban a püspöki és a főgondnoki beszédeket felhasználva vázoljuk az egyházi vezetők oktatáspolitikai elképzeléseit. Különösen kíváncsiak voltunk ennek kapcsán az állam és az egyház oktatáspolitikája közti elvi különbségekre és hasonlóságokra. Írunk továbbá a kerületek oktatási intézményrendszeréről az óvodától kezdve egészen a jogakadémiákig, a közoktatási intézményekre fókuszálva.

A Magyarországi Református Egyház a trianoni békét követően négy egyházkerülettel rendelkezett. Ezek a Dunántúli, a Dunamelléki, a Tiszáninenni és a Tiszántúli Református Egyházkerület. (Az Erdélyi Egyházkerülettel, annak visszatérése ellenére nem foglalkozunk.) A kötetben az egyházkerületeket lélekszám szerinti sorrendben tárgyaljuk.[10]

Az egyházkerületek élén a lelkészi (püspök) és a világi (főgondnok) vezetői pozíciókban a korszak – egyházi és világi – közéletének meghatározó szereplőit találjuk, mint Baltazár Dezső tiszántúli, Antal Géza dunántúli vagy Ravasz László dunamelléki püspököt, illetve Darányi Ignác dunamelléki, Balogh Jenő dunántúli vagy farkasfalvi Farkas Géza tiszáninneni főgondnokot.

Legfőbb elsődleges forrásaink az évente egy vagy több alkalommal megrendezésre kerülő egyházkerületi közgyűlések jegyzőkönyvei voltak. Azok valamennyi oktatási témájú határozatát áttekintettük. (A jegyzőkönyvek részletességüket tekintve kerületenként, illetve a kiadás idejétől függően is eltérnek egymástól.) A közgyűlési jegyzőkönyvekkel egy kötetben kiadott tanácsülési vagy intézőbizottsági ülési jegyzőkönyveket is feldolgoztuk. A hivatkozások többnyire a közgyűlések jegyzőkönyveire történnek, ellenkező esetben a lábjegyzetben feltüntetjük, hogy mely tanácsülési vagy intézőbizottsági jegyzőkönyvre utalunk. A jegyzőkönyvi pontokat (másként számokat) p. betűvel rövidítjük, majd az oldalszámot adjuk meg.

A kutatást elsődlegesen az Országos Széchényi Könyvtárban, emellett a Ráday Gyűjteményben végeztük. A Budapesten nem elérhető nyomtatott közgyűlési jegyzőkönyveket nem elemeztük. Problémacentrikusan e forráscsoportot levéltári forrásokkal egészítettük ki. Kutattunk a Magyar Országos Levéltárban, a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárában, a Dunamelléki Egyházkerület Ráday Levéltárában, valamint a Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltárában.

Az alábbi fő kutatási kérdéseket fogalmaztuk meg:

1. Hogyan reagált az egyházkerület az állami oktatáspolitika törekvéseire, intézkedéseire?
2. Milyen oktatáspolitikai irányelveket fogalmazott meg ő maga?
3. Milyen lépéseket tett az iskolái megerősítése, az oktatás színvonala javításának/stabilizálásának érdekében?
4. Hogyan alakult az iskolai vallásoktatás története?

Részletes szempontrendszert nem dolgoztunk ki, hipotéziseket nem fogalmaztunk meg, kvalitatív kutatásról lévén szó, hagytuk, hogy a források vezessenek minket. Ezért – az egyházkerületi sajátosságok miatt – sem

egységes a szerkezete az egyes fejezeteknek. Másik ok a kutatás elhúzódása: az egyes résztanulmányok különböző intervallumokat öleltek fel, és noha az alapkérdések nem változtak, a háttérismeret bővült, így új fókuszok is megjelentek. A legkevésbé kidolgozott a vallásoktatás története. Ez alatt elsősorban ismeretátadást értettek, vallásgyakorlatra történő szoktatás volt a célja, bár már megjelentek az újabb módszerek is, amelyek a gyermekek életkori sajátosságára tekintettel voltak.[11]

Az egyházkerületekkel foglalkozó fejezeteknek vannak állandó részei: az egyházkerület helyzete, általános oktatáspolitikai céljai, református nevelési-oktatási intézményhálózat, az autonómia és a finanszírozás kérdése, végül – egy kivételével – a vallásoktatás. A református intézményhálózatról szóló fejezet a népiskolákkal kezdődik, majd a középfokú iskolák, a középiskolák és a felsőoktatási intézmények következnek, utóbbiak közül a teológiai akadémiák és az egyetemi – ráadásul állami – teológiai kar tudatosan hiányzik. Elsősorban a közoktatásra kívántunk ugyanis fókuszálni. Az egyszerűség kedvéért e fejezetrész végén ejtünk szót röviden az egyéb oktatási/nevelési intézményekről: óvodákról, árvaházakról, népfőiskolákról.

A könyv második nagyobb egységében problématörténeti tanulmányokat közlünk. Az egyházkerületek oktatási politikájának kutatása közben olyan témákra bukkantunk, amelyeket érdemesnek láttunk külön is megvizsgálni. Ezek: az autonómia, a finanszírozás, a koedukáció és a lelkésztanítóság kérdése. Külön fejezetet szenteltünk a Bányai Evangélikus Egyházkerület oktatáspolitikájának, hogy párhuzam vonására lehetőséget adjunk.

Összefoglalva, a jelen kötetben a református oktatási kérdésekkel foglalkozó 2010 és 2024 között megjelent, illetve elkészült tanulmányainkat fűztük egybe. Az egyes tanulmányok megjelenési helye a fejezetek elején a lábjegyzetben, illetve alább a *Források* közt olvasható. A kutatás első szakaszát (2010–2013) az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja tette lehetővé. Az ezt követően is folytatódó projekt befejezésére (2022–2025) pedig a MEC_21 kódszámú Tudományos Mecenatúra Pályázatnak köszönhetően nyílt lehetőség.

Források

A református egyház hitvallása. (Heidelbergi Káté) é. n. [193?] h. n., k. n.

BOGNÁRNÉ KOCSIS Judit (2018): Valláspedagógiai nézetek, kutatások nemzetközi kitekintésben. *Új Pedagógiai Szemle* 68. évf. 9–10. sz. https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-pedagogiai-szemle/vallaspedagogiai-nezetek-kutatasok-nemzetkozi-kitekintesben. Letöltés ideje: 2024. 09. 16.

EK jkv. 1937 = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1937. évi május hó 3-4. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1937.

HÖRCSIK Richárd (1983): Református iskola és nevelés. In BARTHA Tibor – MAKKAI László (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978.* (Studia et Acta Ecclesiastica V.) Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 299–311.

Károli Gáspár revideált fordítása. A Máté írása szerint való szent evangyéliom. 28. fejezet, 18–20. vers. https://szentiras.hu/KG/M%C3%A1t28,18-20. Leöltés ideje: 2024. 11. 01.

NAGY Péter Tibor (1992): *A magyar oktatás második államosítása.* Budapest, Educatio Kiadó.

NAGY Péter Tibor (2000): *Járszalag és aréna. Egyház és az állam az oktatáspolitika erőterében a 19. és a 20. századi Magyarországon.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

NAGY Péter Tibor (2011): *A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika 1867–1945.* Budapest, Gondolat.

RÉBAY Magdolna (2010): Az autonómia határai(n): Állami kontra református oktatáspolitika az 1920-as években. *Iskolakultúra* 20. évf. 3. sz. 74–86.

RÉBAY Magdolna (2011): *Református közoktatás a fővárosban a kezdetektől 1952-ig. Kitekintéssel az illetékes egyházmegyék és a Dunamelléki Református Egyházkerület közoktatási politikájára.* Debrecen, Csokonai Könyvkiadó, 2011.

RÉBAY Magdolna (2012a): „[N]agy mult, becsületes jelen és sokat váró jövő." A Dunántúli Református Egyházkerület közoktatási politikája Hóman Bálint és gróf Teleki Pál miniszterségе alatt (1932–1939). In PUSZTAI Gabriella – FENYŐ Imre – ENGLER Ágnes (szerk.): *A tanárok tanárának lenni… Tanulmányok Szabó László Tamás 70. születésnapjára.* Debrecen, Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ, 355–375.

RÉBAY Magdolna (2012b): A bányai evangélikus egyházkerület oktatási politikája (1920–1931). Evangélikus – református párhuzamok. In MÁNYOKI János – PINTÉR Gábor (szerk.): *Bivio 2012 Tanulmányok az Evangélikus Országos Könyvtár műhelyéből.* Budapest, Evangélikus Országos Könyvtár, 71–102.

RÉBAY Magdolna (2012c): A Tiszáninneni református egyházkerület oktatási politikája gr. Klebelsberg Kuno miniszterségе idején. In BUDA András – KISS Endre (szerk.): *Interdiszciplináris pedagógia és a felsőoktatás alakváltozásai. A VII. Kiss Árpád Emlékkonferencia előadásainak szerkesztett változata. Debrecen 2011. szeptember 16–17.* Kiss Árpád Archivum Könyvsorozata VII. kötet. Debrecen, Kiss Árpád Archivum Könyvsorozata, Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete, 86–97.

RÉBAY Magdolna (2012d): Az arányosabb és igazságosabb teherviselés jegyében. Javaslatok a (felekezeti) népiskolák finanszírozásának reformjára a Horthy-korszakban. In Új kutatások a neveléstudományokban 2011. *Közoktatás, pedagógusképzés, neveléstudomány: A múlt értékei és a jövő kihívásai.* Sorozatszerkesztők: KOZMA Tamás, PERJÉS István. Budapest, MTA Pedagógiai Tudományos Bizottsága, ELTE Eötvös Kiadó, 345–364.

RÉBAY Magdolna (2012e): Kényszerű együttlét? A koedukáció gyakorlata a református fiú-középiskolákban (1895–1944). In ifj. BERTÉNYI Iván – GÉRA Eleonóra – RICHLY Gábor (szerk.): *„Taníts minket úgy számlálni napjainkat…" Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 377–402.

RÉBAY Magdolna (2012f): Küzdelmes évek – „a tizenkettedik órában"?! A Tiszántúli Református Egyházkerület oktatásügye az 1930-as évek első felében. In ORSÓS Anna – TRENDL Fanni

(szerk.): *Útjelzők. Ünnepi kötet pályatársak, kollégák, tanítványok neveléstudományi tanulmányaiból a 70 esztendős Forray R. Katalin tiszteletére.* Pécs, PTE BTK, 232–238.

RÉBAY Magdolna (2014a): A református oktatás a visszacsatolt területeken (1938–1944/45). In DEMÉNY Piroska – FÓRIS-FERENCZI Rita: *Minőség és versenyképes tudás.* Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Pedagógia és Alkalmazott Didaktika Intézet, Doceo Egyesület, 203–212.

RÉBAY Magdolna (2014b): Megoldási kísérlet a kisiskolák helyzetére: a lelkésztanítóság intézménye a református egyházban a Horthy-korszakban. *Egyháztörténeti Szemle* 15. évf. 1. sz. 51–73.

RÉBAY Magdolna (2014c): Református javaslatok a felekezeti iskolák finanszírozására a Horthy-korszakban. In PUSZTAI Gabriella – LUKÁCS Ágnes (szerk.): *KözössÉGteremtők. Tisztelgés a magyar vallásszociológusok nagy nemzedéke előtt.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 295–313.

RÉBAY Magdolna (2022): Élethalálharc az anyagiakkal: A református oktatás helyzete a Tiszántúli Egyházkerületben az 1920-as években. In KOVÁCS Klára (szerk.): *Értékközvetítés és iskola: Tanulmányok Szabó László Tamás tiszteletére.* (Oktatáskutatók könyvtára 14.) Debrecen, CHERD, 117–137.

RÉBAY Magdolna (2023): Együttműködés és függőség az oktatásban: Az állam és a Tiszántúli Református Egyházkerület esete (1936–1943). In KATTEIN-PORNÓI Rita – TÓTH Péter – KANCZNÉ NAGY Katalin (szerk.): *Oktatás egy változó világban – Kutatás, innováció, fejlesztés.* (HERA Évkönyvek X.) Budapest – Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, Nevelés- és Oktatáskutatók Egyesülete, 338–353.

RÉBAY Magdolna (2024a): A „kitartottság" állapotában? A Tiszáninneni Református Egyházkerület reakciója a hómani oktatáspolitikára. In PUSZTAI Gabriella – ENGLER Ágnes – HRABÉCZY Anett – BENCZE Ádám (szerk.): *Mesterség és intelligencia az oktatáskutatásban. Tanulmányok Kozma Tamás tiszteletére.* (Oktatáskutatók könyvtára 18.) Debrecen, CHERD, 13–26.

RÉBAY Magdolna (2024b): A Dunántúli Református Egyházkerület közoktatás-politikája az 1940-es évek első felében, *Egyháztörténeti Szemle* 25. évf. 1. sz. 99–120. https://doi.org/10.54231/ETSZEMLE.2024.1.142 2024

RÉBAY Magdolna (2024c): A Dunántúli Református Egyházkerület közoktatás-politikája az 1920-as évek első felében. In GORDON GYŐRI János – BAJZÁTH Angéla (szerk.): *Elkötelezettség és rugalmasság: a neveléstudomány útjai az átalakuló világban*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar, 20–31.

RÉBAY Magdolna (2025): „Körömszakadtáig": A Tiszáninneni Református Egyházkerület oktatásügye az 1930-as évektől a világháború végéig. In KUSPER Judit – SZŐKE-MILINTE Enikő – SZŰTS-NOVÁK Rita (szerk.): *Pedagógiai összhangzattan: Tanulmányok a 70 éves Pukánszky Béla tiszteletére.* Eger, Líceum Kiadó, 299–312.

SZABÓ Ildikó (2010): Az egyházak közreműködése a nemzeti identitás formálásában a Horthy-korszakban. *Iskolakultúra* 2. évf. 20. sz. 33–52.

SZANTNER Viktor (2006): A pest-budai és budapesti konventek és zsinatok. In KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról,* I. kötet. Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 275–299.

SZŐNYI György (1983): Vallásoktatás. Konfirmáció. In BARTHA Tibor – MAKKAI László (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből, 1867–1978.* (Studia et Acta Ecclesiastica V.) Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 432–436.

TŐKÉCZKI László (1999): Az egyházak és az iskoláztatás Klebelsberg Kuno nézeteiben. In *Klebelsberg Kuno.* Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: T. KISS Tamás. Budapest, Új Mandátum, 307–315.

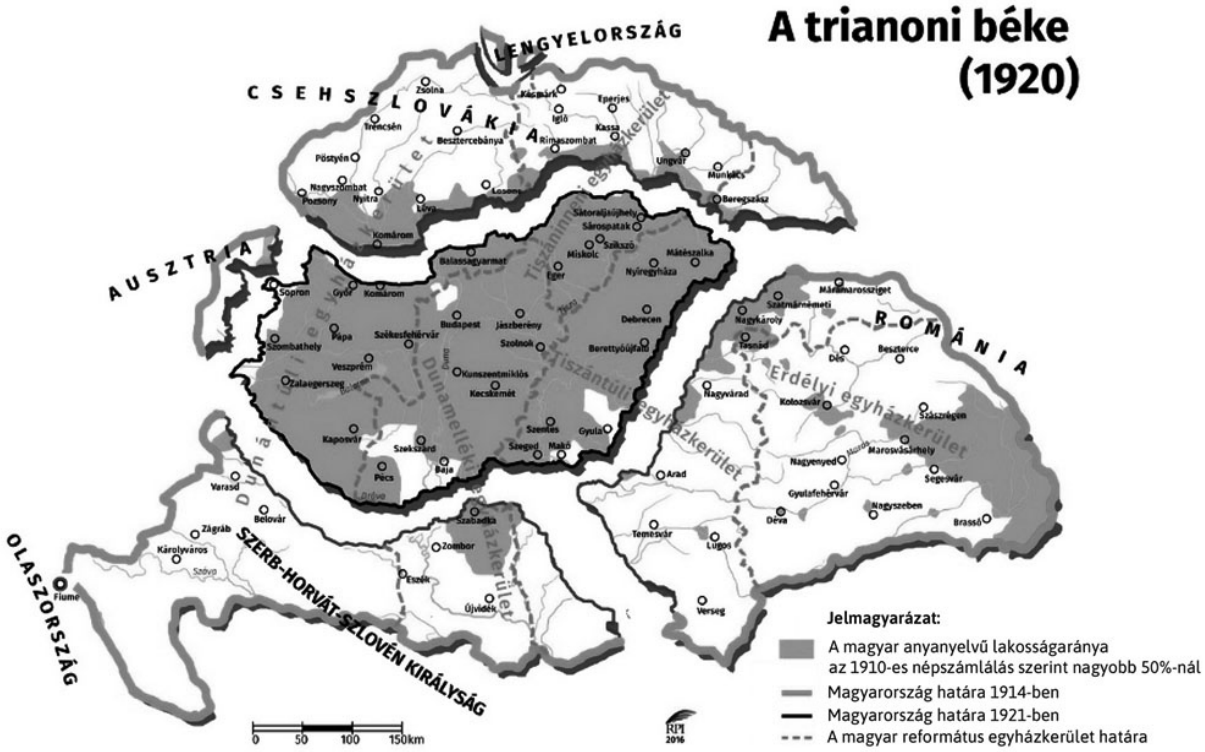
AZ EGYHÁZKERÜLETEK OKTATÁSPOLITIKÁJA

A Tiszántúli Református Egyházkerület[12]

Az egyházkerület helyzete

A Tisztántúli Református Egyházkerület Magyarország leginkább reformátusok által lakott részén terül(t) el. Az ország keleti–délkeleti területeit foglalja magába. Az 1920-as években 11 egyházmegyéből állt. Elcsatolták ugyanis a máramaros-ugocsai és a nagybányai egyházmegyét.[13] A jelentős területi veszteségeket szenvedett bihari és érmelléki egyházmegyét pedig összevonták. 1938–1939-ben a kárpátaljai rész visszakerült Csehszlovákiától, 1940-ben pedig a partiumi és az észak-erdélyi egyházközségek (lásd 1. térkép).

1. térkép: A magyarországi református egyházkerületek területveszteségei 1920-ban[14]

Az egyházkerület élén sokáig Baltazár Dezső (1911–1936, lásd 1. kép) püspök[15] állt. Őt Makláry Károly (1936–1938), majd Révész Imre (1938–1949) követte a kerület lelkészi vezetőjeként. Főgondnokai a korszakban: gróf Degenfeld József (1896–1927), Horthy István (1928–1929), gróf Degenfeld Pál (1930–1932) és báró Vay László (1933–1945).[16]

1. kép: Baltazár Dezső püspök Klebelsberg Kuno miniszterrel (Makó, 1927)[17]

Az előző évszázadoktól az egyház kiterjedt iskolahálózatot örökölt: alap-, közép- és felsőfokú oktatási intézményekkel egyaránt rendelkezett. A református iskolahálózat itt volt a legsűrűbb az országban, számos településen református oktatási hegemóniáról beszélhetünk. A debreceni központ mellett más városokban is lehetett református középiskolában tanulni (pl. Békésen, Kisújszálláson, Hajdúnánáson). Ezek száma a korszakban még gyarapodott is. Mind a fiúk (9 intézmény), mind a lányok (2) számára elérhető volt az érettségit adó oktatás. Egyéb középszintű iskolákat is választhattak a fiatalok: tanító(nő)képzőt (férfi: Debrecen, női: Nyíregyháza) és polgári fiú- (Makó, Debrecen) és leányiskolát (Berettyóújfalu, Nyíregyháza). Makón református felső kereskedelmi leányiskola működött.

A Horthy-korszaknak nehéz örökséget kellett átvennie. Dóczi Imre gimnáziumi felügyelő, akit még 1898-ban bíztak meg ezzel a feladattal,

1919-ben a hosszú *„fejlődés”*, a háború alatti *„sorvadás”* és az azt követő *„tengődés”* időszakát különítette el. Mi volt az oka ennek a látleletnek? Dóczi egészségügyi (spanyolnátha), anyagi (tüzelőanyag hiánya, a hadikölcsönjegyzés miatt az iskolai alapok elsorvadása), politikai (román megszállás), pedagógiai (melléktárgyak tanításának elmaradása, tanár-, tankönyv- és taneszközhiány, állandó órarendváltozások), valamint ideológiai tényezőket egyaránt felsorolt. Utóbbiak közt említette a nemzeti nevelés visszaszorulását, a vallásoktatás eltörlését,[18] az ifjúság körében a forradalmi (azaz szélsőségesen liberális nézetek) terjedését.[19] A pedagógusok közt is sokan voltak, akik azonosultak a kommunista nézetekkel, sőt azok szószólói lettek, vagy anyagi előnyök miatt üdvözölték a kommunista oktatáspolitikát, s annak részeként az államosítást. Egyesek még a lelkészi jellegről is lemondtak.[20] A Tanácsköztársaság bukását követően a rendszerrel rokonszenvező személyeket fegyelmi eljárás keretében vonták felelősségre, amelynek következménye – számos pedagógus felmentése – tovább rontott az oktatásügy helyzetén.[21]

Általános oktatáspolitikai célok

A tiszántúli egyházkerület vezetői a valláserkölcsi nevelést és a nemzeti identitás formálását a református iskola alapvető feladatának tartották. E kettős cél megerősítése az 1918–1919-es forradalmak után különösen aktuális volt. Dóczi Imre egyházkerületi gimnáziumi felügyelő így fogalmazott 1920-ban: *„Vajha a hazánkat ért végzetes katasztrófa a megsemmisítő hatás helyett fölrázná a nemzeti társadalmunkban szunnyadó erőket s a nemzeti föltámadásban iskoláink is új erőre kelhetnének, hogy erkölcsileg, szellemileg és testileg erőteljesebb nemzedéket nevelhessenek az új honfoglalásra.”*[22] Utóbbin a történelmi Magyarország területi integritásának helyreállítását érthette.

Az egyházkerületi közgyűlés 1920 decemberében még nyíltabban fogalmazott: A tanárok *„igyekezzenek mindenek felett a valláserkölcsi világnézetet, mint az állami és társadalmi élet legbiztosabb fundamentumát, az ifjúság lelkében megszilárdítani, a nemzeti öntudatot, hazánk területi egységét s elszakított testvéreinkkel való összetartozásunk eleven érzését*

minden eszközzel ápolni és szívökbe oltani s az ifjúságnak a háborús idők csapásai alatt hézagossá vált tudományos kiképzését pótolni, abban a meggyőződésben, hogy csak az ilyen lelki műveltséggel fölfegyverzett nemzedék lesz képes hazánkat újra építeni s visszahódítani mindazt, mit a jelenlegi nemzedék elvesztett".[23]

Karai Sándor, a debreceni református főgimnázium igazgatója az ország feltámadásában szintén a nevelés-oktatás fontosságát emelte ki: ez „*szilárd vallásos alapon álló, igaz hittel és erkölcsi jellemekkel tündöklő, munkás nemzedék által*" valósulhat meg.[24] A kultúrfölény eszméje is felmerült. Dóczi Imre a tanítás színvonalával kapcsolatos problémákra válaszként az ifjúság önképzését szorgalmazta annak érdekében, hogy „*nemzeti műveltségünket az eddigi színvonalon fenntarthassa s az európai kultúra keretébe illeszthesse*".[25]

Horthy István is megemlítette főgondnoki székfoglaló beszédében (1928) az iskolák küldetését: a vallásosságra és a hazafiságra nevelést.[26] A testi nevelés nemzeti szempontú felértékelésével is egyetértett az egyházkerület. Dóczi megfogalmazásában: „*a jövő nagy nemzeti feladataihoz nemcsak lelkileg művelt, hanem testileg edzett ifjúságra is szükségünk van és nemzeti hadseregünk korlátozott létszáma mellett még a katonai kiképzést is az iskolában kell előmozdítanunk*".[27] A testnevelés reformjához kapcsolták a cserkészet bevezetését, amely a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) sürgetésére megszervezésre került a debreceni kollégiumban,[28] ahogy később más intézményekben is.

Az iskolák küldetése az 1930-as években is rendszeresen előkerült a tiszántúli közgyűléseken, gyakran a fenntartás kérdésével összefonódva, az államsegéllyel kapcsolatos érvek közt. Kiemelték a nemzeti szellemű nevelés tradicionális voltát: a református iskola szellemiségének egyik fő elemeként tekintettek rá. Ebben az értelmezésben a református iskola csak nemzeti szellemű lehet, hazafias nevelést kell folytatnia. Ha nem így tesz, nem tekinthető református iskolának. A VKM-mel folytatott kommunikációban rendszeresen megjelent ez az érv: a református iskolák azért és addig érdemelnek támogatást, amiért és ameddig hazafias, nemzeti nevelést folytatnak. S éppen ezért hangsúlyozták: a minisztérium természetes kötelessége a református iskolák felkarolása.[29] Baltazár Dezső püspök 1932-ben így szólt: „*Iskoláinkhoz való ragaszkodásunk az egyházunkhoz való*

ragaszkodás nagyfontosságú velejáróját képezi s ezen túl a magyar nemzeti nevelés oldaláról is olyan érdek, amiről sem a nemzeti állam, sem a »magyar egyház« nem maradhat le igen nagy szellemi értékek feláldozása nélkül. Mivel szerintünk a magyar nemzeti államnak nagyobb érdeke a magyar kálvinista iskolák fenntartása, mint magának az egyháznak, ennélfogva az államnak minden lehetőt meg kell tennie a felekezeti iskolák rendszerének fenntarthatásáért."[30]

Az egyházkerület a korszak végén sem módosított a tradicionális állásfoglalásán, ahogy a népiskolai előadó fogalmazott 1940-ben: „*Az iskoláról való lemondás ellenkező református egyházunk egész múltjával.*"[31] Azt is hozzátette azonban, hogy az iskolák fenntartásának akkor van értelme az áldozatok nagysága miatt, ha a református szellemiséget tudják biztosítani. Az iskola – ahogy Révész Imre püspök fogalmazott 1938-ban – az „*igehirdető és bizonyságtevő feladatát*" el tudja látni.[32] Az egyház számára meggyőződését vállaló, hitét megvalló tagokat kell az iskoláknak nevelniük, így tudnak hozzájárulni az egyház működéséhez, biztosítani annak a jövőjét. Révész Imre odáig jutott, hogy azt nyilatkozta, amelyik iskola nem „*hitvalló*", azt nem is érdemes fenntartani.[33] Ezt azonban lehet, hogy inkább sürgetésnek szánta, a megújhodás mielőbbi megvalósulását próbálta előmozdítani. Az iskolák feladása a kerületi vezetés részéről ezt követően nyíltan nem merült fel. Sőt egy évre rá a püspök már a Jelenések könyvét idézve így nyilatkozott: „*A jelen pillanat parancsa iskoláink vonatkozásában sem lehet más, mint amit az Ige rendel: »tartsd meg, ami nálad van« (Jelenések 3: 11a).*"[34]

A népiskolák református szellemiségének erősítése érdekében az 1930-as évek második felében a népiskolai előadó felvetésére református népiskolai tanterv bevezetését indítványozta a kerületi közgyűlés, mivel az állami tantervhez készült református kiegészítést nem találta elégnek. Hivatkozási alapul szolgált, hogy a katolikus egyház elfogadott saját felekezeti tantervet.[35] Végül 1942-ben megjelent a tanterv és az útmutatás első kötete, amely kapcsán a közgyűlés új református tankönyvek kiadását szorgalmazta.[36] 1943-ban megjelent a tanterv 2. kötete is.[37] Az egyházkerületi népiskolai felügyelő[38] felszólította az iskolákat az új tantervekre való áttérésre.[39]

Református nevelési-oktatási intézményhálózat

Népiskolák

A tiszántúli református oktatásügyet, főként a népoktatásügyet az anyagiakkal folytatott *„élethalálharc”* jellemezte.[40] Az alapfokon az iskolák megtartása volt az elsődleges cél, s nem új intézmények alapítása. A túlélésért küzdöttek az intézmények, a hiányosságok csökkentésére – például a tantermek számának emelése, tornaterem építése, ifjúsági könyvtár és faiskola kialakítása – általában nem telt.[41] A korszakban csupán a gróf Klebelsberg Kuno által kezdeményezett építési akció hozott jelentősebb változást. Ek- kor állami segéllyel, kölcsönnel számos egyházközség megvalósította a szükséges építkezéseket.[42] E keretből csak új iskolaépület emeléséhez lehetett segélyt kérni, karbantartásra, felújításra nem lehetett igénybe venni, azt saját forrásból kellett megoldani.[43]

A református elemi népiskolák száma a korszakunkban csökkenést mutatott, annak ellenére, hogy az egyházkerület mindent megtett az átadás (államosítás/községesítés) megakadályozása érdekében. Az egyházmegyék a kerületnél elfogadóbbak, megértőbbek voltak az egyházközségek feladási szándékával szemben. Több esetben is előfordult, hogy az egyházmegyei jóváhagyást megkapta a fenntartó, de az egyházkerületét már nem. Ilyenkor a kerület ragaszkodott a helyszíni szemléhez: háromfős bizottság kiküldéséhez, amelyet a népiskolai szervezeti szabályzat írt elő.[44] Az egyházkerület valóban csak akkor adta hozzájárulását, ha 1. kész ténnyel állt szemben,[45] 2. az egyházközség fennmaradása volt a tét.[46] Néhány egyházközség (elenyésző a számuk) ugyanis nem tartotta be a hivatalos utat: a felsőbb egyházi hatóságok – az egyházi törvény szerint kötelező – jóváhagyásának kikérése előtt lebonyolította az átadást. Az utóbbit hátráltatta, hogy a gazdasági válság miatt a VKM – főként 1932 körül – már nem mutatkozott hajlandónak az iskolák állami kezelésbe vételére, a községek pedig ugyanazon okból szintén igyekeztek elkerülni a tulajdonosváltást.[47]

Iskola visszavételére is akadt példa: az újlétai egyházközség 1913-ban a politikai községnek[48] átadott iskoláját 1927-ben visszavette.[49] A református oktatási intézményrendszer más taggal is bővült: a debreceni

kollégium gyakorló iskolájával kapcsolatban gazdasági ismétlő iskolát állítottak fel, ami a kollégiumi intézményrendszer újabb gyarapodását eredményezte.[50]

A nyolcosztályos népiskolák kiépítése az 1940. évi törvényt követően a Tiszántúlon is megkezdődött. A fejlesztést nehezítette a zsúfoltság, a tanítóhiány, az osztatlan iskolák elterjedtsége. Az egyházkerület ezért mindenképpen szükségesnek tartotta új tantermek építését, új tanítói állások szervezését. S egyre határozottabban szorgalmazta az átalakítást, aminek lassan eredménye is lett: egyre növekedett a VII. és VIII. osztályok száma.[51]

Középfokú iskolák

Az alapfokkal ellentétben a középszintű iskolarendszer egyértelműen bővült. A makói egyházközség polgári fiúiskolát alapított, amely 1923 őszén nyitotta meg kapuit (lásd 2. kép). Bethlen István grófról nevezték el. Eleinte a korábbi főgimnázium épületében kapott helyet, majd új helyszínt építettek számára állami támogatással. Az intézmény működését a város is segítette, és államsegélyben is részesült.[52] (Ugyanitt 1928-ban 4 éves református felsőkereskedelmi leányiskola is nyílt.[53])

2. kép: A makói református polgári fiúiskola épülete[54]

A kerület második polgári fiúiskolájának létrehozását Debrecenben kezdeményezték.[55] A megvalósításra az egyetem kiköltözése után, 1929-ben nyílt lehetőség.[56] Végül azonban nem egy új intézményt hoztak létre, hanem a Kereskedő Társulat polgári iskoláját vették át fokozatosan,[57] amely a kollégium tagintézményévé vált. (A debreceni Kereskedő Társulat ennek hatására a polgári iskoláját később visszafejlesztette, majd megszüntette.) Az egyházkerület azonban rövidesen át akarta adni az iskolát az egyházközségnek – lévén az elsődlegesen helyi célokat elégített ki. Megegyezés azonban nem született. Ezért egy éven keresztül (1932/1933.) az iskola hivatalos fenntartó nélkül működött a város támogatásával (az alkalmazta és fizette a tanárokat) a Kereskedő Társulat helyiségeiben. 1933 szeptemberében újra a Kollégium falai közt nyílt meg az intézmény. Az egyházkerület a fenntartását – a helyi egyházközség, a város és a Kereskedő Társulat segítségével – azért vállalta, mert a helyi és a környékbeli reformátusok körében igény mutatkozott erre az iskolatípusra. Hiányában más felekezetű polgári iskolába kellett volna járniuk a református gyerekeknek, amit a vallásos nevelésük érdekében a kerület el akart kerülni. A működtetés nem jelentett anyagi veszteséget, a polgári iskola meg tudta „termelni" az ehhez szükséges forrásokat, ráadásul a Kollégium teremkapacitását így ki lehetett meríteni. Az iskola a továbbiakban egészen a megszűnéséig (1948) a Kollégium tagintézménye maradt. A végleges nyilvánossági jogot a VKM 1935-ben ítélte oda számára.[58]

Az Egyetemes Konvent szorgalmazta református óvónőképzők és polgári iskolai tanárképzők létrehozását.[59] Ezek végül nem, de tanítónőképző és polgári leányiskola létesült Nyíregyházán, az 1926 őszén megnyílt Leánykálvineum keretében.[60] Több más városban (Hódmezővásárhely, Szentes) is felmerült református polgári leányiskola létesítésének ötlete, mert társadalmi igény lett volna rá. Az egyházközségek azonban nem támogatták a kezdeményezést. Próbálták ezért elérni, hogy az állami iskolákban a tanulók felekezeti hovatartozásának arányában nevezzék ki a tanárokat.[61]

A polgári iskolák száma az új alapításokkal hatra nőtt. Leánypolgárit találunk Berettyóújfaluban[62], Debrecenben, Hajdúböszörményben és Nyíregyházán, míg fiúk részére ugyanezen iskolát Makón és Debrecenben.[63]

Az egyházkerület területén két tanítóképző működött: egy férfi képző a Kollégium keretében és egy női – ahogy említettük – a nyíregyházi Kálvineum részeként. (A Kálvineumok a lelkészárvák nevelésére alakultak.)

Középiskolák

A Tiszántúl nagyobb városai közül kilenc rendelkezett református középiskolával. A korszak végére összesen tizenegy középiskola várta a jelentkezőket: a Debreceni Református Kollégiumnak a gimnáziuma, az ugyanebben a városban működő leánygimnázium, a hajdúböszörményi, a hajdúnánási (lásd 3. kép), a mezőtúri gimnázium, a békési, a karcagi, a kisújszállási és a szeghalmi reálgimnázium, valamint a hajdúböszörményi leánylíceum. Ezek közül az utóbbi kettőt alapították legkésőbb: a fiú-középiskolában 1926-ban[64], a leány-középiskolában 1930-ban indult meg a tanítás. Mindegyik intézményben abszolút többségben reformátusok jártak, a debreceniekben 80% feletti arányban. Párhuzamos osztályokkal – általában – a cívisváros iskolái rendelkeztek, ebből fakadóan ezek voltak mindvégig a legnépesebbek.[65]

3. kép: Évzáró ünnepség a hajdúnánási református gimnáziumban (1937)[66]

Nem minden alapítási kezdeményezés járt sikerrel. A debreceni egyetem kiépítésével kapcsolatban az 1920-as években felmerült református gyakorló középiskola létesítése. Utóbbit azonban végül elvetették.[67]

A középiskolák között az egyházkerület szemében egyértelműen kiemelt fontossága volt az „ősi” Református Kollégium gimnáziumának (lásd 4. kép). Ez az intézmény Ady Lajos tankerületi főigazgató véleménye szerint a világháborút követő nehézségeket leküzdve újra a tankerület első intézményévé fejlődött.[68] Ezen értékelést erősítik meg az országos középiskolai versenyeredmények, az 1935/36-ban összesítésben megszerzett első hely. Szép sikereket értek el az iskola tanulói a regionális és az országos sportversenyeken is.[69] A gimnázium működési körülményei legjobbnak tekinthetők egyházkerületi szinten. Problémákkal azonban neki is meg kellett küzdenie: kimondottan szegényes, korszerűtlen volt az internátusa, a tornaórák magas száma miatt szükség lett volna második tornateremre, a helyettes tanárok évekig vártak rendes tanárrá történő előléptetésükre.[70]

4. kép: A Debreceni Református Kollégium[71]

A régió leány-középiskolákkal, illetve polgári leányiskolákkal való rossz ellátottsága, a lakosság szegénysége, a középiskolák fenntartási nehézségei egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy több fiú-középiskola (főként a hajdúnánási, a szeghalmi és a karcagi) rendszeresen felvett leányokat is. Még arra is lehetőség nyílt, hogy ne magán-, hanem nyilvános tanulóként iratkozzanak be.[72]

A középiskolák majd mindegyike internátussal rendelkezett. A korszakunkban ezek száma tovább gyarapodott: 1933-ban Karcagon, Hajdúnánáson és Szeghalmon nyílt internátus, utóbbi településen ez, az ún.

cserkészotthon, volt a második. Így egyedül a békési reálgimnázium maradt internátus nélkül.[73] Az internátus működtetésének erkölcsi és anyagi okai egyaránt voltak. Egyrészt a növendékek nevelésének (főként erkölcsi fejlődésének) eredményességét akarták a felügyelet idejének kitágításával javítani, másrészt az internátus bevételt is jelentett. (1933/34-ben például a szeghalmi gimnáziumnak 15 ezer pengő nyereséget hozott.) Keresettebbé tette továbbá az intézményt a nem helyi lakosok közt, s ekképpen is anyagi haszonnal járt.[74]

Tanárképzés

A debreceni egyetem hosszas vita után végül nem református, hanem állami intézmény lett, református teológiai karral. Az egyház ezért lépéseket tett a hallgatók református szellemű nevelése-oktatása érdekében: létrehozták a Református Tanárképző Internátust (Intézetet).[75] Ekképpen próbálták a középiskolák református szellemiségét javítani. Az innen kikerülő hithű református tanárok – az elképzelések szerint – a középiskolákban öntudatos református középosztályt tudnának nevelni.[76] A terv az internátus képzést segítő programokat kínáló intézetté fejlesztése volt. Erre (könyvtár bővítése, új kurzusok bevezetése, külföldi tanulmányi ösztöndíjpályázatok kiírása, létszámemelés) azonban források hiányában eleinte nem került sor. Később az előadások száma gyarapodott.[77]

A szeghalmi gimnázium tantestületének a javaslatára[78] 1939-ben az egyházkerületi Tanügyi Bizottság is foglalkozott a református tanárképzés helyzetével. A bizottság szerint a meglévő intézmény fejlesztésével egyetemes református tanárképző intézetet kellene felállítani, amely az egész ország számára képezné a középszintű iskolák (polgári, líceum, gimnázium, tanító[nő]képző) számára a pedagógusokat.[79] Ez végül nem történt meg, viszont a Konvent egyetemes intézménynek ismerte el a fentebb említett debreceni Tanárképző Intézetet.[80] Felmerült az is, hogy Debrecenben Polgári Iskolai Tanárképző Intézet nyissa meg kapuit (1939). Ekképpen szerették volna a református polgári iskolai tanárok számának a növekedését elérni.[81]

Egy másik javaslat a korábban említett szeghalmin is tovább ment. Ez – az evangélikus, katolikus gyakorlat által inspirálva – a lelkészek, tanítók és

tanárok *„többé-kevésbé egységes”* képzését indítványozta, amelynek a célja a háborús helyzetben egyre nagyobb méreteket öltő lelkész- és pedagógushiány leküzdése volt, amely megnehezítette az iskolák fenntartását.[82] Az ötlet azonban hamar lekerült a napirendről, a hiányzó tanárok pótlására újabb javaslatok születtek, mint a Tanárképző Intézet ösztöndíjasainak tanári munkára kötelezése, a pályázatok haladéktalan kiírása, az állás nélküli tanárok összeírása, a tanári pálya népszerűsítése a végzős gimnazisták közt, a szomszédos gimnáziumok kooperálása (átoktatás), s végül a vallás- és közoktatásügyi minisztertől a fizetések emelésének a kérése.[83]

Felmerült az Egyetemes Konvent részéről országos, állandó református vallástanárképző bizottság felállítása is. Az elképzelést az egyházkerület azzal a feltétellel támogatta, hogy ne csak a fővárosban lehessen a vizsgát teljesíteni, hanem minden teológiai akadémia székhelye kerüljön sorra. Döntés végül nem született.[84]

Egyéb nevelési és oktatási intézmények

A református egyház a kora gyermekkori neveléssel intézményi keretek közt nem igazán foglalkozott, országosan is csak néhány kezdeményezés született ezen a téren. A Tiszántúli Egyházkerületben például a tiszaszalkai presbitérium akart óvodát szervezni 1942-ben. Az illetékes Beregi Egyházmegye a döntést akkor volt hajlandó támogatni, ha az nem vezet az iskola megszűnéséhez. A Tiszántúli Egyházkerület közgyűlése elvileg rábólintott a javaslatra, de az intézményi és az egyházközségi költségvetés és az óvónői díjlevél felterjesztését kérte, valamint a VKM-től államsegély kieszközlését.[85] (Az ügy folytatásáról nincs információnk.)

Végezetül megemlítjük a felnőttnevelésre vonatkozó kezdeményezést, amelyet Révész Imre püspök *„roppantul ígéretesnek”* titulált: a népfőiskolát. A kerületben több népfőiskolai tanfolyam is megszervezésre került: 1940/41-ben Hajdúböszörményben, Szatmárököritón és Hódmezővásárhelyen, 1941/42-ben Szeghalmon és Kocsordon (is?), 1942/43-ban pedig Barátkán, Hódmezővásárhelyen és Szeghalmon. Révész Imre szerint oktalanság és felelőtlenség az állam és a községek helyett az oktatásügy területén újabb feladatot vállalni, de a kiegészítésnek van

értelme – érvelt a népfőiskola mellett.[86] Az intézmény jelentőségét a Konvent is felismerte és egységes rendezése érdekében lépéseket tett. A kerületi missziós bizottság a népfőiskolától a közösségi élet keresztény szellemiségű megújhodását várta.[87]

Vitás kérdések az egyház és az állam közt

Ahogy fentebb megállapítottuk, az egyház és az állam ideológiája terén a Horthy-korszakban egyértelmű az azonosság: a tiszántúli egyházkerület vezetése ugyanúgy fontosnak tartotta a vallásos és a hazafias nevelést, valamint az irredentizmust[88], mint a kormány.[89] Ahogy Nagy Péter Tibor fogalmaz, az állam a korszakban a *„világnézeti együttműködés, befolyásolás és latens alku”* eszközével élt.[90] Az állam és az egyházak közötti erős, ideológiai alapú szövetség, az oktatásügy területén pedig az együttműködés figyelhető meg.[91] Ennek ellenére számos kérdés okozott feszültséget a két fél közt. (Az állam ráadásul a korábbi időszakhoz mérten határozottabban igyekezett nézeteit érvényesíteni, ami a vita kiéleződéséhez vezetett.[92]) A vitás kérdések szinte mindegyike két nagy témakörhöz kapcsolható: a finanszírozáshoz és az autonómiához.

A finanszírozás kérdése

Az állam és az egyház közti konfliktusok többsége anyagi természetű volt. A dualizmus korában az állam az iskolákat – ha kérték – tanári/tanítói fizetéskiegészítés formájában támogatta. A fizetési minimum felekezeti iskolákra történő kiterjesztését (1893) követően egyre több fenntartó igényelte a fizetéskiegészítést, ami az 1913-ban végrehajtott fizetésrendezés után szinte általános lett.[93] Az államsegélyről szóló szerződés meghatározta, hogy mely állások után kapja meg a fenntartó a hozzájárulást. A Tanácsköztartársaság bukását követően azonban az állam anyagi gondjai miatt a felekezeti pedagógusok fizetéskiegészítésének a kifizetésével csúszott, az előléptetések pedig fedezet híján elmaradtak.[94] 1920 folyamán a fizetéskiegészítések átutalása végül megtörtént.[95]

A tanítói fizetéskiegészítés rendszerét az állam 1922-ben megváltoztatta (122000 sz. VKM rendelet). A miniszter a szerződéseket felülvizsgáltatta, és a fenntartóra eső részt az 1893-as díjlevelek[96] alapján állapította meg. Ez számos esetben az állami fizetéskiegészítés lecsökkentését eredményezte. A tiszántúli egyházkerületi közgyűlés a döntést megütközve fogadta, és az egyházközségek anyagi ellehetetlenítését vetítette elő.[97] Lehetősége azonban nem volt a módosításra, ezért az iskolafenntartókat az 1893-as alapján új, minden javadalmi tételt részletező tanítói díjlevél kiállítására utasította.[98] A VKM a természetbeni juttatások készpénzre történő átszámításához kulcsot adott, ami újabb vitát eredményezett. Az egyház szerint ugyanis túl magas értékeket határozott meg.[99]

A fizetéskiegészítés revíziója a középszintű iskolákat is érintette, amelyek a tandíj emelésével reagáltak a helyzetre. A döntést az egyház a református tradíció (a műveltség hozzáférésének biztosítása) kényszerű feladásaként élte meg.[100] Az egyházkerület a tandíjak kapcsán szigorúan megtiltotta a felekezeti hovatartozás szerinti differenciálást – aminek hátterében talán Baltazár Dezső püspök filoszemitizmusa állhatott –, másrészt ragaszkodott ahhoz, hogy az egyházi alkalmazottak gyermekei legalább elégséges előmenetel és jó magaviselet esetén kedvezményt kapjanak.[101] (Később a fenntartók érvényesítették az ország más területein jellemzővé vált felekezeti szempontú differenciálást.[102])

A középszintű iskolákban a fizetéskiegészítés új mértékét az 1923. évi XXXV. tc. alapján a VKM részben tárgyalásokat követően, részben egyoldalúan határozta meg, külön minden intézmény számára. Mindez a debreceni kollégium hadikölcsönjegyzés nyomán kialakult rendkívül rossz helyzetét *„aggodalmassá”* tette. A közgyűlés a döntést *„méltánytalannak”* és *„egyenlőtlennek”* nevezte, s hangsúlyozta, hogy csak a *„pillanat kényszere”* miatt, az intézményi működés folytonosságának biztosítása végett hajlandó azt végrehajtani, bele azonban nem nyugszik.[103]

Az egyház nehezményezte, hogy a fenntartási államsegély összege a jelentős infláció ellenére nem emelkedett, miközben az ellentételezés nem változott.[104] Szintén az infláció miatti elértéktelenedés okán szorgalmazták a népiskolát fenntartók az állami tandíjváltság felemelését.[105] Tehát míg az állam az egyház iskolai terheit valorizálta, addig a saját kiadásaival ezt nem tette meg.[106]

Vitát eredményezett a VKM azon 1923-as előírása is, miszerint a kántori illetményeket bele kell számítani a tanító javadalmába, aminek a célja szintén az állami fizetéskiegészítés csökkentése volt. Az igazságtalannak tartott rendelkezést az egyházkerületi közgyűlés csak az ország *„mostoha pénzügyi helyzetére”* tekintettel hajtotta végre. Arra kérte az egyházközségeket, hogy méltányosságból próbáljanak *„valamelyes külön díjazást”* folyósítani a speciális kántori feladatokért. Kántortanítói állás megszervezésekor pedig a jövőben külön tanítói és külön kántori díjlevelet készítsenek.[107]

Az állami hozzájárulás különböző fajtáinak leszállítását az egyházkerületi vezetés szerint csak látszólag indokolja az ország nehéz anyagi helyzete. Szerinte az eljárás nem méltányos az egyházzal szemben, sőt az *„a szerződéses viszony nem kellő tiszteletben tartásaként”* értelmezhető, ráadásul egyes iskolák fennállását veszélyezteti. Különösen sérelmezte, hogy a visszavonulás nem járt a korábban feladott jogok – például bizonyos tanszékek betöltése – visszaadásával.[108]

A viták súlyosságát, a helyzet kilátástalanságát érzékelteti a berekböszörményi presbitérium 1924 tavaszán megfogalmazott véleménye, mely szerint az iskolák megszűntek az egyház veteményeskertjei lenni, *„azokban az egyház számára csak tövis és mérges növény terem”*.[109] Ha az állam nem tartja tiszteletben az egyház törvényeit, akkor építtessen magának iskolát, tette hozzá, s rendelkezzen azokkal tetszése szerint. *„A nagy költséggel járó iskoláknál többet fognak az egyháznak használni a jól szervezett vasárnapi iskolák, a lelkiismeretesen működő hitoktatók és diakonisszák.”* – fűzte hozzá.[110] Ebben a nézetben tehát megjelent a felekezeti iskola feladásának a lehetősége a hatáskörök elválasztásának az érdekében. Az egyházkerületi közgyűlés azonban ezt a határozatot annak illetlen modorára hivatkozva megsemmisítette, ami azt mutatja, hogy alapvető szemléletváltást a hivatalos egyházi vezetés nem fogadott el, hanem továbbra is a Konventhez folyamodott, hogy az a VKM-nél érvényesítse az egyház érdekeit.[111]

Nem a berekböszörményi egyházközség volt az egyetlen, amely összeroppanással, az iskola kénytelen feladásával számolt. A helyi hozzájárulás felemelésére más egyházközségek, egyházmegyék is hasonlóan reagáltak – ha más hangnemben is.[112] Voltak, akik jogi útra terelték a

kérdést: panasszal fordultak a felsőbb egyházi hatósághoz. A bűdszentmihályi egyházközég az egyik tanítói állás utáni államsegély megvonása miatt járt el így. Ugyanő el akarta érni, hogy kevés diák esetén az egyik tanítói állást szüneteltethesse, ehhez azonban a kerületi hozzájárulást nem nyerte el.[113] A helyi hozzájárás egyoldalú revíziója az egyházi autonómia szempontjából is sérelmes volt.[114]

A helyzet azonban ezután még fokozódott is, amiért egyre több egyházközségben merült fel az iskola átadásának a gondolata. Az 1924. évi 7001. számú VKM rendelet ugyanis évi 156 aranykorona nyugdíjjárulék fizetésére kötelezte a felekezeti iskolafenntartókat, ami a korábbinál jóval magasabb összeg volt, s sokak számára a kifizetése még az egyházi adó felemelésével is reménytelennek tűnt.[115] (Számos esetben a politikai község sietett az egyházközségek segítségére, s vállalták át ezt a terhet, amíg az állam azt engedte. Ugyanis, ha az egyház ellehetetlenül, nekik kellett volna átvállalniuk az intézmények működtetését.[116]) 1924-ben és 1925-ben pedig a hitoktatói bérekhez és óradíjakhoz való állami hozzájárulás csökkentése, eltörlése rótt újabb anyagi terhet az egyházközségekre.[117]

Baltazár Dezső püspök is kemény szavakkal kritizálta az államot: *„agresszivitással”*, *„mostoha elbánással”* vádolta meg, s a fedezetlen szükségletek aggasztó növekedésére panaszkodott.[118] Szerinte az állam nem megy el a teherbírása határáig, míg az egyház terheit egyoldalúan felemeli. Az egyenlő elbánás elve pedig véleménye szerint a vallásfelekezetek vagyonkülönbsége miatt nem valósul meg.[119] Egy évre rá pedig így nyilatkozott: *„az állam a múltban tett szolgálatainkról, jelenünk áldozathozó érdeméről megfeledkezve, kincstára kapujától távol igyekszik tartani bennünket”*.[120]

Az egyházkerületi vezetés minden probléma ellenére kitartásra biztatta a fenntartókat. Az iskolák átadásáról, illetve tanítói állások megszüntetéséről hozott egyházközségi döntéseket a kerületi közgyűlés csak igen indokolt esetben fogadta el, ha a református szellemű nevelést biztosítva látta.[121] Felsőbb egyházi jóváhagyás nélkül az átadás nem történhetett meg, bár a gyakorlatban volt rá példa.[122] Ha a helyzet nem volt annyira súlyos, akkor az egyházi főhatóság inkább a működés szüneteltetése mellett döntött.[123]

Az iskolák tömeges átadása 1927-re valós veszély lett. Az egyházkerületi közgyűlés ezért hangsúlyozta: az iskola a megmaradás záloga, az iskolai

munka hozhatja el a református egyház számára az ébredést. A nemzet és az egyház csak addig élhet, míg az iskolái állnak.[124] A közgyűlés igyekezett tehát a formálódó iskolaátadási mozgalomnak elejét venni, s igen határozottan fellépett az átadási szándékot fontolgató egyházközséggel szemben: *„a végsőkig tartson ki”*, *„a lehetetlennek látszó utat is kísérelje meg”*.[125] A megoldásként egyre többször találkozunk a lelkésztanítóságra való áttérés lehetőségével, a lelkészi és a tanítói állás összevonásával.[126]

Az államháztartás helyzetének a javulása pont ekkorra megengedte, hogy a fenntartók valós nehézségeit látva a VKM elkezdje a támogatást növelni. Például a makói polgári fiúiskola fizetéskiegészítő államsegélye 70%-ról 80%-ra emelkedett.[127] Felajánlotta továbbá, hogy amennyiben a tanítói díjlevelek és a javadalmi jegyzőkönyvek közt eltérés van, utóbbiakat – ezekben került rögzítésre a naturáliák értéke – hajlandó újratárgyalni.[128]

Az ország gazdasági helyzete pár könnyebb év után újra romlott. A református iskolák fenntartása ismét megnehezült. A tiszántúli közgyűlés az 1930-as évek első felében az iskolák életét leggyakrabban a *„küzdelmes”* jelzővel illette, olykor a *„heroikus”* szót is hozzátéve, hogy még fokozza a kijelentés súlyát. Egyértelműen a válság esztendei ezek, a fellendülést hiába várták a fenntartók, a kilábalás jelei csak az évtized közepén mutatkoztak. A népiskolai előadó értékelése szerint az elemi iskolák már a *„tizenkettedik órában”*, a megszűnés határán voltak.[129] Az egyházkerület célja ezért elsősorban a kapott iskolahálózat megőrzése volt. Túlélésre játszott, a válság átvészelésére.[130]

A népiskolák tömege állhatott a korban a *„lét és a nemlét”* (azaz a megszűnés vagy az átadás) határán. A tanítók után nem fizették annak magas volta miatt a nyugdíjjárulékot, a tanítói javadalmi földek utáni adót, a fizetésekkel számos fenntartó rendszeresen hátralékban volt.[131] A korábban templom- és/vagy iskolaépítésre felvett kölcsönök törlesztése akadozott. Megpróbálták a kölcsönök futamidejét átkonvertálni, ingatlanalapúvá tenni azokat. Sőt, újabb kölcsönök felvételéről is van tudomásunk, amelyek célja kimondottan az iskolák működési költségeinek biztosítása volt.[132] A VKM eközben igyekezett racionalizálni az intézményhálózatot, s a kis létszámmal működő iskoláktól megvonni mindennemű támogatást.[133]

A fenntartók tartalékai kimerültek, a felekezeti iskolák sorsának átfogó rendezését ebben az egyházkerületben éppen ezért elsősorban az államtól várták a küldetésük fontosságára, állami érdekekkel egybehangzó voltára hivatkozva, ahogy azt fentebb már említettük.[134] Viszonyulásukon nem változtatott, hogy a minisztérium csökkentette a támogatás mértékét (pl. mérsékelte a fizetéskiegészítés arányát).[135]

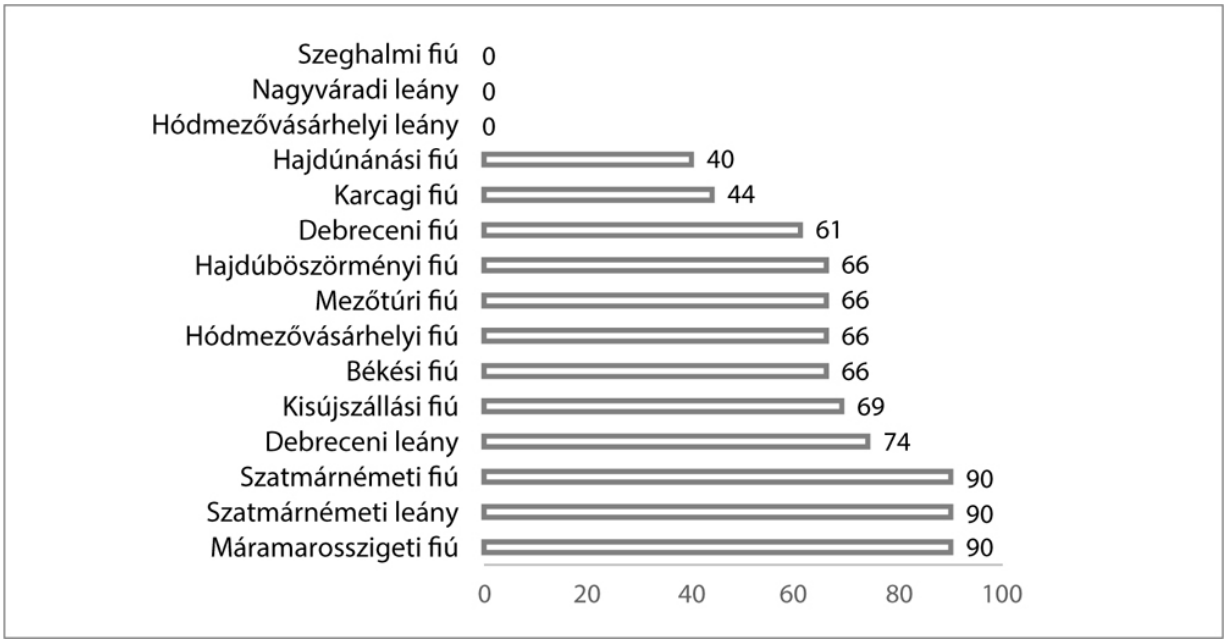
Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a fenntartókat a kerület továbbra is fokozott áldozathozatalra biztatta.[136] Azok közül azonban többen arra panaszkodtak, hogy a bevételeik (vagyonuk) döntő részét iskolafenntartásra kell fordítaniuk.[137] Megoldási javaslatként az állami támogatás válság előtti szintre emelése mellett felmerült a tehermegoszlás holland rendszere: a személyi költségeket az állam, a dologiakat a fenntartók fizessék.[138] A helyzet súlyosságára tekintettel megkezdődtek az állam és a felekezetek közti tárgyalások a kultúradó (eleinte „egyetemes iskola adó") koncepciójáról és a megvalósítás részleteiről, de törvény nem született. A kerületi közgyűlésen a kultúradó éveken keresztül elő- és előkerült mint lehetséges kiút a válságból.[139]

A nehézségek a középiskolákat is érintették. Ráadásul a két legújabb, a szeghalmi reálgimnázium és a hajdúböszörményi leánylíceum egyáltalán nem részesült fizetéskiegészítő államsegélyben (lásd 1. ábra), noha azt – főleg az előbbi – ismételten kérvényezte.[140] A szeghalmi teljes kiépülése korszakunkban következett be. A bővülő létszám miatt a tanárok számát is növelni kellett. A személyi költségek mellett a dologiak is emelkedtek. Az iskola öt épületben működött, amely jelentős szervezési problémákat okozott. Végül a főépület toldásával oldották meg a helyzetet. A növekvő kiadások és e beruházás az iskola fenntartását szolgáló alapítvány vagyonának terhére történt, aminek zsugorodását az egyházkerület a maga részéről aggályosnak tartotta.[141]

A hajdúnánási reálgimnázium két évig nem kapott közvetlenül az államtól tanárai számára fizetéskiegészítést. Az egyházkerület (?) határozatára a többi középiskola hozzájárult, hogy az ő államsegélyükből vonják le a hajdúnánási számára a támogatást. Noha a segélyt a VKM visszaállította, a többi középiskola ezt követően is eleinte csak a csökkentett összegben részesült.[142] A személyi kiadásokat a VKM igyekezett visszafogni azáltal is, hogy a fenntartók által rendes tanárnak megválasztott

pedagógusokat nem ismerte el azonnal, így számukra helyettes tanári fizetéskiegészítést adhatott.[143] Fenntartási államsegélyt a középiskolák többsége kapott, ennek mértéke azonban elhanyagolható volt.[144]

1. ábra: A fizetéskiegészítő államsegély százalékaránya a Tiszántúli Egyházkerület középiskoláiban (1941/42)[145]

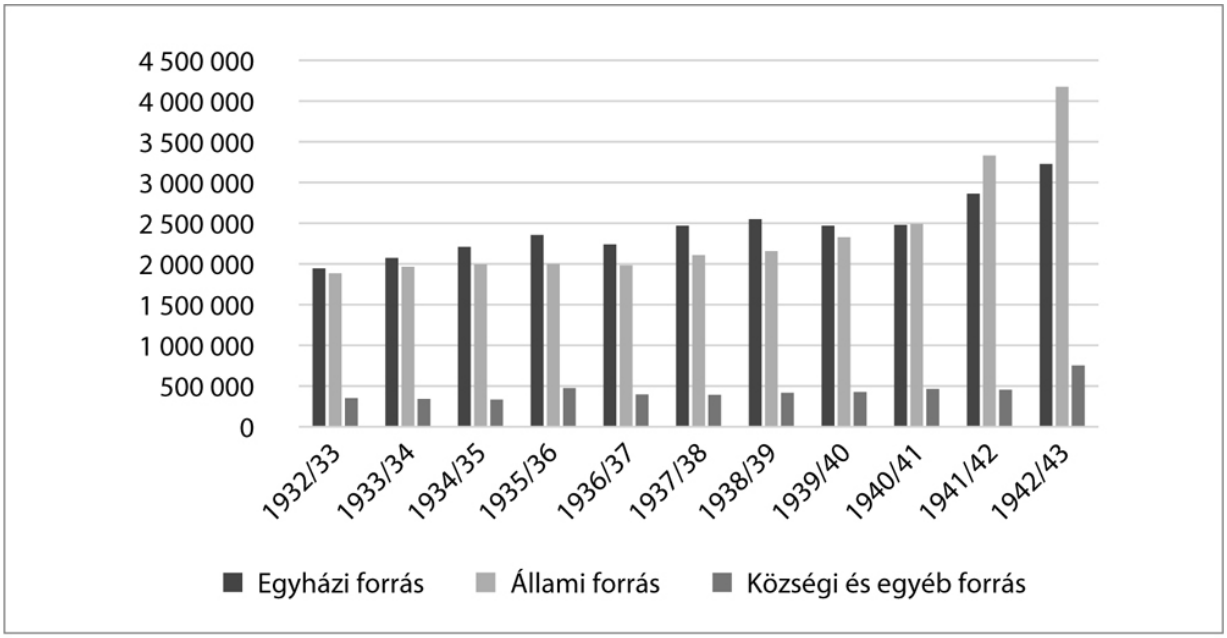
A középiskolák működését nemcsak az állami segély mérséklődése (megszűnése, bruttó, illetve nettó értékének csökkenése), hanem a fenntartói hozzájárulás késedelmes folyósítása is nehezítette. A békési középiskola fenntartói, a helyi egyházközség és a városi önkormányzat éveken keresztül késedelmesen fizette a szerződésben vállalt hozzájárulását. Ez az iskola, hasonlóan a hajdúböszörményi, a karcagi, a szeghalmi és a hajdúnánási fiú-középiskolához, kimondottan rossz anyagi helyzetben állt. Tartoztak a fenntartói az egyházkerületnek, a tanári nyugdíjintézetnek, a tanárokat késedelmesen fizették. A hajdúnánási reálgimnázium a tanári fizetéseknek például csak az államtól kapott 40%-át tudta 1933/34-ben folyósítani. A nehézségek következtében a fenntartók nem tudtak a taneszközök fejlesztésére, így a gyűjtemények bővítésére sem forrásokat fordítani. A többi középiskolának általában stabil volt az anyagi helyzete. Leginkább rendezett viszonyok közt – minden bizonnyal a magasabb

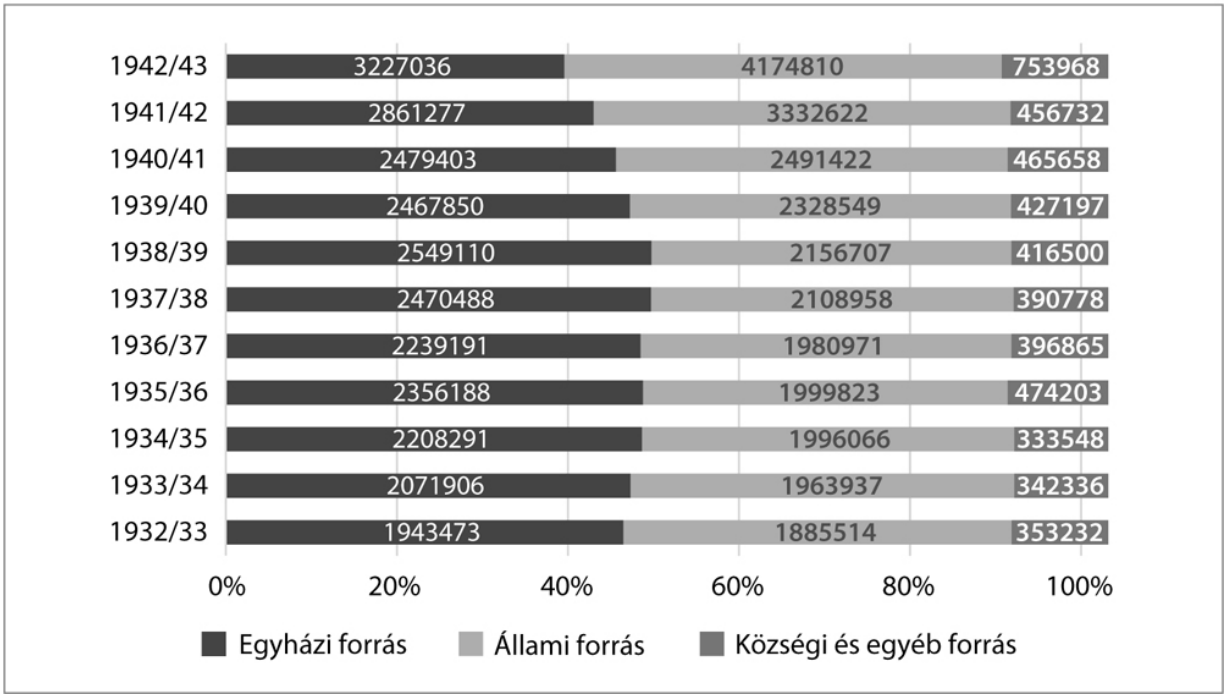
tandíjnak (is) köszönhetően – a leány-középiskolák működtek, illetve a fiú-középiskolák közül a mezőtúri és a debreceni gimnázium.[146]

A válságból a kilábalás első jelei 1934–35-ben mutatkoztak: ezt jelezte – többek közt –, hogy több polgári iskola építkezni kezdett.[147] A fenntartással kapcsolatos problémákat azonban rendszerszinten nem oldották meg, így a Horthy-korszak hátralévő időszakában is gyakorta elhangoztak rossz anyagi helyzetre vonatkozó panaszok. Makláry Károly püspök 1937-ben így fogalmazott: *„Népiskoláink hovatovább az állami közoktatásügyi rendelkezések alá kerülnek s bennük az ősi református autonómia annyira elhalványul, hogy ma már inkább volnának állami, mint felekezeti iskoláknak minősíthetők. Felekezetieknek főként annyiban, hogy az iskolafenntartás terheihez nekünk is van jogunk hozzájárulni. Ez a hozzájárulás ma jelentékenyen több, mint amennyit pár évtizeddel ezelőtt egész iskolafenntartásunk igényelt. Mindenesetre jelentékenyen több annál, mint amennyit teherviselő képességünk normális keretei közt anyagi helyzetünk megbillenése nélkül elviselhetünk. Nem túlzás, ha azt merjük megállapítani, hogy egyházközségeink jórésze iskoláink koldusa.”*[148] Majd hozzátette: *„Én a felekezeti iskola fenntartásának minden körülmények közötti szükségességét vallom és hirdetem, de azt a felelősséget, hogy ennek bírhatatlan terhei alatt egyházközségeink anyagilag összeomoljanak, én semmiképpen nem vállalhatom.”*[149]

Ahogy a 2–3. ábrán láthatjuk, a népiskolák tekintetében az egyházi hozzájárulás összege két visszaesést (1936/37 és 1939/40) leszámítva a Horthy-korszak második felében nőtt. Az aránya eleinte inkább nőtt, aztán csökkent: 1932/33-ban 47% volt, 1937/38-ra elérte az 50%-ot, a vizsgált időszak végére pedig 40%-ra esett. Párhuzamosan az állami támogatás aránya növekedett: 1942/43-ban elérte az 51%-ot. Ennek oka feltehetőleg a visszacsatolt területeken működő iskolák nagyobb vonalú támogatása volt.[150] Ez azt jelenti, hogy átbillent a mérleg az állam „javára”. A községek részesedése ugyanis nem változott, mindvégig 8–9% körül mozgott.

2–3. ábra: A tiszántúli református népiskolák finanszírozása 1932/33 és 1942/43 közt (P, valamint %)[151]

Az egyházközségek a nehézségekkel küzdve ismételten a politikai községeket akarták nagyobb áldozathozatalra bírni, például, hogy vállalják át a tanítói nyugdíjjárulék fizetését, de a kormány igyekezett ennek elejét venni.[152] Például a belügyminiszternek még 1930 elején megjelent rendelete szerint az iskolafenntartóknak, amennyiben községi segélyben részesülnek, az iskolai költségvetést be kell nyújtaniuk a községnek, amely

azt módosíthatja is. A rendelet felháborodást váltott ki a Tiszántúlon.[153] A községek részaránya az állam hozzáállása miatt sem módosult jelentősen (1942/43-ban: 9%).[154]

Az egyház tehát egyértelműen rá volt szorulva az állam támogatására, a saját bevételeit ugyanis nem tudta fokozni. Az intézmények újra és újra megkísérelték az államsegély mértékét felemelni – de ezen a téren ritkán értek el eredményt. A berettyóújfalui polgári leányiskola ezért azt javasolta, hogy Budapesten hozzanak létre egy szervezetet, amelyhez befuthatnának az iskolák kérvényei, ezeket felülbírálná, majd lobbizna a VKM-nél a pozitív elbírálás érdekében.[155]

Az iskolafenntartó egyházközségek anyagi helyzete csak átmenetileg javult az 1930-as évek második felében (1937–1939), a háború kitörése újabb fordulatot hozott, amit a rossz termés csak fokozott. Ebben a helyzetben az egyház még inkább rá volt szorulva az állam segítségére. Azt azonban továbbra sem tartotta elegendőnek. Révész Imre püspök 1940-ben úgy fogalmazott: „*nem zavartalan*" az állam egyház- és iskolatámogató készsége.[156] A VKM szerinte ugyan hangoztatja a nemzeti nevelésben a keresztény világnézet jelentőségét, de a pénzügyminiszter az iskolákra szánt segélyt csökkenti, az egyházi adóztatás elé korlátokat szab. Szavai szerint ezért a fenntartók nagy része már nem „*csak*" roskadozik a terhek alatt, hanem a földre is került. A cél így szerinte ugyanaz, mint a Tanácsköztársaság alatt (!): a vallásos nevelésnek a templom és az otthon falai közé szorítása. Ez az állítás mindenesetre túlzó, hiszen a korszakban az iskolafenntartás szabadságának a megvonásáról nem volt szó.[157]

Az 1940-es évek első felében is napirenden maradt az intézmények sorsának kérdése: tudja-e vállalni az egyház a fenntartást, s milyen áron. A fenntartási nehézségek – és az autonómia korlátozása, amiről lentebb még szó lesz – egyaránt oda vezettek, hogy Révész Imre 1941-ben már úgy nyilatkozott: „*A radikális és egyetemes iskolaállamosítás lappangó célkitűzésének (ami a mai magyar kultúrapolitika levegőjében minden hivatalos és illetékes ellenkező nyilatkozat mellett is benne van!) semmivel sem lehet kitűnőbb propagandát csinálni, min hogyha egyházunkon kívülállókban bizonyos egyházunkon belüli jelenségek alapján az a benyomás kél, hogy a magyar református iskola – elsősorban az elemi iskola – munkásainak egy része nem rézi jól magát többé az egyházban és ha nem*

mondja is meg nyíltan, hogy kikívánkozik belőle, de olyan föltételeit kezdi szabni bennmaradásának, hogy az már lényegileg a kikívánkozással egyértelmű.”[158] Reméli, hogy ez az „*aggasztó*” jelenség „*elszigetelt*” marad.[159] A püspök tanítók felé irányuló kritikája nem maradt válasz nélkül. A kerületi közgyűlés tanító-képviselője, a népiskolai előadó, Ormós Lajos visszautasította a vádakat. Szerinte az ORTE (Országos Református Tanáregyesület) – amelynek elnöke volt – reformjavaslatai csak a helyzet javítását célozzák. A tanítók hűségesek az egyházhoz, s nem pártolják az államosítást.[160] Az állami oktatásügy elszívó hatása mindenesetre a korszakban is érvényesült. A visszacsatolások miatt előállt tanítóhiány ismét számos példát szült rá.[161]

Révész Imre 1943-as püspöki jelentésében is heroikus munkára, folyvást nehezülő viszonyokra panaszkodott, s hozzátette: „*pusztán magyarságvédelmi szempontból sem tartom helyesnek a hitvallásos elemi és középiskolázás lassú pénzügyi elvéreztetésére irányuló, még nem nyilt és talán nem programszerű, de sok fájdalmas jel szerint letagadhatatlan tendenciát*”.[162]

Az autonómia kérdése

Az államsegély visszaesésének felrovása mellett a kerület az állami oktatáspolitikával kapcsolatban legsűrűbben az önkormányzati jogainak gyengülését állapította meg, növekvő függőségre panaszkodva. Az autonómia számos aspektusa említésre került. Először, még az 1920-as évek elején a menekült pedagógusok alkalmazásának a kérdése került elő. A megszállt területeken működő iskolák jó részében a magyar tanítási nyelv megszűnt, a tanárok nem tudták vagy nem akarták vállalni a megváltozott körülmények között a munkát, ezért tömegesen költöztek át Magyarországra. Haller István vallás- és közoktatási miniszter ezért úgy döntött, hogy a felekezeti iskolák államsegélyes állásaira menekült pedagógusokat nevez ki, s kérte a fenntartókat, hogy üresedés esetén a többi állásnál részesítse előnyben őket. Az egyházkerület a hazafias szándékot méltányolta, bár megjegyezte, hogy a kérés iskolai önkormányzati szempontból aggályos.[163] Menekült pedagógus alkalmazásánál az egyházi fenntartók elvárták, hogy az alkalmazkodjon az

iskola szellemiségéhez, az egyház elvárásainak tegyen eleget, rendelkezéseit kövesse.[164]

Oktatási intézményeiket az egyházak az állami törvényekhez igazodva, de önállóan, autonóm módon vezették, azok működését maguk is törvényekkel szabályozták. Ragaszkodtak ahhoz, hogy az állam a hivatalos utat betartva forduljon az iskoláikhoz. Ezért nehezményezték, amikor a miniszter a rendeleteit a tankerületi királyi főigazgatón keresztül küldte meg a felekezeti iskoláknak, és nem az egyházi főhatóságokon keresztül. Ezen új eljárás ahhoz vezetett, hogy az egyházkerület csak utólag értesült a rendeletekről, azokat a kikerülésével az iskoláknak végre kellett hajtaniuk.[165] Elvárták továbbá, hogy az állami szervek és hatóságok az iskolaszéken keresztül keressék meg a református iskolákat, s ne közvetlenül a tanítónak írjanak.[166]

Volt olyan kérdés, amelyet az állami és az egyházi jogszabályok máshogy szabályoztak. Ilyen volt a tankötelezettek iskolai felmentése ügyében a fellebbezés módja. Az egyház annyit tudott tenni, hogy kényszerűen tudomásul vette, ha az állami jogszabály felülírta az egyházit, s hangot adott önkormányzati jogai sérelmének.[167] A tanítók szabadságának engedélyezése kapcsán viszont a közgyűlés úgy érzékelte, hogy mindkét fél a hatásköre alapján járt el. Az egyház tehát igyekezett éberen őrködni az önkormányzati jogai felett, s a hatáskör-gyanús helyzetek mellett nem ment el szó nélkül.[168]

Az állam – ahogy említettük – a felekezeti iskolák támogatásáért cserébe beleszólt az iskolák működésébe, bizonyos fenntartói jogokat megszerzett. Az egyház nagyon ügyelt arra, hogy a hatáskörét az állam tiszteletben tartsa. Így például autonómia-sérelmet állapított meg a kerületi közgyűlés abban az esetben, amikor a tanítóválasztás eredményét a VKM nem fogadta el.[169] Ugyanígy reagált a VKM azon rendelkezésére is (1926: VII. tc. 6. §), mely szerint az államtól kapott építési segéllyel felépített iskolákhoz az első tanítót a VKM jogosult kinevezni.[170]

Az önkormányzati jog csorbulását vonta maga után a debreceni egyetem elköltözésének elhúzódása is. Az új épületek elkészültéig ugyanis az egyetem a kollégium falai közt működött, a hallgatók is itt nyertek elhelyezést. Ezért azonban az állam bérleti díjat nem fizetett.[171] Másrészt az egyetem, egyetemi ifjúság programokat is szervezett a kollégium

épületében, ahol kvázi tulajdonosként lépett fel. Például 1923 márciusában a bajtársi szövetségek politikai gyűlést tartottak, s ezért az épület kapujában igazoltatták az érkezőket, s a zsidó vallásúakat kizárták. A kollégium ezért feljelentést tett a rendőrségen, az egyetemnél és a minisztériumnál pedig egyaránt tiltakozott az eljárás ellen.[172]

A középiskolák új (1924) állami szabályozása szintén illetékességi vitát okozott a két fél között. A Tiszántúli Református Egyházkerület területén az 1920-as évek elején egyetlen leány-középiskola (Debrecen) és 7 fiú-középiskola (Békés, Debrecen, Hajdúnánás, Hajdúböszörmény, Hódmezővásárhely, Karcag és Mezőtúr) működött. A fiúgimnáziumokban az 1890-es törvény értelmében a görögpótló tárgyak bevezetésre kerültek. Viszont a debreceni, a hajdúböszörményi, a hajdúnánási és a karcagi gimnáziumban viszonylag kevesen döntöttek mellettük.[173] E kérdésnek az 1924. évi középiskolai törvény szempontjából lett jelentősége, amely a görögöt oktató gimnázium mellé behozta a reálgimnáziumot. A törvény előkészítésének a fázisában az Országos Közoktatási Tanács (OKT) elküldte a reformelképzeléseit a kerületnek, amelynek vezetése *„megütközéssel”* fogadta azt. Az OKT ugyanis két református gimnázium megszüntetését javasolta[174], a meghagyott református fiú-középiskolák többségét pedig reálgimnáziummá szervezte volna át. A két megszüntetendő iskola közül a hajdúnánási a kerület legalacsonyabb létszámú középiskolája volt. Ennek a felszámolását sem támogatta azonban az egyházkerület hosszú történetére, modern épületére és jó felszereltségére hivatkozva. (Érdekes, hogy a második legkisebb nem a karcagi, hanem a békési volt.) A lelkész- és a tanárképzés érdeke miatt a kerület az OKT által javasolt debreceni mellett további három gimnázium (hajdúböszörményi, mezőtúri, hódmezővásárhelyi) humanisztikus jellegének fennmaradása mellett döntött. S az OKT-t felekezeti elfogultsággal, a katolikus szerzetesrendeknek való kedvezéssel vádolta meg.[175]

Mivel a középiskolák átalakítása és a fizetéskiegészítés revíziója egy időben zajlott, a VKM végül ebben a tekintetben némi engedményt tett. Egyik református fiúközép-iskola sem szűnt meg, s a debreceni mellett a hódmezővásárhelyi is gimnázium maradhatott. Az egyházkerület ezzel sem volt elégedett, szerette volna a másik két iskola gimnáziumi jellegét megőrizni. A VKM a kérelmet először elutasította, majd a böszörményi

esetében engedett. A mezőtúri fenntartó ebbe nem nyugodott bele.[176] Az újabb modern idegen nyelv oktatásának elindítása – ami a reálgimnáziummá történő átalakítás kulcsmomentuma volt – láthatóan problémát okozott: a görög ezért több iskolában is a kötelező tárgyak közt maradt, még görögpótló tárgyakat sem állítottak be. De lehet, hogy ez csupán taktikai lépés volt: a fenntartók érzékeltetni akarták, hogy kitartanak a gimnáziumi típus mellett.[177] A mezőtúriak eltökéltségének meg is lett az eredménye: 1926 őszétől hivatalosan is gimnáziumuk lehetett.[178] (Az 1926-ban alapított szeghalmi középiskola reálgimnáziumként működött.[179]) A szülők számára viszont a reálgimnázium hamar kedveltté vált. A debreceni gimnázium fenntartója már 1927-ben arra panaszkodott, hogy visszaesett a jelentkezők száma, s ha nem akarnak elveszteni diákokat, a felső tagozatot bifurkációssá kellene tenni. Azonban a kerület a két típus párhuzamosságához nem járult hozzá.[180] Az 1934-es középiskolai és az 1935-ös tanügyigazgatási törvénnyel szemben is ért el az egyház sikereket: az autonómia szempontjából aggályos szakaszok jó része még az elfogadás előtt kikerült a jogszabályból. A felekezetek továbbra is saját szabályaik szerint igazgathatták az iskoláikat, azokban saját tantervet és saját tankönyveket használhattak.[181]

A felekezeti iskolák kettős felügyelet alatt álltak. Az állami hatóságok ugyanúgy ellenőrizték őket, mint az egyháziak. A középiskolai felügyelő a tankerületi főigazgatók részéről *„teljes jóindulatot”*, segítő, támogató attitűdöt tapasztalt.[182] A népiskolák állami felügyeletét úgyszintén pozitívan értékelte a terület előadója, s dicsérte annak szakmaiságát.[183] Az 1935. évi tanügyigazgatási törvény az állam erősödő kontrollját hozta a felekezeti iskolaszektorban. Az egyházkerületben elsősorban a növekvő adminisztrációs terhek (pl. kötelezővé tett tanári óravázlat) miatt emlegették a jogszabályt.[184] Az egyházkerületi középiskolai felügyelő felhívta a figyelmet arra, hogy a VKM által erőltetett egyöntetűség az elszíntelenedés veszélyével jár majd, ami pedig a magyar közoktatásügy egésze szempontjából nem kívánatos.[185]

Bizonyos esetekben a református fenntartó ellenállt az állam igényeinek. A debreceni tanítóképző I. osztályába 1937 őszén például csak 30 fő felvételét hagyta jóvá a VKM, viszont végül 41 diákkal indult el a tanév.[186] A népiskolákban az egyhuzamos tanítás engedélyezését pedig saját

hatáskörben tartották meg, hiába akarta a VKM azt a tanfelügyelők feladatává tenni.[187] Más esetben viszont eleget tett az egyház az állam rendelkezéseinek: pl. a népiskolai beíratási díjak befizetésére vonatkozó állami jogszabály betartását elvárta az egyházkerület.[188]

Összegezve, az egyházak élveztek bizonyos fokú oktatási autonómiát, de ezek keretei a korszakban egyre szűkültek. Az egyházkerület az állami beavatkozás fokozódó mértékére panaszkodott. A középiskolai felügyelő 1938-ban egyenesen így nyilatkozott: *„iskolaügyünk önállósága […] jóformán elvi”*.[189]

A felekezeti arányosság

A felekezetileg sokszínű Magyarországon a dualizmus korában az állam a felekezeti érzékenységre tekintettel volt: igyekezett a lakosság felekezeti arányának megfelelően kinevezni az állami iskolákba a pedagógusokat, az állami tanügyigazgatásban pedig a vezető tisztségviselőket. A Horthy-korszakban erre nem minden esetben került sor, amit a református egyház sérelmezett, s ennek a VKM-nek szóló felterjesztésekben hangot is adott. Bizonyos esetben méltányolható ok, megfelelő jelentkező vagy jelölt hiánya állt a háttérben, ekkor az egyház tudomásul vette a döntést, de hangsúlyozta az eljárás helytelenségét. A tiszántúli közgyűlés felhívta az espereseket, hogy az állami és a községi iskolákban alkalmazott tanítók felekezeti hovatartozását minden kinevezés esetében ellenőrizzék, s ha eltérést tapasztalnak, jelentsék.[190] Erre sor is került, a kérdéssel az egyházkerületi gyűlések újra és újra foglalkoztak.[191]

A felekezeti arányosság biztosításának az igénye más értelemben is megfogalmazódott a korban. Mind a tanítók, mind a tanárok közt a felekezeti intézményben dolgozók bérhátrányban álltak az állam által foglalkoztatott kollégáikkal szemben. Ez jelentős feszültséget eredményezett egyrészt,[192] másrészt oda vezetett, hogy még a debreceni kollégium esetén is előfordult, hogy nem volt meg minimális három jelentkező egy állásra, ezért azt nem tudták betölteni. Bár utóbbihoz a nagyváros drágasága is hozzájárult.[193]

Az államsegély mérséklése miatt a felekezeteknek egyre kisebb támogatáson kellett osztozniuk. Az egyházak önérvényesítő képessége az

anyagi források megszerzése terén felértékelődött. A protestánsok azzal érveltek, hogy a katolikus egyház óriási ingatlanvagyona miatt náluk kevésbé szorul rá a támogatásra, illetve, hogy az egyenlőség és viszonosság elve a protestáns államsegély növekedését indokolttá tenné. Erre Glattfelder Gyula csanádi püspök 1926-ban memorandummal válaszolt, amelyben kimutatta, hogy a katolikus vagyon nem is oly hatalmas, s hogy a protestánsok aránytalanul nagyobb támogatást kapnak. A protestánsok erre a saját érveikkel válaszoltak, s elhúzódó vita alakult ki. Ebben a kérdésben sem alkottak tehát a vallásfelekezetek egy platformot.[194]

Az énektanárok javadalmazása

A református iskolákban – a korabeli állami iskolákkal szemben – ének- és zenetanári állást is szerveztek, nemcsak a tanító(nő)képzőkben, hanem más középszintű iskolában is. A felekezeti énektanárok állami elismerése, részükre a fizetéskiegészítés odaítélése, valamint felvételük az országos tanári nyugdíjintézetbe azonban nem történt meg. Ezért rendszerint az állást sem tudták a fenntartók megszervezni. Az 1920-as években több gimnáziumban így a helybéli kántorok látták el a feladatukat, tartották meg a konventi tantervben szereplő énekórákat. Ők azonban ezt nem tekintették tisztjüknek, és sok óra el is maradt, illetve tömbösítésekre került sor.[195]

Leventemozgalom

A két fél közt konfliktusforrássá vált a korban a leventekötelezettség kérdése. Az 1921-ben nem iskolás gyerekek és fiatalok számára bevezetett honvédelmi célú mozgalmat 1939-ben az iskolásokra is kiterjesztették. Utóbbi kapcsán felmerült, hogy hátrányos 1. az iskolai oktatás szempontjából, mert elvonja a gyermekeket az iskolalátogatástól, 2. az egyházi nevelés tekintetében, mert a vasárnapi iskola és az istentisztelet látogatását nehezíti. Az egyházkerületi közgyűlés azonban a törvény (1939: II. tc.) betartására szólított fel. Szerinte a testedzés és a fegyelemre szoktatás miatt a leventemozgalom hasznos. Az említett problémák pedig a leventeparancsnok és a tanító, lelkész megegyezésével megoldhatóak.[196]

Pozitív példák

Az állam és az egyház együttműködésének pozitív példája volt a Komádiban működő állami tanyai népiskolai internátus esete. Az alapítás a református egyházközség vezetőségének, lelkészének a javaslata volt. Az intézményben két diakonissza testvért is foglalkoztattak.[197]

A viszony egyértelmű javulását hozták a terület-visszacsatolások, hiszen megmutatták: a nemzeti és a református egyházi érdekek azonosak. (Ennek eredményeként a visszakerült területeken az állam a felekezeti oktatásügy kiépülését, fejlődését is minden erejével segítette.)[198] Révész Imre 1942. évi püspöki jelentésében ennek az összhangnak a jele nyilvánul meg – mondhatjuk, atipikusan: az állam *„egyházunk vallási és nemzeti szolgálata iránt a megértésnek és a támogatásnak olyan fokát tanúsítja, egyes, még mindig meglévő fogyatkozások ellenére, egészében véve méltó az ezeréves magyar államisághoz is, egyházunkhoz is, de a rettenetes próbára tevő mai időkhöz is”*.[199]

Új finanszírozási rendszer szükségessége

Az 1920-as évekre nyilvánvalóvá vált, hogy a felekezeti iskolák finanszírozását az egyház oldaláról is újra kell gondolni. Az anyagi nehézségekkel küzdő állam ugyanis igyekezett a vállalásait csökkenteni – ahogy fentebb láthattuk.

A tiszántúli kerület 1921-ben foglalkozott az egyházfenntartó alap felállításáról szóló zsinati törvényjavaslat kérdésével, azonban annak napirendről történő levételét indítványozta, mivel szerinte nem hozna megoldást a problémára. Elismerte azonban *„annak szükségességét, hogy egyetemes egyházunk az állam anyagi támogatásától lehetőleg függetleníttessék, hogy egyházunk javára olyan vagyoni erő biztosíttassék, mellyel az állami segély csökkenése, vagy megszűnése mellett is teljesíthetők”*.[200] Az egyetemes fenntartási alap egyik lehetséges megoldásként később is felmerült. Baltazár püspök szerint szükség lett volna erre, mert számolni kell azzal, hogy az egyház és az állam teljes szétválasztása bekövetkezik, a finanszírozásban az egyház csak a saját erejére támaszkodhat. A központi

pénztár, mint az említett alap, elképzelése szerint az *„egymás terhét hordozzátok”* evangéliumi elv szerint működhetett volna.[201]

Amíg országos szintű megoldás nem születik[202], az egyházkerületi közgyűlés az egyházi vagyon növelésére és legalább a lehető leggazdaságosabb működésre biztatta a fenntartókat, s ennek érdekében külön gazdasági szerv létrehozását szorgalmazta egyházkerületi, egyházmegyei és egyházközségi szinten, amelytől bankszerű működést várt el.[203] A vagyon gyarapításának egyik módjaként az állami földosztásban való részesülés mutatkozott. Erre Baltazár Dezső püspök is biztatta az iskolafenntartókat.[204] Néhány esetben valóban nyert is földet református egyházközség: például az alsójózsai 7-7 kataszteri holdat kapott a tanítói és a tanítónői javadalomhoz.[205]

Ritkán, de előfordult, hogy az egyházkerület az iskolafenntartó egyházközséget nagyobb áldozatvállalásra, az elmaradt fejlesztések pótlására biztatta. Ez történt a hajdúböszörményi polgári leányiskola esetén 1922-ben,[206] illetve 1929-ben az alföldi városi egyházközségeket illetően.[207] Az iskolafenntartó egyházközségek döntő többsége azonban az anyagi kimerülés határán állt.

A csökkenő forrásokért való küzdelemben fokozódott a verseny a fenntartók közt. A finanszírozás megnyugtató megoldásának a kérdése állandóan foglalkoztatta az egyházkerületet. Ahogy Révész Imre 1940-ben fogalmazott: *„nem lehet a jelenlegi helyzetet fenntartani”*.[208] Szerinte az egyház feladata 1. számbavenni a magyar reformátusság anyagi teherbíró-képességét; 2. a lelkészi munkaerő eloszlásán javítani kell; 3. a lelkészi fizetéskülönbségek csökkentésére központi javadalmi pénztárat kell felállítani; 4. *„egységes és egyetemes szempontú, minden partikulárizmustól ment, pontos számvetés azzal, hogy magasabb és alsóbb fokozatokon mely iskolára és iskolatípusokra van feltétlenül szükség”*.[209] Hozzátette: minél súlyosabb teher a színvonalon tartás és a fejlesztés, annál természetesebb *„a hitvallási és egyházépítési szempontból támasztott igények magas és növekvő volta”*.[210] A 4. pont esetében – ahogy láthattuk az egyház küldetéséről szóló részben – Révész Imre lényegében visszakozott. Mely elképzeléseknek volt visszhangja és foganatja a kerületben?

Az egyházkerületben is felmerültek azok a lehetőségek is, amelyek országosan. A törpe gyülekezetek számára kigondolt lelkésztanítóságnak itt

kevésbé volt támogatottsága: hiszen az egyházkerület területén nem voltak kis lélekszámú egyházközségek. Így, amikor felmerült, hogy a lelkésztanítóság megvalósítható-e a nyolcosztályos népiskolai rendszerben, az egyházkerületi közgyűlés kitért a válasz elől.[211] A helyzet a terület-visszacsatolással azonban megváltozott, így a törpegyülekezetek sorsával az egyházkerületnek is foglalkoznia kellett. Három megoldást tartott elfogadhatónak: a közeli gyülekezetek társítását, lelkésztanító alkalmazását, s ha ez nem lehetséges, a lelkész tanítását.[212]

Az országos kultúradó, egy e célra szolgáló új állami adó ötlete is felmerült a megoldási javaslatok közt, de ez az 1930-as évek végén már nem volt reális, az állam ugyanis nem támogatta.[213] Az elképzelések közül az országos református iskolai közpénztár maradt legtovább napirenden. Ebbe bizonyos nézetek szerint az iskolát fent nem tartó egyházközségek is fizettek volna (egyetemes iskolaadó vagy iskolai különadó címen).[214] Felmerült az is, hogy a közpénztár a tanszerellátást is megszervezze.[215] 1942-ben azonban a kerület Pénzügyi Bizottsága az egyházközségek további anyagi megterhelése és az állami felelősségvállalás csökkentése miatt a pénztár felállításáról való tárgyalás elhalasztását javasolta.[216]

Vallásoktatás

Az egyházkerület vezetői az iskolafenntartást – ahogy láthattuk – az egyház egyik fő működési területének tekintették, amely kiegészítette a templomi igehirdetést s általában a lelkipásztori munkát. Ahogy br. Vay László főgondnok fogalmazott: *„már az iskolában kell mindenkit megtanítani arra, hogy a bibliának a lelkét megértse és hogy a lélek belsejében a hit öntudatra ébredjen és ezáltal a lélek további idomulásának az előfeltétele biztosítva legyen, mert ha az ifjúságunkat nem tudjuk a kezdet kezdetén a hitélet mélységeibe bevezetni, akkor minden további igyekezetünk hiábavaló leend”*.[217]

E célokat leginkább a saját, vagyis a református iskolákban lehetett elérni. Ezekben ugyanis nemcsak a vallástanórákon ismerkedhettek meg a gyerekek, a fiatalok az egyház tanításával, mélyíthették el hitüket, hanem a többi tantárgy oktatását is áthatotta – legalábbis ez volt az egyház elvárása –

a református szellemiség, lelkiség. A tanítást minden nap ima keretezte, a polgári iskolákban, a tanítóképzőkben és a középiskolákban a csendes napok szolgálták a lelki elmélyülést. A középfokon és felette megalakultak a vallásos egyesületek: bibliakörök, esetleg ifjúsági gyülekezet vagy az újabb vallásos ifjúsági egyesületek egyike (SDG kollégium, MEKDSZ, KIE). Az alap- és a középfokú képzésben részt vevő gyerekek vallásos nevelését-oktatását a vasárnapi iskolában egészítették ki. A kerületi vezetés szorgalmazta, hogy a tanítók kapcsolódjanak bele a vasárnapi iskolai munkába, amelynek fel kellett vállalnia a gyermekek templomba járásra szoktatását és az énektudásuk fejlesztését. A gyerekek és a fiatalok részére a nagyobb gyülekezetekben külön istentiszteletet szerveztek.[218]

A fenntartási nehézségek miatt az iskolák küldetésüknek való megfelelése, lelki megújhodásuk, ébredésük érdekében Révész Imre szerint pásztori és missziói lelkületű tanítókra és tanárokra van szükség.[219] Az iskola legyen *„kis gyülekezet”* – fogalmazott a püspök, amely *„személyes hitvallásra és bizonyságtevésre”* nevel.[220] Missziói munkára van szükség azért is, hogy az egyháztól és a vallástól eltávolodott családok gyermekeit visszavezessék az egyház kebelébe.[221]

Tanítóktól a vallásoktatás sikere érdekében a kerület egyházias magatartást várt el.[222] Révész Imre szerint (1940) az iskolai missziói munka alapfeltétele lenne a pedagógusok evangelizációja, amiért nézete szerint az egyház nem tesz meg mindent. Erős belső kapcsolatnak kellene lennie szerinte a lelkészek és a tanítók/tanárok közt. Úgy vélte, a sok fejlesztés ellenére a vallásoktatás ügye nagyon nehezen mozdul előre. Hiányolta az ifjúsággal foglalkozó lelkészek pedagógiai felkészültségét, megfelelő vezetésüket és ellenőrzésüket, amire szerinte elavult szemléletmódjuk miatt szükség lenne. Remélte továbbá, hogy az új egyetemes teológiai tanterv és a megreformált vallástanár-képesítő vizsga javítani fog a helyzeten.[223]

A kerület indítványozta, hogy az oktatás során az érzések kiváltására és az életszerűségre nagyobb hangsúlyt fektessenek. Próbálta a vallástanítást szakszerűbbé tenni, ennek érdekében évente valláspedagógiai konferenciákat szerveztek.[224] Ajánlotta a szemléltető képek használatát is.[225] A népiskolai vallásos nevelés reformjáról az Országos Református Tanáregyesület (ORTE) is készített javaslatot 1939-ben, amelyet az

Egyetemes Konvent vitára bocsátott. A kerület az egyházmegyékhez delegálta a kérdést. A beérkezett vélemények sok kritikai észrevételt tartalmaztak: például felhívták a figyelmet az osztályozás megszüntetésének lehetséges üzenetére, miszerint a vallásos ismeret elsajátítása nélkülözhető, vagy kiemelték az érzelmekre ható oktatás egyoldalúságának a veszélyét. [226]

Az (ismétlő) elemi népiskolák számára felmerült az egységes vallástani tankönyv és vezérkönyv bevezetésének a szükségessége.[227] A tanterv alapján a vallásoktatóknak tanmenetet, haladási naplót kellett készíteniük. [228] Továbbra is napirenden volt a konfirmációs oktatás egységesítésének, országosan egyöntetű reformjának a kérdése is. A konventi határozat gyakorlatba történő átültetése azonban éveket vett igénybe.[229] A vallásoktatás a nem felekezeti iskolákban is nagy figyelmet kapott. Az egyház igyekezett minden református gyermek vallásoktatását megvalósítani, az esetleges sérelmeket pedig orvosolni.[230] Úgy tekintettek erre, mint eszközre a terjedő közömbösség elleni védekezés során.

A középiskolai vallásoktatás is kitüntetett figyelmet élvezett az egyházkerületi vezetés részéről: a középiskolai előadó – az 1930-as évek végén, 1940-es évek elején – a tanár személyiségét és felkészültségét, szuggesztív képességét, az élményszerű tanítás fontosságát hangsúlyozta.[231] Azt javasolta, hogy az órák énekléssel, imával és Bibliaolvasással kezdődjenek. A tanárok teremtsenek bensőséges hangulatot, s ne a lecketanulásra helyezzék a hangsúlyt, ahogy az a világi órákon történik.[232] Hiányolta a módszertani újításokat, és kritizálta, hogy az 1923-as tanterv nem alkalmazkodik a többi tantárgyéhoz, s korszerű utasítás elkészítését is indítványozta, amely a tanórai és az igehirdető munka irányát is megszabná. Az ifjúsági istentiszteleteknek véleménye szerint igazodniuk kell a korosztály nyelvezetéhez, és a lelkészeknek igehirdetéseikben mindennapi példákat kellene hozniuk.[233]

Az Egyetemes Konvent 1930. évi 63. határozata missziói középiskolai lelkészi állás megszervezését rendelte el, amelyből azonban a középiskolai előadó szerint az egyházkerületnek kevés haszna volt. 1937/38-ban csupán egyetlen iskolában jelent meg a missziói lelkész. Az előadó szerint *„a vallásos nevelés is a tanári testület kötelessége, de joga is egyszersmind, lassú,*

tervszerű, céltudatos építőmunka ez, amelynek egy-egy vendégszónok […] igehirdetése nagyobb lendületet nem adhat”.[234]

A vallásoktatás fontosságát, fókuszba kerülését mutatja, hogy az Egyetemes Konvent 1939-ben az irányítás és az ellenőrzés átszervezése mellett döntött. A kerületeknek meg kellett szervezniük a vallásoktatási szakosztályokat. A Tiszántúlon erre 1940-ben sor is került, de a működését csak egy évre rá kezdte meg. Hatásköre elsődlegesen a középfokú és a középiskolai vallásoktatásra terjedt ki. A nem református iskolákban folyó munkát is értékelték.[235] Az egyházmegyék szintjén is megszervezték a vallásoktatói szakbizottságokat.[236] Az egyeztetések után 1943-ban fogadta el a Konvent a nem református iskolákban folyó vallástanításról és vallásos nevelésről szóló szabályrendeletet. Ennek megfelelően a kerület ugyanebben az évben újjászervezte a vallásoktatási szakosztályt.[237] A vallásoktatói előadó helyett pedig vallásoktatói szakelőadót választottak: személycsere azonban nem történt. A szakelőadó korábbi munkáját tehát a szakosztály tagjaival együtt végezte.[238]

Összegzés

A Horthy-korszakban az állami és a tiszántúli református oktatáspolitika közt ideológiai egység (valláserkölcsi, nemzeti, hazafias nevelés célja) jött létre. Ennek ellenére oktatási kérdésekben számos vitás pont alakult ki a két fél közt. A fő problémát – ahogy a többi egyházkerületben – az iskolák finanszírozásának nehézsége jelentette. Az ország rossz gazdasági helyzete ebben az egyházkerületben is az állami támogatás csökkentését eredményezte, miközben az elszegényedő egyházközségeknek éppen, hogy annak növelésére, de legalábbis inflációhoz igazítására lett volna szükségük. A Tiszántúli Református Egyházkerületben a válság – a Tiszáninnenihez hasonlóan – nagyon elhúzódott, súlyosabb és általánosabb volt, s a nehézségek a középiskolákban is mutatkoztak. A kerületi vezetés az egyházi érdekeket védve igen kritikusan fogadta a forráscsökkentő intézkedéseket.

A finanszírozási rendszer maga nem változott, noha idővel nyilvánvaló lett, hogy hosszabb távon már nem tartható. A kerület hiába látta, hogy változásra van szükség a függőség lazításához, a megoldást nem találta meg.

A többi egyházkerületben is felbukkanó javaslatok (kultúradó, országos református iskolai alap) mellett Révész Imre püspök megfogalmazta: csak azok az iskolák maradjanak meg, amelyek a küldetésüknek eleget tesznek. Ez azonban unikális eset volt, a református egyházi vezetők részéről nemcsak országosan, hanem kerületi szinten is. Az iskolák feladásának a politikáját nem tette magáévá az egyházkerület. A kerületi Tanügyi Bizottság a békési reálgimnázium költségvetése kapcsán így fogalmazta meg álláspontját 1935-ben, s az egész korszakban ezt a nézetet követte: *„Egy iskola fenntartása anyaszentegyházunk iránt vállalt nemes áldozathozatal, az ősöktől átvett dicsőséges elkötelezettség és az utódokkal, az ifjúsággal szemben el nem hárítható feladat, mely váljék a vállainkon akár kereszthordozássá is: de alóla kibújni, vagy azt magunkról ledobni semmiképpen nem lehet.”*[239] A kerület az átadást tervező és ahhoz hozzájáruló egyházmegyékkel szemben határozottan fellépett. Megfelelt tehát a központi egyházi szervezet direktíváinak.

A kiszolgáltatott anyagi helyzetben próbálta az egyház a fenntartói jogait érvényesíteni. Úgy érzékelte, az autonómiához ragaszkodnia kell, az állami támogatás csökkenése végképp nem teszi indokolttá, hogy elnéző legyen ezen a téren. Úgy vélte, ha már jelentős forrásokat fordít az oktatásra, döntési jogkörrel is kell rendelkezzen a saját iskoláit illetően. Mindig felszólalt ezért, ha úgy érezte, az állam túllép a hatáskörén. Az anyagi nehézségei miatt el kellett fogadnia, hogy a támogatásért cserébe az állami beavatkozás mértéke és ezáltal a saját kiszolgáltatottsága nő.

Az egyházi fenntartók a lehetőségeikhez mérten fejlesztették a meglévő intézményrendszert. A hálózat gyarapodására főként középszinten találtunk példát: polgári fiú- és leányiskola, tanítónőképző, felső kereskedelmi leányiskola, valamint fiú- és leányközépiskola is nyílt a Tiszántúli Egyházkerület területén. Ez volt az a szektor, ahol iskola bezárására sem volt hajlandó a kerület. A szabad iskolaállítást biztosító jogi környezetben az állam végül visszakozott is, elállt a két református gimnázium megszüntetésének a szándékától. S a középiskolák átalakítása terén is keresztül tudta vinni az egyházkerület az akaratát.

A vallásoktatás a finanszírozási nehézségek miatt felértékelődött: ha már fenntartjuk az iskolákat, akkor töltsék be a feladatukat, s ezért reformáljuk meg őket a vallásoktatásra fókuszálva. Ehhez az egyháziasan élő, hitvalló, a

vallásoktatásban is korszerű módszerekkel dolgozó pedagógusokra volt szükség minden iskolatípusban.

Források

Jegyzőkönyvek

TTREK jkv. 1919–1921 = *Tiszántúli Református Egyházkerület 1919., 1920. és 1921. évi jegyzőkönyvei.* Debrecen, 1923.

TTREK jkv. 1922 = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1922. évi jegyzőkönyvei.* Kiadta KISS Ferenc. Debrecen, 1922.

TTREK jkv. 1923 = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1923. évi jegyzőkönyvei.* Kiadta RÉVÉSZ Imre. Debrecen, 1923.

TTREK jkv. 1924 = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1924. évi jegyzőkönyvei.* Kiadta RÉVÉSZ Imre. Debrecen, 1925.

TTREK jkv. 1925/1. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1925. évi március és május havi jegyzőkönyvei.* Kiadta RÉVÉSZ Imre. Debrecen, 1925.

TTREK jkv. 1925/2. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei az 1925. év második feléről.* Kiadta RÉVÉSZ Imre. Debrecen, 1925.

TTREK jkv. 1926/1. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei az 1926. évről, I. 1926. tavaszi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek.* Kiadta RÉVÉSZ Imre. Debrecen, 1926.

TTREK jkv. 1926/2. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei az 1926. évről, II. 1926. őszi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek.* Kiadta RÉVÉSZ Imre. Debrecen, 1927.

TTREK jkv. 1927/1. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei az 1927. évről, I. Tavaszi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek.* Kiadta RÉVÉSZ Imre. Debrecen, 1927.

TTREK jkv. 1927/2. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei az 1927. évről, II. Őszi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek.* Kiadta RÉVÉSZ Imre. Debrecen, 1928.

TTREK jkv. 1928/1. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1928. évi jegyzőkönyvei, I. Tavaszi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek.* Kiadta RÉVÉSZ Imre. Debrecen, 1928.

TTREK jkv. 1928/2. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1928. évi jegyzőkönyvei, II. Őszi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek.* Kiadta RÉVÉSZ Imre. Debrecen, 1929.

TTREK jkv. 1929/1. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1929. évi jegyzőkönyvei, I. Tavaszi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek.* Kiadta MAKLÁRY Károly. Debrecen, 1929.

TTREK jkv. 1929/2. = *A Tiszántúli Ref. Egyházkerület 1929. évi jegyzőkönyvei, II. Őszi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek.* Kiadta MAKLÁRY Károly. Debrecen, 1930.

TTREK jkv. 1931. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1931. évi jegyzőkönyve. Közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek.* Kiadta MAKLÁRY Károly. Debrecen, 1931.

TTREK jkv. 1932/1. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1932. évi jegyzőkönyvei, I.* Kiadta MAKLÁRY Károly. Debrecen, 1932.

TTREK jkv. 1932/2. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1932. évi jegyzőkönyvei, II.* Kiadta MAKLÁRY Károly. Debrecen, 1933.

TTREK jkv. 1933/1. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1933. évi jegyzőkönyvei, I.* Kiadta MAKLÁRY Károly. Debrecen, 1933.

TTREK jkv. 1934/1. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1934. évi jegyzőkönyvei, I.* Kiadta MAKLÁRY Károly. Debrecen, 1934.

TTREK jkv. 1934/2. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1934. évi jegyzőkönyvei, II.* Kiadta MAKLÁRY Károly. Debrecen, 1935.
TTREK jkv. 1935/1. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1935. évi jegyzőkönyvei, I.* Kiadta MAKLÁRY Károly. Debrecen, 1935.
TTREK jkv. 1935/2. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1935. évi jegyzőkönyvei, I.* Kiadta MAKLÁRY Károly. Debrecen, 1936.
TTREK jkv. 1936/1. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1936. évi jegyzőkönyvei, I.* Kiadta MAKLÁRY Károly. Debrecen, 1936.
TTREK jkv. 1936/2. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület Debrecenben néhai D. Dr. Baltazár Dezső püspök emlékére 1936. október hó 1-én tartott gyászközgyűlésének jegyzőkönyve. Jegyzette:* MAKLÁRY Károly. [Debrecen, 1936?]
TTREK jkv. 1936/3. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület Debrecenben 1936. december hó 16. és 17. napjain tartott püspökszenteléssel egybekötött rendes közgyűlésének jegyzőkönyve, II.* Kiadta KOLOZSVÁRY KISS *László. Debrecen, 1937.*
TTREK jkv. 1937. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület Debrecenben 1937. május hó 27-én tartott tanácsülésének és a Debrecenben 1937. október hó 27. és 28. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyvei.* Kiadta KOLOZSVÁRY KISS László. Debrecen, 1937.
TTREK jkv. 1938/1. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület Debrecenben 1938. február hó 12-én tartott tanácsülésének és a Debrecenben 1938. május hó 11. és 12. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyvei.* Kiadta KOLOZSVÁRI KISS László, URAY Sándor. Debrecen, 1938.
TTREK jkv. 1938/2. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei az 1938. év második feléről.* Kiadta URAY Sándor. Debrecen, 1939.
TTREK jkv. 1939/1. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület Debrecenben 1939. február hó 1-én tartott közgyűlésének és rendes bírósági ülésének jegyzőkönyvei.* Kiadta URAY Sándor. Debrecen, 1939.
TTREK jkv. 1939/2. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1939. május 25-én ás 1939. augusztus 31-én tartott tanácsülésének és 1939. november 22-23. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyvei.* Kiadta URAY Sándor. Debrecen, 1940.
TTREK jkv. 1940. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1940. március 27-én, 1940. június 18-án és 1940. október 23-án tartott egyházkerületi tanács- és egyházkerületi bírósági időszaki tanácsülésének, 1940. november 26-án tartott közgyűlésének és tanácsülésének és 1940. december 18-án tartott egyházkerületi bírósági időszaki tanácsülésének jegyzőkönyvei.* Kiadta URAY Sándor. Debrecen, 1941.
TTREK jkv. 1941. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1941. év egyházkerületi közgyűléseinek és bírósági üléseinek jegyzőkönyve.* Kiadta URAY Sándor. Debrecen, 1942.
TTREK jkv. 1942. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1942. évi egyházkerületi közgyűlésének, tanácsüléseinek és bírósági üléseinek jegyzőkönyvei.* Kiadta URAY Sándor. Debrecen, 1943.
TTREK jkv. 1943. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1943. évi közgyűléseinek, tanácsüléseinek és bírósági üléseinek jegyzőkönyvei.* Kiadta FERENCZY Károly. Debrecen, 1944.
TTREK jkv. 1944–1948. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűléseinek, tanácsüléseinek és bírósági üléseinek kivonatos jegyzőkönyve az 1944-1948. évekről.* Kiadta FERENCZY Károly. Debrecen, 1949.

Egyéb elsődleges források

A trianoni béke (1920). Református Pedagógiai Intézet, https://refpedi.hu/media/statikus/hatteranyagok/terkepek/M12_1_trianon.jpg. Letöltés ideje: 2025. 03. 23.

Magyarország, Debrecen, Református Kollégium (1937). Képszám: 11277. Fortepan/Gyöngyi, https://fortepan.hu/hu/photos/?id=11277. Letöltés ideje: 2025. 03. 23.

Magyarország, Hajdúnánás, Főgimnázium (később Kőrösi Csoma Sándor Református Gimnázium), évzáró ünnepség (1937). Képszám: 85541, Fortepan/Nagy Zoltán, https://fortepan.hu/hu/photos/?id=85541. Letöltés ideje: 2025. 03. 23.

Makó, https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Csongrad_megye/pages/CSMEE/Magyar/html/Mako4.html. Letöltés ideje: 2025. 03. 30.

Makó története 1920-tól 1944-ig: Az egyházi élet, https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako_monografia_sorozat/index_6.htm. Letöltés ideje: 2025. 03. 30.

Másodlagos források

ALBERT B. Gábor (2013): A református fiú-középiskolák történelemtankönyv-használata 1926-tól az 1930-as évek közepéig. *Magyar Pedagógia* 113. évf. 3. sz. 119–129.

ALBERT B. Gábor (2017): Protestáns tankönyvek a XX. század első felében. In: POMPOR Zoltán (szerk.): *Alapvetés: Háttértanulmányok a református iskolarendszer fejlesztéséhez.* Budapest, Magyarországi Református Egyház, 103–116.

A református egyház (1867–1918). http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/241.html. Letöltés ideje: 2024. 08. 24.

BARÁTH Béla Levente (2014): *„Földbegyökerezés és égbe fogózás…": A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében (1911–1920).* (Nemzet, egyház, művelődés 10.) Sárospatak, Hernád Kiadó.

CSOHÁNY János (1988): A korszakváltások évszázada (1849–1950). In: BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története.* Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 192–300.

CSŰRÖS András Jakab (2017): *Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején: A magyar reformátusság egy válságos időben.* Doktori disszertáció. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, https://corvina.kre.hu/phd/Csuros_A_Reformatus_egyhazi_elet_doktori_fuggelekkel.pdf. Letöltés ideje: 2024. 08. 19.

GICZI Zsolt (2009): *A katolikus-protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai a Horthy-korszak Magyarországán.* Doktori disszertáció. Budapest, ELTE.

GYŐRI L. János (2008): *„Egész Magyarországnak és Erdélységnek… világosító lámpása" – A Debreceni Református Kollégium története.* Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület.

HÖRCSIK Richárd (1883): Református iskola és nevelés. In: BARTHA Tibor – MAKKAI László (szerk): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből, 1867–1978.* (Studia et Acta Ecclesiastica V. kötet) Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 299–311.

KOCSIS Elemér főszerk. (1988): *A Debreceni Református Kollégium története.* Budapest, Református Zsinati Iroda.

KÓSA László (2011): A történész Révész Imre fordulata. In KÓSA László: *Művelődés, egyház, társadalom: Tanulmányok.* Akadémia Kiadó, Budapest, 408–454

NAGY Péter Tibor (2000). *Járszalag és aréna. Egyház és az állam az oktatáspolitika erőterében a 19. és a 20. századi Magyarországon.* Budapest, Új Mandátum.

NAGY Péter Tibor (2011): *A növekvő nap árnyékában: Oktatás, politika 1867–1945.* Budapest, Gondolat.

PORNÓI Imre (1995): A nyolcosztályos népiskola és a református egyház. *Protestáns Szemle,* LVII. (IV. új) évf. 2. sz. 91–107.
RÉBAY Magdolna (2010): A református egyház és a tanárképzés (1867–1952). In: BUDA András – KISS Endre: *Interdiszciplináris pedagógia, tanárok, értelmiségiek. A VI. Kiss Árpád Emlékkonferencia Debrecen, 2009. szeptember 18–19. előadásainak szerkesztett változata.* (Kiss Árpád Archívum Könyvsorozata VI.) Debrecen, Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete, 185–195.
RÉBAY Magdolna (2012): Küzdelmes évek – „a tizenkettedik órában"?! A Tiszántúli Református Egyházkerület oktatásügye az 1930-as évek első felében. In: ORSÓS Anna – TRENDL Fanni (szerk.): *Útjelzők: Ünnepi kötet pályatársak, kollégák, tanítványok neveléstudományi tanulmányaiból a 70 esztendős Forray R. Katalin tiszteletére.* Pécs, PTE BTK, 232–238.
RÉBAY Magdolna (2022): Élethalálharc az anyagiakkal: A református oktatás helyzete a Tiszántúli Egyházkerületben az 1920-as években. In: KOVÁCS Klára (szerk.): *Értékközvetítés és iskola: Tanulmányok Szabó László Tamás tiszteletére*. (Oktatáskutatók könyvtára 14.) Debrecen, CHERD, 117–137.
RÉBAY Magdolna (2023): Együttműködés és függőség az oktatásban: Az állam és a Tiszántúli Református Egyházkerület esete (1936–1943). In: KATTEIN-PORNÓI Rita – TÓTH Péter – KANCZNÉ NAGY Katalin szerk.: *Oktatás egy változó világban – Kutatás, innováció, fejlesztés.* (HERA Évkönyvek X.) Budapest – Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, Nevelés- és Oktatáskutatók Egyesülete, 338–353.
SZABÓ Ildikó (2010): Az egyházak közreműködése a nemzeti identitás formálásában a Horthy-korszakban. *Iskolakultúra,* 20. évf. 2. sz. 33–52.
SZÁSZ Lajos (2021): *Baltazár Dezső református püspök közéleti és egyházi tevékenysége.* Doktori disszertáció. ELTE BTK.
ULICZA Tamás (2023): *Száz éve iktatták be az első kárpátaljai püspököt.* https://reformatus.hu/reformatus-egyseg/hirek/szaz-eve-iktattak-be-az-elso-karpataljai-puspokot/. Letöltés ideje: 2024. 08. 23.
ZOVÁNYI Jenő (1939): *A Tiszántúli Református Egyházkerület története.* Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézete.
ZOVÁNYI Jenő (1977): *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon.* Szerk. LADÁNYI Sándor. Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Osztályának Sajtóosztálya.

A Dunamelléki Református Egyházkerület[240]

Az egyházkerület helyzete

A Dunamelléki Református Egyházkerület 1920-ban hét egyházmegyéből állt. Ezek: a Tolnai, a Vértesaljai, a Pesti, a Solti, a Kecskeméti, a Külsősomogyi és az Alsóbaranyai Egyházmegye. A trianoni békediktátum eredményeként az alsóbaranyai-bácsi-szlavóniai egyházközségek túlnyomó része a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került. 1941-ben a dél-baranyai és a bácskai egyházközségeket – két egyházmegyét – visszakapta a kerület. A Pesti Egyházmegye az 1930-as években három részre szakadt. Először (1932) a Budapesti Egyházmegye vált ki, majd a Pestkörnyéki (1938). 1920 előtt az egyházkerület 287 egyházközséggel rendelkezett, 1940-ben a szám 264 volt. Az egyházkerület területén 1920-ban két akadémia (teológiai képzés Budapesten, jogi Kecskeméten) működött. Nyolc református középiskola és hat polgári (leány- és fiú-)iskola várta a jelentkezőket. A férfiak Nagykőrösön, a nők Kecskeméten szerezhettek tanító(nő)i képesítést. E három település (Budapest, Kecskemét, Nagykőrös) volt tehát a legfontosabb református iskolaközpont a területen. A kerület sajátossága, hogy egyetlen nagy központi, három képzési szintet felölelő iskolakomplexummal (ún. kollégiummal) nem rendelkezett.

A Dunamelléki Egyházkerület élére a Horthy-korszak elején (1921) került új püspök, az Erdélyből érkező fiatal Ravasz László (lásd 1. kép)[241], aki Petri Eleket (1915–1921) váltotta. Ravasz az egész korszakban, sőt azon túl, 1948-ig betöltötte a tisztséget. Elődjéhez hasonlóan őt is pesti lelkésszé választották. Vele szemben az egyházkerületi főgondnok a folytonosságot képviselte, Darányi Ignácot ugyanis még 1898-ban választotta meg a kerület közgyűlése. Darányi 1927-ig volt világi vezetője a Dunamelléki Egyházkerületnek. Utódjává gr. Teleki Józsefet (lásd 2. kép) (1927–1944)

választották. 1945-től pedig a korábbi igazságügyminiszter, Lázár Andor töltötte be a tisztséget.[242]

1. kép: Dr. Ravasz László püspök[243]

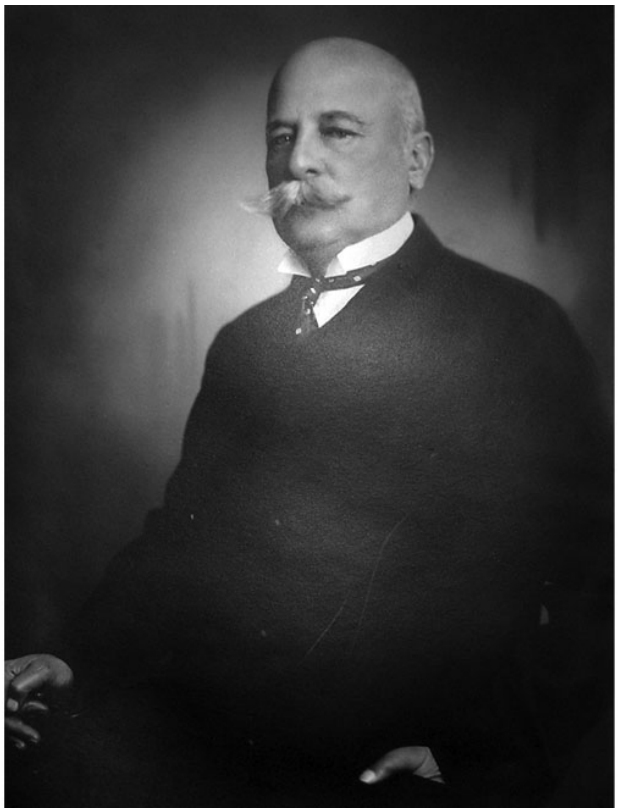

Általános oktatáspolitikai célok

A Dunamelléki Egyházkerület vezetői nyomatékosították az egyház iskolafenntartó küldetését. Darányi Ignác főgondnok többször hangot adott annak a nézetének, hogy az egyháznak ragaszkodnia kell ezen szerepéhez. Székfoglaló beszédében leszögezte: az iskola az egyház veteményeskertje, s *„[e]zt az igazságot egy percre sem szabad soha elfelejtenünk”*.[244] Az állami segélyezést Darányi azonban mindenképpen szükségesnek és elengedhetetlennek tartotta.[245] Az új főgondnok, gróf Teleki József hangsúlyozta az iskolákhoz való feltétlen ragaszkodást, s mellette az

egyházias szellemű tanítóképzés fontosságát, az ifjúsági egyesületek támogatását, valamint kitért a diákmenza alapítási tervekre – azokat támogatva.[246]

2. kép: Gr. Teleki József főgondnok[247]

Ravasz László püspök[248] szintén a felekezeti iskolák elkötelezett híve volt – erdélyi tapasztalataiból is kiindulva. (Ott nemzeti szempontból nagy számban az államnak átadott református iskola Trianon után elveszett mind a magyar nemzet, mind a református felekezet számára.) Az államosítás ellen (amely ekkor már a középiskolákat és a jogakadémiát is veszélyeztette) a református iskolák nemzeti szellemiségét, történelmi jellegét sorolta fel érvként.[249] Szerinte a református iskolák *„az igazi bizonyságok a magyar kulturfölény mellett”*.[250] Küldetésüket pedig ekképpen fogalmazta meg: egész iskoláztatásunk *„egy nagy evangelizáló hadjárat végrehajtása, amelynek célja az, hogy mikor a tanuló kilép az iskolából, örökre hozzá legyen kötve lelki édesanyjához, az anyaszentegyházhoz”*.[251] A *„hihetetlen áldozatokkal fenntartott iskoláink szelleme a református élet- és világfelfogás*

magasztos ethikáját, tiszta öntudatát, boldogító igazságait és nemzetfenntartó erejét örökítse át gyermekeinkre".[252] 1933-ban azt kérte: minden iskola legyen az egyház missziói és evangelizációs munkájának egy-egy flottabázisa.[253]

Az első világháborút követően a kerület vezetői az egyházat az oktatásügy felkarolásával akarták megerősíteni. Darányi Ignác főgondnok szerint a talpra álláshoz *„nagy belső munkára lesz szükség. a keresztyén szellem fejlesztésére teljesen új módszert kell keresni az ifjúság képzését illetőleg is, különösen az elemi oktatás tekintetében gyökeres és átható reformokra van szükség. Az eddiginél kétszeresen és háromszorosan nagyobb tevékenységet kell kifejteni…"*[254] Petri Elek püspök szintén 1919-ben az egyházat a Tanácsköztársaság alatt ért erkölcsi veszteségekre mutatott rá: *„Lelkészeink, tanáraink és tanítóink között is akadt nem egy, aki esküjéről megfeledkezett, az egyház teljes felbomlását és új alapokra fektetésének szükségességét hirdette, sőt különálló szabad egyházközségek szervezését is munkába vette."*[255] Sürgette az iskolák újraindítását, a vallásoktatás megszervezését.[256]

A trianoni béke után kialakult nehéz helyzetben az új püspök, Ravasz László gyülekezetépítő munkát hirdetett, az egyház megújulását tűzte ki célul. Székfoglalójában *„nemzetpedagógiá"*-ról beszélt, s ennek kapcsán – többek közt – a felekezeti oktatás fontosságát hangsúlyozta.[257] Ravasz püspöki jelentéseiben általában behatóan foglalkozott oktatási kérdésekkel. Oktatáspolitikájának újdonsága nem a preferenciákban kereshető, elődjének az irányvonalát folytatta. Ami új, az az oktatási kormányzattal, az állami hivatalokkal és a katolikus egyházzal (annak államra gyakorolt befolyásával) szembeni kemény, szókimondó fellépés, a saját egyháza érdekeinek határozott védelmezése.

Ravasz mindent megtett annak érdekében, hogy az egyház a korábban kiharcolt jogokat (mint az állami támogatás különféle fajtái vagy a jogakadémia működése) megtarthassa, sőt fokozottabb támogatást kért. Beiktatásán így fogalmazott: *„az 1848. évi XX. törvénycikknek kemény híve vagyok, és annak végrehajtását követelem"*.[258] A törvénycikk pedig kimondta, az állam köteles az egyházak iskolai terheit is vállalni. A Horthy-korszakra jellemző volt, hogy ha az anyagi helyzete megkívánta, az állam egyoldalúan módosított az iskoláknak nyújtott támogatásának nagyságán.

Ez – ahogy Ravasz püspök megállapította – az iskolák költségvetését *„kiszámíthatatlanná és ingadozóvá”* tette.[259] Az állami támogatás csökkenését annál inkább nehezményezte, mert ez nem járt együtt az autonómia bővülésével. Szerinte *„a felekezet fizet”* és *„az állam parancsol”* (1926).[260] Az autonómiát törvényes és intézményes garanciákkal kell biztosítani – vallotta. Ravasz nehezményezte, hogy míg a dualizmus korában kétoldalú szerződések születtek az iskolák fenntartásáról, addig a Horthy-rendszerben az állam diktál: csökkenti a támogatást, ha érdekei úgy kívánják, s ő szabja meg az egyházi rész (fenntartói hozzájárulás) nagyságát is. Az 1920-as években elsősorban nem a VKM-mel szemben lépett fel, hanem a végrehajtás mikéntjét, a közigazgatási hatóságok eljárását nehezményezte – például konkrétan a tanítói fizetések vagy a fenntartói járulék megállapítása kapcsán, amelyet *„kultúrsarc”*-nak nevezett. De szerinte a végrehajtók a földosztás során sem mutattak kellő megértést a református egyház helyzete iránt.

Ideálisnak a saját forrásból gazdálkodó felekezeti iskolát tekintette, s kárhoztatta az államsegély miatt kialakult bizonytalan és függő helyzetet. Azonban számára is egyértelmű volt, hogy a kor viszonyai, valamint az előírt működési feltételek közt ez megvalósíthatatlan. Ravasz a politikai községek eddiginél nagyobb tehervállalását (dologi költségek, nyugdíjjárulék kifizetése) remélte.[261] Bár igazából a megoldás a helyzetre szerinte az *„egységes kultúradó”* lenne – mondta 1939-ben. Az egyház tartalékai, lehetőségei véleménye szerint kimerültek. Számításai szerint a csökkenő bevételből egyre többet kell a gyülekezeteknek az iskolára fordítani, akár annak 50–80%-át. Mivel tandíjat nem kérhetnek, a kb. 35%-ot kitevő nem református tanulók nem járulnak hozzá a fenntartáshoz. (Azt nem teszi hozzá Ravasz, hogy az állami támogatás az ő szüleiknek is köszönhető.) Szerinte ezen politikának eredményeképp az *„ország legértékesebb rétege”* (értsd: a református, magyar lakosság) igazságtalan, közvetett adóteher alatt nyög.[262] Egy évvel később a kerületi Tanügyi Bizottság vetette fel az ötletet *„általános iskolaadó”* néven, amelyet magyarságpolitikai szempontból is fontosnak tartott. Bevezetése szerint az alapfokot meghaladó oktatás általánossá tételét tenné lehetővé, csökkentve az egyház és a szülők terheit.[263]

Ravasz mintha egyre kategorikusabb álláspontot alakított volna ki a finanszírozás kérdésében. 1941-ben, talán a nehézségeknek a háború, valamint a népiskolák kiegészítése okozta fokozódása miatt még keményebb szavakat használt: szerinte az állam, amíg bírta, az egyházat minden iskolafenntartói áldozatra *„könyörtelenül rákényszerítette”*.[264] S megismételte: igazságtalan, hogy azért, mert valaki magyar és református, művelődésre sokkal többet áldozzon, mint más.[265] Hozzá kell tenni, hogy a református egyház saját keretein belül is kereste a megoldás lehetséges módjait. A dunamelléki kerületi közgyűlés 1942-ben elfogadta a Magyarországi Református Iskolai Közpénztárról szóló törvénytervezetet. A törvény, amely a református nevelésügy központi igazgatási szervezeti kereteit is meghatározta volna, a háborús helyzet okán végül nem született meg.[266]

3. kép: Iskolaavatás Gödöllőn, középen Ravasz püspök[267]

Hogy megéri-e az iskolákért hozott áldozat? Ez a kérdés is felmerült a tárgyalt időszakban egy miniszteri rendelet (7210/1934.) apropóján. A dunamelléki egyházkerületi közgyűlés két tényezőt említett ezzel kapcsolatban: egyrészt az állam egyre erőteljesebb beavatkozását, másrészt az egyházi célok megvalósításának hatékonyságát, s utóbbi megállapítására vonatkozóan vizsgálatot rendelt el.[268] Ravasz László 1936-ban, tehát egy

évvel a Hóman-féle tanügyigazgatási törvényt (1935: VI. tc.) követően maga is válaszolt a feltett kérdésre.[269] Szerinte az állami beavatkozás egyre erőteljesebb, a közoktatás laicizálódásának folyamata befejeződéséhez közeleg, lassan már csak névleg felekezetiek az iskolák.[270] Egy évvel később azt mondta: a felekezeti iskola mindössze látszat.[271] Ravasz úgy vélte, a felekezeti iskolafenntartás *„indirekt állami adóvá”* válik. A végső konklúziója mindezek ellenére így szólt: *„a református iskola bármennyire is névlegessé válik, felekezeti mivolta az egyházra nézve mégis a legfontosabb missziói terület és a legfontosabb missziói eszköz. Ezért […] iskoláinkat minél magasabb színvonalra emeljük, munkáját illesszük bele az egységes nemzeti nevelés szervezetébe, de biztosítsuk létjogosultságát azzal a sajátos történelmi jelleggel, amelyet éppen ez az iskola református és egyházias mivolta jelent.”*[272]

4. kép: A szigetmonostori református iskola[273]

Az anyagi nehézségek negatív következménye volt, hogy az 1940-es évek elejére kialakuló tanítóhiány következményeként egyre több református népiskolai tanító hagyta ott állását, s szegődött magasabb fizetésért és a jobb körülmények miatt állami iskolába. Ravasz ezt nagyon nehezményezte, szerinte az lenne a természetes, ha a református tanítók saját felekezetük iskolájában jobban éreznék magukat.[274] A tehetségesek tanítóképzőbe

csábítása érdekében az egyházkerület közös összefogással ösztöndíjat tűzött ki. Ravasz javasolta, hogy segélyezzék a szegedi Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola református jeles tanulmányi eredményű hallgatóit is. A közgyűlés ugyanekkor azt indítványozta, hogy a debreceni Református Tanárképző Intézetben (ami inkább csak internátus volt) létesítsenek ösztöndíjas helyeket.[275]

Az említett tanügyigazgatási törvény kapcsán, mintegy annak mintájára hirdette meg Ravasz 1937-ben tanügy-egységesítő politikáját, amely minden közoktatási intézményre vonatkozott: az elvekre, az irányításra és a felügyeletre, valamint a szellemiségre is. Ez a törekvés döntően meghatározta Ravasz későbbi oktatásirányítói tevékenységét.[276] Korábban is voltak ebbe az irányba mutató kezdeményezések, programmá azonban ekkor vált. Ilyennek tekinthetők a vallástanári továbbképzések, amelyek a képző és a tanárok közti egység kialakítását is hivatottak voltak szolgálni vagy az egyházkerület tanárainak tanulmányi összejövetele 1936-ban Kecskeméten vagy pedig a középiskolai igazgatók, illetve a szaktanárok rendszeressé vált közös tanácskozásai. De ide sorolhatjuk azt a *„nevelésügyi értekezletet”* is, amelyet 1937 elején tartottak Nagykőrösön a képző tanárai. Célja a népiskolák egyházi felügyeletének mélyítése és a vallásos nevelés eredményesebbé tétele volt. A rendezvényen részt vettek az esperesek által kijelölt lelkészek és tanítók, a legtöbb egyházmegye tanügyi előadója s mindkét képző tantestülete, vallástanárok, egyéb református pedagógusok. Megjelent Ravasz püspök is. A tanácskozás eredményeit *„A református népiskolai nevelés legfőbb kérdései”* cím alatt foglalták össze, s tárgyalták az egyházmegyei közgyűlések és a tanítóegyletek is.[277]

„Programjának” gyakorlati megvalósításában Ravasz országosan ismert neveléstudós munkájára támaszkodott. Egyházkerületi tanügyi előadói állást szervezett, és a tisztségre Imre Sándort[278] (lásd 5. kép) kérte fel, aki 1919-es szerepvállalása miatt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban (VKM) kegyvesztetté vált.[279] Imre Sándor – későbbi egyetemi karrierje ellenére – haláláig (1945) vezette szakmailag a kerület oktatásügyét.[280] Imre – Ravasz értékelése szerint – aktív, hatékony, *„példaadó”*, *„korszakalkotó”* munkát végzett ezen a téren.[281]

1933-ban a dunamelléki közgyűlés felmérést rendelt el, hogy az egyházkerület iskolahálózatáról, tanügyi viszonyairól árnyaltabb képet

kaphasson.[282] Ennek a megvalósításáról nincs tudomásunk. A tervet az egységesítés politikájának „meghirdetését" követően újra elővették. 1938-ban a közgyűlés minden népiskola igazgatóját vagy tanítóját *„iskolai nevelésügyi állapotrajz"* elkészítésére kötelezte 1939. júliusi határidővel egységes szempontrendszer alapján. (A felmérést minden 3. évben meg kívánták ismételni.) Ennek – feltehetően a tanítók megnyerése érdekében – intézményi hasznosságát is hangsúlyozták: *„Nem végezhet a tanító az iskolában tudatos nevelői munkát, ha nincsen tisztában munkájának körülményeivel, ha nem számol azokkal a környezeti hatásokkal, amelyek növendékeit s őt is az iskolán kívül érik, s a melyekből közvetlen feladatai következnek; szükséges tehát azokat a körülményeket, a környezeti hatások forrásait ismernie."*[283] Ebből is következik, hogy a szempontok közt pedagógiaiak és szociológiaiak egyaránt találhatók. Mindenképpen korszerű vizsgálatról van tehát szó. Módszertanának kidolgozása – erre közvetve hivatkozás is van – az egyházkerületi tanügyi előadónak, Imre Sándornak köszönhető.[284] Az állapotrajzokat feldolgozták, s a felmerülő feladatokat a tanügyi előadók értekezleten beszélték meg. Az egyházkerületi közgyűlés ugyanezt kérte az egyházmegyei tanítóegyesületektől is.[285] Elrendelte továbbá az iskolák anyagi helyzetének s szükségleteinek felmérését.[286]

5. kép: Dr. Imre Sándor egyházkerületi tanügyi előadó[287]

Az egységesítést szolgálta a kerületi népiskolai előadó bemutató iskolalátogatása négy egyházmegyében (1939) – ezeken az egyházmegyei körfelügyelők jelentek meg –, vagy Imre Sándor iskolafelügyeletről tartott értekezlete 1939 júliusában. Ezért döntött úgy a közgyűlés, hogy a kerületi tanügyi bizottsági ülésekre az egyházmegyei tanügyi előadókat is meghívja. Elrendelte továbbá, hogy a tanítóképzők nevelésügyi szakértekezleteket rendezzenek.[288] Az egységesebb, rendszeresebb irányítás érdekében az egyházkerület Tanügyi Bizottságának szakbizottságai együtt üléseztek.[289] 1942-ben az egyházmegyék népiskolai előadói számára Imre Sándor értekezletet tartott.[290]

Ravasz és a közgyűlés a Konventtől azt várta, hogy református iskolapolitikát dolgoz ki, azt országosan képviseli és végrehajtja. Ezen reményeikben csalatkoztak.[291] A központi irányítás alapelvéről és szervezeti keretéről zsinati törvény sem született. Az egyházkerület ezt a kedvezőtlen körülményekre tekintettel elfogadta, s éppen ezért ösztönözte a

kerületek között az egységesítést (például a szabályrendeletek és a felügyeleti rend összehangolását), saját keretein belül pedig folytatta a megkezdett munkát.[292]

A kerületi oktatáspolitika az 1930-as években a korábbinál tudatosabbá vált. Igyekezett nemcsak utólag reagálni a kialakult helyzetre, hanem már előre fel akarta térképezni az aktuális problémákat, hogy gondolkodhasson a megoldásukon. A változás nemcsak a püspöknek, hanem Imre Sándornak is köszönhető volt. Ezt jól példázza a nyolcosztályos népiskola bevezetése. Imre 1940-ben jelentésében felvázolta az ezzel kapcsolatos feladatokat: fel kell mérnie minden egyházmegyének, mekkora tanítóhiány alakulhat ki a szervezeti átalakítások és a nyugdíjazások miatt, a Konventnek pedig ki kell számolnia valamennyi református középfokú, illetve középiskola tanárszükségletét, s ennek függvényében kell orientálni a fiatalok pályaválasztását. A dunamelléki közgyűlés elrendelte, az egyházmegyék térképezzék fel, hol lehet, s hol kell a népiskola VII–VIII. osztályát felállítani.[293]

Ravasz többször foglalkozott beszédeiben a vallásoktatással, mert ahogy fogalmazott, *„a jövendőnek jó nagy része ezen fordul meg”*.[294] S ezzel kapcsolatba hozta a tanítóképzés megújításának szükségességét: *„az elemi iskolai vallástanításunk fejlesztésére szorul. Az emlékeztetési anyagot nagyon jól eltanítják, a kátét, zsoltárszöveget igen jól tudják a gyerekek, de roppant távol vannak a Bibliától és hittanórákon nem jutnak vallásos tapasztalatokhoz. Ezt a nagy kérdést csak tanítóképzésünk gondosabb ellenőrzése és a tanítónövendékek intenzivebb lelki gondozása által érhetjük el. Missziói lélekkel kell tanítóinkat megtöltenünk, mert addig lelkiismeretlenség reájuk bízni az egyház legfontosabb építő munkáját, a gyermekek vallástanítását, míg bizonyságtevő lélek nem támadt bennük. Ne rekrimináljon tanítóival szemben az az egyház, amelyik leginkább elhanyagolta tanítói lelkének a megnyerését.”*[295]

Ravasz indítványozta a vallástanítási továbbképző tanfolyamok megszervezését. *„[A] református iskoláink jogcíme főként abban gyökerezik, hogy világnézetünket, hitünk igazságait, jobban, teljesebben meg tudjuk tanítani a mi iskoláinkban, mint más iskolákban; tehát igen nagy baj, ha vallástanítási praxisunk elmarad és nem tud lépést tartani más tantárgyak didaktikájával.”* – mutatott rá a valláspedagógia elméleti és gyakorlati

megújításának szükségességére (folyóirat alapítása, kézikönyvek kiadása stb.).[296] A továbbképző tanfolyamok valóban elindultak, majd rendszeressé váltak. Szorgalmazta nemcsak új református iskolák felállítását, hanem – a Konventtel összhangban – református internátusok építését is. Ez szerinte az iskolaalapításnál könnyebben megvalósítható, s létezése esetén nyugodt szívvel engedheti az egyház fiataljait nem saját fenntartású iskolába.[297]

Ravasz nagy súlyt fektetett arra, hogy személyesen is meglátogassa az iskolákat, így maga is belelásson működésükbe, tapasztalati úton értesüljön arról, vajon az általa fontosnak tartott elvek megvalósulnak-e a gyakorlatban. Nemcsak a hivatalos püspöki vizitációja során, hanem a későbbiekben is időt szakított erre. 1932-ben „*legnehezebb és leghasznosabb szolgálatá*”-nak nevezte az iskolalátogatásokat.[298] Az idő előrehaladtával erre azonban mind kevesebb ereje (ideje, lehetősége) maradt: útjai egyre inkább a budapesti középiskolákba vezettek, ezekbe azonban továbbra is rendszeresen járt.

6. kép: Ravasz László a Baár-Madasban[299]

Református nevelési-oktatási intézményhálózat

Népiskolák, tanító(nő)képzők

Ravasz püspök nagy súlyt helyezett arra, hogy a kerületben a képzési rendszer valamennyi szintjén minden fontos iskolatípus református fenntartásban is elérhető legyen. Ezért támogatta, illetve örömmel nyugtázta, ha új intézmény alakult az országban – főleg, ha az a típus eddig hiányzott.[300] A népoktatás terén folytatódott az egyházkerületben a dualizmus korában elindult folyamat: a református elemi népiskolák hálózata tovább szűkült, ha nem is jelentősen. Az egyetemes egyház igyekezett gátat vetni az átadásnak. Az 1928-ban összeült IV. budapesti zsinat V. tc. 7. §-a kimondta: *„Az egyházközség iskoláját vagy kisdedóvó intézetét csak fenyegető romlásnak elhárítása érdekéből adhatja át a községnek vagy az államnak.”*[301] A református népiskolák működési feltételei az 1920-as években romlottak, az állam takarékossági politikája ezen a területen is megnyilvánult: az elnéptelenedő iskoláktól megvonta a fizetéskiegészítő államsegélyt, és gyakran alakult ki konfliktushelyzet a tanítói díjlevél megállapításakor. 1929-ben a VKM az egy településen működő kisiskolák megszüntetését vagy összevonását indítványozta, amit a dunamelléki egyházkerület hevesen ellenzett. Szerinte a tervezett intézkedés sérti az egyház autonómiáját, ellentétes a hatályban lévő törvénnyel (1907: XXVI. tc. 5. §), és sem pedagógiai, sem népiskolai, sem költségvetési szempontból nem szolgálja a kitűzött célt. (Ugyanekkor a közgyűlés egy államosítási kérvényt el is utasított.)[302] Ravasz László – ahogy fentebb már láthattuk – nehezményezte az esetleg iskolák átadásához vezető kormányzati politikát, s az szerinte nem is hoz az államnak tetemesebb megtakarítást. Érvelése szerint az a *„nép, amely ezeket az iskolákat a legsötétebb századokban fenntartotta, megérdemel egy kis türelmet…”*[303]

6. kép: Alag-Dunakeszi református egyházközség iskolájának tanulói[304]

A fenntartási nehézségek ellenére iskola feladása elfogadhatatlan volt a püspök számára. (Ugyanakkor az 1930-as évek elejétől már az állam sem volt annyira készséges az átvételt illetően, mint korábban.) Megesett, hogy az egyházmegye jóváhagyása ellenére az egyházkerület a zsinati törvény említett paragrafusára hivatkozva nem fogadta el az átadást. Véleményünk szerint ezzel példát akarhatott statuálni, ugyanis attól tartott, hogy (például Somogyban) átadási mozgalom indul el.[305] 1943-ban iskola megszüntetését (Ordas) azután nem engedte meg a dunamelléki kerület, miután bizottsággal feltérképeztette a helyzetet.[306] Ravasz a lelkészeket biztatta aktívabb, mélyebb gyülekezeti munkára, hogy a híveknek az egyházhoz s egyben annak iskolájához fűződő kapcsolata javuljon. (Úgy látta ugyanis, hogy a törpegyülekezetek az erősebb összetartozás miatt ragaszkodnak jobban iskolájukhoz.)[307]

7. kép: A rákosligeti református iskola tanulói és tanítói[308]

Az egyházkerület a lelkésztanítóság intézményével[309] (vagy lelkész-tanítói házaspárok alkalmazásával) próbálta megmenteni a kis létszámú iskolákat.[310] A lelkésztanítóság megítélése korántsem volt egyértelmű egyházi körökben. Már az 1920-as években napirenden volt a kérdés, a rendszert a Konvent is támogatta. A képzésre különböző javaslatok születtek. Mikor az egyik lelkésztanító memoranduma előhozta a problémákat (a nyolcosztályos népiskola esetén fenntartható-e, a javadalmazás miként, stb.), a témával a hivatalos egyházi fórumok ismét behatóbban foglalkoztak.[311] Az egyházkerület még 1935-ben kijelölte azokat a gyülekezeteket (70), amelyeknek lelkésztanítót kell alkalmazniuk.[312] A lelkésztanítói gyülekezetek névsora (62 egyházközség) 1943-ban módosult.[313]

Ravasz különösen fontosnak tartotta a tanítóképzést. A lelkészképzéssel összekapcsolva az egyházi élet *„kettős szívkamrájá”*-nak nevezte.[314] 1918-ban a leányok számára Kecskeméten tanítónőképző létesült.[315] Ekkor fiúk számára már régóta működött a kerületben tanítóképző, mégpedig Nagykőrösön.[316] Utóbbi indította el a lelkésztanító-képző tanfolyamot az 1934/35-ös tanévben: ezt követően az V. b osztályba a kerületi teológus növendékeket (és végzett teológusokat) vettek fel. A lelkészképzés ötödik, gyakorlati évébe iktatták a tanfolyamot, amely tanítói képesítő vizsgával zárult. Ravasz ötlete nem találkozott osztatlan elismeréssel sem a teológia tanárai, sem hallgatói közt, ennek ellenére ragaszkodott hozzá, s a

tapasztalatokban annak igazolását látta (1936). A kerületi közgyűlés is kedvezően értékelte (1937).[317] Az utolsó tanfolyam az 1941/42-es tanévben indult. A képzés megszüntetését az egyre jelentősebb lelkészhiány, valamint a népiskolák 8 osztályossá szervezésre tette indokolttá.[318] Az 1938: XIII. törvény hatására az egyházkerület mindkét tanítóképzője elkezdte akadémiává alakulását.[319] (Az átszervezést később leállították.)

Polgári iskolák

Több polgári iskolát is létesítettek az egyházkerületben a XX. század elejétől kezdve egymást követően. Először Budapesten a Skót Misszió hozott létre leányiskolát (1907)[320], majd a Felsőbaranyai Egyházmegye Siklóson 1916-ban[321]. Szentendrén 1909-ben a magán polgári fiú- és leányiskola (lásd 8. kép) átkerült a református egyházközség fenntartásába. Dunavecsén polgári fiúiskola alakult (1918). Itt az 1920-as évek első felében leányosztályokat is indítottak. Az egyházkerületi közgyűlés azonban 1925-ben e gyakorlatot megtiltotta. Ennek ellenére továbbra is felvettek leányokat. A kerületnek a polgári iskolák államsegélyének csökkenésével is meg kellett birkóznia. Ezekhez az iskolákhoz ugyanúgy ragaszkodott, mint a középiskolákhoz vagy az elemikhez, sőt minden olyan egyházmegyét polgári fiú- és leányiskola alapítására biztatott, ahol még nem volt ilyen intézmény. Ennek meg is lett az eredménye: 1928-ban Nagykőrösön fiú polgári nyílt állami támogatással (fizetéskiegészítés). Bizonytalanná vált azonban a siklósi polgári helyzete. Végül Pécsre helyezte át a fenntartó egyházmegye (1930).[322]

8. kép: Szentendrei református polgári fiú- és leányiskola[323]

1933/34-ben Fülöpszálláson nyílt polgári fiú- és leányiskola a helyi és a környéki hasonló iskolák megszűnése miatt, azonban finanszírozási nehézségek okán mindössze egy évig működött.[324] Súlyos anyagi gondokkal küzdött az 1930-as években a dunavecsei polgári iskola is, ahová a kerületi közgyűlés a probléma megoldása érdekében bizottságot küldött ki. Fennmaradása, a nyilvánossági jog megtartása céljából a közgyűlés intézkedések megtételére kötelezte a fenntartót. Erre sor is került, az intézmény az 1940-es évek elejére megerősödött.[325] Újabb polgári iskola az 1943/44-es tanévben létesült a kerület területén. A bácsfeketehegyi iskola két tanéven keresztül tartozott az ország területéhez.[326]

Középiskolák

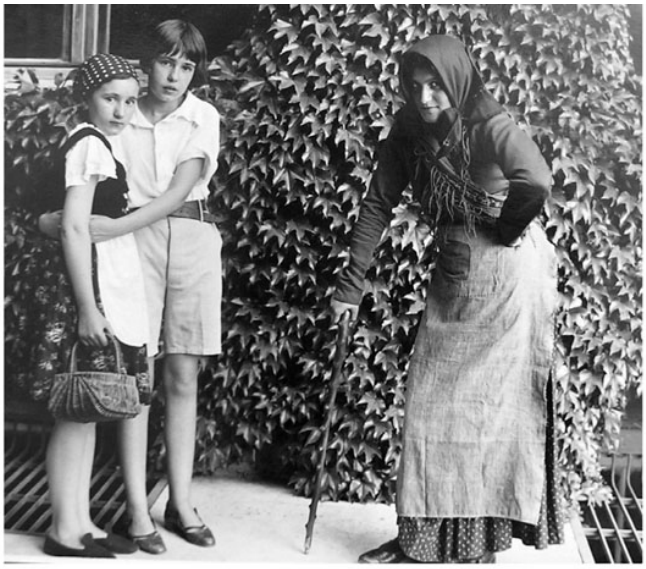
A középfokú és a középiskolai leánynevelés – valószínűleg a társadalmi háttere okán – a református oktatás egyik legkevésbé fejlett területe volt. A Dunamelléki Egyházkerületben először 1907-ben nyílt leányok alapszintet meghaladó oktatását felvállaló intézmény. A budapesti Baár-Madas felsőbb, majd felső leányiskolaként működött. A klebelsbergi leány-középiskolai törvényt (1926) követően leánylíceummá alakult.[327]

9. kép: A Baár-Madas egyik tanterme[328]

A kerület második leány-középiskolája Kecskeméten nyitotta meg kapuit. Itt 1918-ban a helyi egyházközség és a kerület együttműködésével református leány-nevelőintézet nyílt. Ennek keretében 1924-től leány-középiskolai tanfolyam működött. 1925-ben, majd 1926-ban a kerületi Tanügyi Bizottság középiskolai szakosztálya felvetette nyolcosztályossá fejlesztését. A kerületi közgyűlés a következő évben fogadta el a javaslatot, s úgy döntött: nyerje el a nyilvánossági jogot, a fenntartó kérvényezzen fizetéskiegészítő államsegélyt, s ha megkapta, ő maga is támogatni fogja. A kecskeméti törekvések sikerrel jártak: 1928-ban a püspök már az új leány-középiskola megnyílásáról (1927) számolhatott be. A végleges nyilvánossági jogot az intézmény 1931-ben nyerte el. Új leány-középiskola alapítása azért is volt fontos, mert a társadalom középső rétegei számára a leányok középfokú (középiskolai) nevelése egyre inkább természetes célként fogalmazódott meg. A leányiskolai hálózat alulfejlettsége miatt a fiú-középiskolákat keresték fel, amelyek nagy számban vettek fel lányokat nemcsak magán-, hanem bejáró (nyilvános) tanulóként is.[329]]

10–11. kép: A Baár-Madas tanulói előadás közben[330]

A kecskeméti leány-középiskola sorsa az 1930-as évek folyamán mégis bizonytalanná vált. Nyomasztó anyagi helyzete újra és újra napirendi pontként szerepelt a dunamelléki kerületi közgyűlésen.[331] Az iskola végül az 1938: XIII. törvényt követően leány-nevelőintézetté vált. Ravasz üdvözölte a döntést, egyrészt mert az ő konzervatívabb nőideáljának[332] jobban megfelelt ez a típus, amelynek feladata – ahogy ő fogalmazott – *„gyakorlatiasabb, olcsóbb és mégis a legmagasabbrendű pályára nevelje [a lányokat]: művelt magyar anyákká és hitvesekké”*, másrészt mert így új – a Baár-Madast kiegészítő – iskolatípussal gazdagodhatott az egyházkerület.[333]

A Dunamelléki Egyházkerületben összesen hat fiú-középiskola működött a korszakban. A kunszentmiklósi algimnázium 1917-re fejlődött nyolc osztályossá. Ekkor tartották az első érettségi vizsgát a falai közt. Algimnázium maradt a gyönki iskola. Teljes református gimnáziummal rendelkezett a főváros mellett a régió két legfontosabb református központja, Nagykőrös és Kecskemét, valamint Kiskunhalas. Kerületi jellegzetesség, hogy az anyaiskola, a kollégium címet egyikük sem nyerte el. Ennek oka, hogy a debreceni anyaiskolától történő elszakadást követően – az 1820-as években – a két legjelentősebb intézmény (a kecskeméti és a nagykőrösi gimnázium) egyike sem tudta elnyerni a kerülettől a címet. Ráadásul a vitába bekapcsolódott a pesti egyházközség, amely gimnáziumalapítási terveket fontolgatott. Végül kerületi középiskolának egyik intézményt sem ismerték el. A kompromisszum alapján a kerület *„három-egy”* főiskolát működtetett: a budapesti teológiai akadémiát, a nagykőrösi tanítóképzőt, valamint a kecskeméti jogakadémiát. Ezeket anyagilag is támogatta. A középiskolák csak az egyházközségek és az egyházmegyék finanszírozására számíthattak.[334] Az 1880-as évektől új támogatóként megjelent az állam. A Trefort-féle középiskolai törvény értelmében a fenntartók államsegélyt igényelhettek. Az egyházkerület vezetőinek támogatásával a kerületi középiskolák sorra nyújtották be kérvényüket a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Azokra kedvező választ kaptak, ezért a korszakunkra már valamennyi kerületi református középiskola államsegéllyel működött.[335]

A világháborút követő kritikus gazdasági helyzetben a klebelsbergi oktatási kormányzat a költségek racionalizálása érdekében törvényi alapon (1922: VI. tc. 4. §) lépéseket tett a felekezeti iskolák államsegélyének felülvizsgálata érdekében. Úgy vélte, kutúrpolitikailag a kerületben található középiskolák közül sem a – hozzátehetjük, valóban problémákkal küzdő – gyönki algimnázium, sem a kunszentmiklósi főgimnázium nem fontos annyira, hogy az állam hozzájáruljon a fenntartásához. Míg előbbi teljes megszüntetését indítványozta, utóbbi helyett polgári vagy mezőgazdasági szakiskolát képzelt volna el. Az egyházkerület ragaszkodott mindkét iskolájához, s 1922-ben kérte a minisztert, álljon el a terv megvalósításától. A kérdés csak rövid időre került le a napirendről. 1924-ben a Közoktatási Tanács döntése miatt az egyházkerület újra védekező

helyzetbe kényszerült. Ravasz a két középiskola *„jellegzetes és megbecsülhetetlen”* történelmi értékét hangsúlyozta, s a VKM szemére vetette: bezzeg nem református középiskolákat nagyvonalúan támogat.

Újabb konfliktust eredményezett a fiú-középiskolák átalakításának terve az 1924: XI. tc. alapján.[336] A VKM ugyanis ekkor újra az említett két gimnázium megszüntetését vagy polgárivá alakítását szorgalmazta. A kerület többi fiú-középiskoláját pedig reálgimnáziummá akarta változtatni. Utóbbi elképzelés sem találkozott a kerület vezetésének egyetértésével. Hosszas tárgyalások kezdődtek, végül sikerült kompromisszumra jutni: a nagykőrösi és a budapesti középiskola[337] gimnázium maradt. Párhuzamosan (1924) a fenntartói járulékot felülvizsgálta a minisztérium. Ezt a döntést sem fogadta kedvezően a kerület. Azt is nehezményezte, hogy az állam az új rendes tanároknak csak helyettes tanári fizetéskiegészítő segélyt utal át.[338] A gazdasági konszolidációval az állami támogatás növekedett: 1928-ban épp a kunszentmiklósi reálgimnázium kapott magasabb összeget. A gyönki jövőjéről pedig tovább folytak a tárgyalások az egyházkerület és a VKM közt. Az iskola végül megmaradhatott. Az évtized fordulóján kibontakozó gazdasági válság hatására aztán az állam a támogatását – minden iskolatípusnál, de különböző mértékben – ismét mérsékelte.[339]

12. kép: A Budapesti Református Főgimnázium VIII. osztálya 1926/27-ben [340]

A fiú-középiskolák névsora a korszak második felében nem változott. Az 1934. évi középiskolai törvényt követően mind a hat (al)gimnáziummá alakult. A gyönki anyagi helyzetét végül a VKM-től kapott segéllyel tudták valamennyire stabilizálni. Majd (1939) az Országos Református Közalaptól vett fel kölcsönt, később a fenntartó egyházmegyéktől kapott hitelt építkezésre. Az 1940-es évek elején a VKM 15 évre rendkívüli államsegélyben részesítette. Párhuzamosan elkezdték nyolcosztályossá bővítését.[341]

Ravasz a működési feltételek biztosításán túl Imre segítségével igyekezett fejleszteni az iskolák munkáját. Megreformálták az érettségi vizsgát (érettségi elnökök vizsgát megelőző látogatása, egységes írásbeli feladatok kitűzése, a dolgozatok szakszerű tanulmányozása). Kezdeményezték az egyes intézmények igazgatóinak és tanárainak kölcsönös hospitálását. Ezzel a középiskolák munkájának színvonalasabbá, korszerűbbé s egyben egyöntetűbbé tételét szerették volna elérni.[342]

A kecskeméti jogakadémia

A kecskeméti hármas (egyházkerületi, egyházközségi és városi) fenntartású jogakadémia a háborút követően bizonytalan helyzetbe került. A VKM megvonta a felekezeti jogakadémiák tanáraitól az államsegélyt, hogy közvetve számuk csökkenését idézze elő. Klebelsberg túlzottnak találta a jogi képzés volumenét, meg akarta változtatni a képzési területek arányát. Növelni akarta az állam szerepét a felsőoktatásban, míg elfogadta, hogy az alap- és a középfokon a felekezetek nagyobb súllyal vannak jelen. Mindebbe belefért, hogy egyes egyetemeknek felekezeti jellegük legyen, s beleegyezett világnézeti tanszékek létesítésébe is.[343] A református egyházi hatóságok között megindultak a tárgyalások a jogakadémiák jövőjéről. A Tiszáninneni Egyházkerület szerette volna elérni, hogy egyedüli református jogakadémiaként megmaradjon a sárospataki, ahogy a dunamelléki is ragaszkodott a sajátjához. Végül az anyagi háttér döntött. Az államsegély beszüntetésének meglett ugyanis a következménye: bezárta kapuit mind a hódmezővásárhelyi, mind a sárospataki akadémia. Az országos egyház egyetlen intézmény megmentése mellett döntött, s választása a város jelentős támogatása miatt a kecskemétire esett. Ezzel a jogakadémia – első oktatási intézményként a református egyház történetében – a Konvent joghatósága alá került. Az intézmény felől a veszély ezzel nem múlt el. Sorsa ismét kérdéses lett, mikor a kormány 40-ben maximalizálta a felvehető hallgatók számát, s nem nevezett ki államvizsga-bizottságot. Ravasz püspök 1927-ben ezért úgy nyilatkozott: ha nincs más lehetőség, vele egyenértékű intézményért cserébe elfogadják a megszüntetését, de ne gátolják a működését. A kerületi közgyűlés azonban úgy határozott: a jogakadémiához továbbra is ragaszkodik.[344] Az intézmény végül folytathatta működését.[345]

Egyéb nevelési és oktatási intézmények

Kisdedóvó intézettel sokáig nem rendelkezett az egyházkerület. 1931-ben olvashatunk először az Ókécskén és a Gárdonyban működő óvodáról.[346] 1932-ben új óvoda nyílt Kecskeméten, az ókécskeit viszont ekkor adták át. A kecskeméti a következő években folyamatosan működött.[347] Egy-egy évig Tabajdon nyári óvoda állt fenn.[348] Ezekkel teljessé vált a református nevelési-oktatási rendszer a Dunamelléki Egyházkerületben: felölelte az

iskoláskor előtti neveléstől kezdve a felsőoktatásig valamennyi képzési szintet.

Szakképző iskola csak néhány létesült az egyházkerület területén. (A református egyház nemigen foglalkozott a szakképzéssel, bár e területen épp a Horthy-korszakban előrelépés történt.) A kerületi közgyűlés ösztönözte az egyházközségeket, valószínűleg mérsékelt sikerrel, hogy alapfokú, ún. gazdasági továbbképző iskolákat alapítsanak az ismétlő népiskolák helyett.[349] A budapesti Skót Misszió polgári leányiskolájához kereskedelmi tanfolyam kapcsolódott. Az 1930-as években viszont ez már általános továbbképzőként került meghirdetésre, szakképző jellege tehát megszűnt. (Hasonló képzésre volt lehetőség a Baár-Madasban is.)[350] A szentendrei gyülekezet felső mezőgazdasági iskolát akart indítani 1937/38-tól a polgári mellett. A kerületi közgyűlés örömmel támogatta a kezdeményezést, a megvalósulásra azonban nem került sor.[351] Néhány évvel a gyakorlati középiskolákat létrehozó törvényt (1938: XIII. tc.) követően Ravasz László és a kerületi Tanügyi Bizottság erősen szorgalmazni kezdte mezőgazdasági középiskola létrehozását, mert ezt a vidéki társadalom egy része számára a gimnáziumnál megfelelőbbnek tartották, s egyúttal színesebbé akarták tenni a református középiskolai kínálatot. A bizottság konkrétan a gyönki és a kiskunhalasi gimnáziumnak javasolta a típusváltást, s biztatta a nagykőrösi egyházközséget is, hogy a gimnáziumot párhuzamos mezőgazdasági középiskolai osztályokkal egészítse ki. Mezőgazdasági leány-középiskola alapítására a Felsőbaranyai Egyházmegye vállalkozott pécsi székhellyel, de terveit nem tudta valóra váltani.[352]

Összegzés

A Horthy-korszak dunamelléki egyházkerületi oktatáspolitikáját egyrészt az iskolák megtartása, a meglévők lehetőség szerinti fejlesztése s a hiányzó típusok megteremtése jellemzi. Több polgári iskola, leány-középiskola, végül – ugyan helyi kezdeményezésre, de összhangban az elvekkel – négy kisdedóvó is született a korszakban. Az egyházkerületi vezetés még az 1890-es években felismerte, hogy megmaradása érdekében az iskolákra fokozott szüksége van. Ravasz László elődeinél is határozottabban képviselte az

„iskola az egyház veteményes kertje” elvet. A felekezeti iskolákat missziós területként értelmezte: az egyház belső missziójának részeként. Feladata, hogy kifejlessze (sőt elültesse, hiszen a családi vallásgyakorlatra egyre kevésbé lehetett építeni) a gyermeki hitet, azt megerősítse, s ellenállóvá tegye minden ellentétes hatással szemben. Az iskola az egyházhoz fűződő kapcsolat kialakítását, erősítését volt hivatott szolgálni, s ezáltal az egyház mint intézmény fennmaradását biztosítani. Ebből kifolyólag a református felekezeti népiskola funkcióváltáson ment keresztül: a vallásos nevelést állították a középpontba. Párhuzamosan a más fenntartású iskolába járók vallásoktatására is egyre nagyobb figyelmet fordítottak.

Az említett okokból kifolyólag a Dunamelléki Egyházkerület a két világháború között mindent megtett annak érdekében, hogy az esetleges átadási mozgalmat csírájában elfojtsa, s a már kezdeményezett átadást is igyekezett megakadályozni. Az átadást csak akkor fogadta el a közgyűlés, ha a Zsinat által előírt feltételek maradéktalanul teljesültek. Tette mindezt a sokasodó anyagi problémák ellenére. A fenntartás ugyanis az állami támogatás csökkenése miatt – a fejlesztés pedig különösen – szinte heroikus küzdelmet kívánt az egyházközségektől. A Dunamelléken nagy súlyt fektettek a középfokú és középiskolai intézményhálózat megerősítésére, az iskolák korszerűsítésére is. A kerület vezetői többször is konfrontálódtak vallás- és közoktatásügyi miniszterrel egy-egy iskola megtartása érdekében, illetve átszervezése ellen. Oly iskolához is ragaszkodtak, amelyben nem is voltak többségben a református tanulók (Gyönk). Érvként a német nemzetiségi környezetben működő intézmény magyar nemzeti szellemű nevelését emelték ki. A kerület irányítói határozottan felléptek, ha az állam számukra kedvezőtlen lépéseket tett. Az egyre növekvő állami befolyással szemben igyekeztek megőrizni autonómiájukat. A kerület oktatáspolitikájának jellemző vonása továbbá, hogy Imre Sándor bevonásának köszönhetően erősödött a szakmaisága, valamint hogy az irányítás a korábbinál határozottabb lett (vö. egységesítés politikája)

Források

Képek

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára [RL] A/1 1478, A/1 ikl 1461. és 1465., A/14. 673. csomó.

Elsődleges források

DMREK jkv. 1885. = *A Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület 1885. október hó 21. s következő napjain Budapesten tartott gyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadta SZILÁDY Áron. Budapest, 1885.

DMREK jkv. 1896. = *A Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület 1885. október 17-ik s következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadta SZILÁDY Áron. Budapest, 1896.

DMREK jkv. 1897. = *A Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület 1897. október 23-dik és következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadta SZILÁDY Áron. Budapest, 1897.

DMREK jkv. 1898. = *A Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület 1898 október 15-dik és következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadta SZILÁDY Áron. Budapest, 1898.

DMREK jkv. 1902. = *A Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület 1902 április 16-dik és 17-dik napjain Budapesten tartott rendkivüli közgyülésének jegyzőkönyve.* Kiadta SZILÁDY Áron. Budapest, 1902.

DMREK jkv. 1904. = *A Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület 1904 október 1-ső és következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadta ÁDÁM Kálmán. Budapest, 1904.

DMREK jkv. 1905. = *A Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület 1905. szeptember 20-ik és következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület, 1905.

DMREK jkv. 1907. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1907. október 12-ik és következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve*. Budapest, Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület, 1907.

DMREK jkv. 1909. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1909. október 16-dik és következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 1909.

DMREK jkv. 1914. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1914. évi április hó 28-ik napján Budapesten tartott rendkivüli közgyülésének jegyzőkönyve.* Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 1914.

DMREK jkv. 1916. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1916. évi október hó 14. és 16-án Budapesten tartott őszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 1916.

DMREK jkv. 1917. máj. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1917. évi május hó 9-én, Budapesten tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 1917.

DMREK jkv. 1917. szept. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1917. évi szeptember hó 22. és következő napjain tartott őszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 1917.

DMREK jkv. 1919. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1919. évi november hó 8-án, 1920. évi november hó 6-án és következő napjain tartott évi rendes közgyűlései, birósági ülései továbbá az 1919. és 1920. folyamán tartott egyházkerületi intéző bizottság ülései jegyzőkönyveinek rövidített hivatalos kiadása.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai R.-T., 1921.

DMREK jkv. 1920. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1919. évi november hó 8-án, 1920. évi november hó 6-án és következő napjain tartott évi rendes közgyűlései, birósági ülései továbbá az 1919. és 1920. folyamán tartott egyházkerületi intéző bizottság ülései jegyzőkönyveinek rövidített hivatalos kiadása.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai R.-T., 1921.

DMREK jkv. 1921. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület Intéző-bizottságának 1921. junius hó 27, augusztus hó 4 és október hó 30-ik és következő napjain tartott évi rendes közgyűlése és birósági ülései*

jegyzőkönyveinek rövditett hivatalos kiadása. Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai R.-T., 1921.
DMREK jkv. 1922. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1922. évi október hó 21-én és következő napjain Budapesten tartott őszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytárs., 1922.
DMREK jkv. 1923. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1923. évi november hó 17-én és következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytárs., 1923.
DMREK jkv. 1924. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1924. évi november hó 15-én és következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részv.-Társ., 1924.
DMREK jkv. 1925. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1925. évi október hó 10-én és következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1925.
DMREK jkv. 1926. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1926. évi október hó 16-án és következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytárs., 1926.
DMREK jkv. 1927. máj. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1927. évi május hó 20-án Budapesten tartott rendkivüli közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rész.-Társ., 1927.
DMREK jkv. 1927. okt. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1927. évi október hó 21-én és következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1927.
DMREK jkv. 1928. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1928. évi november hó 10-én és következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1928.
DMREK jkv. 1929. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1929. évi május hó 28-án tartott rendkívüli közgyűlésének továbbá 1929. évi november hó 23-án és következő napjain tartott rendes közgyűlésének és 1929. évi bírósági üléseinek jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1929.
DMREK jkv. 1930. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1930. évi november hó 22-én tartott rendes közgyűlésének és 1930. évi bírósági üléseinek jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1930.
DMREK jkv. 1931. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1931. évi november hó 14-én tartott rendes közgyűlésének és 1931. évi bírósági üléseinek jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1931.
DMREK jvk. 1932. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1932. évi november hó 19-én és következő napjain tartott rendes közgyűlésének és 1932. évi bírósági üléseinek jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1933.
DMREK jvk. 1933. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1933. évi november hó 18-án és következő napjain tartott rendes közgyűlésének és 1933. évi bírósági üléseinek jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., 1933.
DMREK jvk. 1934. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1934. évi november hó 17. és következő napjain tartott rendes közgyűlésének és 1934. évi bírósági üléseinek jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., 1934.
DMREK jvk. 1935. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1935. évi november hó 16. és következő napjain tartott rendes közgyűlésének és 1935. évi bírósági üléseinek jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., 1935.

DMREK jvk. 1936. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1936. évi november hó 19. és 20. napjain tartott rendes közgyűlésének és 1936. évi egyházkerületi tanácsi és bírósági üléseinek jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., 1936.

DMREK jvk. 1937. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1937. évi november hó 18. és 19. napjain tartott rendes közgyűlésének és 1937. évi egyházkerületi tanácsi és bírósági üléseinek jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., 1937.

DMREK jvk. 1938. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1938. évi november hó 17. és 18. napjain tartott rendes közgyűlésének és 1938. évi egyházkerületi tanácsi és bírósági üléseinek jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., 1938.

DMREK jvk. 1939. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1939. évi november hó 23. és 24. napjain tartott rendes közgyűlésének, 1939. évi február hó 21-én tartott rendkivüli közgyűlésének és 1939. évi egyházkerületi tanácsi és bírósági üléseinek jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., 1939.

DMREK jvk. 1940. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1940. évi november hó 21. és 22. napjain tartott rendes közgyűlésének és 1940. évi egyházkerületi tanácsi és bírósági üléseinek jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., 1941.

DMREK jvk. 1941. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1941. évi november hó 21. és 22. napjain tartott rendes közgyűlésének és 1941. évi egyházkerületi tanácsi és bírósági üléseinek jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., 1941.

DMREK jvk. 1942. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1942. évi november hó 19. és 20. napjain tartott rendes közgyűlésének és 1942. évi egyházkerületi tanácsi és bírósági üléseinek jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., 1942.

DMREK jvk. 1943. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1943. évi rendes és rendkivüli közgyűlésének, 1943. évi egyházkerületi tanácsi és birósági üléseinek jegyzőkönyve.* A Dunamelléki Református Egyházkerület hivatalos kiadványa. Budapest, 1943.

DMREK jvk. 1944. = Forrásközlés a Ráday Levéltár anyagából. A Dunamelléki Református Egyházkerület tanácsának 1944-45. évi tanácsülési jegyzőkönyvei. Közreadja: NAGY Edit. In: PETRŐCZI Éva – BERECZ Ágnes (szerk.): *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve XI.* Budapest, 2005, 246–342. [1944-ben nem volt közgyűlés.]

DMREK jvk. 1945. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1945. évi rendes közgyűlésének és 1945. évi egyházkerületi tanácsi és birósági üléseinek jegyzőkönyve.* Budapest, 1946. RL A/1 a (24. cs.) 24. doboz Dunamelléki Egyházkerület közgyűlési és tanácsülési jegyzőkönyv 1944–1947.

Másodlagos források

ÁCS Marianna (2015): A nőnevelés intézményeinek kiépülése és fenntartása a Dunamelléki Református Egyházkerületben 1948-ig. *Acta Szekszardiensum* Tom. 17. 17–43.

ÁCS Marianna (2017): *Még a kövek is… Nőnevelés a Felsőbaranyai Református Egyházmegye polgári leányiskolájában és internátusában (1916–1948).* Pécs, IDResearch Kft./Publikon Kiadó.

B. MAJOR János (összeállította) (1921): *Dr. Ravasz László dunamelléki püspök beiktatása alkalmával elhangzott beszédek és imák.* Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület.

BUCSAY Mihály (1985): *A protestantizmus története Magyarországon, 1521–1945.* Budapest, Gondolat.

DONÁTH Péter (2008): Politikai-világnézeti diszkrimináció vagy valami más? Nagykőrösi (és más városbeli) igazgatók küzdelme tanítóképzőjük fennmaradásáért s identitásuk megőrzésért a változó iskolapiaci viszonyok és oktatáspolitikai elvárások előterében 1918–1958. In: DONÁTH *Péter: A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből, 1868–1958.* Budapest, Trezor, 235–668.

DONÁTH Péter (2021): Imre Sándor művelődéspolitikai nézeteinek formálódása, minisztériumi szerepvállalásának motívumai, körülményei 1909-1918. In: GOMBOS Norbert (szerk.): *Imre Sándor-emlékkötet: Tanulmányok a nemzetnevelő pedagógus, művelődéspolitikus halálának 75. évfordulójára.* Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, 27–86.

DONÁTH Péter (2022a): Imre Sándor alelnöksége az Országos Közoktatási Tanácsban. I. Kétségek – szolgálat – program 1943-ban. *Neveléstudomány* 10. évf. 2. sz. 51–70.

DONÁTH Péter (2022b): Imre Sándor alelnöksége az Országos Közoktatási Tanácsban II. Navigare necesse est – lapok az OKT 1943–1944. évi dokumentumaiból. *Neveléstudomány* 10. évf. 3. sz. 78–97.

DONÁTH Péter (2022c): Imre Sándor levélváltása Kemény Gáborral a II. zsidótörvényről és a pedagógia, a pedagógusok, az egyetemek feladatairól s hallgatóiról 1939–1944-ben. *Új Pedagógiai Szemle* 72. évf. 5–6. sz. 105–114.

DONÁTH Péter (2022d): *Konszenzuskereső reformer a válságok és szélsőségek korában. Imre Sándor a nemzeti együttműködés akadályairól, művelődéspolitikai szerepvállalásáról, a köznevelésről, a magyar pedagógiáról.* Budapest, Trezor Kiadó.

DONÁTH Péter (2023): Imre Sándor feljegyzései „ügyvivő" miniszterségének napjairól (1919. augusztus 7–15.). Emlékei miniszteri kezdeményezéseiről, törekvéseiről a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban. *Polymatheia* 29. évf. 3–4. sz. 37–58.

DRASKÓCZY István (1993): *A Budapesti Református Gimnázium. „A LÓNYAY" 1909–1952.* Budapest, Budapesti Református Öregdiákok, Török Pál Egyesület, Lónyai utcai Református Gimnáziumért Alapítvány.

GOMBOS Norbert szerk. (2021): *Imre Sándor-emlékkötet: Tanulmányok a nemzetnevelő pedagógus, művelődéspolitikus halálának 75. évfordulójára.* Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó.

GSZELMANN Ádám (2004): *A Szilády Áron Református Gimnázium története. A Kiskunhalasi Református Egyház oktatási intézményei, 1664–2004.* Kiskunhalas, Kiskunhalasi Református Kollégium – Thorma János Múzeum.

HEGYMEGI KISS Kálmán (1896): *A nagy-kőrösi és dunamelléki ev. reform. tanítóképzőintézet monográphiája.* Nagykőrös, Bazsó Nyomda.

HÖRCSIK Richárd (1983): Református iskola és nevelés. In: *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978.* Szerk. BARTHA Tibor – MAKKAI László. Studia et Acta Ecclesiastica V. Budapest, Református Zsinati Iroda, 299–311.

ILLYÉS Bálint (é. n. [1979.]): *A kunszentmiklósi gimnázium három évszázada (1679–1979).* Kunszentmiklós, [Gimnázium].

KISS Réka (2006): Ravasz László püspöki működése. In: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról.* I. kötet. Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 537–577.

KISS Réka – LÁNYI Gábor (szerk.) (2023): *Ravasz 100. Püspöki jelentések.* Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, KGRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, Kálvin Kiadó.

KOVÁCS Ábrahám (2006): A skót presbitarianizmus hatása Budapesten: a Skót Misszió rövid története. In: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról,* II. kötet. Budapest: Argumentum Kiadó – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 895–914.

KOVÁTS Andor (1932): Vázlatok a kecskeméti jogakadémia történetéhez. In: *Emlékkönyv a Kecskeméten működő egyetemes református jogakadémia fennállásának századik évfordulójára, 1831–1931.* Kecskemét, Tanári Kar, 1–79.

LUKÁCSI Imre (1943): *Beszél a múlt. A Dunavecsei Ref. Egyházközség és Dunavecse község története.* KOVÁCS István, MÁTHÉ Elek és KOVÁCS László tanulmányával. Dunavecse, Dunamente.

MANN Miklós (1997): *Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között*. Budapest, OPKM.
NAGY Péter Tibor (2000): *Járszalag és aréna. Egyház és az állam az oktatáspolitika erőterében a 19. és a 20. századi Magyarországon.* Budapest, Új Mandátum.
RÉBAY Magdolna (2006a): A „Baár-Madas Református Leánynevelőintézet" története (1907–1952). In: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról,* II. kötet. Budapest: Argumentum Kiadó – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 841–871.
RÉBAY Magdolna (2006b): A Budapesti Református Gimnázium története (1859–1952). In: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról,* II. kötet. Budapest: Argumentum Kiadó – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 805–840.
RÉBAY Magdolna (2006c): A Julianna Református Elemi (Általános) Iskola története (1926–1948). In: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról,* II. kötet. Budapest, Argumentum Kiadó, 873–894.
RÉBAY Magdolna (2009): Református iskolák a Dunamelléken. In: FARBAKY Péter – KISS Réka (szerk.): *Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén. Kiállítási katalógus.* Budapest, Budapesti Történeti Múzeum – Dunamelléki Református Egyházkerület, 76–81.
RÉBAY Magdolna (2011): *Református közoktatás a fővárosban a kezdetektől 1952-ig. Kitekintéssel az illetékes egyházmegyék és a Dunamelléki Református Egyházkerület közoktatási politikájára.* Debrecen, Csokonai.
S. HEKSCH Ágnes (1969): *Imre Sándor művelődéspolitikai rendszere*. Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat.
SÁRAI SZABÓ Katalin (2008): Ravasz László a női hivatásról és a nők egyházi munkájáról. In: KÓSA László (szerk.): *Ravasz László emlékezete. Emlékülés Ravasz László születésének 125. évfordulóján. 2007. szeptember 29.* Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 80–92.
SERI András (1984): *Lelkésztanítóképző tanfolyam Nagykőrösön.* Budapest, [Ráday Kollégium].
SZABÓ Előd (2001): *„Kutasd át a régi időket" Cseresznyevirág: A Baár-Madas története 1907–1952.* Budapest, Baár-Madas Budapesti Református Gimnázium.
SZAKÁCSNÉ KOZÁRI Piroska (2007): Személyes emlékek a Felső-baranyai Református Egyházmegye Leánynevelő Intézete évtizedeiből. In: *Emlékek a Pécsi Református Polgári Leányiskola életéből.* Pécs, Pécsi Református Kollégium Gimnáziuma és Általános Iskolája, 11–77.
SZAPPANOS Károly (2006): A kecskeméti ref. Egyház és iskoláinak története 1564–1931. In: SZABADOS László (szerk.): *Fejezetek a 400. tanévet ünneplő kecskeméti református gimnázium történetéből.* Kecskemét, Emmaus, 9–51.
SZŰTS-NOVÁK Rita (2020): Imre Sándor és az egyetemi antiszemitizmus. In: PELESZ Nelli (szerk.): *Művelődés, műveltség, minőség.* Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, 165–182.
SZŰTS-NOVÁK Rita (2022): *Gyertyánffy István és Imre Sándor nőképe és nőnevelési gondolatai.* EKKE NTDI, Doktori értekezés.
SZŰTS-NOVÁK Rita (2023): A nőnevelés szervezése Imre Sándor munkáiban (1924–1929). In: Medovarszki István (szerk.): *Tantárgy-pedagógiai kaleidoszkóp: 2022 – Pedagógiai és szakmódszertani tanulmányok az iskola világából*. Eger, Líceum Kiadó, 73–81.
TÓTH Tibor (1996): *A nagykőrösi Arany János Református Gimnázium története (1896–1996).* Nagykőrös, Farkas P.
TÓKÉCZKI László (1999): Az egyházak és az iskoláztatás Klebelsberg Kuno nézeteiben. In: *Klebelsberg Kuno.* Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: T. KISS Tamás. Budapest, Új Mandátum, 307–315.
VARGA Gáborné (2011): *Ravasz László és a református oktatáspolitika Magyarországon a két világháború között*. Doktori értekezés. Budapest, ELTE BTK. https://doktori.btk.elte.hu/hist/vargagaborne/diss.pdf. Letöltés ideje: 2024. 11. 05.

A Tiszáninneni Református Egyházkerület[353]

Az egyházkerület helyzete

A Tiszáninneni Református Egyházkerület a történelmi Magyarország északkeleti régiójában helyezkedik el. A trianoni döntés előtt nyolc, a Horthy-korszak nagyobb részében öt (Abaúj, Alsóborsod, Felsőborsod, Alsózemplén, Gömör-Torna), majd az újabb határmódosítások eredményeként ismét nyolc (kiegészült Felsőzemplénnel és Unggal, Gömör-Torna pedig kettévált) egyházmegyéből állt. Az első világháború előtt 356 anyaegyházközséggel rendelkezett, ezek többsége megmaradt: 1920 után 217 anyaegyházból állt. Az első bécsi döntéssel a Csehszlovákiai Tiszáninneni Református Egyházkerület és a Kárpátaljai Református Egyházkerület 120 gyülekezete került vissza a Tiszáninneni Egyházkerülethez, míg 21 az utódállamnál maradt. Így 497-re nőtt az egyházközségek száma. Tehát közel helyreállt az egyházkerület régi területe.[354]

A kerület központjának Miskolc tekinthető, hiszen egyházi vezetői itt voltak lelkészek és a közgyűlés is itt ülésezett. 1918 és 1931 közt a korábbi abaúji esperes, kassai, majd 1920-tól miskolci lelkész, Révész Kálmán (lásd 1. kép) volt a püspöke, 1932-től 1941-ig Farkas István alsóborsodi esperes, végül 1942-től Enyedy Andor (1942–1951). Utóbbi kettő már a püspökké választás előtt miskolci lelkészként dolgozott. A főgondnokok, tehát a világi vezetők a vizsgált időszakban: Dókus Ernő (1910–1932, lásd 2. kép), majd Farkas Géza (1932–1949).[355]

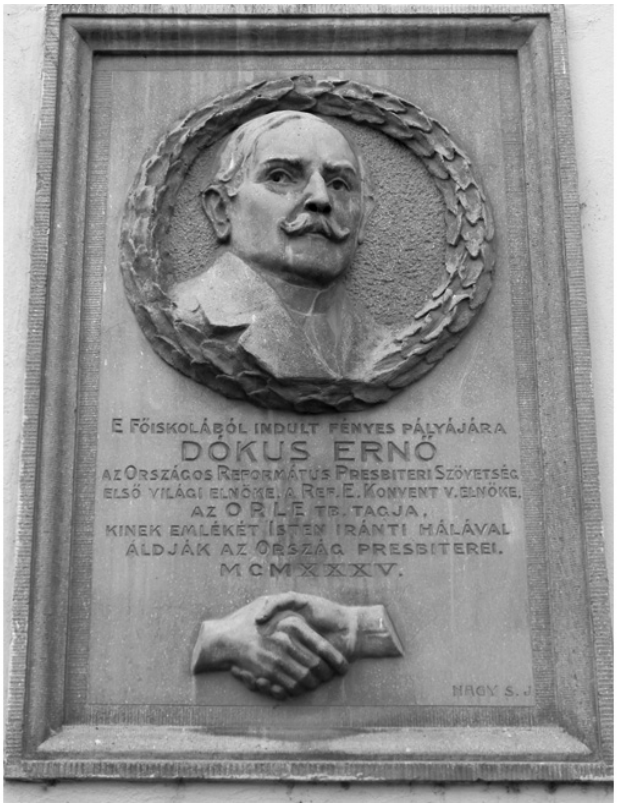
Miskolc egyben iskolaközpontként funkcionált, ahol leány- és fiú-középiskolát tartott fenn a református egyház. A lányok intézménye egykori igazgatója, Tóth Pál[356], a fiúké korábbi tanára, a költő, műfordító Lévay

József[357] nevét viselte. (Az előbbi az egyetlen ilyen intézmény volt a városban, így számos más, főleg katolikus és izraelita tanulója is volt.[358] Utóbbi gimnáziumként, majd reálgimnáziumként, végül ismét gimnáziumként működött, kb. háromnegyed részt református tanulóval.[359]) A (reál)gimnázium a miskolci egyházközség, a leánygimnázium az egyházkerület fenntartásában állt.[360] A kerület anyaiskolájának székhelye Sárospatak volt. A főiskola a teológiai akadémiai tagozat mellett az államtól 1929-ben visszakapott tanítóképzőből és gimnáziumból állt. 1923-ig jogakadémiai tagozata is volt. Tehát szellemi központként ezt a várost is meg kell említenünk.[361]

1. kép: Révész Kálmán püspök fiatalkori képe[362]

2. kép: Dókus Ernő emléktáblája a Sárospataki Református Kollégium falán[363]

A két iskolaváros középszintű oktatási intézményein, Rimaszombat egyesült protestáns gimnáziumán, valamint az 1944-ben alapított ózdi polgári iskolán kívül az egyházkerület területén mindennapi elemi és ismétlő elemi iskolák várták – elsődlegesen – a református hívek gyermekeit.[364]

A felnőttnevelésbe is bekapcsolódtak egyházkerületi intézmények. Népfőiskolai tanfolyam működött Sárospatakon[365] és Ungvárt.[366] Református árvaház három településen volt található 1940-ben: Hejőpapi, Erdőbénye és Beretke.[367]

Általános oktatáspolitikai célok

Az egyházkerület lelkészi és világi vezetői, valamint kormányzó testülete, a közgyűlés, az oktatásügy terén elsődleges feladatának vallotta az öröklött intézményrendszer megőrzését. A közgyűlés 1931-ben ennek okát így fogalmazta meg: „*Egyházunk élete iskolák nélkül olyan lenne, mint a hajós*

élete a tengeren iránytű és világító lámpás nélkül.”[368] Az egyház tanítói küldetését tehát nemcsak a szószékre vonatkoztatta, hanem a katedrára is.

Mind Farkas István, mind Enyedy Andor püspök kimondta az egyház iskolákkal kapcsolatos alaptézisét: „Az iskola a jövő veteményes kertje.”[369] Itt lehet leginkább sikeres a vallásos nevelés.[370] A gyülekezetnevelés tehát a család mellett az iskolában kellett hogy történjen.[371] Dr. Komjáthy Aladár népiskolai előadó szavaival: *„Nevelni kell iskoláinknak elsősorban olyan jellemeket, akik semmiféle változásban nem inognak meg hitüket és magyarságukat illetőleg, akik történelmünk eszményi alakjaihoz hasonlóan nemcsak a békesség ragyogó napsugaraiban tudnak megállani helyükön, hanem az emberi élet minden viharában. Törhetetlen református jellemekre van szükségünk és ezt sehol másutt nem tudjuk megadni egyházunk tagjainak, mint iskoláinkban.*”[372]

A vallásos nevelés céljával indokolták tehát a felekezeti iskolák fenntartásának elengedhetetlen voltát. Farkas István püspök az iskolaátadást fontolgatók számára ezt üzente (1940): *„Óva intek mindenkit e könnyelmű lépéstől.”*[373] Nekünk *„körömszakadtáig”*[374] mondta 1939-ben, vagy ahogy egy évvel később: *„inunk szakadtáig, ha kell összerogyásig kell védelmezni a felekezeti iskolát”*.[375] Ahogy pedig a népiskolai előadó fogalmazott (1937): *„Iskoláinkhoz minden körülmények közt ragaszkodunk kell. Arról ne mondjunk le, mert gyülekezeti életünket nagyon bajos dolog elképzelni iskola nélkül, miután érvszázadokon keresztül iskoláink voltak a vallásos élet leghatalmasabb erőforrásai. Ne a tehertől való huzodozás legyen az elvünk, hanem népiskoláink minden áron való fenntartása, mert a református felekezeti iskolák hasznát és rendeltetését leginkább azok értékelhetik, akik megszállott területen élnek, hogy mi lett volna magyar református testvéreinkből, ha felekezeti iskoláink a próbáltatások szomorú idejében nem állottak volna hivatásuk magaslatán. Utolsó leheletünkig ragaszkodjunk a Magyar református Sion minden intézményéhez, de legfőképpen iskoláinkhoz.”*[376] Enyedy Andor székfoglalójában (1942) az iskolákról hasonlóan nyilatkozott: *„…őket halálig menő hűséggel védeni, minden eszköz, alkalom és lehetőség feltárásával és kihasználásával fejleszteni törekszem..”*[377]

Az iskolafenntartás céljából adódóan arra törekedtek, hogy a református iskolák a reformátusok iskolái legyenek. Igyekeztek ezért számarányukat

növelni, például a miskolci leánygimnáziumban, ahová a legtöbb más felekezetű diák járt. 1933/34-ben például az osztályozott tanulók közt még az 50%-ot sem érte el (48,4%) a reformátusok aránya.[378] Azt javasolta továbbá a kerületi közgyűlés a lelkész-tanítói konferencia ajánlatára, hogy legyen református szellemiségű tanterve a népiskoláknak.[379] Az iskolák másik fontos feladata volt a nemzeti szellemű nevelés.[380] Farkas István püspök szerint a református iskolák a „*nemzetmentés igazi forrásainak bizonyultak*" az elcsatolás időszakában.[381] Az intézmények tehát – Komjáthy szavaival – „*kettős missziót teljesítettek*".[382]

A tiszáninneni református oktatási intézmények tehát igazodtak az állami oktatáspolitika fő céljaihoz. Az állami ideológia fő elemeivel a református egyház messzemenőleg azonosult: keresztény (keresztyén), konkrétan református és nemzeti szellemben kívánta nevelni az iskoláiba járó tanulókat. Ennek az állam részéről megfogalmazott elvárásnak tehát szívesen eleget tett, sőt erre és múltbeli szerepére hivatkozva kérte annak pártfogását.[383]

A finanszírozás és az autonómia kérdése

A meglévő intézmények színvonalának megtartása, lehetőségekhez mérten fejlesztése volt tehát az egyházkerület elsődleges célja. Ehhez meg kellett teremteni a szükséges anyagi kondíciókat. Az iskolafenntartás ebben az egyházkerületben is az állam anyagi támogatásával történt. A dualizmus korában a felekezeti iskolák finanszírozásából egyre nagyobb hányadot vállalt magára az állam. Az első világháborút követően az ország rossz gazdasági helyzete a kultuszkormányzatot a támogatás felülvizsgálatára kényszerítette, s ennek eredményeként a felekezeti fenntartók terheit növelte. Csökkentette például a pedagógusok fizetéskiegészítő államsegélyét, megemelte a tanítói fenntartókat terhelő nyugdíjjárulék összegét, a népiskolai tandíjkárpótlást, a középiskolák fenntartási támogatását pedig nem igazította az inflációhoz.[384] 1929-ben (1928-ban?) a miskolci reálgimnázium utóbbi címen például fél évre 8 P 40 fillért, a sárospataki gimnázium pedig 6 P-t kapott.[385] 1930-ban újabb

megszorításokat léptetett a kormány életbe, amelynek keretében visszafogta a közoktatási kiadásait.[386]

A tiszáninneni kerület vezetői minden eszközt megragadtak annak érdekében, hogy elérjék az állami támogatás felemelését a békeidőbeli szintre: közvetlenül vagy a református egyház országos kormányzati szervén, az Egyetemes Konventen keresztül kérték Klebelsberg Kunot az intézkedések felülvizsgálatára. Hozzátehetjük: a kerületi vezetés (konkrétan Révész Kálmán püspök) a realitás talaján állt, mérsékletre intett. Feltételezte a miniszter jóindulatát, hogy az igyekszik minden tőle telhetőt megtenni a felekezeti oktatásügy megsegítése érdekében.[387] Ami azonban nem jelentette azt, hogy a kerület vezetése a miniszter szerinte sérelmes intézkedéseit, például a különböző fenntartású iskolák együttműködésének kikényszerítését vagy a helyi tanítói javadalom növelését szó nélkül hagyta volna.[388] Felszólalt az autonómiája védelmében is, mely kérdés szorosan összefüggött a finanszírozással, és az állam-egyház közti viták másik visszatérő pontja volt.[389]

A kerület iskolafenntartó gyülekezetei az 1930-as években is anyagi nehézségekkel küzdöttek. A bevételek az évtized elején csökkentek, a kiadások (pl. tanítói nyugdíjjárulék összege) viszont még mindig növekedtek. Az állam a tanítói helyi javadalom terményjárandóságait a fenntartókra nézve kedvezőtlen kulcs szerint váltotta be továbbra is. A rossz adómorál miatt – főleg a gazdaságilag nehéz években – az egyházi jövedelmek hiányosan és sokszor késedelemmel folytak be, ezért az egyházi tisztviselők (lelkészek és tanítók) fizetése akadozott. Noha az egyházi törvény tiltotta, díjlevélcsökkentésre is sor került.

Gondot jelentett a felvett banki kölcsönök kamatainak a fizetése. E nehéz helyzetben, amelyet először a gazdasági világválság, később pedig az újabb világháború csak súlyosbított, előfordult, hogy az iskolát vádolták meg: az minden baj forrása, fenntartása túlzott terhet ró a gyülekezetek vállára. Mindez több helyt az iskola feladásának megfontolásához vezetett.[390]

Az egyházkerület a szatmári egyházmegye közgyűlésének véleményével egybehangzóan a helyzetre 1938-ban így reagált: „*…már nagyon sok egyházközségben az iskolai terhek miatt állandóvá vált a zúgolódás, az iskolák államosítását sürgetik, segélyt az államtól hiába kérnek, a községek által megszavazott iskolai segélyek[et] pedig a költségvetést felülbíráló*

bizottság rendszeresen törli; amennyiben ezen állapot megváltoztatására a kérvényben is célzott gyökeres segítség [azaz a kultúradó, lásd lentebb] *nem érkezik, a református egyház nem fogja tudni betölteni és teljesíteni az iskolák fenntartásában és abban a vallás-erkölcsi és hazafias nevelés nagyfontosságú munkájában már évszázadokon keresztül teljesített nagy nemzeti értékű tisztét és feladatát*".[391]

Komjáthy Aladár népiskolai előadó vitatkozott azokkal, akik szerint az iskolafenntartás anyagi nehézségei elidegenítik az embereket az egyháztól. Szerinte – fejtette ki 1941-ben – „*…szörnyű téves felfogás, hogy többet áldozhatnak ott az egyházra, ahol iskolát nem kell fenntartani. Az ilyen nagyon veszedelmes gondolkodás, mert ahol az iskolára nem áldoznak, ott bajosan hihető, hogy a másik részre is adjanak.*"[392] S így folytatta: „*… lehetetlen gyümölcsöt termelni ott, ahol a gyümölcsfát kivágtuk. Az iskola az egyházi élet erőforrása, ott ahol iskola nincsen, nem emelkedhet a vallásos élet, hanem inkább süllyed, mert egyik és leghatalmasabb erőforrás hiányzik, amit a többi erőforrás együttvéve sem tud pótolni.*"[393]

Az egyházkerület hivatalos politikájában azonban kettősség mutatható ki. Miközben a Konvent útmutatásait is követve felszólalt az iskolák átadása ellen, addig időről időre azt maga is lehetőségként fogalmazta meg. 1932-ben felvetette: az egyház mondjon le valamennyi iskolájáról.[394] Az anyagi nehézségek miatt 1933-ban Farkas István püspök is hangsúlyozta: az iskolafelállítás elsősorban állami feladat.[395] Sőt 1940-ben már a működtetést is annak titulálta.[396] Szerinte az egyház „*[e]rején felül áldozott eddig is. Az állam érdeke volna első sorban az, hogy a kultúra áldásait élvező új nemzedék növekedjék fel a magyar ugaron.*"[397] A kerületi közgyűlés hiányolta (1939) az állami támogatásban a szerinte elvárható „*megértést*" és a „*készséget*".[398] 1940-ben már pozitívabb lett a vélemény: a püspök szerint „*megnyugtató*" viszony alakult ki.[399]

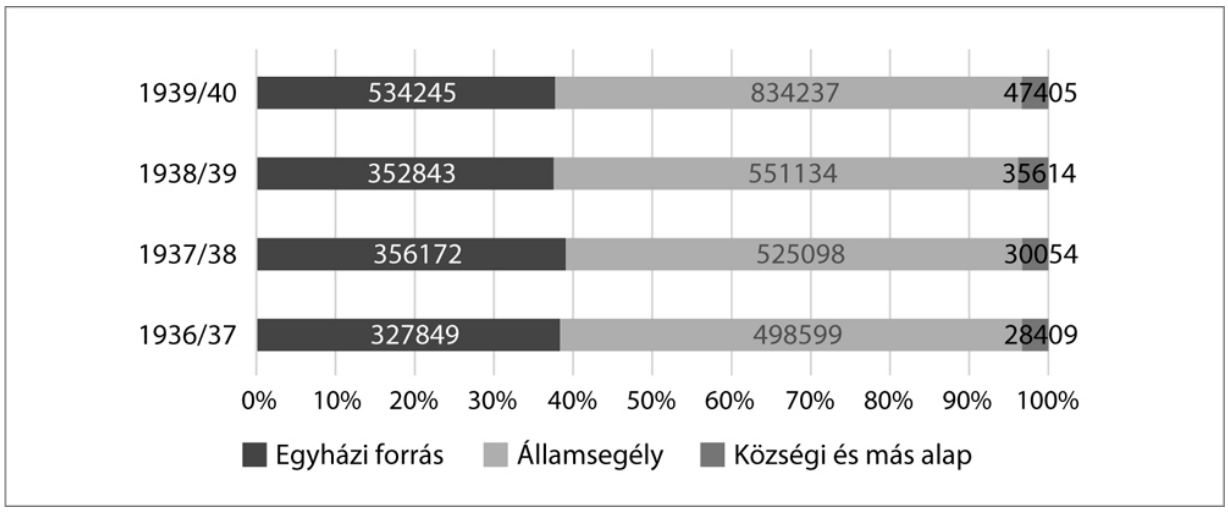
A kritikus hang azonban sokkal jellemzőbb volt. Az egyházkerület az 1930-as években is igyekezett elérni az államsegély növelését, gyakran az ideológiai partnerségre hivatkozva: a református tanítók, és ekképpen az iskolák – Farkas István püspök szavaival – a „*keresztyén nemzeti kultúra hűséges őrtállói*".[400] Ekképpen az állami oktatáspolitika célkitűzéseinek is megfelelnek. A nehézségeket és ugyanezt a kettős küldetést hangsúlyozta Farkas Géza főgondnok is: „*Csak keserves küzdelemmel tudjuk fenntartani*

templomainkat, zsoltáros, hitvallásos iskoláinkat; pedig ezek fennmaradására a mai időkben [1936] *fokozottan a legeminensebb keresztyén és nemzeti érdek.*"[401] Ezért a terheik könnyítését kérték.[402] Ahogy Farkas István püspök fogalmazott: az állam az intézkedéseivel építse, védelmezze, s ne megölje a felekezeti iskolákat.[403]

Szerették volna elérni a jelentősen felemelt tanítói nyugdíjintézeti járulék csökkentését, a hátralék törlését vagy a politikai község által történő kiegyenlítését.[404] Törekedtek az 1922-ben bevezetett rendszer helyett a tanítói és kántori javadalom elkülönítésére. El akarták érni a szintén a világháború utáni nehéz gazdasági helyzetben elrendelt terményfizetési értékegységek valorizálását. Kérték a tandíjpótló államsegély összegének felemelését. Szorgalmazták a tanítók várakozás nélküli előléptetését a szolgálati idő szerinti fizetési fokozatba. Sürgették, hogy a hadipótlékot, gyógykezelési segélyt, vasúti utazásra jogosító kedvezményt az állami tanítókéval egy szintűvé tegyék.[405] Ezen sérelmek többsége sokáig napirenden maradt. A tanítói és a kántori fizetés elválasztására csak 1943-ben került sor. Ez azonban alig hozott fizetésemelést a kántortanítók számára.[406] A VKM ugyanakkor tett kedvezményt: 1933-ban személyi kiadásokra segélyt kaptak a felekezeti fenntartók, ez azonban nem fedezte a szükségletek egészét.[407] A tanítók bére továbbra is alacsony maradt. A háborús időszakban ezért és a sorozások miatt nagy tanítóhiány alakult ki.[408]

Az állami támogatás növelésére irányuló törekvés, ahogy az 1. ábra is mutatja, a népiskolák esetén csak minimálisan sikerült. (Az 1939/40-es összeg a terület-visszacsatolás miatt magasabb.) Az arányok pedig alig módosultak: az állam a költségekhez kb. 60%-kal járult hozzá, míg az egyház szűk 40%-kal.[409] A politikai községek viszonylag kis terhet vállaltak át a fenntartóktól.

1. ábra: A református népiskolák[410] fenntartására szánt összeg a Tiszáninneni Egyházkerületben (P)[411]

De nem csak a kisiskolák küzdöttek nehézségekkel az 1930-as években. Az egyházkerületi közpénztár jelentős hiánya a főiskola megfelelő működését veszélyeztette. Ezért a tiszáninneni közgyűlés szanáló bizottságot küldött ki, s annak tervei alapján igyekeztek a deficitet megszüntetni, de ennek üteme a rossz gazdasági helyzet és az állam által előírt újabb kiadások miatt a vártnál lassabb volt. Az egyéb pénztárak – pl. internátusi, konviktusi – is hiánnyal küzdöttek az 1930-as évek elején.[412] Ez a díjak emeléséhez vezetett.[413] A gazdasági helyzet javulásával 1934/35-ben fokozatosan elkezdték a szanálási korlátozásokat feloldani, így az 1931/32-ben 7 évre tervezett program végül 5 éves lett.[414] Sőt 1937-ben már – befektetés, illetve fejlesztés céljából – ingatlanok vásárlására (erdő, házak) is jutott a főiskola vagyonából.[415] A középszintű református iskolák fenntartói is igyekeztek az állami hozzájárulást több-kevesebb sikerrel kibővíteni. Erre leginkább az építkezéseknél volt szükség. De új államsegélyes tanári állások is létrejöttek a korszakban.[416] Nem annyi azonban, amennyit igényeltek.[417]

Az egyházkerület igyekezett saját bevételeit is növelni. A többi egyházkerületben nem tapasztalt módot talált erre. Míg Baltazár Dezső tiszántúli püspök amerikai adománygyűjtő körutakra vállalkozott a debreceni kollégium megsegítése érdekében, addig a Tiszáninneni Egyházkerület közgyűlése 1923-ban „kultúradó”-t vetett ki az egyházmegyéire, s azokon keresztül a gyülekezetekre. Ez eredetileg a sárospataki főiskola[418] keretében működő jogakadémia megsegítését

szolgálta volna, végül általában a főiskola céljaira vetették ki.[419] Az új adót az egész tárgyalt időszakban beszedték – olykor az egyházközségek, egyházmegyék nehezményezése ellenére.[420] A kultúradóból utóbb már nemcsak a sárospataki főiskolát (50%), hanem a kerület összes magasabb fokú intézményét (leánygimnázium: 30%, miskolci fiú-középiskola: 20%) támogatták.[421]

Ha más lehetőség nem adódott,[422] az iskolafenntartók a fejlesztés fedezetlen részét hitelekből, ingatlanok eladásából kellett, hogy előteremtsék.[423] Felmerült az önsegélyezés terve (biztosító vagy bank alapítása), amelynek jövedelme egyházi és iskolai célokat egyaránt szolgálhatott volna.[424] Emellett a kerületi vezetés ismételten biztatta az egyháztagokat az ősök példája nyomán alapítványok, adományok tételére, és mondott ezért nekik köszönetet.[425]

Felvetették a meglévő együttműködésen alapuló finanszírozási rendszer felülvizsgálatának a szükségességét, s egy új finanszírozási rendszer kialakítását. Az egyházkerület következetesen egy új állami adó, az ún. kultúradó[426] bevezetését szorgalmazta, bár ez erősítette volna függőségét az államtól, s így akár autonómiájának beszűkülését is okozhatta volna.[427] A kérdést az anyagi problémák mégis újra és újra napirenden tartották. Farkas István püspök ekképpen érvelt mellette: „*…az egyházi és iskolai szükségletek fenntartásához szükséges hiányok fedezetére pedig: – az országos kulturadó kivetése utján történnék gondoskodás. Első sorban az állam érdeke az, hogy fiai valláserkölcsi nevelésben, keresztyén hitben növekedjenek. Az állam érdeke volna az, hogy kenyér gondjától mentes lelkipásztorok, tanítók és tanárok álljanak őrtálló helyeiken s éppen ezért az egyház anyagi létének hathatósabb alátámasztására van ma nagy szükségünk. Kibeszélhetetlenül áldott hatása volna annak, ha a párbérszedés és egyéb, lelkipásztort és tanítót a megélhetési lehetőségek előteremtésében tapasztalt lealázó: - jogszokások megszüntethetők volnának.*”[428] A kultúradó kivetése azonban nem történt meg, az állam visszakozott,[429] ennek ellenére az egész korszakban napirenden maradt a bevezetése a kerületi vezetés részéről.[430]

De felvetődött a Református Iskolai Közpénztár felállításának a terve is, amely az egyházközségek közti anyagi különbségek kiegyensúlyozását szolgálta volna.[431] De – ahogy Enyedy püspök fogalmazott – a

„*kitartottság*” megmaradt. Az önkéntes áldozatvállalás növelése és ezáltal nagyobb anyagi függetlenség elérése – mint cél – csak a világháborút követően fogalmazódott meg.[432] A Horthy-korszakban ennek nem is volt realitása. Amíg a régi rendszer megmaradt, a kerület igyekezett a politikai községektől több segítséget szerezni.[433]

Az autonómia témája az 1930-as években is előkerült: a szabad iskolaállítás és a fegyelmi jogkör kérdése.[434] Az 1935. évi VI. törvény utasítása ismét felszínre hozta a témát.[435] A kerület ragaszkodott a jogköreihez, s igyekezett ellátni a feladatait ezen a téren.[436] Megerősítette és egységesítette az iskolái feletti egyházi felügyeleti rendszert.[437] Törekedett az irányítás megtartására is. Heves vita alakult ki ezért akkor, amikor az 1934-es középiskolai törvény alapján a VKM 1936-ban az érettségivizsga-elnök kinevezésének a jogát elvette az egyháztól. Míg több iskola tantestülete tiltakozott a változás ellen, Csorba György kerületi középiskolai felügyelő szerint több előnye mutatkozott az új rendszernek, mint hátránya.[438]

Református nevelési-oktatási intézményhálózat

Népiskolák

Az alapfokú oktatás az első világháborút és a forradalmakat követően csak nehezen zökkent vissza a régi kerékvágásba.[439] Az egyházkerület szigorúan számonkérte a fenntartóktól a jogszabályok betartását, s ennek ellenőrzése érdekében a felügyeletet erősítette.[440] Az intézmények ebben az egyházkerületben is – ahogy a Tiszántúlon – a fennmaradásért küzdöttek.[441] E háború utáni időszakban teljesen új iskola alapításáról nincs biztos tudásunk. A sátoraljaújhelyi egyházközségnek voltak ez irányú tervei, de a VKM engedélye birtokában 1925-ben kénytelen volt visszalépni.[442] 1928-ban a taktaszadai,[443] a diósgyőri és a tiszaoszlári gyülekezet is ingatlant vett iskola létesítése céljából.[444] A tiszatarjáni egyházközség szintén új iskola építésében gondolkodott.[445] Az egri egyházközség is kitért az alapítás elől.[446]

Fejlesztésekre, azaz új tanítói állások létesítésére viszont sor került, ennek hátterében legalább részben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium intézkedését sejthetjük: a minisztérium előírta a túl népes tanulócsoportok bontását, az alacsony létszámú iskoláktól pedig megvonta a támogatást.[447] A rossz példákból kiindulva ugyanakkor a kerületi közgyűlés óva intette az iskolákat attól, hogy túlvállalják magukat.[448] Az egyházkerületi tanács pedig az új tanítói állások szervezésének engedélyezésénél körültekintésre biztatta az espereseket.[449]

Az elemi népiskolák fakultatív nyolcosztályossá fejlesztését a kedvezőtlen gazdasági helyzet miatt a fenntartók nem vállalták, a költségeit a kerületi közgyűlés a VKM-re hárította volna.[450] A kötelező bevezetés terve pozitív fogadtatást kapott. Farkas István püspök és a kerületi közgyűlés egybehangzóan *„régóta óhajtott”* elképzelésként említette – még 1939-ben.[451] Egy évvel később előbbi azonban már azt mondta: a kis, zsúfolt falusi iskolákban a reform *„zavarok okozója lesz”*. S mindketten a kormány segítségét kérték a végrehajtáshoz.[452] Az Abaúji Egyházmegye az anyagi túlterhelésre hívta fel a figyelmet.[453] A kiépítés ütemét a forrásaink alapján nehéz rekonstruálni. Feltűnően nagy a hallgatás a témában. A VKM megengedte, hogy ha a fejlesztésre (új tanítói állás, tanterem) nincs forrás, el lehet halasztani a felsőbb osztályok kiépítését.[454] Ahol pedig működött mezőgazdasági népiskola, ott sem kellett elindítani a VII–VIII. osztályt.[455] Valószínűleg a református iskolák többségében nem történt meg a bővítés.

5. kép: A tarcali református iskola[456]

A finanszírozási nehézségek miatt az 1920-as évek végére felerősödött az átadási hajlandóság.[457] A működési feltételek már említett miniszteri megváltoztatása az 1920-as években (tanítói nyugdíjjárulék felemelése, miniszteri értékegységen alapuló tanítói fizetések, helyi tanítói javadalom egyoldalú megváltoztatása) elégedetlenséget szült a fenntartók körében, és az újabb és újabb általános gazdasági válság miatt nem érezték képesnek magukat a teher további hordozására.[458] Ezért több esetben a református iskola átadására került sor, bár azt a kerületi vezetés az országos egyház politikájával összhangban törekedett elkerülni. Ahogy Komjáthy Aladár lelkész, népiskolai előadó fogalmazott: *„[i]nkább legyünk iskolával szegények, mint iskola nélkül gazdagok. (…) Gyarapítani szabad az örökséget csak elfecsérelni nem.”*[459] Néhány esetben azonban erre mégis sor került. Aggteleken (Gömör-Torna) két intézmény is erre a sorsra jutott 1936-ban.[460] Szenden (Abaúj) 1937-ben váltak meg az elemi iskolától. Az átadásnak szigorú – országosan lefektetett – feltételei voltak: az egyik tanítónak reformátusnak kellett lennie, hogy a kántori feladatokat ellássa, az ingatlanoknak az egyház tulajdonában kellett maradnia, a felszabaduló forrásokból pedig iskolai alapot kellett létesítenie a fenntartónak.[461]

Több fenntartó kezdeményezését ezen feltételek hiánya miatt a felsőbb egyházi hatóság – legalábbis első körben[462] – elutasította, így a zsujtai (Abaúj, 1939)[463], a récsei (Alsózemplén, 1939)[464], a kisgyőri (Alsóborsod,

1940)[465], a gagybátori, a hernádbűdi, a gibárti (mind Abaúj)[466] és az ismételt kisgyőri felterjesztést (1941).[467] A tanulói létszám apadása, s ezért az államsegély elvétele miatt viszont sor került a Baktiban működő iskola bezárására (Bakti, Gömör, 1941).[468] 1943-ban a közgyűlés az elnéptelenedett balogújfalui iskola (Gömör) megszűnéséhez járult hozzá.[469] Feladták a sárospataki óvodát is (1943).[470] A tiszasalamoni elemi iskola viszont a helyi községi iskolával ún. kooperációs iskolaként (Ung, 1941) működött tovább[471], egy olyan formában, ami az általános iskolák kialakításának kényszere miatt 1945 és 1948 között terjedt el.

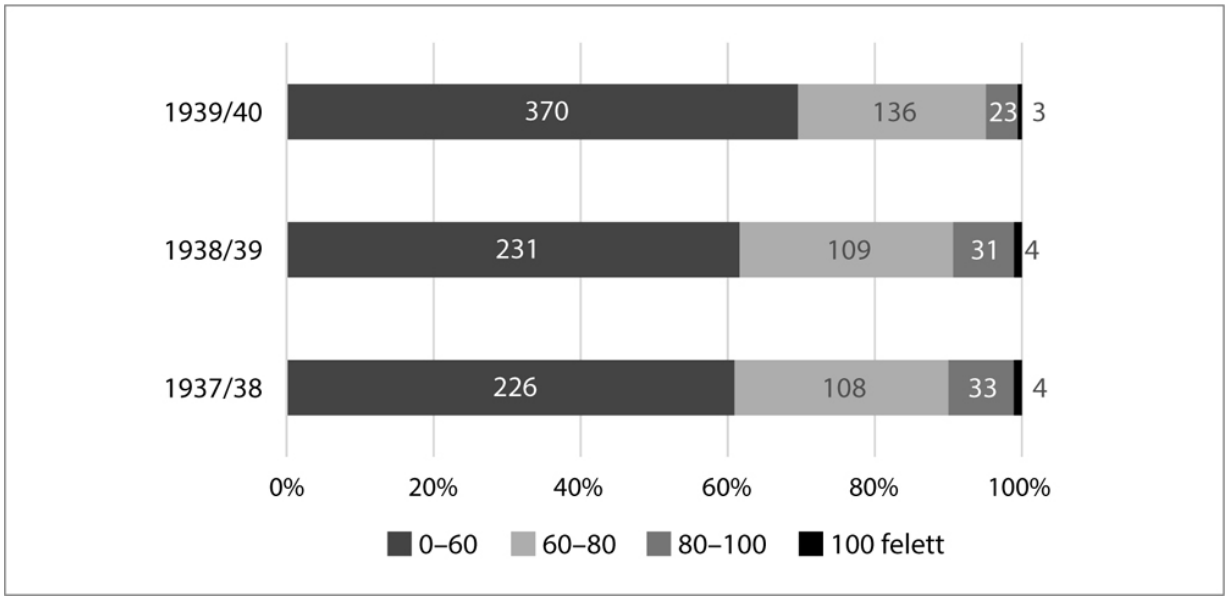
Az egyetemes egyház válasza (vö. Egyetemes Konvent 1932. évi határozata)[472] a kisiskolák anyagi nehézségeire a lelkésztanítóság intézményének bevezetése volt: az alacsony létszám miatt állami támogatást vesztett osztatlan iskolákban[473] a tanítói munkát a lelkésznek kellett ellátnia. A kerületi vezetés egyértelműen támogatta a konventi kezdeményezést.[474] Viszont nem minden tiszáninneni egyházmegye értett egyet a döntéssel. Abaúj a lelkésztanítóság mellett a lévitatanítóság fenntartása mellett érvelt: ebben az esetben a tanító végzi a lelkész munkáját, pontosabban annak számára megengedett részét.[475] A kerületi közgyűlés a vélemények meghallgatása után úgy döntött, hogy anyagi nehézségek esetén a lelkészi állás élvez előnyt.[476] A kerületnek meg kellett neveznie azokat az egyházközségeket, amelyeknek át kell térniük lelkésztanítóságra. Erre 1933-ban került sor, amikor az egyházmegyék javaslatára 26 gyülekezetet[477] jelöltek meg.[478] 1936-ban 17-re[479] csökkent a szám. (Feltűnően nagy a különbség a két lista közt, ami az ún. törpeiskolák magas számára utal.) 1943-ban a visszacsatolt területeken is meg kellett nevezni a lelkésztanítói helyeket. Azonban egyre sem volt igény.[480]

A Tiszáninneni Egyházkerületben több esetben sor került lelkésztanító alkalmazására.[481] 1936/37-ben két tanítói oklevél nélküli lelkész tanított az egyházkerületben[482], 1939/40-ben pedig három lelkésztanító.[483] 1941-ben más okból, a tanítók hadba vonulása miatt került elő a lelkészek tanítósága, de ez esetben kvázi helyettesként, hogy az iskolát ne kelljen bezárni.[484] Ők azonban ezért a munkáért díjat – államsegélyt – nem kaptak.[485]

Meg kellett teremteni a lelkésztanítók képzését, amire jelentős viták mellett került sor.[486] Lelkésztanító ugyanis csak azon lelkész lehetett, aki tanítói oklevéllel rendelkezik.[487] A férfi[488] teológiai hallgatók számára előírta a kerület a tanítóképző elvégzését. A képzés sajátos tiszáninneni változata szerint ugyanis nem külön tanfolyamot indítottak, hanem a teológus hallgatók különbözeti vizsga[489] letétele után a pataki tanítóképző V. évfolyamára iratkoztak be – kötelező jelleggel. Egy év után képesítő vizsgát tehettek.[490] Felmentést azok kaphattak, akik 1. külföldi teológiai tanulmányokra vállalkoztak, 2. zenei hallásuk hiányzott, 3. középiskolai tanári képesítést szereztek, 4. egészségi okok miatt alkalmatlannak bizonyultak. 1937-ben összesen hét főt mentettek fel.[491]

1930 és 1932 között a népiskolai fejlesztések szinte teljesen leálltak az egyházkerületben. Később is sok esetben elégtelenek voltak rá az egyházi források, pedig *„szűk, kicsi, rozzant termekben”* akár 100–110 tanuló is tanult egy tanító vezetésével.[492] Farkas püspök az államtól várta a zsúfolt iskolákba (lásd 2. ábra) új tanítók kinevezését, amely véleménye szerint a tanítói munkaerő-felesleg miatt megoldható feladat. A VKM-ről elítélően így nyilatkozott: *„…a magyar kultúra rovására úgy takarékoskodni, hogy egy tanítóval végeztetünk el két, sőt sokszor három tanító munkáját, az ilyen lélekmentés vétkezést jelent gyermekeink és ifjaink ellen”*.[493]

2. ábra: A tanulók száma a tiszáninneni református népiskolákban tantermekként (fő)[494]

Ahogy a 2. ábra mutatja, az első két tanévben a diákok szűk 40%-a a megengedettnél zsúfoltabb tanteremben tanult. A határmódosítás – elvileg – javított a helyzeten. (Kérdés, hogy mennyire megbízhatóak az utolsó év adatai. Egy évre rá ugyanis ugyanezeket a számokat közölték.) A rossz körülményekkel szemben az Egyetemes Konvent is fellépett. Határozatára az egyházkerületi közgyűlés is sürgette a fenntartókat a helyzet javítására.[495]

Az 1930-as évek második felétől ismét több lehetőség nyílt beruházásra: új iskolákat is emeltek.[496] Az építkezéseknek a második világháború vetett véget.[497] Az első bécsi döntéssel számos református népiskola került vissza a Tiszáninneni Egyházkerülethez.[498] Ezeket integrálták a meglévő rendszerbe. Történetük igazolta a hozott áldozat értelmét: „*…most tényként beigazolódott, ha azok a megcsufolt és lenézett szegényes külsejű református felekezeti iskolák nem lettek volna, vajjon kicsoda védte volna és hol a magyar gyermek lelkét? Vajjon hol nevelték volna, ha titokban is a magyar haza és a református keresztyén anyaszentegyházunk szeretetére. Becsüljük meg iskoláinkat és féltve őrizzük anyaszentegyházunk minden intézményét, mert mi csak a magunk intézményeiben vagyunk otthon, még a semleges helyek is a többségi egyház szolgálatában állanak. Mi minden idegszálunkkal védjük iskoláinkat, mert azok sokkal több hasznot hoznak nekünk, mint amennyi áldozatot hozunk értük.*” – hangsúlyozta dr. Komjáthy Aladár népiskolai előadó.[499]

Közép- és felsőfokú oktatás

A Tiszáninneni Református Egyházkerület két felsőoktatási intézménnyel rendelkezett, mindkettő a sárospataki főiskola[500] keretén belül működött: teológiai és jogakadémiával. A teológusképzés a korszakunkban végig egyházkerületenként szerveződött: mind a négy egyházkerület saját akadémiai vagy egyetemi szintű intézménnyel bírt.[501]

A jogászok képzése egyetemek mellett jogakadémiákon folyt. A vallás- és közoktatásügyi miniszterek 1920 után a jogásztúlképzés felszámolását és a tudományterületi képzési arány módosítását tűzték ki célul. Vass József, majd Klebelsberg Kuno – más eszközük nem lévén – az államsegély megvonásával próbálták elérni, hogy a felekezeti fenntartók feladják

intézményeiket. Elhúzódó vita bontakozott ki a kérdésben a református egyház (egyetemes konventi és egyházkerületi vezetők) és a tárcavezetők közt. Minden egyházkerület ragaszkodott volna a jogászképzéshez, de ezt a VKM nem támogatta. (Debrecenben ez az állami, de kvázi protestáns egyetem keretében zajlott, így nem volt veszélyben.) A Tiszáninneni Egyházkerület el szerette volna érni, hogy a megmaradó, immár közös református jogakadémia Patakon legyen. 1923-ban végül hozzájárult a sárospataki jogakadémia megszüntetéséhez (pontosabban az újraindítás reményében a működés szüneteltetéséhez).[502] A református egyház feladta a Máramarosszigetről Hódmezővásárhelyre átköltözött jogakadémiáját is. Konventi fenntartásban csak egy intézmény maradt meg: a kecskeméti dunamelléki jogakadémia, amely a város hathatós támogatása mellett a Dunamelléki és a Tiszántúli Egyházkerület anyagi segítségét is élvezte.[503] A Tiszáninneni Egyházkerület, noha ezt a Konvent többször is szorgalmazta, nem volt hajlandó kivenni a részét a fenntartásából.[504] Más egyetemes szintű vállalkozásban, a debreceni Tanárképző Internátus fenntartásában – anyagi okokra hivatkozva – szintén nem akart közreműködni.[505] A lelkészárvákat nevelő Kálvineumokat viszont segítette.[506]

Kompenzációként hét évig tartó egyeztetést követően 1929-ben a Tiszáninneni Egyházkerület az államtól visszakapta a sárospataki, egykor református tanítóképzőt.[507] Az intézmény a főiskola részévé vált. A kerületi vezetés a fenntartás költségeiről számára igen kedvező szerződést kötött az állammal: 50 évig ingyen használhatta az épületet, 5 évre előre garantált 35 456 P fenntartási államsegélyt kapott, minden régi és új tanár számára 90%-os fizetéskiegészítést.[508] Az egyházkerületi vezetés elégedett volt a szerződéssel, noha nem minden célját sikerült elérnie. Szerette volna, ha az állam még az átadás előtt renoválja az épületet és a református tanulók internátusi ellátásához és élelmezéséhez is hozzájárul. (Utóbbit a VKM elvi okokból kizárta.) Az új fenntartónak az összes tanárt át kellett vennie, de kérésére a miniszter köteles volt legkésőbb 1932 júniusáig áthelyezni azokat, akiket vallásuk miatt az egyházi törvények nem engedtek református felekezeti iskolában működni. Addig teljes fizetésüket a VKM fedezte. Az állami támogatás ellentételezéseként az iskola továbbra is az állami tanulmányi rendszer, rendtartás és vizsgaszabályzat szerint

működött.[509] A kerület célja az intézménnyel – okulva a Tanácsköztársaság rossz tapasztalataiból is – Dókus Ernő főgondnok szavaival, *„magyar hazánkhoz és református egyházunkhoz ragaszkodó, a cosmopolitismust, internacionálizmust, vallástalanságot megvető tanitói kart s ezek tanitása és példaadása által jó magyar és jó református hazafiakat és honleányokat nevelni”*.[510] Az átvételt – a népiskolai valláserkölcsi nevelés erősítése mellett – a lelkésztanítók képzésének megszervezése tette szükségessé. A kisiskolái megmentése érdekében az egyház ugyanis összekapcsolta a lelkészek és a tanítók képzését. Ennek kerületi előfeltételének tekintették a tanítóképző megszerzését.[511]

A sárospataki tanítóképző fenntartásáról az átvételekor kötött szerződésnek még a lejárta előtt a kerület a leromlott anyagi helyzetére hivatkozva mind a dologi, mind a fizetéskiegészítő államsegély emelését kezdeményezte.[512] Ennek azonban épp az ellenkezőjére került sor: előbbi 35 ezer pengőről 9 ezerre csökkent, míg utóbbi 90%-ról 60%-ra esett. Ez jelentős spóroláshoz vezetett, aminek eredményeként a diákok segélyezése lecsökkent.[513] A képző 1941-ben már súlyos anyagi gondokkal küzdött. Az államsegély emelésére továbbra sem volt kilátás, ezért a kerület a saját járulékát emelte fel, ehhez pedig különadót vetett ki, mivel a kerületi közgyűlés úgy döntött, hogy az intézményt minden nehézség ellenére fenn kell tartani.[514]

A tanítóképzés 1938 utáni átalakítása megkezdődött Sárospatakon is, elindult a líceumra épülő akadémia rendszerének a kialakítása: felállították a líceumot, és elkészültek az akadémia működéséhez szükséges fejlesztési tervek. Viszont mivel a közoktatásügyi minisztérium végül leállította a folyamatot, maradt középfokú a tanítóképzés.[515] A miskolci leánygimnázium – amely már korábban is tervezte a tanítónőképzés elindítását – ugyanezen reform keretében 1938-ban leánylíceumi tagozattal bővült.[516] Viszont a reform leállítása miatt ez nem vált a tanítónőképzés alapjává, annak kialakítása meghiúsult. Utóbbi iskola alapítása már korábban is felmerült. 1933-ban azonban a VKM nem engedte a megnyitását – nyilvánossági jogot nem adott – az állastalan tanítónők tömegére hivatkozva.[517] Egy évre rá pedig az iskolák nagy számára – Miskolcon ugyanis már működött két tanítónőképző – és az ország gazdasági helyzetére hivatkozva utasította el a kérvényt.[518]

A pataki főiskola 1931-ben fennállása 400 éves jubileumát ünnepelte. Ez a tény, a főiskola (lásd 3. kép) és a kerület vezetőinek távlati elképzelései felkeltették a nagy alkotásokban gondolkozó gróf Klebelsberg Kuno figyelmét. A miniszter hathatós támogatásával, sőt szellemi irányításával nagyszabású projekt valósult meg. Maga Klebelsberg is többször (1928, 1929) járt az előkészületek kapcsán Patakon. 1928-ban így fogalmazott: *„Eljöttem ide, mint egy konzervatív kormány minisztere, mert az a meggyőződés hat át, hogy modern haladás csak történelmi alapon lehetséges.”*[519] Klebelsberg a vezető református családok nevelőintézetévé akarta a pataki középiskolát tenni. Tőle származik a gimnáziummal kapcsolatos angol internátus felállításának, s ezzel párhuzamosan az angol tagozat elindításának ötlete. Ezen képzésben a tantárgyak egy részét angol nyelven oktatták.[520] Érdekében a miniszter négy angol nyelvtanár teljes fizetését felvállalta. A beruházáshoz jelentős támogatást adott, s nemcsak az angol internátusra, hanem a többi részleg (így az egyházkerület által különösen szorgalmazott teológiai internátus) fejlesztésére-felépítésére is.[521] A kerületi és a főiskolai vezetés ezért változtatott a tradíciókból sarjadó elképzelésein (humán képzési irány, demokratikus beiskolázási rendszer).[522] E sikeres politikának köszönhetően tudta fejleszteni főiskoláját.[523]

3. kép: A Sárospataki Református Főiskola főépülete (1940)[524]

Vajon Klebelsberg miért pont ezt az egyházkerületet és Sárospatakot választotta? Erre vonatkozóan csak feltevéseink vannak. Kézi Erzsébet a sárospataki öregdiák szövetség (Pataki Diákok Országos Szövetsége), valamint főként farkasfalvi Farkas Géza nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő, főiskolai világi gondnok befolyásának tulajdonítja az eredményeket.[525] Említi továbbá a gróf Bethlen István miniszterelnök, és főként Horthy Miklós kormányzó rokonszenvét.[526] Klebelsberg újításokat kedvelő személye Patak fejlesztésében perspektívát láthatott. Szeged és Debrecen mellett egy újabb vidéki várost karolt fel – a decentralizációs politikája részeként. Patakon – ahogy írtuk – új, addig nem létező kétnyelvű képzést léptethetett életbe. S nem mellesleg a meglévő protestáns nemzetközi kapcsolatok talaján[527] létrejövő intézménytől külpolitikai hozadékot várt: az angol–magyar viszony javulását. Sokatmondó, hogy a miniszter a VKM-ben zajló tárgyalásokon személyesen is részt vett, azokat szakmailag vezette. Megjelent 1931-ben (már leköszönését követően!) a

megnyitón, a jubileumi ünnepségen is, amelyre nem mellesleg Horthy Miklós kormányzó is elment.[528]

A jubileum másrészről olyan időszakban volt – s megelőzte a debreceni kollégium fennállásának 400. évfordulóját –, amikor a kultuszminiszternek bizonyítania kellett, hogy nem elfogult a katolikus egyházzal és iskoláival szemben. (Ez ügyben ugyanis folyamatosan érték kritikák. A felekezetek éberen figyelték, hogy a miniszter egyenlően bánik-e velük.) Ezért a felekezeti politika hozadéka is lehetett a tiszáninneni református oktatásügy felkarolásra.[529] Akár a klebelsbergi időkben zajlott gödöllői nagy, állami támogatással történt beruházás (premontrei rendház, gimnázium, internátus) ellentételezéseként is aposztrofálhatjuk.

Ennek következtében Klebelsberget ebben az egyházkerületben a többitől eltérően, egyértelműen pozitívan ítélték meg. 1929-ben a közgyűlési határozat illusztris történelmi személyek munkájának folytatójaként köszöntötte. „*Ebben a történelemben* [tanítóképző átadása, internátusok építése] *gróf Klebelsberg Kuno m. kir. VK. miniszter úr neve örökké fényes lesz, mert fénylővé tette azt az a szeretet, mellyel nagy lélekkel felkarolta ügyeinket, sőt tett Isten bőséges áldásával telített szivéből olyan kezdeményezéseket, melyek négyszázados fennállásának évfordulójához érő főiskolánk számára hosszú századokra új alapot vetnek. Jövőbeli meglátásokra Isten által vezérelt lelke, évtizedekkel nemzete elé szárnyaló szelleme legyen ezután is intézményeinknek állandó őre, hogy a történelem muzsája nevét és emlékét a Perényiek, Rákócziak, Lorántffy Zsuzsanna és Pálóczi-Horváthok neve és emléke között megőrizze!*”[530] Méltatta több főgondnoki és püspöki (püspökhelyettesi) beszéd, közgyűlési határozat is.[531]

A korszak második felében az angol internátus továbbra is működött, viszont a gimnáziumban a tervekkel ellentétben tanárhiány miatt négy tantárgy helyett az V. osztálytól csak a világtörténelemet tanították angolul, és angol nyelvből lehetett érettségi vizsgát tenni.[532] A gazdasági helyzet javulásával az angol tárgyak köre később bővült, és ennek feltételeként új angol tanárokat is alkalmaztak.[533]

A kerület többi magasabb fokú intézménye már nem kapott ilyen nagyságrendű állami támogatást. Az 1560 körül alapított, a XVII. század közepén már teljes gimnáziumként működő, 1830-as évektől filozófiai

tanfolyammal is rendelkező, 1863-tól érettségit adó miskolci fiú-középiskola (lásd 4. kép) helyzete különösen súlyos volt.[534] A helyszűkével küzdő iskola tartós költségvetési hiánnyal küszködött, a megszűnésével reálisan számolni kellett.[535] Ennek az intézménynek végül a kormány segített: 1931-ben jelenetős, 8000 P államsegéllyel szanálták, azonban helyzete ennek ellenére aggasztó maradt.[536]

4. kép: A miskolci (reál)gimnázium épülete[537]

Az 1920-as években jobb anyagi körülmények közt működött a szintén miskolci, 1846-ban Karacs Teréz vezetésével megnyílt leánynevelő intézet, 1916-tól leánygimnázium, amely internátussal rendelkező, népes, 500 fő körüli, jó tanulmányi eredményt felmutató intézmény volt.[538] Viszont ennek az épülete is bővítésre szorult volna.[539] Erre azonban nem volt módja, sőt az államsegély csökkentésével (1930) megrendült az anyagi helyzete. Magasabb, illetve rendkívüli államsegélyt pedig hiába kért.[540]

A középszintű intézményekben az 1930-as évek második felében már nagyobb beruházásokra került sor, ha nem is a szükséges mértékben. Tantermek épültek a sárospataki főiskolában[541], a miskolci

leánygimnáziumban[542] és a fiú-középiskolában.[543] A főiskola a kritikák hatására új kórházat is kapott. Az épület átalakításának és berendezésének költségeit saját forrásból – belső kölcsönből – biztosította a kerület, állami támogatást nem nyert.[544] A terület-visszacsatolások következtében a református iskolahálózat a közös, evangélikus-református rimaszombati gimnáziummal bővült (1940).[545]

A falusi tehetséges fiatalok továbbtanulásának támogatását szolgáló állami projekt ötlete, az ún. tehetségmentés, Sárospatakhoz köthető[546]. A helyi kezdeményezés – az előzőekkel ellentétben – tehát ebben az esetben megelőzte a központit. A tiszáninneni tehetségmentés az állami rendszer kiépítése után is folytatódott. Igyekeztek a tehetségkutatás fejlesztéséhez állami támogatást nyerni. A pataki gimnázium mellett a miskolci fiú-középiskola is felvett tehetségesnek talált fiatalokat,[547] majd a rimaszombati is.[548]

Farkas István püspök 1934-ben az általánosan képző iskolák dominanciájára hívta fel a figyelmet, és az eredményesebb gazdálkodás érdekében mezőgazdasági képzés indítását szorgalmazta: *„…az iskolák reál és humán tudományokkal tömik az ifjúságot. Mezőgazdasági iskolák: a gyülekezeti földmivelést, mint tudományt, mint nemzetmentő nagy gondolatot szolgáló intézmények felállítását kell itt szorgalmaznunk éspedig minden megye számára külön-külön. Azután a téli hónapokban, alaposan elgondolt: lelkipásztorok, tanítók, községi jegyzők, földbirtokosok, gazdatisztek bevonásával népfőiskolák, továbbképző tanfolyamok kellenének, amelyeknek kettős más célja is volna.”*[549] Ezen képzések céljának nézete szerint nemcsak mezőgazdasági szakemberek, hanem egyben a gyülekezeti munkások nevelésének kell lennie.[550] A kerület területén református gazdasági ismétlő, majd továbbképző iskolák működtek is,[551] ahogy népfőiskolák is, de középszintű intézmény nem. Ennek megvalósítására konkrét javaslat 1943-ban született. A helyszín Sárospatak lett volna. A megnyitáshoz azonban a főiskola épületének újabb bővítésére lett volna szükség.[552]

Az egyházkerületnek sokáig nem volt polgári iskolája sem, míg 1944-ben Ózdon nem alapítottak egyet.[553] Bizonyára anyagi okok miatt az egyházkerületi közgyűlés református helyett először inkább állami polgári iskola létesítését indítványozta (1925),[554] aztán konventi biztatásra már

református alapítása mellett érvelt (1928).[555] Később ismét napirendre került a javaslat: Sárospatakon koedukációs polgári iskola nyílt volna 1944 őszén, de erre valószínűleg nem került sor.[556]

Az iskolai nevelés hatékonyságának növelése érdekében szorgalmazták internátusok alapítását is, illetve a meglévők fejlesztését nemcsak a középiskolások, hanem a középfokú intézményekben tanulók számára is. Ez a törekvés országosan is jellemezte a református egyházat. A polgáristák kollégiumi elhelyezése azonban különösen e kerületben merült fel – saját intézmény hiánya miatt.[557] Internátust alakítottak ki a miskolci fiú-középiskolában (1939)[558] és a rimaszombati gimnáziumban is.[559] Patakon humán internátus épült, amihez az államtól jelentős támogatás érkezett.[560] 1938 őszétől várta a kollégistákat.[561] Szó volt 1943-ban egy újabb internátus emeléséről is a református szórványmagyarság számára, ennek sorsáról azonban nincs információnk.[562]

Vallásoktatás

A nehézségek árán fenntartott iskoláktól a kerületi vezetés elvárta, hogy a műveltség átadásán túl a hit elmélyítését is szolgálják: hitvallásos, kálvinista szellemiségűek legyenek, határozott református arculatot alakítsanak ki. Intézkedéseket foganatosított annak érdekében – a konventi határozatok szellemében is –, hogy a hitoktatás intenzívebbé váljon mind a református felekezeti, mind a többi iskolában. Például erősítette a vallásoktatás felügyeletét.[563] Ragaszkodott ahhoz, hogy az állami és a községi népiskolákban a tanítók felekezeti aránya tükrözze a lakosság (vagy a diákok) felekezeti összetételét. Ezekben az iskolákban a református lelkész vagy a református felekezetű tanító oktatta a vallástant.[564] A népesebb gyülekezetekben (Miskolc, Eger, Diósgyőr, Ózd stb.) önálló – államilag finanszírozott – hitoktatói állások megszervezését próbálta elérni az egyházkerületi vezetés eleinte több, aztán kevesebb sikerrel.[565]

„[A] vallásoktatók vállára nehezedik egyházunk jövője” – fogalmazott a tiszáninneni vallásoktatási előadó 1943-ban.[566] Nagy súlyt fektettek ezért a vallásoktatás megszervezésére, ami református iskola esetén a tanító feladata volt. Viszont a kerület a lelkészek nagyobb bevonását szorgalmazta:

1937-ben elrendelte, hogy hetente minimum egyszer bibliaórát tartsanak.[567] Két évre rá Farkas István püspök is kritizálta őket: nekik kellene végezni a gyerekek vallásos nevelését, ezzel szemben sok helyt be sem teszik a lábukat az iskolába.[568] A tanításnak énekléssel, imával és Bibliaolvasással kellett kezdődnie.[569]

Szorgalmazta a kerület a vallásos nevelés érdekében az énekeskönyvek használatát a népiskolákban, hogy a gyerekek szeressék meg.[570] A vallásoktatás megújítására a kerület új tankönyvek kiadását sürgette. Az újonnan megjelenteket azonban kritizálta terjengősségük, nehézkességük és az énekek hiánya miatt. Hangsúlyozta, hogy a taneszközöknek a diákok életkorához igazodva jól tanulhatónak kell lenniük.[571] 1938-ban pedig előírta, hogy az egyházmegyei könyvtárak valláspedagógiai szakkönyveket szerezzenek be.[572] A vallásoktatás támogatására 1942-ben kerületi vallásoktatási alapot hoztak létre, amelyre azonban kevés adomány érkezett csak be a diákoktól.[573]

A kerület igyekezett a vallásoktatás tervszerűségét növelni, ezért kötelezte a vallástanító lelkészeket a tanterv alapján tanmenet készítésére.[574] Az új iskolatípusok – konkrétan a téli gazdasági szakiskola – számára pedig tanterv elkészítését kérte.[575] A vallásoktatás kapcsán felmerült a képzés megújítása (1938)[576], az Egyetemes Konvent ösztönzésére (1937) a tanítási módszerek modernizálása, valamint a hatékonyabb ellenőrzés bevezetése. 1937-ben ezért középszintű iskolák ellenőrzésére vallásoktatási szakfelügyelőt neveztek ki. A népiskolai vallásoktatás felügyeletével azonban az egyházmegyék véleményével egybehangzóan nem bíztak meg külön személyt.[577] Az EK 1940-ben pedig az egyházmegyei tanügyi bizottságokon belül rendelte el vallásoktatási szakosztály megszervezését.[578]

Szintén felsőbb kezdeményezésre valláspedagógiai szemináriumokat szerveztek, sőt vallásoktatói konferenciákat is tartottak a közreműködők (a lelkészek, a tanítók és a tanárok) számára Sárospatakon (1937, 1938, 1941, 1943).[579] 1943-ban a kerületi közgyűlés úgy rendelkezett, hogy az egyházmegyék lelkész-tanítói csendes napokat tartsanak, ami a tanítók hitéletének az elmélyítését szolgálta. A tanárok pedig a diákok csendes napjaival kapcsolatosan vegyenek részt evangelizációs alkalmon.[580]

A többihez hasonlóan a tiszáninneni kerületi közgyűlés is tárgyalta 1940-ben az Országos Református Tanáregyesület *Népiskolai vallásos nevelésünk gyökeres átalakítása* c. memorandumát. Ennek öt pontja volt: 1. ismeretközlés és azok számonkérése helyett a vallásóra az áhítat helye legyen; 2. ne legyenek memoriterek, sőt tankönyvek, szüntessék meg a feleltetést, vizsgáztatást, osztályozást, fenyítést a vallásórákon; 3. fő hangsúly az éneklésre kerüljön, a lelkész külön órán működjön közre az iskolai vallásos nevelésben; 4. az ószövetségi tananyagot csökkentsék; 5. készüljön utasítás a vallásos neveléshez. A közgyűlés szerint a reformra szükség van, a kezdeményezés fontos, a szándék helyes, a megoldással azonban nem ért több tekintetben egyet, szerinte túllőtt az ORTE a célon.[581]

Ha a református iskola feladásra került, vagy eleve nem volt saját intézmény, az egyházközségnek gondoskodnia kellett a vallásoktatás biztosításáról. Attól tartottak, hogy elmaradása a hit meggyengüléséhez, s végül annak elhagyásához vezet.[582] A nem református középiskolák vallásoktatásának a felügyeletét ezért – Egyetemes Konvent határozatára – erősítették.[583]

A vallásoktatás kapcsán előforduló sérelmeknek az egyház határozottan hangot adott. Nehezményezte ekképpen, ha állami iskolában katolikus szokás szerint keresztvetésre kötelezik a református diákokat.[584] Helytelenítette, hogy sok helyt délutánra került a vallásóra, amelyet eleve másodrendűnek tekintenek.[585]

A rossz anyagi helyzete az egyházközségeknek nem csak a vidék szegénységéből fakadt. Közrejátszott benne a vallási közöny terjedése, a szekták térhódítása és az erősebb (a katolikus) felekezet vonzása miatt a hívek számának csökkenése.[586] Ez ellen a református egyház ebben az egyházkerületben is a belmisszióval próbált védekezni. Az ébredést tekintették az egyház megerősödése zálogának. Farkas István püspök javaslatára a közgyűlés elrendelte, minden belmissziói munkaforma kerüljön a gyülekezetekben bevezetésre.[587] Megfelelő tartalommal megtöltését is feladatul kapták. Az egyházkerületi vezetés elvárta, hogy a megvalósítás során a pedagógusok a lelkészek munkatársai legyenek. Az ő lelki fejlődésüket is elő akarták mozdítani, hogy ezen elvárásnak, valamint alaphivatásuknak meg tudjanak felelni. Ezért valláspedagógiai

konferenciákat és csendes napokat szerveztek számukra és a belmisszió valamennyi munkatársa számára.[588]

A belmissziói munkában a kerületi vezetés elvárta a tanítók önkéntes részvételét: mind a vasárnapi bibliaiskolában, mind az ifjúsági munkában. Svinger Jenő missziós előadó azonban figyelmeztette a közgyűlést: attól lehet tartani, hogy a túlterhelt tanítóság számára teherré válik ez a feladat. Kényszermunkaként fogják fel, amelyet csak ezért vállalnak, mert az egyházi tanfelügyelőség számonkéri.[589] Ennek az az oka, hogy a lelkészek kivonják magukat a vasárnapi iskolai munka alól.[590] A belmissziói munkaformák (vallásos est, ifjúsági egyesületek, csendes napok) bevezetésre kerültek a középiskolákban is.[591]

Összegzés

A Tiszáninneni Református Egyházkerületben működő iskolák fenntartói a korszakban az anyagi nehézségek ellenére ragaszkodtak az egyház missziói küldetéséhez: iskola átadására csak ritka esetben került sor. A református oktatásügy Enyedy Andor püspök 1946-ban megfogalmazott visszatekintése szerint a Horthy-korszakban a „*kitartottság*” állapotában volt.[592] Erősen függött anyagi vonatkozásban (is) az államtól. Az iskolák a felekezeti tulajdonban maradásért küzdöttek. Számos fenntartónak a működés alapvető kereteinek a biztosítása is nehézséget jelentett, a fejlesztésre nem volt módjuk. Sikeres innovációk középszinten figyelhetők meg, az iskolaközpontokban. Sárospatakon elindult a tehetségmentés programja. Jelentősebb beruházások történtek mind Patakon, mind Miskolcon. A nagyobb városok tehát előnyösebb helyzetben voltak a kis településeknél. Anyagi problémákkal azonban nekik is meg kellett küzdeniük. A pataki főiskola például évekig tartó takarékoskodásnak, valamint egy új kerületi adó bevezetésének köszönhetően tudta a helyzetét rendezni.

A szekularizálódó világban a vallásos nevelés előtérbe helyezése, a vallásoktatás megújítására való törekvés figyelhető meg. Az egyház fokozódó központosításának eredményeként hasonló megoldásokkal találkozunk, mint más egyházkerületekben. A belmisszió bevett

munkaformává vált, a benne részt vevők képzése számára tanfolyamokat (konferenciákat) hirdettek.

Források

Jegyzőkönyvek

TIREK jkv. 1922. = *A tiszáninneni református egyházkerület 1922. évi június hó 28-án Miskolcon tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kézirat, Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára, HKF I. 5/16. [Folytatólag: Egyházkerületi intézőbizottsági ülés, 1922. dec. 19.]

TIREK jkv. 1923. jún. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1923. évi június hó 5. napján Miskolcon tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kézirat, Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára, HKF I. 5/16.

TIREK jkv. 1923. júl. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Miskolcon 1923. július 12-én Miskolcon tartott rendkivüli közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kézirat, Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára, HKF I. 5/16. [Folytatólag: Jegyzökönyv felvétetett a tiszáninneni ref. egyházkerület főiskolai adókivető bizottságának Miskolcon 1923. július hó 31-én tartott ülésében.]

TIREK jkv. 1923. okt. = *A Tiszáninneni Ref. Egyházkerület 1923. évi október hó 3. napján Miskolcon tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kézirat, Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára, HKF I. 5/16.

TIREK jkv. 1924. júl. = *A Tiszáninneni Ref. Egyházkerület 1924. évi július hó 3. napján Miskolcon tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kézirat, Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára, HKF I. 5/16.

TIREK jkv. 1924. okt. = *A Tiszáninneni Ref. Egyházkerület 1924. évi október hó 5. napján Miskolcon tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kézirat, Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára, HKF I. 5/16.

TIREK jkv. 1925. júl. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1925. évi július hó 8-ikán Miskolcon tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szerk. JANKA Károly. Miskolc, 1925.

TIREK jkv. 1925. okt. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1925. évi október hó 11-12. napjain Miskolcon tartott lelkészavatással egybekötött közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szerk. JANKA Károly. Miskolc, 1925.

TIREK jkv. 1926. márc. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1926. évi március hó 18-án Miskolcon tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szerk. JANKA Károly. Sárospatak, 1926.

TIREK jkv. 1926. júl. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1926. évi július hó 14-én Miskolcon tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szerk. JANKA Károly. Sárospatak, 1926.

TIREK jkv. 1927. júl. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Intéző-Bizottsága 1926. november hó 16-án Miskolcon tartott ülésének, és az 1927. évi julius hó 12-én Miskolcon tartott egyházkerületi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szerk. JANKA Károly. Sárospatak, 1927.

TIREK jkv. 1927. okt. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Miskolcon 1927. évi október hó 25-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szerk. JANKA Károly. Sárospatak, 1928.

TIREK jkv. 1928. júl. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1928. évi július hó 11-én Miskolcon tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szerk. JANKA Károly. Sárospatak, 1928.

TIREK jkv. 1928. okt. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Miskolcon, 1928. évi október hó 23-án tartott rendes közgyűlésének és Miskolcon 1928. évi november hó 8-án tartott intéző-bizottsági ülésének jegyzőkönyve.* Szerk. JANKA Károly. Sárospatak, 1928.

TIREK jkv. 1929. júl. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Miskolcon, 1929. évi július hó 16-ik napján tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szerk. JANKA Károly. Sárospatak, 1929.
TIREK jkv. 1929. okt. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Miskolcon, 1929. évi október hó 29. napján tartott közgyűlésének és egyházkerületi intéző-bizottság 1929. évi november hó 21-én Miskolcon tartott ülésének jegyzőkönyve.* Szerk. JANKA Károly. Sárospatak, 1929.
TIREK jkv. 1930. jún. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Miskolcon, 1930. évi június hó 26-ik napján tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szerk. JANKA Károly. Sárospatak, 1930.
TIREK jkv. 1930. okt. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Miskolcon, 1930. évi október hó 30-ik napján tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szerk. JANKA Károly. Sárospatak, 1930.
TIREK jkv. 1931. jún. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Miskolcon, 1931. évi június hó 17-ik napján tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szerk. JANKA Károly. Sárospatak, 1931.
TIREK jkv. 1931. okt–nov. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Sárospatakon, 1931. évi október hó 1. napján, a Főiskola 400 éves fennállásának évfordulója alkalmából tartott ünnepi közgyűlésének és Miskolcon, 1931. évi november hó 11. napján tartott rendes őszi közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szerk. Dr. DOMBY László és JANKA Károly. Sárospatak, 1931.
TIREK jkv. 1931. dec. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1931. december hó 7-dik napján Miskolcon tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szerk. JANKA Károly. Sárospatak, 1932.
TIREK jkv. 1932. ápr. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Miskolcon, 1932. április hó 15-ik napján tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szerk. MARTON János. Sárospatak, 1932.
TIREK jkv. 1932. máj. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Miskolcon, 1932. évi május hó 27-ik napján tartott rendkivüli közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szerk. dr. LENGYEL István. Sárospatak, 1932.
TIREK jkv. 1932. okt. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1932. évi október hó 12-13. napjain, Miskolcon tartott rendes őszi közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szerk. dr. ENYEDY Andor. Sárospatak, 1932.
TIREK jkv. 1933. jún. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Miskolcon, 1933. évi június hó 8. napján tartott rendes tavaszi közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szerk. dr. ENYEDY Andor. Sárospatak, 1933.
TIREK jkv. 1933. dec. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1933. évi december 5-ik napján, Miskolcon tartott rendes őszi közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szerk. dr. ENYEDY Andor. Sárospatak, 1933.
TIREK jkv. 1934. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1934. évi november 29-ik napján, Miskolcon tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szerk. dr. ENYEDY Andor. Sárospatak, 1934.
TIREK jkv. 1935. szept. tanácsülés = *A Tiszáninneni Református Egyházkerületi Tanács 1935. évi szeptember hó 27.-én Miskolcon tartott ülésének jegyzőkönyve.* Szerk. dr. ENYEDY Andor. Sárospatak, 1935.
TIREK jkv. 1935. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1935. évi november 14-ik napján Miskolcon tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szerk. dr. ENYEDY Andor. Sárospatak, 1935.
TIREK jkv. 1936. szept. tanácsülés = *A Tiszáninneni Református Egyházkerületi Tanács 1936. évi szeptember hó 10-én Miskolcon tartott ülésének jegyzőkönyve.* Szerk. NÁDHÁZY Bertalan. Sárospatak, 1936.
TIREK jlv. 1936. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1936. évi november hó 10-ik napján Miskolcon tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szerk. dr. ENYEDY Andor. Sárospatak, 1936.
TIREK jkv. 1937. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1937. évi november hó 10-ik napján Miskolcon tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szerk. dr. ENYEDY Andor. Sárospatak, 1937.
TIREK jkv. 1938. és TIREK jkv. 1938. szept. tanácsülés = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Tanácsa Miskolcon, 1938. február 10-ik és október 10-ik napjain tartott üléseinek és Miskolcon, 1938. november 22-ik napján Miskolcon tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyvei.* Szerk. dr. ENYEDY Andor. Sárospatak, 1938.

TIREK jkv. 1939. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Miskolcon, 1939 február 18-ik napján tartott rendkívüli közgyűlésének, az egyházkerületi tanács Miskolcon 1939 október 10-ik napján tartott ülésének, a Miskolcon 1939 december 12. napján tartott egyházkerületi rendes közgyűlésének és az egyházkerületi tanács Miskolcon 1939 december 13. napján tartott ülésének jegyzőkönyvei.* Szerk. dr. ENYEDY Andor. Sárospatak, 1939.

TIREK jkv. 1940. és TIREK jkv. 1940. júl. tanácsülés = *A Tiszáninneni Református Egyházkerületi Tanács Miskolcon, 1940 július 1-én tartott ülésének és a Miskolcon, 1940 november 28. napján tartott egyházkerületi rendes közgyűlésének jegyzőkönyvei*. Szerk. dr. ENYEDY Andor. Sárospatak, 1940.

TIREK jkv. 1941. és TIREK jkv. 1941. júl. tanácsülés = *A Tiszáninneni Református Egyházkerületi Tanács Miskolcon, 1941 július 3-én tartott ülésének és a Miskolcon, 1941 november 4. napján tartott egyházkerületi rendes közgyűlésének jegyzőkönyvei*. Szerk. dr. ENYEDY Andor. Sárospatak, 1941.

TIREK jkv. 1942. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Miskolcon, 1942. évi február hó 23. napján tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve*. Szerk. dr. HORVÁTH Zoltán. Sárospatak, 1943.

TIREK jkv. 1943. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Tanácsának Miskolcon, 1943. április hó 28-án, november hó 25-én tartott üléseinek és Miskolcon, 1943. november hó 24. napján tartott egyházkerületi rendes közgyűlésének jegyzőkönyvei*. Szerk. NÁDHÁZY Bertalan és dr. SZABÓ Zoltán. Sárospatak, 1944.

TIREK jkv. 1946. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Miskolcon, 1946. évi november hó 27. napján tartott rendes közgyűlésének (kivonatos) jegyzőkönyve*. Sárospatak, 1947.

Egyéb elsődleges források

Értesítő – reálgimn. = *A miskolci református reálgimnázium értesítője az 1931-32. iskolai évről.* Szerk.: CSORBA György. Miskolc, 1932.

Értesítő – leánygimn. = *A tiszáninneni református egyházkerület miskolci leánygimnáziumának és a vele kapcsolatos internátusnak értesítője az 1931/1932. iskolai évről.* Közzéteszi: DOMBY László. Miskolc, [1932].

Magyarország, Miskolc, a Szinva patak az Erzsébet (Szabadság) térnél lévő hídról nézve. Előtérben a Herman Ottó Múzeum, szemben a Zrínyi Ilona leánygimnázium (egykor és ma Lévay József református gimnázium) (1957). Képszám: 79702. Fortepan/UVATERV, https://fortepan.hu/hu/photos/?id=79702. Letöltés ideje: 2025. 03. 30.

Magyarország, Sárospatak, Rákóczi út 1., Sárospataki Református Kollégium (1940). Képszám: 233011. Fortepan/Tordai György, https://fortepan.hu/hu/photos/?id=233011. Letöltés ideje: 2025. 03. 30.

Révész Kálmán. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, https://varosikonyvtar.papa.hu/node/5216. Letöltés ideje: 2025. 03. 30.

Tarczal: Református templom és iskola. II. Rákóczi Ferenc Könyvtár (Miskolc) Helyismereti Gyűjtemény, 1. Tarczal_Reformatus_templom_es_iskola_5_27_eleje – KL3171.

Másodlagos források

BARCZA József (1981): A Kollégium története 1919 után. In: *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára.* Szerkesztette a Tiszáninneni Református Egyházkerület elnöksége. Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 245–261.

DEÁK Gábor (1999): A miskolci ev. ref. – Lévay József – főgimnázium története. In: PÁPAY Sándor (szerk.): *A falak üzenete. Emlékkönyv a miskolci Lévay József Református Gimnázium épületének 100 éves évfordulójára, 1889–99.* Miskolc, Lévay József Református Gimnázium, 8–47.

FAZEKAS Csaba (1999): *Nyolc évtized a miskolci református egyház történetéből, 1918–1998.* Miskolc, Magyar Kálvin Szövetség Miskolci Tagozata.

FEHÉR Erzsébet (2000): Reformok a sárospataki középfokú tanítóképző történetében. In: KOVÁTS Dániel (szerk.): *Örökség és megújulás.* Sárospataki Pedagógiai Füzetek 19., Miskolci Egyetem Comenius Tanítóképző Főiskolai Kar, 91–97.
HÖRCSIK Richárd (1983): Református iskola és nevelés. In: BARTHA Tibor – MAKKAI László (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978.* (Studia et Acta Ecclesiastica V.) Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 299–311.
Intézményünk névadója. https://levay.tirek.hu/magunkrol/nevadonk. Letöltés ideje: 2024. 08. 12.
Iskolánk története. http://www.ffg.hu/2000/Iskolatortenet.htm. Letöltés ideje: 2013. 02. 17.
KÉZI Erzsébet (2000): A sárospataki tanítóképző egyházi visszavétele 1929-ben. In: KOVÁTS Dániel (szerk.): *Örökség és megújulás.* Sárospataki Pedagógiai Füzetek 19., Miskolci Egyetem Comenius Tanítóképző Főiskolai Kar, 87–90.
KÉZI Erzsébet (2004): *Egy megvalósult klebelsbergi koncepció. (A sárospataki Angol Internátus.)* Budapest, Eötvös József Könyvkiadó.
KÉZI Erzsébet (2007): *Tanítóképzés Sárospatakon a két világháború közt.* Sárospatak, ME Comenius Tanítóképző Főiskolai Kar.
KÓSA László (2011): A kereszt jele a magyarországi protestánsoknál. In KÓSA László: *Művelődés, egyház, társadalom: Tanulmányok.* Akadémia Kiadó, Budapest, 15–33.
KÖDÖBÖCZ József (1986): *Tanítóképzés Sárospatakon: A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada.* Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat.
Magyarország, Sárospatak, Rákóczi út 1., Sárospataki Református Kollégium, https://fortepan.hu/hu/photos/?q=s%C3%A1rospatak. Letöltés ideje: 2024. 09. 07.
MÉSZÁROS István (1988): *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája, 996–1948.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
NAGY Károly (1999): Miért nem volt Ózdnak középiskolája 1945 előtt? In: BALASSA Iván – FEHÉR József – HŐGYE István – VIGA Gyula (szerk.): *Széphalom 10.* A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve. Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Társaság, 544–554.
PÁPAY Sándor (szerk.) (1999): *A falak üzenete. Emlékkönyv a miskolci Lévay József Református Gimnázium épületének 100 éves évfordulójára, 1889–99.* Miskolc, Lévay József Református Gimnázium.
PORNÓI Imre (1995): A nyolcosztályos népiskola és a református egyház. *Protestáns Szemle,* LVII. (IV. új) évf. 2. sz., 91–107.
PORNÓI Rita (2016): Harsányi István, a népi tehetségek pataki gyámolítója. In: BARTHA Ákos – PAÁR Ádám – PÉTERFI Gábor (szerk.): *Népiblog: Az elmúlt évek írásai (2014–2016).* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 268–272.
RÉBAY Magdolna (2012): A Tiszáninneni Református Egyházkerület oktatási politikája gr. Klebelsberg Kuno miniszterségе idején. In: BUDA András – KISS Endre (szerk.): *Interdiszciplináris pedagógia és a felsőoktatás alakváltozásai. A VII. Kiss Árpád Emlékkonferencia előadásainak szerkesztett változata. Debrecen 2011. szeptember 16–17.* Kiss Árpád Archivum Könyvsorozata VII. kötet. Debrecen, Kiss Árpád Archivum Könyvsorozata, Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete, 86–97.
RÉBAY Magdolna (2024): A „kitartottság" állapotában? A Tiszáninneni Református Egyházkerület reakciója a hómani oktatáspolitikára. In: PUSZTAI Gabriella – ENGLER Ágnes – HRABÉCZY Anett – BENCZE Ádám (szerk.): *Mesterség és intelligencia az oktatáskutatásban. Tanulmányok Kozma Tamás tiszteletére.* (Oktatáskutatók könyvtára 18.) Debrecen, CHERD, 2024, 13–26.
RÉBAY Magdolna (2025): „Körömszakadtáig": A Tiszáninneni Református Egyházkerület oktatásügye az 1930-as évektől a világháború végéig. In KUSPER Judit – SZŐKE-MILINTE Enikő

– SZŰTS-NOVÁK Rita (szerk.): *Pedagógiai összhangzattan: Tanulmányok a 70 éves Pukánszky Béla tiszteletére.* Eger, Líceum Kiadó, 299–312.

SÁRAI SZABÓ Katalin (2011): *A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig – a belmissziói mozgalom hatása a nők egyházi működésére.* Doktori disszertáció ELTE BTK. https://doktori.btk.elte.hu/hist/saraiszabokatalin/diss.pdf. Letöltés ideje: 2024.10.10.

Sárospatak város területén található domborművek és emléktáblák. http://www.sarospatak.hu/nevezetessegek/kozteritablak.htm. Letöltés ideje: 2013. 02. 17.

SZABÓ Gyula (1939): A gimnázium angol ágazata és angol internátusa. In: MÁTYÁS Ernő (szerk.): *A sárospataki református főiskola.* Sárospatak, Sárospataki Református Főiskola, 23–24.

TAJTHY Ákos (2022): *Akkor és most: A Bársony-ház és a Lévay József Református Gimnázium.* https://minap.hu/cikk/akkor-es-most-barsony-haz-es-levay-jozsef-reformatus-gimnazium. Letöltés ideje: 2024. 10. 27.

UGRAI János (2013a): Küzdelem a perifériára szorulás ellen – a II. világháború előtt és után. In: DIENES Dénes – UGRAI János (szerk.): *A Sárospataki Református Kollégium története.* Sárospatak, Hernád Kiadó, 157–171.

UGRAI János (2013b): Szellemiség és hangulat. In: DIENES Dénes – UGRAI János (szerk.): *A Sárospataki Református Kollégium története.* Sárospatak, Hernád Kiadó, 171–190.

UJVÁRY Gábor (2010): „Élt ötvenhét évet, dolgozott egy évszázadnyit": Klebelsberg Kuno megítéléséről és időszerűségéről. In UJVÁRY Gábor (2010): *Harmindharmadik nemzedék: Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban".* Budapest, Ráció Kiadó, 25–58.

A Dunántúli Református Egyházkerület[593]

Az egyházkerület helyzete

A trianoni békediktátum utáni magyarországi református egyház négy kerületből állt. Ezek közül legnyugatabbra a Dunántúli Egyházkerület feküdt, amelynek területe lefedte a Dunántúl nagy részét. Lélekszámát tekintve ez volt a legkisebb magyarországi egyházkerület. Az egyházközségek száma alapján a 3. volt a sorban. Jellemzően kis népességű falusi gyülekezetekből állt. A városi egyházközségei (például Pápa, Veszprém, Székesfehérvár) katolikus többségben tevékenykedtek.[594] Nyolc egyházmegyéből tevődött össze, ezek: a Belsősomogyi, a Drégelypalánki, a Komáromi, a Mezőföldi, az Őrségi, a Pápai, a Veszprémi és a Tatai Egyházmegye. Az 1920-as új határok az egyházkerület jelentős csonkolásához vezettek. A gyülekezetek és a tagok egyharmada határon kívülre került.[595] A kerület elvesztette a Barsi Egyházmegyét, a Komáromnak pedig Észak-Komárommal együtt jelentős részei kerültek Csehszlovákiához. Az Őrségi és a Drégelypalánki Egyházmegye minimális veszteséget szenvedett. A szerb csapatok visszavonulása miatt az elfoglalt dél-somogyi gyülekezetek visszakerültek az egyházkerülethez. Az utódállamok anyagi juttatásokkal (pl. tanítói fizetésemelés Csehszlovákiában) igyekeztek az egyházi közvéleményt megnyerni. Ez az északi területek esetén sikerült is. Itt az elszakadt (leválasztott) gyülekezetekből megalakult a Dunáninneni Református Egyházkerület.[596]

A Dunántúli Református Egyházkerületben a reformátusság jellemzően más felekezetekkel élt együtt, sokszor kisebbségben. 1939-ben az ország református lakosságának 10,18%-a tartozott a kerülethez, ez az arány a területgyarapodásnak köszönhetően 1940-re 12,37%-ra nőtt.[597] Ez a dél-felvidéki területek, két korábbi egyházmegye visszacsatolásának volt leginkább köszönhető: 28 barsi és 46 komáromi anyaegyházközség tért

vissza, így az anyaegyházközségek száma 298-ra nőtt.[598] Az egyházmegyék száma pedig a Barsi Egyházmegyével kilencre emelkedett. A Drégelypalánki Egyházmegye 3 egyházközséggel egészült ki.[599] 1941-ben kismértékben az Őrségi Egyházmegye híveinek a száma is gyarapodott.[600]

A Dunántúli Egyházkerület élén Németh István komáromi lelkész állt 1914 óta. A püspöknek a határmódosítások miatt Magyarországra kellett költöznie. A balatonkenesei lelkészi állásra kapott meghívást, amelyet egészen 1924-ben bekövetkezett haláláig betöltött.[601] Némethet a székben 1934-ig Antal Géza pápai teológiai tanár követte, akit először komáromi, majd 1927-ben pápai lelkésszé választottak. Antal nemcsak egyházi vezetőként, hanem magánemberként is sokat tett a dunántúli református iskolák megsegítéséért, vagyonát pedig a pápai főiskolára hagyta.[602] Utóda Medgyasszay Vince lett, akit 1943-ban Győry Elemér váltott. Tisza István főgondnok 1918-ban történt meggyilkolását követően a tisztség évekig nem volt betöltve. 1921-ben dr. Balogh Jenőt, Tisza igazságügyminiszterét választották meg a dunántúli református gyülekezetek világi vezetőjüknek, aki egészen 1953-ig ellátta a főgondnoki teendőket. Balogh a tárgyalt időszakban az MTA főtitkáraként, majd másodelnökeként is tevékenykedett.[603]

Az egyházkerület Trianonnal elveszítette Észak-Komáromot. Központjává ekképpen főiskolájának székhelye, Pápa vált, ahol a teológia mellett gimnázium és nőnevelő intézet is működött.[604] A kerület felekezeti heterogenitását tükrözi, hogy ezekben az intézményekben nagy számban tanultak nem református tanulók. Az 1924/25-ös tanévben például a pápai gimnáziumban a diákok kb. 50%-a[605], a polgári leányiskolában 47%-uk, a tanítónőképzőben pedig 69%-uk volt református.[606] Fontos oktatási központ volt Pápa mellett a fiú-középiskolával rendelkező Csurgó. Ezen utóbbi intézmény azonban nem kerületi, hanem egyházmegyei (Belsősomogy) fenntartásban állt.

A korszak elejét az 1918–1919-es forradalmakkal való leszámolás határozta meg. Igazoló eljárásokat indítottak a pedagógusokkal szemben – dolgozzanak az oktatási rendszer bármelyik szintjén is – a tanácsköztársasági szerepvállalás megvizsgálására.[607] A pápai gimnáziumban két (három?), a csurgói gimnáziumban és a nőnevelő intézetben három-három tanár akadt fent a szűrőn. A pápai nőnevelő

intézet igazgatóját (dr. Kőrös Endre) is vád érte, de őt végül felmentették, a rágalmazót pedig börtönbe zárták. A vétség súlyosságának függvényében a tanárok vagy elvesztették állásukat (illetve nyugdíjazták őket), vagy pénzbírságra ítélték őket, vagy feddést kaptak.[608]

Szükség volt az iskolákban a megbomló rend helyreállítására. Németh István püspök kezdeményezésére a pápai főgimnáziumban elrendelték a fegyelem megszilárdítását, a tanároktól megkövetelték a tanítási idő pontos kihasználását, az óraközi felügyelet lelkiismeretes gyakorlását[609], a diákoknak istentiszteletre vezetését, a vallásos nevelés intenzitásának fokozását. Lassan sikerült csak változást elérni, a püspök azonban hangsúlyozta: „*…addig nem nyugszom, mig iskoláinkat úgy fegyelem, mint tanulmányi eredmény szempontjából, valamint a hazafias és vallásos nevelés tekintetében az ország egyik legelső iskolájává nem tesszük…*”.[610] Egy évvel később már eredményekről, a „*normális*” viszonyokhoz való visszatérésről számolt be.[611] Visszahozták a többi iskolában is a vallásos nevelés kommunista rendszer előtti gyakorlatát, valamint ismét nagy súlyt fektettek a nemzeti és hazafias nevelésre.[612] Elvárták, hogy valamennyi iskola tartsa meg az állami törvények és a kerületi szabályrendeletek előírásai szerinti hazafias ünnepélyeket.[613]

Általános oktatáspolitikai célok

A Dunántúli Református Egyházkerület igyekezett elősegíteni a területén fennálló oktatási intézmények működésének biztosítását, a lehetőségekhez mérten a fejlesztést előmozdítani. A népnevelés fontosságát egyháznevelési szempontból Antal Géza püspök így fogalmazta meg: „*Reformált anyaszentegyházunk az iskolákat általában s a népiskolákat közelebbről az egyház veteményes kertjének tartotta s magának az egyháznak jóléte és fejlődése jórészt azon fordul meg, hogy az elemi iskolákból olyan ifjak kerülnek-e ki, akik később, mint meglett férfiak, munkájukkal bőségesen meghálálják azt az áldozatot, melyet az egyház neveltetésük érdekében hozott. Ámde ez csak úgy lehetséges, ha tanitóink teljesen át vannak hatva az egyházias szellemtől s egy pillanatra sem feledkeznek meg arról, hogy ha fizetésük egy részét segélyképen az államtól nyerik is, az iskolafenntartó maga*

az egyház, mely ezeket az iskolákat a hazai kultúra érdekében megalapította s évszázadokon át a maga erejéből tartotta fenn, s amely csak az utóbbi évtizedek súlyos gazdasági nyomása alatt volt kénytelen az állam segítségét igénybe venni. Ettől a tudattól áthatva könnyü lesz megtalálni a lelkésszel való harmonikus együttműködés útját, ami az egyháznevelő munkája érdekében mindenek felett kivánatos."[614]

Utóda, Medgyasszay Vince, püspöki programbeszédében több helyen is rámutatott az iskolák jelentőségére, azokat „*mindenestől az egyház testéhez tartozó*" intézményeknek nevezte.[615] Ahogy fogalmazott, az eszménye „*a saját élethivatásuk szerint mindeneket teljes fegyverzettel ellátó, izig-vérig magyar, de mennyei polgárságra is vágyó, munkás, erős rajokat kibocsátó kálvinista iskola, a magyar reformátorok nemzetmentő, országépítő iskolája. Test- és lélekmentés iskolája a nyári menedékháztól, az ovodától kezdve ez elemi-, közép- és felső iskolán – ezekkel kapcsolatban az istenházán keresztül – egészen a ravatalig.*"[616] Fejlesztésre vonatkozó javaslatot is tett ugyanekkor: a szerinte elavult gazdasági ismétlő iskolák helyett téli gazdasági tanfolyamok megszervezésére biztatott.[617]

A kerületi közgyűlés pedig 1936-ban így értékelte a felekezeti iskolák célját: „*egyházát igazán szerető, ahhoz jóban, rosszban ragaszkodó, semmi igérgetésért és haszonért, vagy megpróbáltatások között azt meg nem tagadó ifjúság mindenekfelett a felekezeti iskolában nevelhető*".[618]

Az egyházkerület vezetőségének a hozzáállása az iskolafenntartás kérdéséhez az egész korszakban nem változott. Ahogy Balogh Jenő főgondnok fogalmazott 1940-ben, az „*feltétlenül és szilárdan ragaszkodik felekezeti iskoláink fenntartásához*".[619] A gyakran használt hasonlat kiegészítésre került: ne „csak" veteményes, hanem virágoskert legyen az iskola![620] Nem elég tehát, ha az iskola működik, jó színvonalon is kell azt tennie.

Református nevelési-oktatási intézményhálózat

Népiskolák

Az egyházkerület a népiskolák fenntartását alapvető funkciójának tekintette. A Horthy-korszak egészére érvényes Balogh Jenő 1940-ben tett kijelentése: az egyház *„feltétlenül és szilárdan ragaszkodik felekezeti iskoláink fenntartásához”*.[621] E reformáció korában megfogalmazott elvet követve az egyházközségek általában rendelkeztek elemi iskolával. A Tanácsköztársaság államosító ideológiájának hatására azonban a szegényebb falusi gyülekezetekben népszerű lett az iskolák átadásának a gondolata. Nem örültek annak, hogy 1919 őszétől ismét rájuk hárult az iskolák fenntartása. Az egyház azonban ragaszkodott a korábbi iskolái működtetéséhez, az államosított iskolaépületek tulajdonjogát is visszavette.[622] Különösen sok volt a probléma a Belsősomogyi Egyházmegyében. Itt 1921 augusztusában 17 gyülekezetet kellett bírói ítélettel az egyházi alkalmazottak (lelkészek, tanítók) járandóságának kifizetésére kötelezni.[623] Átadás szándéka később is megfogalmazódott. 1923-ban például a molványi egyházközség (Belsősomogy) akarta a politikai községnek átadni az iskoláját[624], amire azonban végül nem került sor.[625]

A népoktatásról Németh püspök 1922-ben már így nyilatkozott: *„…kezd kibontakozni az előző idők káros légköréből s bár felszerelés és tanterem sok helyen sinyli még a háborús évek nyomoruságait, legtöbb gyülekezetünk elismerésre méltó buzgósággal iparkodik a hiányokat pótolni”*.[626] A háborút követően az ismétlő iskolák esetén problémát jelentett a gazdasági gyakorlathoz szükséges, előírás szerinti nagyságú telek hiánya, a hiányzások magas száma, valamint az otthoni valláserkölcsi nevelés elégtelen volta.[627] Az egyház a gyülekezetek anyagi megerősödését várta az 1920-as földreformtól. Több igényelt is földet iskolai célra.[628] Ezen földeknek a tanítói helyi javadalomba történő beszámítása körül azonban elhúzódó vita bontakozott ki az egyház és a kormány közt.[629] Végül egyes egyházközségek visszaadták a földet abban az esetben, ha a hozama kisebb volt, mint a vételár törlesztőrésze.[630]

Problémát jelentett, hogy a VKM kérésére a háború után a tanítói állások üresedése esetén elsősorban menekült tanítókat kellett alkalmazni.[631] (Ugyanez volt a helyzet a tanároknál is.[632]) A döntés rontott a tanítónők elhelyezkedési esélyein, ami a pápai református tanítónőképzőbe beiratkozók számának csökkenéséhez vezetett. Kérdésessé vált ekképpen az intézmény sorsa. Hiába hozott olyan határozatot a közgyűlés, hogy a

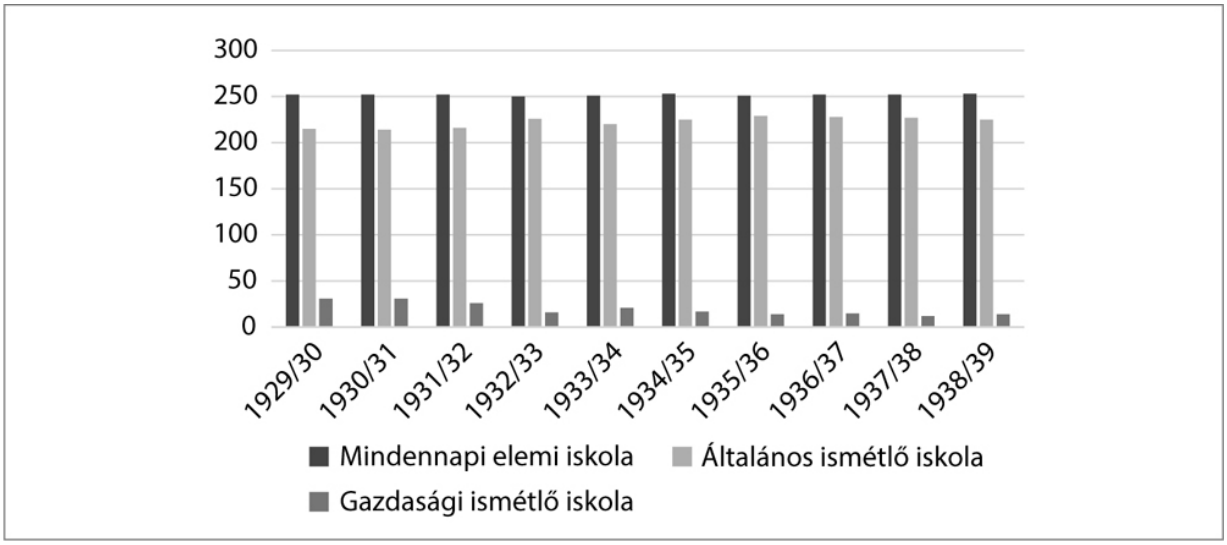
kéttanítós iskolákban üresedés esetén nőt alkalmazzanak, a lelkészek vonakodtak a végrehajtásától. Arra hivatkoztak – a püspök szerint tévesen –, hogy nincs kántori oklevelük. Németh püspök azzal érvelt, hogy a tanítónők foglalkoztatása a kézimunka oktatása miatt is előnyös.[633] (Ezen a téren ugyanis voltak hiányosságok.)[634]

Új állások szervezésének kényszere alól mentesültek egyházközségek azáltal, hogy a VKM kisegítő tanítókat rendelt az iskolákba, ami viszont könnyebbséget jelentett számukra. Erre a zsúfoltság csökkentése miatt is szükség volt. Az 1921/22-es tanévben 25 népiskolában 80 felett volt a diákok száma. Németh püspök szerint az így fennmaradt összeget a felszerelés pótlására kellene a fenntartóknak fordítaniuk. Ez a probléma több iskolát is érintett.[635]

A népiskolák az 1920-as évek második felére talán kezdtek kissé megerősödni[636], bár az iskolafenntartó egyházközségek továbbra is roskadoztak az egyházi és iskolai terhek alatt.[637] Ekkor már új intézmények alapítására is sor került. A kislángi egyházközség például 1926-ban visszavette az államnak átadott iskoláját, és kéttantermes intézményt szervezett. A tanítói lakások építésére pedig kölcsönt vett fel.[638] Az iskolák zsúfoltsága azonban több új intézmény létesítését tette volna indokolttá. A taneszközök terén is nagy hiányosságokat tártak fel az ellenőrzés során.[639]

A népiskolák száma 1929/30-ban 252 volt, 1938/39-ben pedig 253.[640] Az 1930-as években nagy változást nem tapasztalunk: néhány intézmény megszűnt, néhány újjáalakult (vö. 1. ábra). A folyamat a kerületi közgyűlési jegyzőkönyvekből sem követhető biztonsággal. Az újjászervezéshez, a nyilvánossági jog visszaszerzéséhez nem kellett ugyanis kerületi határozat, a megszűnés (hivatalosan a működés szüneteltetése) kimondását viszont jóvá kellett hagyatni.

1. ábra: Dunántúli református népiskolák száma (1929/30–1938/39)[641]

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a kiadások racionalizálása céljából 1922-ben a 30 főnél kisebb felekezeti iskoláktól megvonta a fizetéskiegészítő államsegélyt. Az egyházkerület nem akarta elveszíteni az államsegélyt vesztett iskoláit, ahol legkönnyebben meg tudta valósítani az egyházias szellemű nevelést. Ezért egy korábbi gyakorlatot elevenített fel: a lelkésztanítóságot. A dualizmus korában szükség esetén működtek lelkészek tanítóként református iskolákban, de a VKM a gyakorlatot általában ellenezte, s csak eseti engedélyt adott, hiszen a lelkészeknek nem volt tanítói végzettségük. Az 1922-es miniszteri rendeletet követően merült fel a lelkésztanítók tömeges alkalmazásának az óhaja Antal püspök részéről. Felvetette a javaslatot az Egyetemes Konvent ülésén országos szabályozás érdekében, és tárgyalások kezdődtek a VKM-mel az engedélyezésről. A legfontosabb kérdés a képesítés volt, ehhez a minisztérium ragaszkodott. A kerületi közgyűlés Antal püspök nézetét elfogadva 1925-ben azzal érvelt, hogy a teológián a lelkészek tanultak pedagógiai tárgyakat. S felvetette, hogy ha muszáj, akkor egy e célra szervezett bizottság előtt vizsgát tehetnek.[642] A kerület egy évre rá ismét a lelkésztanítóság visszaállítása mellett határozott.[643] 1927-ben Antal püspök örömmel konstatálta, hogy az Egyetemes Konvent is elismerte szükségességét, amit szerinte a betöltetlen tanítói állások továbbra is indokolnak.[644] 1928-ban pedig már arról számolt be, hogy megegyezett a VKM-mel a kérdésben: az engedélyezte a lelkésztanítóságot.[645] A Konvent ugyanebben az évben határozatot hozott arról, hogy ahol a tanítói állást az államsegély megvonása miatt nem tudják

betölteni, a lelkésznek kell oktatnia. A plusz munkáért a juttatása a helyi tanítójavadalom volt.[646] A Dunántúlon Tihanyban vagy Tótvázsonyban például ez volt a helyzet.[647] Másutt viszont inkább ideiglenes tanítókat alkalmaztak (lásd 2. ábra).[648] A kerület 1929-ben arra utasította – az egyházmegyéken keresztül – a tanító lelkészeket, hogy 5 év alatt szerezzék meg a tanítói oklevelet.[649] Egy évre rá azonban egyházmegyei kritikára már visszakozni kényszerült: csak javasolja a tanítói képesítését bizonyos helyeken.[650] A VKM a képesítés nélküli lelkészeknek eseti, egy-egy tanévre szóló engedélyeket adott.[651] A minisztérium hiába próbálta a különböző fenntartású iskolákat együttműködésre rávenni, erre nem került sor.[652]

1929-ben az Egyetemes Konvent pedig úgy döntött, hogy a teológus hallgatók számára előírja a tanítói képesítés megszerzését 1929/30-tól. A VKM hozzájárulásával el is indult a képzés. Az egyes egyházkerületek eltérő utat választottak. A pápai főiskolán a teológus hallgatók párhuzamosan végezték a tanítóképzést. E kettős terhelés nehézsége azonban hamar megmutatkozott. Már 1930-ban a kerület a teológusképzés 5 évesre emelése mellett határozott.[653] Ugyan a Konvent javasolta 1932-ben, hogy a dunántúli kerület is térjen át a kiegészítő tanfolyamra, az anyagi okokra hivatkozva – nem álltak ugyanis rendelkezésre a bővítéshez források – maradt a korábbi gyakorlatánál. A kettős képzés mindazonáltal csak néhány évig folyt, 1935-ben szűnt meg.[654]

Az egyházkerületek megállapították, hogy melyek azok az egyházközségek, amelyek kötelesek áttérni a lelkésztanítóságra a tanítói állás megüresedése esetén. A Dunántúli Egyházkerületben 19 ilyen gyülekezet volt.[655] 1936-ban az egyházkerületi közgyűlés – a tapasztalatok alapján mérleget vonva – már elítélte a lelkésztanítói rendszert.[656] Egyes lelkésztanítók munkájával, a tanítás eredményével kapcsolatban ugyanis voltak kifogások.[657] Ennek ellenére ugyanekkor a közgyűlés kinevezett lelkésztanítói helyeket, összesen 8 egyházközséget, amelyekben üresedés esetén a lelkészi állást lelkésztanítóval kellett betölteni.[658] Lelkésztanítók az egész korszakban működtek a kerületben, bár a statisztikákban nem mindig szerepeltek.[659]

Az államsegélyt elvesztett iskolák fenntartói egy másik utat is választhattak: nem rendes, hanem ideiglenes tanítót alkalmaztak, aki után nem kellett kifizetniük az 1920-as években jelentősen megnövekedett tanítói nyugdíjjárulékot. Így járt el 1933-ban a szörényi leányegyházközség. Ezzel viszont a nyilvánossági jog veszélybe került.[660] Ha az iskola azt elveszítette, akkor csak előkészítő tanfolyamként működhetett tovább (Magyarújfalu).[661] Több más gyülekezet (Lajoskomárom, Kistamás) is ideiglenes tanító alkalmazása mellett döntött.[662] (A nem rendes tanítók száma évekig folyamatosan növekedett a korszakban. A legmagasabb az arányuk 1936/37-ben volt: 18,7% – vö. 2. ábra.) A vallás- és közoktatásügyi miniszter nem vette jó néven ezt a megoldást. Első körben 1935-ig engedélyezte az ideiglenes tanítók működését.[663] Másrészt nyomást gyakorolt annak érdekében, hogy a fenntartók ideiglenes tanító helyett segédtanítót vegyenek fel, akit azonban három év letelte után véglegesíteni kellett.[664]

1. kép: A csökölyi református népiskola tanulói 1933-ban[665]

Több fenntartó a feladás mellett határozott. Erre csak súlyos, az egyházközség létét veszélyeztető anyagi helyzetben kerülhetett sor. (Ha az a körülmény nem állt fenn, mint a molványi egyházközség esetén 1939-ben,

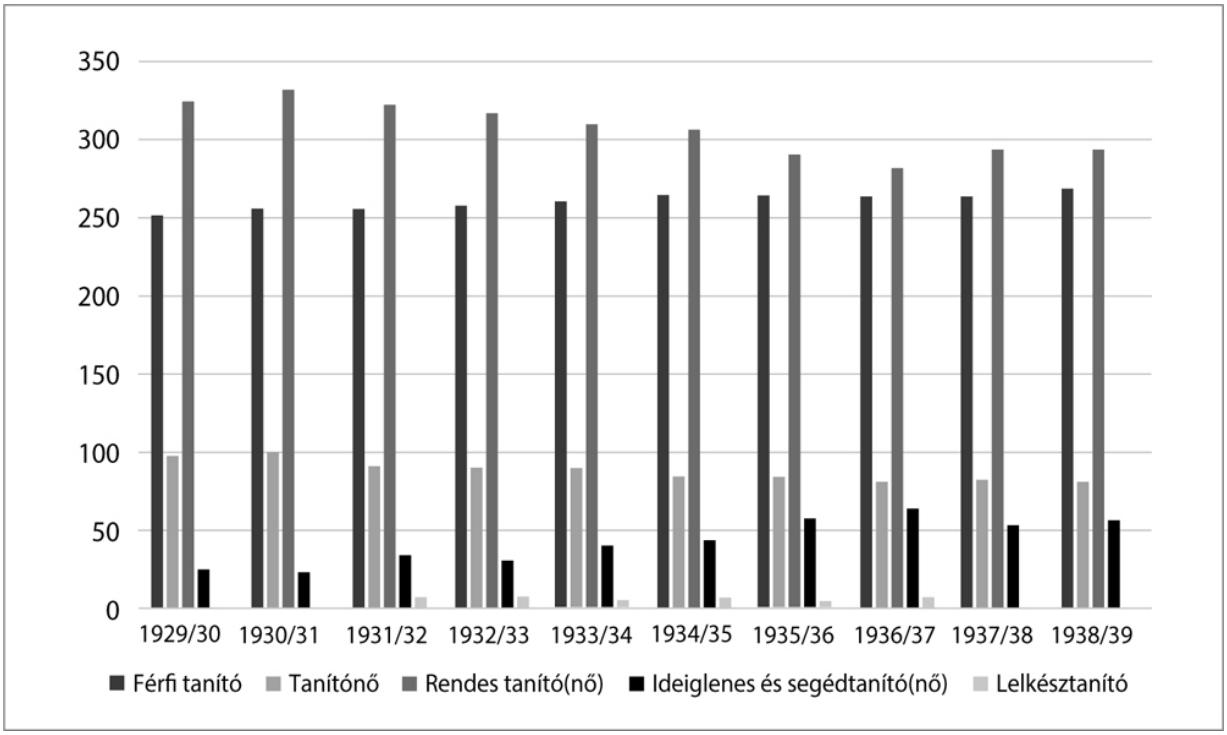
akkor a felsőbb egyházi hatóságok megtagadták a jóváhagyást.[666]) További feltétele a zsinati törvény (V. tc. 7. §) értelmében az iskolaépület és a tanítói lakás tulajdonjogának megtartása és a községi/állami intézményben református tanító alkalmazása volt. Az újraindulás lehetőségét mindenképpen meg kellett őrizni.[667] Az egyház az akaratának nem mindig tudott érvényt szerezni. A püspök és a Belsősomogyi Egyházmegye közgyűlése 1936-ban például arra panaszkodott, hogy a vármegyei kisgyűlés a tanítói javadalmi ingatlanok átadásához kötötte az átvételt, ami ellentmond a zsinati törvényeknek.[668] Egy másik példa: a küngösi iskola (Mezőföld) községesítését 1931-ben indították el. A szerződésben kikötötték, csak református vallású személyt vehetnek fel a jövőben tanítónak. Mivel a VKM ezt nem vette tudomásul, az egyházközség 1932-ben a szerződés felbontása mellett határozott.[669] Néhány református iskola valóban átadásra került: az eddei (Belsősomogy)[670], a magyaregresi[671] (Belsősomogy) és a csőszi.

Utóbbi története nagyobb figyelmet érdemel. A mezőföldi iskola egyik tantermét alkalmatlannak találták a tanításra. Az újjáépítéshez a fenntartó egyházközség az állam segítségét kérte. Az megvizsgálta a helyzetét, és arra jutott, hogy 85–90 tanköteles gyermek számára működő, két tanítóval rendelkező református és a körülbelül ugyanannyi tanulót befogadó egytanítós katolikus iskola helyett célszerűbb volna 3 tanítós állami iskolát állítani. Mindkét iskolaépülettel szemben jelentős kifogások merültek fel. Az első körben az egyházközség az államosítás mellett döntött, azonban ahhoz sem az egyházmegye, sem az egyházkerület nem járult hozzá. Nem látták azt ugyanis indokoltnak a gyülekezet anyagi helyzetének ismeretében. Az iskolaépületet azonban a főszolgabíró közveszélyesnek találta, s ezért bezáratta. Ugyanígy járt el a katolikus iskolával is. A református iskolafenntartótól a hatóságok megtagadták az államsegélyt. A politikai községet pedig a katolikus iskola helyett községi iskola felállítására kötelezték. Azt – lévén a település vagyonosabb rétegét a reformátusok alkották – nagyrészt a reformátusok tartották volna fenn. Végül az egyházmegyei és az egyházkerületi közgyűlés sem dönthetett másként: jóváhagyta az iskola átadását kimondó egyházközségi határozatot.[672] A folyamat végére végül 1940-ben került pont.[673]

Más iskolákban (Erdőcsoknya, Noszlop) szintén finanszírozási okokból tanítói állások beszüntetésére került sor.[674] Másutt (Somogyszob, Istvándi) ennek az oka az alacsony tanulói létszám volt.[675] A javulás jelének tekinthetjük, hogy 1936-ban már állás újjászervezésére is mód nyílt (Székesfehérvárt).[676] Szenta pedig úgy döntött, hogy 1934-ben feladott iskoláját újra megszervezi.[677]

Az iskolák fejlesztésére általában kevés egyházközségnek nyílt módja. A tanügyi bizottsági jelentések évről évre a tantermek rossz állapotáról, a felszerelés hiányosságáról számolnak be.[678] Vannak azonban példák – saját forrásból, állami segélyből vagy kölcsönből történő – renoválásra, építkezésre évente eleinte csak néhány, majd egyre növekvő számban.[679] A csőszi mellett az 1930-as években még egy esetben (Magyaralmás) fordult elő, hogy az iskolát és a tanítói lakot alkalmatlannak titulálta mind az egyházi, mind az állami felügyelet.[680] Árulkodó, hogy egyes fenntartóknak (Ács, Székesfehérvár) a tanítói fizetésekre is hitelt kellett felvenniük.[681] A beíratási díjak elszámolása körüli problémáknak is anyagi háttere lehetett. Azok egy részét a Református Tanítói Internátus Alapba kellett befizetni, más részét pedig a szegény tanulók tankönyvhöz juttatása érdekében alapított kölcsönkönyvtárak kiépítésére és fejlesztésére kellett (volna) felhasználni. Egyes egyházközségek azonban működésre fordították ezt az összeget.[682]

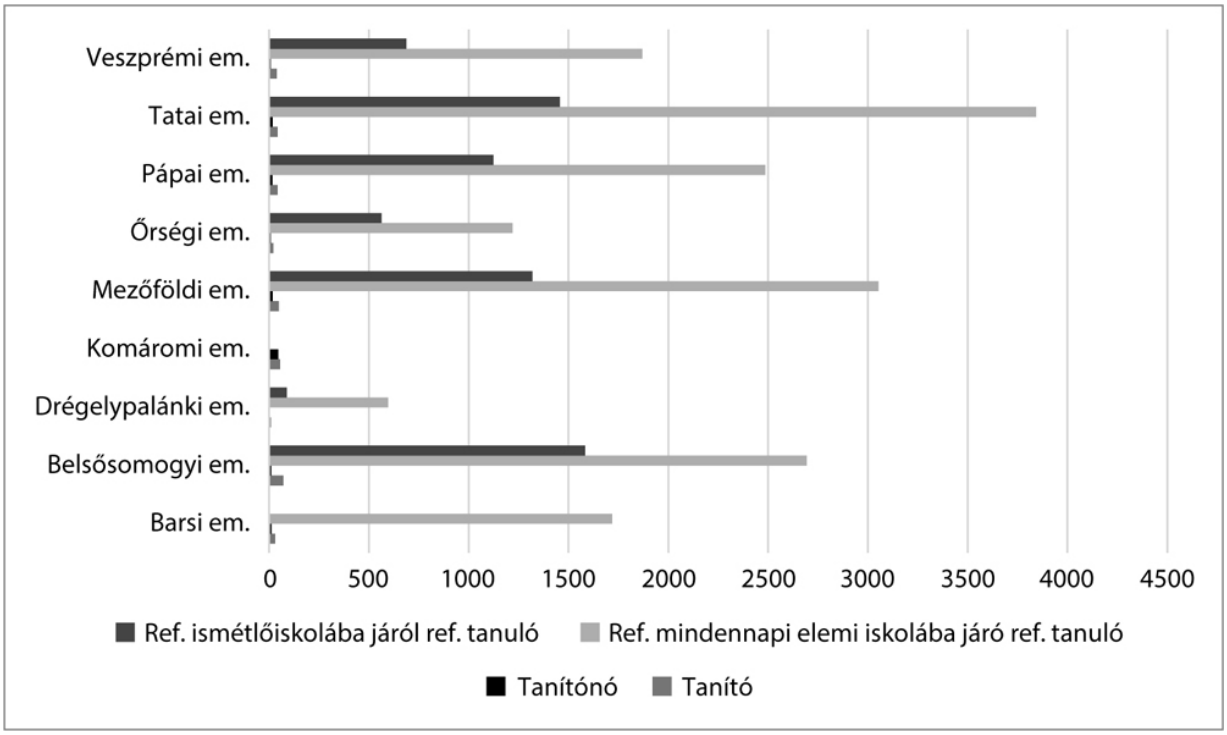
2. ábra: A tanító(nő)k száma a dunántúli református elemi iskolákban (fő)[683]

1937–1938 tájára tehetjük a fordulópontot. Mintha a válságból elkezdtek volna kilábalni az egyházi fenntartók: megnövekedett az átadott új iskolák és új tanítói lakások száma, több egyházközség új állást szervezett, két fenntartó (Kisdobsza, Nemeskisfalud) pedig újra elnyerte a fizetéskiegészítő államsegélyt, s lecsökkent a nem rendes tanítók száma (vö. 2. ábra).[684] Az iskolaépületekre vonatkozó panaszok száma is csökkent.[685] A következő évben a javulás folytatódott, annak ellenére, hogy az egyházi főhatóságok továbbra is a nehézségekre hivatkoztak.[686] Iskola megszűnésére azonban még mindig volt példa: a somlóvecsei törpeiskola 1939-ben bezárta kapuit.[687]

Az egyházmegyék közül 1939-ben a legtöbb református iskolai oktatást nyert elemista a Tatai Egyházmegye területén volt (lásd 3. ábra), míg a legkevesebb az Őrségi Egyházmegyében. A népiskolai pedagógusok nagy többsége férfi volt. Egyedül a Komáromi Egyházmegyében volt jelentős a tanítónők aránya.[688] 1940/41-ben összesen 337 református elemi népiskola működött az egyházkerület területén.[689]

3. ábra: A dunántúli református alapfokú oktatás (1939)[690]

Az 1940-es évek első felében a csekély új alapítás kivétellel az egyházkerületben az örökölt oktatási intézmények működtek tovább. Ezek fenntartása sok kis lélekszámú egyházközségnek nehézséget jelentett, de az egyházkerület is küzdött a bevételi hátralékok miatt.[691]

Az 1940-ben meghozott új népiskolai törvény alapján az egyházkerület a nyolcosztályos népiskola kiépítése mellett döntött. Ha nem merültek fel elháríthatatlan akadályok, a közgyűlés az 1941/42-es tanévben[692] a VII. osztály megnyitását indítványozta, illetve, ahol ez már megtörtént, ott a VIII. osztályét. Elodázni az átalakítást akkor lehetett, ha a szükséges fejlesztésekre (új tanító, új tanterem) nem álltak rendelkezésre források, ezt maga a törvény is megengedte. Az egyházkerület azonban már a törvény elfogadása után hangsúlyozta, hogy a változáshoz a fenntartóknak államsegélyre lenne szükségük. Ugyanakkor 1942-ben a kerület már sürgette az új osztályok megnyitását: a fenntartók mindent tegyenek meg ennek érdekében – határozott.[693] Tette ezt bizonyára azért is, mert 1941-ben a VKM kijelölte azokat az iskolákat, amelyeknek kötelező átállniuk. Ezek közt arányaiban sok dunántúli iskolát találunk.[694]

A Mezőföldi és az Őrségi Egyházmegye az átalakítást kötelezővé tette[695], de ezekben sem nyitotta meg azonnal minden intézmény az újabb

osztályokat. Lepsény még fellebbezett is a döntés ellen.[696] 1941/42-re viszont az átalakulás mind a két egyházmegyében jelentősen előrehaladt: 3-3 iskola maradt a régi rendszernél ekkorra. Mindez azonban sok helyen túlzsúfoltsághoz vezetett.[697] 1942-ben a fejlesztés tekintetében a legtöbb beruházásra a Pápai Egyházmegyében lett volna szükség.[698] A bővítésre azonban az akkori gazdasági helyzetben az államnak is csak korlátozottan álltak rendelkezésre források. A VKM ezért anyagi nehézségek fennállása esetén 1942-ben ismételten hozzájárult az átalakítás elodázásához.[699]

Sajátos helyzet alakult ki Pápán. A tanítónőképző gyakorló elemi iskolája azért maradt hatosztályos, mert a diákok többsége átjelentkezett a IV. osztályt követően a polgári leányiskolába, s plusz tanterem sem állt rendelkezésre. A tanítónőjelöltek hospitálása és gyakorlata a felső tagozat esetén ezért a közeli református elemi iskolában történt, amelyet viszont átalakítottak.[700] Mivel Csehszlovákia már átállt a nyolcosztályos rendszerre, a visszacsatolt egyházmegyék az engedmények ellen harcoltak, mivel az a visszafejlődést eredményezte volna az iskoláik számára. El szerették volna érni, hogy ne rövidüljön meg a szorgalmi idő a felső tagozatban – ezt a szabályozás ugyanis megengedte. Elégedetlenek voltak a tankönyvekkel is.[701]

A megvalósítás során az egyházkerület területén általában az alábbi nehézségek merültek fel. Népesebb iskoláknál új tanterem kialakítása és új tanítói állás rendszeresítése feltétlenül szükséges volt, ami sok helyen anyagi akadályba ütközött.[702] A háborús helyzetben a behívások miatt kialakult tanítóhiány ellen helyettesítéssel léptek fel, illetve ismét gyakrabban előkerült a lelkésztanítók foglalkoztatásának a lehetősége, azaz a lelkészi és a tanítói munka összevonása mint megoldás. (A Dunántúli Egyházkerületben 1940/41-ben 16 lelkésztanító szolgált.)

Az egyházkerület inkább ezt a megoldást javasolta még a nyolcosztályos népiskolai rendszerben is a gyülekezetek megtartása érdekében, mint az egyházközségek társítását.[703] A problémát az jelentette, hogy a képzésükre ekkor már nem volt mód, így új szabályozásra volt szükség. Az Egyetemes Konvent végül – a kerületek (így az egyházmegyék) véleményének a kikérése után – úgy döntött, hogy ha a min. jó képesítéssel rendelkező tanítók a négy gimnáziumi osztályt elvégezték korábban, akkor rendkívüli hallgatóként beiratkozhatnak a teológia szakra.[704] 1943-ban egyetlen

tanító készült a pápai teológia rendkívüli hallgatójaként a lelkészi pályára.[705]

Az iskolák megmaradása érdekében az egyházkerület tehát a lelkészeket kötelezte tanítóhiány esetén a helyettesítésre, nehogy a reformátusság műveltségi szintje lecsökkenjen.[706] Amennyiben egy lelkésznek nem volt pedagógusi végzettsége, hivatalosan csak iskola-előkészítő tanfolyamot vezethetett.[707] (Katonatanító ideiglenes, lelkész általi helyettesítése más kategóriába esett.)[708] Az is problémát jelentett, hogy a lelkésztanító helyeket még 1937-ben határozta meg a kerület, az igények azonban azóta változtak. A visszacsatolt területekre nem is vonatkozott az engedély. A Barsi Egyházmegye egyik gyülekezete (Nemesoroszi) ezért – és a tanítói oklevél hiánya miatt – 1942-ben ideiglenes hozzájárulást kapott a kerülettől.[709] 1943-ban a Konvent végül a régi-új területeken is megállapította a lelkésztanító-helyeket.[710]

A nyolcosztályos népiskolai oktatás a tankötelezettség teljesítéséhez 9. gyakorlati évvel egészült ki, aminek a megszervezése szintén kihívást jelentett a fenntartók részére.[711] A felső tagozaton a gazdasági oktatáshoz gyakorlóteret kellett biztosítani, ami nem állt mindenütt rendelkezésre. (Az Egyetemes Konvent 2 kataszteri hold területet írt elő.)[712]

A nyolcosztályos rendszerre történő áttérés a taneszközök fejlesztését is szükségessé tette. Nagyon nagy hiányok mutatkoztak az egyházkerületben ebben a tekintetben. Az 1942/43-as tanévben a 492 református népiskolai tanterem közül csupán 87 felszerelése volt teljes (17,7%). Ezért a kerületi közgyűlés 1943-ban szemléltető eszközök csoportos készítésére kötelezte azokat a tanítókat, akik iskolájában 10 hónapnál korábban zárult a tanév. Az eszközök előállítási költségét az eladási árból szándékoztak fedezni. A házilag el nem készíthető tárgyak beszerzésére az egyházközségeknek külön összeget kellett a költségvetésükbe beállítaniuk.[713]

A népiskolai reform kapcsán – ismételten[714] – felmerült a református szellemiség erősítésének az igénye új tanterv, utasítás, vezérkönyvek (azaz tanítói kézikönyvek), új tankönyvek kiadása és bevezetése által.[715] Előkerült a vallásoktatás megújításának a kérdése is.[716] A református népiskolai tanterv végül 1942-re készült el.[717]

A népiskolák épülete még az 1940-es évek első felében is sok esetben szűk, illetve korszerűtlen volt. A berendezésben és a felszerelésben is akadtak hiányosságok. A fejlesztésre azonban általában nem telt teljesen önerőből, ezért a fenntartók az államtól, az egyetemes egyháztól – azaz a magyarországi központtól – segélyt igényeltek, sőt, olykor banki kölcsönt is.[718] A taneszközökhöz 1942-ben a VKM jelentősebb adománnyal járult hozzá, amelyben 67 iskola létesült.[719]

A fenntartási nehézségek néhány iskola esetén ismét a feladáshoz vezettek. Ezeknek a száma azonban a korábbi évtizedekhez hasonlóan alacsony maradt, mivel az egyházkerület továbbra is alkalmazta a központi, egyházi törvényben lefektetett előírásokat. Végül a hencsei[720], a somogyhatvani[721] (mindkettő Belsősomogy) és a siómarosi[722] (Mezőföld) 1942-ben, a középbogárdi (Mezőföld) 1943-ban jutott erre a sorsra.[723] Az iskolafeladás tehát leginkább a Belsősomogyi és a Mezőföldi Egyházmegyét érintette. Előbbiben 1941/42-ben 76 iskola közül 23 intézményben az államsegély feltételéül megszabott 30 fős tanulói létszámot csak másvallásúakkal tudták elérni, 15 iskolában még velük sem.[724]

1939-ben a háború szele már megérintette az iskolafenntartó egyházközségeket. A csehszlovák határ menti falvak a harcok kitörésétől tartottak, a tanítókat katonai szolgálatra hívták be.[725] A terület-visszacsatolások az oktatási intézmények számának növekedését hozták. A Barsi és a Komáromi Egyházmegye északi részével együtt az egyházkerület 28, illetve 39 népiskolát visszakapott. Nekik be kellett tagozódniuk a magyar rendszerbe. Annak megismerése érdekében a tanítók átképző tanfolyamokon vettek részt.[726] Meg kellett állapítani a tanítók fizetését is, amely során léptek fel problémák: voltak, akiket kár ért, míg mások jogtalan előnyt vívtak ki.[727] Itt jegyezzük meg, hogy a kerület a losonci teológiát felszámolta, a teológusok Pápára iratkoztak át. Fennmaradt viszont a komáromi koedukált tanítóképző.[728]

A VKM 1943-ban úgy döntött, hogy állami kisegítőt küld az egy- vagy kéttanítós református népiskolákba abban az esetben, ha a tanító hősi halált halt, eltűnt vagy katonai szolgálatot lát el.[729] Együttműködés figyelhető meg a leventemozgalom esetében is. Az egyházkerületi közgyűlés biztatta a lelkészeket és a tanítókat, hogy minél többen végezzék el közülük a

leventeoktatói képzést. A szervezet keretében végzett munkát ugyanis a vallásos nevelésre is felhasználták.[730]

Középfokú iskolák

Középfokú iskolát kettőt találunk az egyházkerületben, a pápai Nőnevelő Intézet (közkeletű nevén a Nátus, lásd 2. kép) polgári leányiskoláját és tanítónőképző intézetét. A Nőnevelő Intézet volt tehát az egyetlen magasabb szintű intézmény lányok számára az egész egyházkerület területén. (Evangélikus leány-középiskolát Kőszegen találunk, katolikus és állami fenntartásban viszont több is működött a térségben.) Elődje egy leánynevelő internátus volt, amelyet 1894-ben nyitott meg a Pápai Egyházmegye. A felvett tanulók a városi polgári leányiskolában tanultak. Az internátussal kapcsolatban a fenntartó 1901-ben négyosztályos, ún. másodrendű felsőbb leányiskolát alapított, amelyet egy évvel később polgári leányiskolává változtatott. Ugyanekkor indult a tanítónőképző első osztálya.[731] Az egyházkerület törekedett lehetősége szerint az intézmény korszerűsítésére. 1920/21-ben életbe léptette a 6 osztályos tanítónőképzést.[732]

2. kép: A pápai Nátus[733]

Az egyre növekvő létszám miatt 1925-ben Antal püspök felvetette egy újabb polgári leányiskola alapítását, erre azonban később sem került sor.[734]

Nagyobb fejlesztésekre az 1920-as években nem volt anyagi fedezet. Az Egyetemes Konvent hiába kérte (1924), hogy a tanítónőképző mellé II. gyakorlóiskolát állítsanak fel.[735] A bővítés a következő években is napirenden maradt.[736] Az állami felügyelet sürgetésére azonban csak egy évtizeddel később történt meg a tanítónőképző gyakorló iskolájának kéttagozatúvá fejlesztése. Először ideiglenes jelleggel a helyi református egyházközségi elemi iskolát vonták be a gyakorlótanításba, ugyanis az új álláshoz nem adott segélyt a minisztérium. Az állást végül az államsegély elmaradása ellenére megszervezték.[737] A Nőnevelő Intézet a testnevelő tanári állást is nehezen szervezte meg. Az államsegélyt nem sikerült kivívnia, ezért 1931/32-ben csak ideiglenes oktatót tudtak alkalmazni.[738]

Református polgári fiúiskola alapítása is szóba került az 1920-as években, erre fedezet hiányában nem került sor.[739] A tanítónőképző fentebb említett beiskolázási gondjai miatt az 1920-as évek első felében felmerült, hogy helyette – a polgári leányiskola meghagyása mellett – inkább leánygimnáziumot működtessen az egyházkerület. A nőnevelő intézet igazgatótanácsa bizottságot küldött volna ki a kérdés megvizsgálására. A kerületi közgyűlés azonban elvetette a javaslatot. Az indoklás sajnos nem ismert.[740] (A későbbiekben leány-középiskola alapítása már a leánypolgári helyett vetődött fel, lásd lentebb.)

Az egyházkerület a Nőnevelőt hiánypótló intézménynek tekintette, ahol egyedül történik kizárólag református szellemben a nevelés. Hogy a református szellemiség a tizenéves lányok életében meghatározóan jelen lehessen, Kaposvárott 1928-tól internátusi nevelést biztosítottak számukra (Gróf Bethlen Margit nőnevelő intézet).[741] Az intézmény működését a kerület két ágyalapítvánnyal támogatta.[742] Benne 20–25 leány kaphatott szállást-ellátást, ők a helyi polgári leányiskola vagy a leánygimnázium tanulói voltak. Az intézmény egyházmegyei fenntartásban állt, stabil anyagi háttérrel rendelkezett. Épületét özv. Czira Józsefné adományozta. Vagyonából jutott renoválásra, átépítésre, a berendezés korszerűsítésére.[743] Alapításában, ahogy a csurgói oktatási célú fejlesztésekben is, fontos szerepet játszott az egyházmegye gondnoka, dr. Matolcsy Sándor.[744] A belsősomogyi egyházmegyét ezek a kiadások igen megterhelték. A közgyűlése ezért többször is (pl. 1932, 1941, 1942, 1943) kérte, hogy ne kelljen főiskolai (és kerületi) járulékot fizetnie, de ehhez nem járultak

hozzá, arra hivatkozva, hogy nem tudná a kerület a kieső összeget honnan pótolni.[745]

A Nőnevelő Intézet tartósan anyagi problémákkal küzdött. A Nőnevelő Alap tőkevagyonát hadikölcsönbe fektették, a bevételek pedig nem fedezték a kiadásokat. A működéshez is hiányoztak a források, az épület, a bútorzat és a felszerelés szükségesnek tartott felújítására, illetve pótlására végképp nem jutott. Olyan súlyos volt a helyzete, hogy a megszűnésének a kérdését az 1930-as években állandóan napirenden tartották. Próbálták a bevételeket növelni, az iskolát reklámozva elérni, hogy minél többen jelentkezzenek főleg bentlakónak, s mindent megtettek a kiadások csökkentése érdekében: elhalasztották a megürült állás betöltését, az órákat a tanárok közt osztották el, az épület és a berendezés esedékes felújítása, a felszerelések javítása, a hiányzók pótlása évekig elmaradt. A költségvetési egyensúly eléréséhez mindezek nem voltak elegendők. Nagyobb átalakításokra (öltöző építése a tornaterem mellé, a fürdő átköltöztetése) 1936 nyarán került sor főiskolai kölcsönből.[746] Az egyházkerület támogatása kellett a fennmaradáshoz.[747] Antal Géza püspök pedig 1934-ben évi 500 P segélyt ajánlott fel részére.[748] Végül a főiskolai alapok felhasználása céljából a Nőnevelő Intézetet 1937-ben beolvasztották a főiskolába, annak harmadik tagozata lett.[749] A sorsa azonban továbbra is bizonytalan maradt. A remélt államsegélyt sem kapta meg. A kerületi közgyűlés 1938-ban ezért állandó államsegélyt kért, illetve gyűjtés elindítása mellett határozott. Annak megkezdését bel- és külpolitikai okokra hivatkozva azonban újra és újra elhalasztották. Továbbra is próbálták a kiadásokat lefaragni és a bevételeket növelni: felemelték például az internátusi ellátási díjat.[750]

Az állami tanfelügyelet nyomására önálló pedagógia szakos tanárt alkalmaztak némi kivárást követően, s az államsegély hiányában először ideiglenes jelleggel. Hozzátesszük: helyettes tornatanári állásra azonnal megkapta a fizetéskiegészítést a fenntartó.[751] A VKM preferenciáit jelzi, hogy a testnevelési felügyelő közbenjárására a tanítónőképző a tornaterem öltözőjének felszerelésére is kapott államsegélyt.[752]

Alternatívaként a lányok számára lehetőség volt a fiú-középiskolában tanulni, az 1934. évi középiskolai törvényt követően csak magán, korábban a református intézményekben nyilvános tanulóként is. Leány-középiskolája

nem volt a Dunántúli Református Egyházkerületnek, így mindkét kerületi református középiskolában találkoztunk ezzel a gyakorlattal. A pápai gimnázium igyekezett az együttes nevelésnek egy idő után gátat szabni.[753] Leánytanulói számának a csökkentése érvként jelent meg a polgári leányiskola leánylíceummá[754], majd leánygimnáziummá történő átalakításával kapcsolatban. Emellett indokként hozták fel a magasabb képzés iránt növekvő társadalmi igényeket, a polgári iskola benépesítésének nehézségét, valamint, hogy a tanítónőképző számára jobb alapokat adna a leánygimnázium I–IV. osztálya.[755] A típusváltásra azonban nem került sor, ugyanis a VKM nem adott államsegélyt, a tanárok átvételéről nem tudtak megállapodni, a fejlesztés dologi és személyi szükségleteinek fedezését pedig az egyházkerület nem tudta vállalni.[756] A Nőnevelő Intézet sorsa így továbbra is bizonytalan maradt, ezért a közgyűlés az átalakításának kérdését napirenden tartotta.[757]

Arra végül az 1938. évi tanítóképzést újjáalakító törvény (XIV. tc.) következtében került sor. A törvény felvetette a képző megszűnésének a lehetőségét is, hiszen hat református tanító(nő)képző működését engedélyezte. Ez bizonytalanná tette a nyíregyházi és a pápai intézmény sorsát. A püspök arra hivatkozott, hogy a nyíregyházi a Kálvineum tagozata, ezért egyesületi fenntartásban áll, így mindkét tanítónőképző megmaradhat. A képző megszűnése szerinte a *„dunántúli reformátusság életgyökerére vetett fejszecsapás lenne”*, mivel ez a térség egyetlen protestáns tanítónőképzője.[758]

A tanítónőképző átszervezése szükségessé vált tehát az 1938-as törvényt követően, amely a leánylíceumi alappal működő tanítónőképző akadémiát állította a korábbi középfokú tanítónőképző intézet helyébe. Az egyházkerület ragaszkodott a tanítónőképzés és általában a magasabb fokú nőnevelés feladatához, ezért az átszervezés mellett döntött. Ennek részeként elhatározta a polgári leányiskola négyosztályos leánygimnáziummá alakítását, amire azonban nem került sor.[759] Az átalakítás miatt szükségessé vált beruházások közül a fenntartó csak a legsürgősebbeket hajtotta végre, az ugyanebben az időben bővítésre kerülő pápai gimnáziummal kapcsolatos építkezéseket ugyanis előbbre sorolták.[760] A váltásnak köszönhetően a stabilitás irányába mozdult el az iskola.[761]

A kerület kritizálta viszont a tanító(nő)képzés átalakításának leállítása miatt az 1938-ban alapított pápai leánylíceum átszervezésének a kényszerét. Szerinte a típus bevált ugyanis, a jelentkezők magas száma is ezt igazolja. Nem értett egyet azzal, hogy a VKM visszavonta az érettségi vizsga letételének lehetőségét a leánylíceumban tanuló lányoktól, s hogy őket a tanítóhiányra való tekintettel a tanítónőképzőben való továbbtanulásra akarta rendelni.[762] Az egyházkerület megpróbált előre menekülni: 1939-ben fontolóra vette kereskedelmi, mezőgazdasági vagy háztartási tanfolyam indítását a középiskola IV. osztályát végzett lányoknak.[763] Ismét megfogalmazódott leány-középiskola alapításának gondolata is.[764] (Végül 1945-ben a gimnáziumtól önállósult kereskedelmi tagozatnak nyíltak leányosztályai, illetve újra felvetették a leánygimnázium létesítését.[765])

A pápai nőnevelő intézet bővítésére a kollégiumi építkezéseket követően (1943) került sor, szintén állami támogatással, de az előkészítési folyamat elhúzódott, a tervek csak részlegesen valósultak meg. Ráadásul katonai beszállásolás is nehezítette az intézmény helyzetét 1942-től.[766] Itt főként a bentlakók számának a növekedése miatt volt szükség változásra, illetve mert a polgári leányiskola (és a leánylíceum) keresettsége nőtt.[767]

Észak-Komárom, az egyházkerület egykor fontos központja, 1939-ben került vissza a Dunántúli Egyházkerülethez, s ezt követően oktatásügyi szempontból annak 3. legfontosabb városává vált. A csehszlovák időszakban koedukált református tanítóképző működött a településen, amelyet a Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház 1935-ben alapított a magyar alapfokú iskolák pedagógus-utánpótlásának biztosítása végett. A fenntartó az egyház Egyetemes Konventje volt, a működés finanszírozását a csehszlovákiai magyar református egyházközségek vállalták. Államsegélyt nem kapott, de az állam elismerte a működését (1937). A visszacsatolást követően az intézmény megszüntetéséről született döntés. 1939/40-ben ezért már nem is indult új első évfolyam. 1942-ben az utolsó képzősök is végeztek. Ennek leginkább anyagi oka volt, hiszen a határmódosulás miatt a finanszírozás bizonytalanná vált, másrészt a fenntartó is megszűnt.

A helyi egyházközség azonban végül úgy döntött, hogy megpróbálja életben tartani az intézményt, s folytatólagosan, az 1942/43-as tanévtől férfi tanítóképzőként (pontosabban az akkori magyar rendszerhez igazodva

líceumként és tanítóképzőként) működteti.[768] A fenntartást némi vonakodás után az egyházkerület vállalta. Feltétele az volt, hogy a finanszírozásból az egyházközség mellett az illetékes egyházmegye, a város és a vármegye is vegye ki a részét. Igyekezett továbbá minél magasabb államsegélyt kiharcolni.[769]

Az egyházkerület területén ekkor 6 férfi és 10 női tanítóképző működött, viszont előbbiek közt református nem volt, mivel a pápait már korábban átadták az államnak.[770] Most viszont ez volt egyházi részről a legfontosabb szempont az iskola fennmaradása mellett. Másrészt a szlovák tannyelvű iskolák tanítói utánpótlását is biztosítani kívánták, az intézményben ugyanis szlovák nyelvet is oktatni szándékoztak.[771] A VKM először mindkét érvet cáfolta. Szerinte 1. az egyházkerületnek sem a lélekszáma, sem az iskoláinak száma nem teszi szükségessé önálló református tanítóképző fenntartását, 2. az egész országban csupán egyetlen zempléni iskolába járnak szlovák anyanyelvű református tanulók.

Az intézmény végül miniszteri engedély nélkül kezdte meg működését 1942 őszén. A VKM azt utólag vette tudomásul, ahogy a kerület is, amely az induláskor még nem volt fenntartó.[772] A minisztérium egy évre rá végül megadta a hozzájárulást, ugyanekkor 60%-os tanári fizetéskiegészítést és építési államsegélyt helyezett kilátásba. Tette ezt annak ellenére, hogy a helyszíni szemle során sok problémára bukkant: szerinte túl sokan vannak a tanulók közt 1. a más felekezetűek, 2. nem az intézménybe valók *(„selejtesek”);* 3. az épület – az egyházközség által biztosított kollégium – pedig csak ideiglenesen alkalmas. Feltétele ezért – többek közt – új épület és internátus emelése volt. A minisztérium szerint ugyanis csak utóbbival válhat az egész kerület intézményévé. A fenntartóváltásra is 1943-ban került sor, a kerület az anyagi terheket azonban csak az 1944/45-ös tanévtől vállalta volna.[773] Az eredmények ellenére a képző 1943-ban bezárt.[774]

A középszintű intézményfejlesztési elképzelések közt szerepelt Pápán református polgári iskola nyitása is a *„jövő iparos és kereskedő nemzedék református vallásos szellemben nevelésére”*.[775] A kerület úgy vélte, hogy a nyolcosztályos elemire történő átállás miatt egyre többen akarnak majd polgári iskolába járni, hiszen a munkaerőpiacon magasabb értékű végzettséget ad ugyanolyan hosszú tanulmányi idő után. A régióban működő polgári iskolák szerinte azonban már túlzsúfoltak, így érdemes

lenne református iskolát indítani.[776] A VKM engedélye azonban ebben az esetben is késett, így 1943 őszén nem nyílt meg az iskola, ahogy – valószínűleg a háborús helyzet miatt – egy évvel később sem.[777] 1945-ben pedig az általános iskola bevezetésével a kérdés tárgytalanná vált.

Középiskolák

A Dunántúli Református Egyházkerület területén két középiskola működött. Az egyik a pápai kollégiumhoz (a korabeli szóhasználat szerint: főiskola) tartozó gimnázium (lásd 3. kép), a másik a csurgói Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium/Reálgimnázium. A pápai kollégium, Petőfi és Jókai egykori iskolájának alapítását 1531-re datálják: ekkor vették át a városi plébániai iskolát a reformátusok. Az intézmény újabb és újabb tagozattal bővült: 1585-ben már biztos folyt a keretei közt filozófiai és teológiai képzés.[778] A főiskola a kerület anyaintézménye volt. Jelentőségét fejezik ki Medgyasszay Vince püspök szavai: *„[N]agy mult, becsületes jelen és sokat váró jövő.”*[779] A csurgói középiskola jóval későbbi alapítású volt, 1792-ben nyitotta meg kapuit. Az évtized végén itt tanított Csokonai Vitéz Mihály.[780]

A forradalmakat követően mind a két iskolának meg kellett erősödnie. Antal Géza püspök biztatta a fenntartókat, hogy ahol szükséges, javítsák az iskolai munka színvonalát.[781] Az 1924-es középiskolai törvény átalakította a fiú-középiskolákat: a gimnázium és a reáliskola mellé állította a reálgimnáziumot. Gróf Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter arra törekedett, hogy elérje, az intézmények többsége ezt a köztes, görögmentes, de latint tanító változatot kövesse.[782] A csurgói gimnázium át is alakult reálgimnáziummá.[783] A pápai arra törekedett, hogy a párhuzamos osztályai különböző típust képezzenek, de a VKM ehhez nem járult hozzá. Tisztán gimnáziumként kellett működnie.[784]

A középszintű iskolák (azaz a középiskolák és a középfokú intézmények) működésének ellenőrzésére 1928-ban alapította meg az egyházkerület az ún. középiskolai felügyelői tisztséget, amelyet 1929 júliusától Faragó János nyugalmazott pápai gimnáziumi igazgató látott el. Az Egyetemes Konvent ez ügyben már többször sürgette, de az iskolák csekélyebb száma és a rossz anyagi helyzet miatt korábban elhárította a kérés teljesítését.[785]

Antal püspök működésének egyik legfőbb eredménye, hogy 1925-ben az egyházközségeket megnyerve talpra tudta állítani az anyagi helyzetében megrendült pápai főiskolát.[786] Az az 1930-as években is problémákkal küzdött, de működése komoly veszélyben már nem volt.[787] Beruházásokra viszont alig futotta. Még a tanításhoz nélkülözhetetlen segédeszközök beszerzésére is államsegélyt kellett kérnie, azonban a kérelmet a VKM fedezet hiányára hivatkozva elutasította.[788] Az internátust is fejleszteni kellett volna.[789] A fenntartó a bevételeket igyekezett ezért növelni, például a menzán étkezők számának emelésével.[790]

Az Egyetemes Konvent – az 1938. évi gyakorlati középiskolai törvény (XIII. tc.) elfogadása után – biztatta az egyházkerületeket, hogy a református iskolahálózatot a gyakorlati irányú középiskolák irányába bővítsék. Balogh Jenő főgondnok szintén a gyakorlati képzések fontosságára hívta fel a figyelmet. A református egyház eddig a lelkész- és tanárképzés előiskolájának számító, tradicionális iskolatípus, a gimnázium fenntartását favorizálta.[791] Ez a szemléletmód módosult, ami viszont nem jelentette a humán gimnáziumok feladását. A gyakorlati képzés tagozati rendszerben jelent meg a Dunántúli Egyházkerület két legfontosabb oktatási központjában.

3. kép: A Pápai Református Gimnázium[792]

Pápán 1939 szeptemberében indult a kereskedelmi képzés a gimnázium felső tagozatának párhuzamos osztálya helyett a Konvent szavaival a *„korszerű haladás”* jegyében.[793] Az állami elismerés a következő évben érkezett meg.[794] A kerület a társadalmi igényekhez igazodva, illetve az intézmény anyagi helyzetének megerősítése céljával és reagálva az I. zsidótörvényből (1938: XV. tc.) adódó munkaerő-szükségletre a felső (V–VIII.) osztályokat párhuzamosította, a meglévő gimnáziumi osztályok megtartása mellett kereskedelmi tagozatot épített ki. A jelentkezők nagy számát látva a fenntartó egyházkerület a reform folytatása mellett döntött annak ellenére, hogy fizetéskiegészítő államsegélyt nem kapott. Felmenő rendszerben folytatódott a kereskedelmi tagozat kiépítése a kritikák ellenére (drága, idegen szellemiség jellemzi, más felekezetűek jelentkeznek többségben), s annak dacára, hogy – megfelelő elhelyezés mellett – 1940-ben előírt képesítésű protestáns szakmai tanár alkalmazására sem igen volt kilátás, a zsinati törvények pedig ezt szigorúan előírták (V. tc. 70. §).[795]

A működéshez a tagozat eleinte nem kapott államsegélyt, később állami fizetéskiegészítéssel rendelkező tanári állásokat is rendszeresítettek. Komoly problémát jelentett, ahogy említettük, a kereskedelmi szaktanárok alkalmazása, ugyanis a protestánsok közül kevesen rendelkeztek ilyen képesítéssel. (A tantestületet nem választották szét, a közismereti tárgyakat a gimnázium tanárai oktatták, így [is] igyekeztek a kollégium egységes szellemét biztosítani.) A kerület mint fenntartó ezért arra jutott, hogy már alkalmazásban álló fiatal tanárok számára tanulmányi segélyt biztosít a szükséges egyetemi képzettség megszerzéséhez. Határozott továbbá arról, hogy a pápai gimnáziumban végzettek Eötvös Kollégiumban folytatott tanulmányait támogatni fogja. A püspök egyéb kedvezményeket is kilátásba helyezett (magasabb fizetés, gyorsabb előrelépés). Utóbbira volt is példa. Az új tagozat működtetését a meglévő tanárok nagyobb terhelésével tudták csak megoldani: nekik jelentős túlórát kellett vállalniuk. A személyi fejlesztést az állam is előírta.[796]

A kereskedelmi tagozatos diákok közt a reformátusok kisebbségben voltak.[797] A református hívek gyermekeiket ugyanis továbbra is jellemzően a gimnáziumi képzés felé orientálták. Az új tagozat inkább a városból verbuválta tanulóit, ami szintén a katolikusok arányszámát erősítette. Az iskola fő beiskolázási bázisát jelentő polgárik ráadásul nem református

fenntartásban álltak. A diákok jó része ezért állami vagy katolikus intézményből érkezett. Ezért – Pápa esetén – kritikaként előkerült a szellemiség, a református karakter fennállásának kérdése. Medgyasszay püspök ugyan az erre vonatkozó vádakat cáfolta, egyetértett azonban azzal, hogy a népszerűséget fokozni kellene a református körökben. A közgyűlés ezzel azonosulva kérte a lelkészeket, hogy hívják fel a szülők figyelmét az intézményre.[798]

A tagozat kialakítása dologi fejlesztéseket tett szükségessé. A kereskedelmi képzés taneszközigényét biztosítani kellett, írógépeket kellett beszerezni például. Új bútorok vétele is indokolt volt. Az épületet is ki kellett bővíteni, amire 1941–42-ben került sor államsegély igénybevételével.[799] Az építkezéshez az egyházkerület jelentős, körülbelül 400 ezer P segélyt kért.[800] 2. tornatermet, öltözőt, tantermeket, szertárakat is kialakítottak.[801] Az eredménnyel viszont a kerületi középiskolai felügyelő kritikus volt, szerinte az új – középiskolai – épületszárny stílustalan, szűk és célszerűtlenül beosztott.[802] Az egyházkerületi tanács pedig azt nehezményezte, hogy az államsegélyért cserébe a VKM a felügyeleti jogát erőteljesebben akarja érvényesíteni: beleszólna az iskola tanulóinak felekezeti megoszlásába a homogenitásra törekedve.[803]

A kereskedelmi végezettség iránti érdeklődés fokozódása miatt a kerület 1943-ban újabb képzés, férfiak és nők számára 6 hónapos tanfolyam elindítása mellett döntött.[804] Hogy végül valóban elindult-e a tanfolyam, arról nincs információnk. (1945-ben pedig kereskedelmi leány-középiskola felállítására tettek lépéseket.[805]) Az évtized fordulójának újdonsága a kereskedelmi képzés mellett a népfőiskola megszervezése a főiskola keretén belül. Ugyanekkor elindult a faluszeminárium is.[806]

A főiskolával szemben stabil volt az anyagi helyzete a csurgói középiskolának (lásd 4. kép), amelynek javára szintén újabb és újabb alapítványokat tettek.[807] A fenntartó Belsősomogyi Egyházmegye az 1930-as években nagyobb fejlesztéseket is véghez tudott vinni: újjáépítette a tornatermet, teljesen átalakíttatta az internátust, parkosította a kertet.[808] Az új internátust – amelyhez államsegélyt is kapott – 1936 szeptemberében adták át. Ezzel összesen 134 bentlakó befogadására nyílt lehetőség. A beruházás a tanulói létszám növekedését vonta maga után. Figyelemre méltó – s jelzi az egyházkerület speciális helyzetét –, hogy a gimnáziumban

ekkor és korábban sem érte el a diákok közt az 50%-ot a reformátusok aránya. Ennek azonban a püspök a pozitív olvasatát emelte ki: az iskola nemzeti missziót teljesít, s ez újabb bizonysága a református középiskolák hagyományosan toleráns szellemének.[809] Az 1930-as évek második felében folytatódott a gimnázium és környezetének szépítése s egyúttal az intézmény identitásának erősítése.[810]

A 150. jubileumi tanévben (1941/42) a csurgói gimnázium több új képzéssel bővült.[811] Ezzel a gimnázium kollégiummá vált, regionális jelentősége növekedett.[812] Az ekkor indított mezőgazdasági középiskolai tagozat célja *„művelt, szakképzett, lelkes magyar gazdanemzedék”* képzése volt.[813] Ugyanekkor téli gazdasági szakiskola is elkezdett működni. A gyakorlati képzéshez a fenntartó 43 kat. hold területet vásárolt.[814] Ekkor jött létre a népfőiskola is.[815] Az új típusok Csurgón is építkezéseket tettek indokolttá, amelyhez az állam 1941-től több alkalommal segélyt biztosított.[816] Az összeg 1942 októberében már elérte a 220 ezer (építés), illetve a 20 ezer (felszerelés) pengőt.[817] A munkálatok 1942-ben fejeződtek be.[818] A mezőgazdasági tagozat évente 6 ezer P fenntartási államsegélyt kapott, valamint 3 tanárt is rendelkezésre bocsátott a Földművelődési Minisztérium.[819]

4. kép: A csurgói református középiskola 1897-ben átadott épülete[820]

A kerület részt vett a református intézményekből induló, később állam által felkarolt tehetségmentő programban. A pápai és a csurgói gimnázium is fogadott tehetségvizsgán kitűnt tanulókat.[821]

Óvodák

A Dunántúli Egyházkerületben csak néhány református óvoda működött. A kora gyermekkori nevelést a református egyház ugyanis elsősorban a családokra bízta. Az óvodák működésének körülményeiről a forrásaink csak néhány adatot árulnak el. A pápai óvoda létrehozását a Kerkápoly-Bodor Alapítvány finanszírozta. A fenntartó egyházmegye a nehézségeire hivatkozva át akarta adni az egyházkerületnek, az viszont nem vette át, hanem számára öt esztendőre évi 800 P támogatást szavazott meg.[822] Annak lejárta után a megújítását a fenntartó hiába kérte.[823]

A Kerkápoly-Bodor alapítvány segítségével, a Belügyminisztérium támogatásával, valamint a gondnok és felesége ingatlanadományának köszönhetően jött lére 1938-ban a balatonkenesei óvoda.[824] Bár Balogh Jenő főgondnok szorgalmazta újabb óvodák alapítását, de erre csak évek múltán került sor, mégpedig Komáromban. A háttérben a már említett alapítvány állt.[825]

Az 1940-es évek első felében református óvodája Balatonkenesének, Komáromnak (jobb part), Lévának és Pápának volt.[826] Fizetéskiegészítő államsegélyt a kenesei és a lévai kapott (80, illetve 70%-ot 1-1 óvónő).[827]

Népfőiskolák

Az óvodákkal szemben a felnőttképzés korabeli legfontosabb intézménye, a népfőiskola már a református egyház figyelmét élvezte. A Dunántúlon több helyen is találkozunk vele. Református népfőiskola Pápa és Csurgó mellett Veszprémben is működött, utóbbi lányok számára is, ahogy idővel Csurgón is.[828] 1944/45-ben (?) Mosonrónafőn is volt.[829] Célja az egyház számára presbiterek, gyülekezeti munkások képzése volt. A korszakban a népfőiskolák egységes (országos szintű) rendezésére is sor került.[830]

Árvaházak

A születések csökkenő száma jelentős problémát, az egyházközségek elnéptelenedését, elszegényedését eredményezte egyes dunántúli területeken is. Főként a Belsősomogyban divatossá vált egykézés szokása

ellen telepítéssel védekeztek, valamint árvaházat is alapítottak, amelyek a hadiárvák és családjuk felkarolása mellett a népiskolai létszámok emeléséhez is hozzájárultak.[831]

Az egyházkerület területén több református (egyesült protestáns) árvaház is működött, de ezek többsége egyesületi fenntartásban: Dunaalmáson a Protestáns Patronázs Egyesület (1914)[832], Ajkán (1939?)[833], Orciban (1941) és Balatonfőkajáron (1941) az Országos Református Szeretetszövetség – utóbbiban a Mezőföldi Egyházmegyével közösen[834], Kiskoszmányban (Béthel árvaház, később Lévára költözött[835]) és Komáromban (bal part, 1937, Timótheus árvaház)[836] pedig a Béthel Egyesület[837] vállalta ezt a tevékenységet.

A VKM megítélése

Az egyházkerületi vezetés a közgyűléseken napi politikával nemigen foglalkozott, az aktuálisan regnáló kormányzatnak viszont kétségkívül a támogatója volt. Az államra mint együttműködő félre feltétlenül szüksége volt. Legfontosabb az volt számára, hogy a VKM-mel jó kapcsolatot tudjon kialakítani. Ahogy a többi egyházkerület esetében is megfigyelhettük, gróf Klebelsberg Kuno megítélése református körökben nem nélkülözte a negatív hangot. A dunántúli mérleg ambivalensnek mondható. Balogh Jenő főgondnok Klebelsbergnek a központi intézmény, a pápai református főiskola iránti jó szándékát, támogatását emelte ki.[838] A főiskola ugyanis 1931-ben ünnepelte – a reformáció korabeli kollégiumok sorában elsőként – 400 éves jubileumát. A díszes eseménysorozaton megjelent Horthy Miklós kormányzó mellett számos kül- és belföldi vendég.[839] Baloghnál is kedvezőbb képet rajzolt Antal Géza püspök, aki szerint Klebelsberg *„nagy alkotásai a magyar kultúra fejlődésében rendkivül fontosságuak s népoktatásunk terén nagy lépésekkel vitték előbbre nemzetünk közművelődését”*.[840] Medgyasszay Vince viszont *„nagy koncepciójú, de a lehetőségeket nem mindig szerencsésen mérlegelő”* miniszternek nevezte.[841]

A Horthy-korszak másik meghatározó vallás- és közoktatásügyi miniszterét, Hóman Bálintot a dunántúli közgyűlés tisztelettel és nagy várakozással köszöntötte, *„azzal a reménységgel, hogy, mint történelemtudós,*

jól ismeri a magyar református egyház letagadhatatlanul nagy érdemeit a magyar nemzeti művelődés fejlesztése és terjesztése, valamint a magyar nemzeti szellem ápolása körül a multban, ezek istápolásában egyik legfontosabb tényezőnek tekinti a jelenben is. Éppen ezért bizalommal várja hathatós és az államkincstár teljesítőképességének határáig elmenő segítését arra nézve, hogy egyházközségeink, intézményeink, lelkészi és tanítói karunk az anyagi összeroppanástól mentesíttessenek, mai méltatlan helyzetükből felemeltessenek s a törvény, vagy jogszokás által biztosított, létfenntartásukra nélkülözhetetlen állami hozzájárulást, amint az lehetővé válik, teljes összegében megkaphassák."[842] Antal az első hónapok pozitív tapasztalatai közt kiemelte: Hóman – hozzátehetjük, ellentétben Klebelsberggel – kikérte döntései előtt az iskolafenntartó hatóságok véleményét, s az állásfoglalásukat tekintetbe vette.[843] A következő évben is egyértelműen pozitív mérleget vont a püspök: szerinte az állami oktatási kormányzat szándékai támogatóak, csak az anyagi körülmények kedvezőtlenek, ezért nem segített nagyobb mértékben az állam.[844] A távozó minisztert a püspök a *„köszönet"* és a *„teljes elismerés"* szavakkal illette. Egyben tisztelettel üdvözölte az új minisztert, gróf Teleki Pált.[845]

Az oktatás és a nevelés területén a célokat tekintve elvi különbségek az állami és az egyházi kormányzat között nem voltak. Kerületi közgyűlés által megfogalmazott eszmény *(„az ifjúság intenziv erkölcsi nevelése, jellemének szilárdítása, kötelességtudatának fejlesztése, valláserkölcsi és nemzeti alapon nyugvó egészséges magyar világszemlélet és keresztyén világnézet kialakítása")* és például az 1934. évi középiskolai törvény céltételezése megfelel egymásnak.[846]

Ugyanakkor a Hóman Bálint minisztersége alatt született törvények, VKM és belügyminisztériumi rendeletek, utasítások 1937-re a dunántúli püspök részéről is – a hangsúlyozott bizalom ellenére – már *„aggodalmat"* váltottak ki. Medgyasszay úgy vélte: az új rendelkezések[847] sértik az egyházi autonómiát.[848] 1939-ben a korábbiaknál sokkal kritikusabb hangot megütve egyenlőtlen elbánást, önkényes eljárást, az iskolai terhek elviselhetetlen szintre emelését rótta fel a kormánynak, és az adócsökkentési segély nagyságának visszaállítását, illetve szükség szerint ismételt megállapítását kérte. A püspök arra hivatkozott, hogy az egyház mint szervezet összeomlása az államra is káros következménnyel járna.[849]

Az egyházkerület és az állam oktatásügyi kapcsolatát a háborús viszonyok közt már inkább partneri viszonyként írhatjuk le. Medgyasszay Vince püspök szerint (1941) az egyház részéről *„hűség, szeretet és ragaszkodás”*, *„engedelmesség”*, *„rendíthetetlen bizalom”* nyilvánult meg, míg maga az állam részéről *„mindinkább-inkább megnyilvánuló megértés és jóindulat”*-ot tapasztalt.[850] Egy évre rá az összetartozást is kiemelte, *„az élő faág viszonya az élő fatörzshöz”* képpel írva le azt.[851] Utóda, Győry Elemér, szintén az *„egymás mellé rendeltség”*-et emelte ki.[852]

Az egymásrautaltságon leginkább az anyagi terhek közös vállalását értették az egyházi vezetők. Szerintük az állam saját magával tesz jót a felekezeti iskolák támogatásával, hiszen az egyházak átvállalják tőle a költségek jó részét. Ahogy Győry Elemér fogalmazott: *„Az állam tulajdonképen saját terhein könnyít, amikor segíti az iskolafenntartó egyházközségeket, s önmagának tesz jó szolgálatot, mikor az egyházakat vallásos és nemzetnevelő munkájukban támogatja, annak megismerésével, hogy az állam mindig többet kap erkölcsiekben és lelkiekben az egyházaktól, mint amennyit az egyházaknak nyújt anyagiakban.”*[853]

A második világháború éveiben kimondottan törekedett a kerületi vezetés a jó viszonyra, mivel úgy érezte, az államot a nehéz helyzetben erősítenie kell. Félretették az 1920-as, 1930-as években felmerülő panaszokat (lásd alábbi két fejezet), viszont elvárták az egyenlő bánásmódot, és hogy az állam az anyagi támogatást továbbra is biztosítsa. Segítse például a fenntartókat a tanügyi célú építkezésekben.[854]

1944. március 19-e után az állam és az egyházkerület közti viszony megromlott, *„labilissá”* vált, az állam már nem tekintette partnerének az egyházat. Sztójay Döme kormánya az intézkedéseiről még értesítette a kerületi vezetést, hogy azoknak megfelelően tudjon cselekedni. A viszony a nyilas hatalomátvétel után romlott, már csak a sajtóból szerezhettek információt a kormány döntéseiről.[855]

A finanszírozás kérdése

Súlyos problémát okozott az első világháborút követően az oktatási intézmények finanszírozása. Az egyes egyházközségek mellett az

egyházkerület is nehézségekkel küzdött, aminek a következtében, dr. Antal Géza egyházkerületi főjegyző szavaival, *„…egyházkerületünk szemefénye: főiskolánk, nőnevelő-intézetünk s általában tanintézeteink meggyöngülve folytathatják csak működésüket”*.[856] Németh püspök egy évre rá hangsúlyozta: az egyház *„…századok óta szenved a vagyontalanság miatt s fő- és középiskoláink is azért nem birtak lépést tartani a fejlődés követelményeivel, mert erőforrásaik nem birták kielégíteni a haladás fokozódó igényeit”*.[857]

A megugró infláció miatt évekig nem lehetett reális költségvetést készíteni. A VKM-től kérésre érkezett 1920-ban plusz segély, ami valójában kölcsön volt, ugyanis az államháztartás hiánya miatt ezt vissza kellett fizetni.[858] Az államsegélyek a következő években is befolytak.[859] Sőt a tanítónőképző 1921-ben építkezési segélyt is kapott, ha nem is nagy összeget.[860] Egy évre rá pedig a nőnevelő intézet is részesült ugyanebben.[861] Iskolaépítésre több egyházközség is elnyert államsegélyt.[862] Mindez mutatja, hogy az egyháznak szüksége volt a fejlesztéshez az állam segítségére. Azonban annak is megvoltak a határai: a minisztérium nem akarta az 1922: VI. tc. 6. §-a értelmében a fronton szolgált tanárokat magasabb fizetési osztályba sorolni.[863]

A kerületi és a főiskolai pénztár egyensúlyának hiánya miatt az 1920-as évek elején veszélybe került a pápai magasabb fokú iskolák fenntartása. Az egyházkerület működésük biztosítása érdekében döntést hozott az iskolai és az internátusi díjak emeléséről, és azok terményben fizetéséről.[864] Viszont a növelésnek határt szabott a szülők terhelhetősége. A kerület semmiképp nem akarta, hogy a saját iskolái legyenek a legdrágábbak.[865] Igyekezett ezért inkább a bevételeket fokozni és a kiadást visszafogni. Intézkedett a hátralékok behajtásáról, valamint szigorú takarékoskodást rendelt el.[866] 1922-ben pedig a közgyűlés kerületi gabonaadót vetett ki az egyes egyházközségekre, amelyet közigazgatási és oktatási kiadásokra fordított[867], valamint saját hívei közt[868] és külföldön is gyűjtést indított. A Hollandiában tartózkodó Antal Géza éveken keresztül gyűjtött adományokat az egyházkerületi oktatási intézmények javára.[869] Németh püspök és indítványára a kerületi közgyűlés arra kérte a tanárokat, hogy a belépőjegyes programok (előadás, kiállítás) bevételét az intézmény fejlesztésére fordítsák.[870] A gyülekezetekben 1925 őszétől éveken át

előadás-sorozatot tartottak a főiskola javára.[871] Antal immár püspökként a kerületi közgyűléssel együtt szorgalmazta a tőkéjüket vesztett iskolai alapítványok valorizálását és újabbakkal történő pótlását.[872] Valóban születtek is új alapítványok.[873] Magánszemélyek (így volt diákok) mellett az egyházmegyéket is biztatták a szegény, de tehetséges növendékeik támogatásának ezen formájára.[874] Ugyanúgy az anyagi helyzet javítása volt a célja a főiskola öregdiák körének az alapításának.[875] A főiskola anyagi helyzete még 1924-ben is bizonytalan volt, ezért az egyházmegyék újabb segélyére volt szükség.[876] Antal püspök 1925-ben Pápa város és Veszprém vármegye támogatását kérte és kapta.[877] Az állapotokat tükrözi, hogy a tanári fizetés rendezésére még 1925-ben sem volt keret.[878] A főiskolai pénztár helyzete csak lassan javult, állandó takarékosságra volt szükség.[879] A nőnevelő intézet pénztára még rosszabb helyzetben volt. Még a VKM-től 1929-ben kapott jelentősebb segély sem hozott végérvényes megoldást.[880] 1931-re valamelyest javult a mérleg[881], de ahogy fentebb írtuk, az 1930-as években a megszüntetése is felmerült.

Nagy visszhangot váltott ki a tanítók állami fizetéskiegészítésének felülvizsgálata 1922-ben. A VKM újraértékelte – Antal püspök szerint sokszor *„ötletszerü s önkényes”* módon[882] – a tanítói helyi javadalom összegét, és ennek megfelelően a fizetéskiegészítő államsegély nagyságát. Úgy döntött továbbá, hogy a kis létszámú (30 fő alatti) népiskoláktól megvonja az anyagi támogatást. Ezért csak a Dunántúlon 12 tanítói státusz államsegélyét megszüntette[883], három továbbinak[884] a megvonását pedig kilátásba helyezte. A VKM hat iskolánál[885] az önállóság megszűnését, más iskolával történő együttműködést szorgalmazta.[886] Hogy ezek közül végül mindegyik megszűnt-e, a forrásbázis alapján nem derül ki.[887] Annyit tudunk, hogy 1925-ben a VKM az egyik (pápadereskei) tanulóit a helyi római katolikus iskola látogatására kötelezte, míg a létszámuk nem éri el ismét a 30 főt.[888] Az egyházasszecsődi iskola nem volt az 1922-es listán, viszont később (1925-ben?) megszűnt.[889]

A döntés hátterében az állt, hogy a Dunántúl egyes területein (főleg Somogyban) az egykézés hatására elnéptelenedtek az egyházközségek és így az iskoláik is.[890] A közgyűlés nehezteléssel fogadta a VKM döntését: *„fájdalmas érzéssel értesül* [a közgyűlés] … *kiváltképen azért, mivel az*

államsegély megvonása nagyobbrészt leányegyházközségeinkben történik, amelyekben a tanítói állás s az iskola működésének megszűnése az egyházközségi élet megszünését s egyházunk hiveinek szétszóródását fogja maga után vonni, annyival inkább, mivel növendékeink több helyen kath. iskolába szoríttatnak…”.[891] Attól tartott tehát, hogy iskola nélkül meg fognak gyengülni a gyülekezetek, és anyagi okokból megnehezül a vallásoktatás megszervezése: *„A református egyház több évtizedes munkájának, mellyel a szétszórt hiveket összegyűjtötte s az iskola körül egyházi életre ösztönözte, minden eredménye porba hull, mert a szinmagyar református egyháznak, mely Istenen s hazán kívül más eszményt nem ismert, nem szolgált soha s mégis a magyar állam e mostoha gyermekének nem levén anyagi ereje ahhoz, hogy a leányegyházakban a vallásoktatást rendszeresen elláthassa, ezeket a jövendőre nézve elveszetteknek tekinthetnők.”*[892]

Mindezért a dunántúli közgyűlés kötelezte a fenntartókat, hogy az iskolákat önerőből is tartsák fenn. Ha mégis be kellene zárniuk ezeket, az anyaegyházközség lelkészének a feladata volt, hogy gondoskodjon a vallásoktatásról, később már az oktatásra is őt kötelezték. Megszűnés esetén az üres iskolaépületet nem lehetett *„profán célokra”* használni. Az evangélikus egyházzal pedig olyan megállapodás kötését sürgette a közgyűlés, mely biztosította, hogy az idősebb gyerekek a saját iskolájukba járhassanak.[893]

Több egyházmegye indítványára kérte a kerület az említett 1922-es VKM-rendelet revízióját.[894] Az iskolák megszűnésének a veszélyével érvelt: *„…a felekezeti tanítói állásoknál az állam részéről nyujtott hozzájárulás fokozatos csökkenése s illetve az iskolafenntartó egyházak terheinek állandó növelése illuzóriussá* [sic!] *teszi az egyházak anyagi teljesítőképességének gondos mérlegelésével megalkotott tanítói díjleveleinket, nem veszi figyelembe egyházközségeinknek megcsökkent teljesítőképességét s általában az elkeseredés olyan atmoszféráját teremti meg egyházközségeinkben, amelyet a jövendő szempontjából mindenesetre veszedelmesnek kell tartanunk. Méltóztassék felhivni* [az egyházkerület elnöksége] *a nagymáltóságú VKM. úr figyelmét arra körülményre, hogy a tanítói állások fenntartásával járó s az állások létrehozása alkalmával még számításba nem vehető új terhek a mi szegény s már a béke napjaiban is anyagi teljesítő képességeik határáig igénybe vett egyházközségeinknél*

lassanként nem azt fogják eredményezni, hogy az állam által viselendő teher anyagilag erőteljesebb vállakra hárittatik át, hanem azt a bizonyára a kultuszkormányzat által sem kivánt szituációt teremtik meg, amelyben egyházközségeink s az általuk fenntartott iskolák létesítése és fennmaradása válik minden nap kétségesebbé."[895]

Azonban az évtized végén kibontakozó újabb gazdasági krízis ismét a kisiskolák bezárási hullámát eredményezte. 1929-ben a VKM újabb 42 dunántúli református elemi iskola állami (3) vagy községi kézbe (28) helyezését, illetve megszüntetését (11) tervezte. Emellett 4 tanítói állást is leépített volna. A kerületi vezetés a döntést pedagógiai szempontból hátrányosnak, felekezeti szempontból pedig veszélyesnek minősítette. Szerinte nem jogos a pénzügyi okokra hivatkozás, a lelkésztanítóságban mint megoldásban pedig már megegyezett az állam és az egyház.[896] Úgy tűnt, a VKM-et sikerül lebeszélni a terv végrehajtásáról[897], azonban 1930-ban mégis elfogadták a takarékossági törvényt (XLVIII. tc.), amely ismét az államsegély tömeges megvonását eredményezte. A VKM 1931 márciusában küldte el a jegyzéket az egyházkerület vezetőségének. Nem csak a törpeiskolákat (18) érintette a döntés, többtanítós iskolák is veszítettek államsegélyes állást (10).[898] A döntésre a fenntartók többnyire ideiglenes tanítók, kisebbrészt pedig lelkésztanítók foglalkoztatásával válaszoltak, ahogy azt fentebb a lelkésztanítókkal kapcsolatban már említettük.[899] Több iskolát (Kiskorpád, Szilvásszentmárton [mindkettő Belsősomogy], Szend [Tata], Pápadereske [Pápa]) és állást (6) azonban nem tudtak megmenteni.[900] A kisiskolák helyzete előhozta – ismét – a felekezeti iskolák finanszírozásának kérdését.[901]

A spórolás elérte a középszintű iskolákat is: a középiskolák fizetéskiegészítő államsegélye 1930-ban 6, a tanítónőképzőé 8, a polgári leányiskoláé 20, majd a kritika hatására 14%-kal mérséklődött.[902] 1932-ben még tovább csökkent az állam hányada: a pápai gimnáziumé 76%-ra, a tanítónőképzőé 60%-ra, a polgári leányiskoláé pedig 48%-ra.[903] Mindez jelentős többletkiadást rótt a fenntartókra.

A közgyűlés szorgalmazta a revízió kapcsán a tanítói és a kántori fizetések különválasztását, erre azonban hosszú ideig (1943) nem került sor.[904] Arra utasította a fenntartókat, hogy ha a javadalmi jegyzőkönyvekben felvett természetbeni tételeket szerintük nem megfelelően értékelték a

felülvizsgálat során, kérjenek jogorvoslatot.[905] Az egyházközségek a magasabb fenntartói hozzájárulást akkor tudják a kerületi közgyűlés véleménye szerint fizetni, ha az állam az adósegélyeket valorizálja.[906]

Általános problémát jelentett a többszörösére emelt tanítói nyugdíjjárulék kifizetése. A közgyűlés arra biztatta az iskolafenntartó egyházközségeket, hogy próbálják elérni, hogy a politikai községek átvállalják a terhet.[907] Antal püspök is megemlítette az iskolai személyi költségek kérdését székfoglaló beszédében (1924). A tanárok és a tanítók fizetésének rendezését tűzte ki célul: *„Ha tanárkarainktól joggal elvárhatja egyházunk, hogy növendékeinknek a tudomány megállapított igazságai mellett a valláserkölcsi téren is utmutatóik és vezetőik legyenek, viszont kell, hogy a tanároknak igyekezzék megadni legalább azt, amit a tanügy munkásai más hasonló jellegü intézeteknél munkájuk jutalmául nyernek."*[908]

A tanítói fizetések felülvizsgálata előhozta az egyenlő bánásmód elvének kérdését is. Az egyházkerületi közgyűlés arra kérte a fenntartókat, hogy amíg nem tudnak ugyanakkora fizetést nyújtani, mint az állam a saját tanítóinak, erejükhöz képest próbálják a különbséget csökkenteni,[909] a kántori munkát pedig külön díjazzák.[910]

Az 1920-as évek megszorításai, az állammal folytatott viták ellenére Antal Géza püspök Klebelsberg Kuno munkásságáról a legteljesebb elismerés hangján szólt. Szerinte igyekezett *„az egyház jogos és méltányos érdekeit kielégíteni"*, csak a Pénzügyminisztérium lépett közbe.[911]

Az egyház az oktatás és nevelés terén vállalt szerepeihez a gazdasági nehézségek ellenére ragaszkodott. Ahogy Antal fogalmazott: az elemi iskoláktól függ az egyház jövője.[912] A fentebb már részletezett problémák gyökere csak részint kereshető a gazdasági válságban, hozzájárult az egyházi adófizetési morál romlása, aminek nemcsak anyagi okai voltak, hanem az egyházzal való kapcsolat lazulása is.[913] Az iskolák fenntartását az egyházi szervezetek saját erejükből továbbra sem voltak képesek biztosítani,[914] ezért – ahogy a közgyűlési határozatból is kitűnt – az állam segítő jobbját kérték. Ki voltak szolgáltatva az államsegélynek, amely – ahogy az autonómia kapcsán látni fogjuk – kihasználta a helyzetet.[915]

A politikai községek bevonása a finanszírozásba csak mérsékelten volt lehetséges, mivel ez a református hívek fokozottabb megterhelésével járt

együtt. Leginkább a tanítói nyugdíjjárulék átvállalásában számított volna rájuk az egyház. Az állam igyekezett a községek (s a községi lakosok mint állami adófizetők) túlterhelését megelőzni. Ezért nem engedte 50%-nál magasabb községi pótadó esetén, hogy a községek a felekezeti iskolák részére támogatást állítsanak be költségvetésükbe.[916] 1932-ben született belügyminiszteri rendelet értelmében pedig a községi segélyt a fenntartóknak évről évre külön kérelmezniük kellett, s ha meg is kapták, abban az esetben, ha a község nem tudta a saját feladatait finanszírozni, akkor az állam leállíthatta a támogatás folyósítását.[917]

A népiskolák finanszírozásának hosszú távú megoldását az egyházkerület az általános állami iskolaadó (más néven kultúradó) bevezetésében látta, amit újra és újra indítványozott. Úgy gondolta, hogy vele a terhek arányosabban eloszlanának. Az adót ugyanis a vállalatok is fizették volna. A megvalósításra főleg pénzügyi okokból nem került sor.[918] Ezt látva az 1920-as években mérsékelt, illetve inflációhoz nem igazított állami támogatás (fizetéskiegészítés, fenntartási államsegély, egyházi adósegély) növelését kérte. Többször fordult a VKM-hez a tanítói nyugdíjjárulék mérséklése-átvállalása tárgyában.[919] Az egyház úgy gondolta, hogy jogosan várja el az állam segítségét. Ahogy Medgyasszay püspök fogalmazott: *„Hordunk … az állam helyett nagyon sok olyan megszaporodott kulturális terhet, mely a teherviselőképességünket immár meghaladja. Az állam által egyházunknak többféle címen nyujtott segélyezés sohasem volt és ma sem az állam által kitartottság megszégyenítő állapota, hanem a mi szolgálatainknak az egyenlőségtől és viszonosságtól még mindig messze álló, s a mai viszonyok közt sem elégséges viszonzása.”*[920] Másutt azzal érvelt: a református iskolák kulturális és egyben nemzeti missziót teljesítenek.[921]

Az egyházközségek helyzetéhez hozzájárult a bevételeik elmaradása: az egyházi adó késedelmesen és hiányosan folyt be. A VKM úgy próbált segíteni ezen, hogy felajánlotta: az egyházi adót is beszedi az államival együtt, s a tanítók készpénzben meghatározott illetményét abból ő utalja. Az egyházkerületi közgyűlés ezt a lehetőséget némi fenntartással fogadta, azonban nem tiltotta meg, hogy az egyházközségek éljenek vele.[922] A közös adókezelés elterjedt a gyakorlatban, az egyházközségek támogató segítségként élték meg. Bár nehezményezték, hogy az adóalanyok

védelmére hivatkozva az állam az egyházi adóhátralékot nem feltétlenül szedi be teljes összegben.[923]

Ha az iskolafenntartó egyházközségek az állam és a politikai községek hozzájárulását nem kapták meg, a bevételeik pedig nem folytak be, új források után kellett nézniük. A zádori egyházközség például a költségvetési hiányt úgy próbálta előteremteni, hogy a katolikus tanulók szüleire külön hozzájárulást vetett ki, s párhuzamosan református hívei egyházi adóját felemelte. Eljárását a közigazgatási bíróság azonban jogszerűtlennek találta.[924]

A régi sérelmek[925] közül a Horthy-korszak végén egy orvoslásra is került: ahogy már említettük, elválasztották a kántori és a tanítói javadalmat (1943), ami tanítói fizetésrendezést eredményezett. (A végrehajtás azonban nem volt vita nélküli.)[926] Az 1940-es évek első felében a középszintű iskolák irányában is tett gesztusokat az állam. A pápai építkezésekhez például rendkívüli államsegélyt adott, amelynek azonban voltak feltételei.[927] A hadikölcsönért cserébe a pápai főiskola 1941-ben 10 ezer P, 1942-ben 7 ezer P államsegélyt kapott.[928] A középiskolák megkapták a korábban kialkudott tanári fizetéskiegészítést is. A pápai és a csurgói gimnázium 76%-ot, a pápai kereskedelmi és a csurgói mezőgazdasági középiskola egyaránt 50%-ot.[929] A pápai polgári leányiskola, leánylíceum és tanítónőképző 60–60%-ot.[930] A középszintű iskolák létszámemelkedés által kiváltott fejlesztése új státuszok kialakítását tette szükségessé, amelyhez viszont az állam van, amikor adott,[931] van, amikor nem adott[932] fizetéskiegészítést.

Az oktatásügy finanszírozási kereteiben változás az 1940-es évek első felében sem történt, noha a helyzet – főleg a népoktatásban – jelentősebb átalakulásra egyértelműen megérett. Ez az igény nemcsak a Dunántúlon jelentkezett, hanem a központi református szervezeteknél (pl. Egyetemes Tanügyi Bizottság) is felmerült.[933] Győry Elemér székfoglaló beszédében igen kritikusan fogalmazott: szerinte a reformátusság *„elhanyagolta belső erőit”*, *„hozzászokott az államsegély mankójához”*, annak váratlan elmaradása összeomlást okozna a legtöbb gyülekezetben. Szerinte számba kell venni, mit bír az egyház önerőből – tette hozzá.[934]

Az államtól nagyobb arányú hozzájárulás már nem volt várható, a református egyházban ezért felmerült a források központi elosztásának a

lehetősége. Országos Református Iskolai Közpénztár az egymás terhét hordozzuk elv alapján kisegítette volna a szegényebb iskolafenntartó egyházakat. 1942-ben az Egyetemes Konvent az elképzelés véleményezésére kérte az egyházkerületeket. A Dunántúliban vita alakult ki a hozzájárulás mértékéről, arról, hogy mekkora különbséget tegyenek az iskolát fenntartó és a többi egyházközség közt.[935] A döntést azonban a háborús helyzet elodázta. Felmerült a református oktatásügy új szabályozása, azaz új református oktatási törvény alkotása[936], valamint központi állandó református oktatásirányítási szerv felállítása is,[937] viszont megvalósításig egyik kezdeményezés sem jutott el.

Az autonómia kérdése

A Horthy-korszak állami oktatáspolitikája fokozta a kontrollt az oktatási intézmények felett, fenntartótól függetlenül. Németh püspök már 1921-ben szóvá tette ezt, és a *„felemás állapot”* megszüntetését kérte. Az államtól elvárta, hogy az egyházak tulajdonosi mivoltából fakadó autonómiáját biztosítsa: a felügyeleti jogát gyakorolhatja, de nem rendelkezhet a felekezeti iskolák felett.[938] Főként a nép- és a polgári iskolákra vonatkozóan látta problémásnak a helyzetet. Szerinte már az 1907: XXVII. és az 1913: XVI. tc. szinte teljesen kivette a fenntartó egyházak kezéből a népoktatásügyet. A polgári iskolák esetén pedig a VKM szakfelügyelőkön keresztül utasíthatja a felekezeti iskolák igazgatóit.[939] Az egyházkerületi közgyűlés ezért a Zsinatot kérte közbelépésre, hogy az egyháznak a közvetlen vezetésre és rendelkezésre vonatkozó autonóm joga ne váljon *„illuzóriussá”*.[940]

Két eltérő szempontból az autonómia kérdése is felmerült ennek kapcsán: a közgyűlés egyrészt elvárta, hogy vitás esetekben a tanítók az egyházi bíróságokhoz forduljanak (s ne a vármegyei közigazgatási bizottsághoz),[941] másrészt kérte a minisztériumot, hogy a fontos, egyházat érintő döntésekben az egyházi főhatóságot előzetesen hallgassa meg.[942] Ez utóbbi volt a kifogása akkor is, amikor a gazdasági helyzet javulásával az állam megemelte a tanárok fizetését. Egyben azonban visszamenőleg az egyházi fenntartókat is kötelezte ugyanerre. A döntést Antal püspök

méltánytalannak is nevezte, szerinte az állam nem veszi figyelembe, hogy az egyház nem tud több forrást az oktatásügyre fordítani.[943] Hasonló volt a probléma a tanítói helyi javadalom megállapításánál. Annak a teljes fizetéshez viszonyított arányát a VKM a fenntartó egyházközségek megkérdezése nélkül, az egyház szerint *„teljesen önkényesen”* vetette ki.[944] S később is adott ki a minisztérium olyan rendeleteket, amelyek előtt vagy nem kérte ki az egyházi főhatóságok véleményét, vagy nem várta be azokat.[945]

A VKM tantervekre vonatkozó rendeleteit a kerületben igyekeztek életbe léptetni. A testnevelés elemi iskolai oktatását Németh püspök az előírtnál is magasabb óraszámban tartotta volna kívánatosnak.[946] Az Egyetemes Konvent által kibocsátott tankönyveket a kerületben is bevezették. Ezek a közös református tankönyvek váltották fel a korábbi kerületi kiadásúakat.[947] (Az új énekeskönyvek is használatba kerültek kötelező jelleggel.[948])

Az egyházi autonómia kettős felügyeleti rendszert eredményezett. Az egyház mint fenntartó ugyanis ellenőrizte az iskoláit, ahogy az állam kiépítette a saját rendszerét. Az intézmények tehát kettős kontroll alatt álltak, amely okozott problémákat. A református püspökök igyekeztek jó kapcsolatot kialakítani az állami felügyelettel: erre utal például, hogy Medgyasszay püspök külön köszöntötte az új tankerületi főigazgatókat, és támogatásukat kérte.[949] Az egyházkerületi vezetés elismerte, hogy az állami ellenőrzés kedvezően hat az iskolák tanulmányi színvonalára. De hozzátette, az egyházi felügyeletnek sajátos szempontjai vannak, s más időpontban végzi a munkát, ezért is lehetnek különbségek az értékelésben. Antal püspök szerint a királyi tanfelügyelők inkább a tanítási módszerekre figyelnek, míg az egyházi iskolavizsgálók az eredményekre.[950] A két eltérő mérce azonban a felekezeti fenntartóknak nehézséget jelentett: az egyházi és iskolai felügyelet kívánalmai közt őrlődtek és vergődtek.[951] Összességében az állam szigorúbb volt[952], mert ha az ítéletben volt különbség, akkor az államé volt a kedvezőtlenebb. A Veszprémi Egyházmegye ezért utasította a lelkészeket, hogy mindig legyenek jelen a látogatás során, s csak a valóban helytálló jegyzőkönyveket írják alá.[953] A középiskolai felügyeletnél viszont általában nem volt eltérés a megítélésben. (Kivétel a pápai gimnázium esete 1935-ben.[954]) Az értékelési különbség arra is indította az egyházat, hogy az állami utasítást mintaként alkalmazza.

[955] Emellett megpróbálta az egyházi felügyeletet szervezettebbé tenni. A Konvent az egyöntetűség eléréséért az egyházi iskolalátogatók közös értekezletét írta elő.[956] 1939-ben pedig elkészült az egységes református iskolai felügyelet tervezete, amelyet azonban az egyházkerület az egyházmegyék véleményére alapozva elutasított.[957]

Új helyzetet teremtett az 1935-ös tanügyigazgatási törvény (VI. tc.) életbe léptetése. Az egyház és a VKM között véleménykülönbség alakult ki a felekezeti tanítók körzeti iskolafelügyelőként való alkalmazása kapcsán. A törvénnyel ugyanis erre a területre is kiterjedt a felekezetközi pozícióharc. A tanítók az adminisztrációs terhek sokasodására panaszkodtak. Őket azonban Medgyasszay püspök együttműködésre intette: szerinte *„az aggodalmat inkább a munka szokatlan újszerűsége idézi elő”*, s a gyakorlat majd felszínre hozza a hibákat, amelyeket minden bizonnyal korrigálni fognak.[958] A kerületi Tanügyi Bizottság ekkor még az új állami felügyelet munkájának eredményeit emelte ki.[959] Egy, majd két évvel később azonban – a pozitívumokat is elismerve – már a hatásköre túllépéséről számolt be. Párhuzamosan nyomatékosabban szorgalmazta az egyházi felügyelet hatékonyságának erősítését – elsősorban a vallásoktatás és az egyházias nevelés terén.[960]

Az 1940-es évek első felében a korábbi időszaknál jóval ritkábban merült fel az egyházi autonómia kérdése, ha igen, akkor az igazgatás és a felügyelet tekintetében (vö. a Barsi Egyházmegye panaszát[961]).

Vallásoktatás

A református vallásoktatás kereteinek biztosítása elsődleges célja volt a Dunántúli Egyházkerületnek is. Fontos volt számára, hogy mindenki, akinek a jogszabályok szerint református vallástant kellett az iskolában tanulnia, a kötelességét teljesítse.[962] A református iskolákban a feladatot a tanítónak kellett végeznie. Az Őrségi Egyházmegye ugyan kezdeményezte, hogy ezt a lelkészek lássák el, de a javaslatot az egyházkerületi közgyűlés elutasította.[963] A korszakban a vallásoktatás fő helyszínének ugyanis továbbra is az iskolát tekintették.[964]

A vallásos nevelés intenzitásának növelése nemcsak a nehézségek árán fenntartott népiskolákban, hanem a középszintű iskolákban is célként fogalmazódott meg. Az intézményeknek a hozott áldozat ellentételezéseként ezt vállalniuk kellett. Viszont a lehetőségek a megvalósításnak határt szabtak. A pápai nőnevelő intézetben a tantestület szorgalmazta, hogy államsegéllyel önálló vallástanárnő állást szervezzenek, aki egyben bentlakó nevelőnő lenne. Erre azonban a VKM támogatása hiányában nem került sor, bár a közgyűlés támogatta a javaslatot. Végül az állást saját forrásból szervezték meg, s férfi vallástanárral töltötték be.[965]

A református iskolák pedagógusainak a vallásgyakorlás során jó példát kellett mutatniuk. Elvárták – az Egyetemes Konvent határozatának megfelelően –, hogy az istentiszteleteket a családjukkal látogassák.[966] A vallásos nevelés sikere érdekében – is – hangsúlyozta Antal Géza püspök a tanítók és a lelkészek együttműködését. Felvetette – sok tanító kommunizmus alatti viselkedésére hivatkozva – a tanítóképzés reformját az egyházias szellem előmozdítása érdekében. A nehézséget az jelentette, hogy az egyházkerület 1890-ben átadta a képzőjét az államnak, s anyagi okok miatt nem merült fel ennek visszavétele. (A Tiszáninneni Egyházkerület ezzel szemben meghozta ezt a lépést.)[967] A közgyűlés magáévá tette a püspöki javaslatot arra hivatkozva, hogy a tanítók szószéki feladatot is ellátnak: „*fontos érdeke egyházunknak, hogy tanítóink már a tanítóképző-intézetben is a vallásoktatás keretében református hitelveink szerint minél behatóbban kiképeztessenek*”.[968] A részletek kidolgozását az egyházkerületi tanügyi bizottságra bízta.[969] A központi szabályozást kevésnek tartotta ugyanis, hiszen az Egyetemes Konvent csak annyiról rendelkezett (1925), hogy kántortanítónak csak azt lehet alkalmazni, aki református tanítóképzőben orgonista-kántor oklevelet szerzett.[970] Végül 1941-ben a református iskolákban történő elhelyezkedés feltételévé tették a más fenntartású képzőkben végző tanítójelöltek számára a református vallásoktatási képesítő vizsga letételét, amelynek vagy egyházi ellenőrzés mellett kellett történnie vagy a pápai tanítónőképzőben.[971] A református tanító-utánpótlást pedig 1929-től a pápai állami intézmény diákjai számára létesített ösztöndíjakkal próbálta a kerület javítani.[972]

A kisebb településeken és a szórványokban, ahol nem volt saját iskola, a lelkésznek kellett (volna) gondoskodnia a vallásoktatásról.[973] (Azt az

iskola református tanítója is végezhette akár. Ha egyikük sem tudta ellátni, az evangélikus tanítót kérték meg, bár a nagygeresdi egyezség ekkor már nem volt hatályban.[974]) Az egyházkerületi közgyűlés kérte az Egyetemes Konventet, hogy e célból nagyobb segély nyújtásával ott, ahol több református gyerek van, állandó káplánságokat szervezzenek.[975] A nagyobb településeken önálló hitoktatói állásokat alakítottak ki.[976] (1923-ban amerikai segélyből félállásban két utazó belmissziói lelkészt és egy középiskolák közt utazó lelkészt fizettek.[977]) 1943-ban a kerület úgy döntött, hogy az anyaegyházközségekben a vallásoktatást a nem református iskolákban köteles – a tanító helyett – a (segéd)lelkész végezni.[978] A konfirmációs előkészítést is ekkor már legalább részben a lelkésznek kellett ellátnia.[979] 1926-ban a kerület kitűzte a Biblia visszahozatalát a gyülekezetek életébe. E cél érdekében elrendelte: *„a köznapi könyörgéseken a Szentirásból egy-egy megfelelő rész is felolvasandó s a tanulás kezdetén a felsőbb osztályosok az illető részt az iskolában maguk is kikeressék és a tanító felügyelete mellett újból felolvassák. A vasárnapi és ünnepi igéket pedig az ismétlősök és a mindennapi iskolakötelesek otthon keressék vagy kerestessék ki, s leírva a mindennapi iskolások hétfőn a tanítónak, az ismétlősök pedig hittan-órán a lelkésznek bemutassák.”*[980] A rendelkezést egy évre rá megismételték. A tapasztalatok szerint ugyanis hatására a családok elővették a Bibliát, a gyerekek pedig forgatták azt.[981]

A kerület elvárta a hittanórákon az Egyetemes Konvent által előírt tankönyvek használatát és, hogy az órákat imával és énekléssel kezdjék.[982] Felvetette a vallásoktatás tartalmi megújításának kérdését. A népiskolákban 1922-ben az egyházkerület elrendelte az egyháztörténelem önálló tárgyként tanítását és hangsúlyozta az egyházi ének jelentőségét.[983] Új vallástani tantervet sürgetett az 1916-os konventi helyett[984], amire végül 1928-ban sor is került[985], és egységes imák bevezetését javasolta.[986] Az Egyetemes Konventtől pedig azt kérte a közgyűlés, hogy a református világnézet jobban érvényesüljön az elemi iskolai reáltárgyak tan- és segédkönyvében.[987]

A vallásoktatás eredményességének növelése érdekében fokozták az ellenőrzést: 1940-ben egyházmegyei szinten is megalakultak a vallásoktatási szakbizottságok.[988] Az egyházmegyéknek vallásoktatási szakelőadókat is

választaniuk kellett. (A kerületben is volt ilyen pozíció.[989]) Az Egyetemes Konvent – ez a mindinkább megvalósuló központosításra újabb példa – vallásoktatási szabályrendeletet készített.[990]

A kerület szorgalmazta a vallásoktatásban a szakmaiság erősítését és az egyöntetű eljárást. Az egyházmegyék közül több (így Mezőföld, Belsősomogy) valláspedagógiai szemináriumot szervezett.[991] Vallásoktatói konferenciák rendezésére az egyházkerületeket az Egyetemes Konvent is biztatta.[992]

Országos szinten is felmerült a vallásoktatás megújításának a szándéka. A kezdeményező az ORTE (Országos Református Tanáregyesület) volt, amelynek 1939-es, átfogó reformját célzó javaslatát a Dunántúli Egyházkerület is tárgyalta, s elküldte véleményezésre az egyházmegyéinek. Összegzésként megállapította, hogy a nevelésnek és az oktatásnak párhuzamosan kell haladnia, nem lehet az utóbbit elhagyni. (Az ORTE az előbbire helyezte volna a hangsúlyt.)[993] Az egyházkerület kiemelte, hogy rendszeresen, kellő eredménnyel kell a vallást tanítani a nem református iskolákban is, kiváltképp a szórványokban.[994] Új hittankönyvek kiadását is sürgette.[995]

A nyolcosztályos népiskola kialakításakor is felmerült a vallásoktatás reformja, s nem csak az új hittantankönyvek igénylése kapcsán. A Pápai Egyházmegye a tananyag bővítése ellen érvelt, s hogy a VII–VIII. osztályosok feladata a konfirmációra történő előkészület maradjon. (Ennek a korhatára ekkor már egységesen 14 év volt.) Az egyházkerületi közgyűlés válaszában hangsúlyozta, hogy utóbbira az 1940. évi vallásoktatási tanterv lehetőséget ad, illetve hogy annak értékelése még nem időszerű.[996] 1943-ban hasonló döntést hozott.[997]

Nem református elemi iskolákban hitoktatást a hatályos jogszabályok szerint felekezeti bontásban kötelesek voltak a fenntartók biztosítani. Az előírásnak általában eleget is tettek az intézmények, néhány kivétel azonban mindig akadt. Esetünkben a veszprémi irgalmas rendi leányiskolával kapcsolatban merült fel többször is panasz: pontatlan a református tanulók névjegyzéke, vagy ki sem adják azt, nem írják be a református lelkésztől kapott jegyeket, a hittanórák igazolatlan mulasztását nem veszik figyelembe.[998] Eltanítási eset is fel-felbukkant, azaz hogy nem a felekezetének megfelelő vallásoktatásban részesítenek valakit.[999]

A vallástanórák száma a nem református iskolákban heti kettő volt, ami a dunántúli közgyűlés véleménye szerint az intenzív vallásoktatásra nem elegendő. Ezért a lelkészeket az iskolán kívüli nevelésre utasította, amelynek célja a vallásos öntudat növelése volt. A foglalkozás keretében bibliaismeretet, valamint egyházi éneket kellett tanítania.[1000] A belmisszióba nemcsak őket, hanem valamennyi református gyermeket és fiatalt be kívánták vonni.

Az Egyetemes Konvent utasítására megszervezték kerületi és egyházmegyei szinten is a belmissziót felügyelő szervezeti egységet. Szorgalmazták a különböző belmissziói munkaformák bevezetését.[1001] Sőt 1924-ben előírták, hogy minden gyülekezetnek telente vasárnapi bibliai iskolát kell szerveznie.[1002] 1925-ben és 1926-ban megismételték a határozatot, mert sok helyen nem hajtották végre.[1003] A középiskolákban az alsó osztályosoknak bibliaórát kellett tartani, a már konfirmált felsőbb osztályosok számára pedig Keresztyén Ifjúsági Egyesületet kellett alapítani, és megindult a cserkészmunka is. Telente az iskolaépületekben ifjúsági istentiszteletet kellett tartani.[1004] Az Egyetemes Konvent előírására a kerület sürgette a középszinten tanuló korosztály számára az *Erő* c. ifjúsági lap megrendelését.[1005] A belmisszió területén folytatott gyakorlati munka tapasztalatait az egyházmegyei belmissziói bizottságoknak évente meg kellett beszélniük[1006], sőt az egyházkerületi közgyűlés tanítók, lelkészek, esetleg presbiterek számára regionális értekezletek megtartását is szorgalmazta.[1007]

A belmissziói munka egyre inkább a *„jól bevált keretek szerint”* zajlott.[1008] A kerület elvárta, hogy a tanítók is működjenek benne közre.[1009] Őket egyházi énekkarok szervezésére és vezetésére is utasította.[1010] A gyermek- és ifjúsági munka jobb ellenőrzése érdekében az egyházmegyéket ifjúsági körzetekre osztották.[1011] Egyre nagyobb hangsúly tevődött a szakmaiságra, a belmisszióban részt vevők képzésére.[1012] Erre egyre rendszeresebben került sor. Pápán ifjúsági vezetőképző konferenciát szerveztek,[1013] a komáromi egyházmegyében pedig vasárnapi iskolai vezetőképzőt.[1014]

Összegzés

A Dunántúli Egyházkerület oktatáspolitikáját sajátossá tette a reformátusság kisebbségi helyzete. A népoktatási politikája a fennmaradásért való küzdelemként jellemezhető. Az iskolafenntartó gyülekezetek igyekeztek előteremteni a működésnek legalább a minimumához szükséges forrásokat. Nehéz helyzetbe kerültek az első világháborút követően. Az iskolák fenntartása jelentős áldozatot kívánt a gazdasági válság éveiben. Az iskolaállamosítást propagáló kommunista ideológiával sok tanító és számos egyháztag szimpatizált, ezért – főleg a szegényebb, elnéptelenedő területeken – az egyháznak el kellett fogadtatnia: a református iskolákra szükség van, azok az egyház jövőjének biztosítékai. E küldetésnek pedig úgy tudnak megfelelni, fogalmazták meg elvárásként, ha eredményesek a vallásos és egyházias nevelés terén.

Az egyházkerületi vezetés igyekezett minél jobb működési feltételeket kiharcolni az állammal folytatott tárgyalások során. A kerület központi intézménye – a hasonló debreceni és sárospataki főiskolával megegyező módon – válságos helyzetbe került az 1920-as években. Míg a debreceni kollégium megmentéséhez Baltazár Dezső püspök amerikai segélygyűjtése járult hozzá, addig a pápai – a sárospatakihoz hasonlóan – a kerület egyházközségei hozzájárulásának köszönhette a megerősödést amellett, hogy Antal Gézának hála szintén jelentős külföldi támogatásban részesült.

Problémát jelentett, hogy a nehéz gazdasági helyzet miatt fokozódóan államsegélyre szoruló fenntartók a kormány takarékossági politikájának hatására 1922-ben jelentős támogatást vesztettek: növekedtek a személyi kiadásaik, a 30 tanuló alatti kisiskoláknak pedig le kellett mondaniuk a teljes államsegélyről. Az állami oktatáspolitika tehát, miközben keresztény és nemzeti kurzust hirdetett, hangsúlyozta az ideológiai nevelés fontosságát, az anyagi segítségét csökkentette. Eközben pedig elvárta, hogy a vallásfelekezetek az elveivel azonosuljanak, ami esetünkben meg is történt, s az oktatás és a nevelés területén partnerként viselkedjenek.

A dualizmus korában kiépült finanszírozási rendszer keretei megmaradtak, de a fenntartók terhei növekedtek, miközben az iskolák működésével kapcsolatos elvárások nem csökkentek. A Dunántúli Egyházkerület válasza a kisiskolák államsegélyének megvonására a

lelkésztanítói intézmény visszahozatala volt. A nehézségek ellenére, amely néhány iskola átadásához vezetett, a Dunántúli Református Egyházkerület vezetése a korszak egészében nem kérdőjelezte meg az egyház oktatásügyi szerepvállalását. Ahogy Győry Elemér püspök fogalmazott: „*rendíthetetlen híve vagyok a felekezeti iskolázásnak*”.[1015]

Az egyházkerület az iskolarendszer modernizációját, külső és belső megújulását hangsúlyozta. Jellemzője a kerület oktatáspolitikájának a nyitottság, a bátorság az újításra. Hiszen a gondok ellenére megszervezte a lelkésztanítók képzését, belevágott a tanítónőképzés átszervezésébe, kereskedelmi tagozatot indított Pápán a gimnáziumban, támogatásával mezőgazdasági tagozat nyílt Csurgón. A főiskolán belül népfőiskola és faluszeminárium, Csurgón szintén népfőiskola, illetve téli gazdasági iskola indult. A nagyobb beruházáshoz azonban az egyháznak állami támogatásra volt szüksége.

Az oktatásügyet érintő nagy döntéseket a háború miatt elodázták. Felmerült a Református Iskolai Közpénztár felállítása, új református oktatási törvény alkotása, valamint központi állandó református oktatásirányítási szerv felállítása, viszont megvalósításra egyik kezdeményezés esetén sem került sor.

Az egyházkerület igyekezett saját iskolái mellett a más fenntartású intézményekben is biztosítani a vallásoktatást, a tantervekben előírt órák ellátását megoldani. Figyelme a szórványokban élőkre is kiterjedt. Az iskolán kívüli vallásos nevelésre is nagy hangsúlyt helyezett, mivel úgy vélte, az iskolai hitoktatás önmagában nem elég célja eléréséhez. Propagálta a belmisszió kiépítését, a gyermekek, a serdülők és az ifjúkorba lépők számára egyaránt. A vallásoktatás fejlesztésében a mennyiségi szempontok helyett egyre inkább a minőségiek kerültek előtérbe.

Források

Jegyzőkönyvek

DTREK jkv. 1920. szept. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1920. évi szeptember hó 22-23. napjain és 1921. évi szeptember hó 24-25. napjain Pápa városában tartott rendes közgyűléseinek jegyzőkönyvei.* Kiadta: CZEGLÉDY Sándor. Pápa, 1922.

DTREK jkv. 1921. szept. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1920. évi szeptember hó 22-23. napjain és 1921. évi szeptember hó 24-25. napjain Pápa városában tartott rendes közgyűléseinek*

jegyzőkönyvei. Kiadta: CZEGLÉDY Sándor. Pápa, 1922.

DTREK jkv. 1921. ápr. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1921. évi április hó 20. napján Pápán tartott rendkivüli közgyülésének jegyzőkönyvei.* Kiadta: CZEGLÉDY Sándor. Pápa, 1921.

DTREK jkv. 1922. jún. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1922. évi június hó 7. napján Pápa városában tartott rendkivüli közgyülésének jegyzőkönyvei.* Kiadta: dr. ANTAL Géza. Pápa, 1922.

DTREK jkv. 1922. okt. = *A Dunántúli Református Egyházkerület Pápán, 1922. év október hó 18. napján tartott rendes őszi közgyülésének (részben kivonatos) jegyzőkönyve.* Kiadta: JAKAB Áron. Pápa, 1922.

DTREK jkv. 1923. máj. = *A Dunántúli Református Egyházkerület Pápán, 1923. év május hó 30. napján tartott rendes tavaszi közgyülésének jegyzőkönyve.* Kiadja: JAKAB Áron. Pápa, 1923.

DTREK jkv. 1924. aug. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1924. augusztus 19-én Pápa városában tartott rendkivüli közgyülésének jegyzőkönyve.* Kiadta: dr. ANTAL Géza. Pápa, 1924.

DTREK jkv. 1924. okt. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1924. október hó 29-31. napjain Pápa városában tartott rendes őszi közgyülésének jegyzőkönyve.* Kiadta: VARGHA Kálmán. Pápa, 1924.

DTREK jkv. 1925. szept. *A Dunántúli Református Egyházkerület 1925. szeptember hó 20-21-én Pápa városában tartott rendes közgyülésének jegyzőkönyve.* Kiadta: CZEGLÉDY Sándor. Pápa, 1925. [Benne az 1926. máj. 19-i intézőbizottsági ülés jegyzőkönyve.]

DTREK jkv. 1926. szept. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1926. évi szeptember hó 15-16-éik napján Pápa városában tartott rendes közgyülésének jegyzőkönyve.* Kiadta: CZEGLÉDY Sándor. Pápa, 1926. [Benne az 1925. ápr. 29-i intézőbizottsági ülés jegyzőkönyve.]

DTREK jkv. 1927. szept. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1927. évi szeptember hó 25-27-ik napjain Székesfehérvár városában tartott rendes közgyülésének jegyzőkönyve.* Kiadta: VARGHA Kálmán. Pápa, 1927. [Benne az 1927. ápr. 20-i intézőbizottsági ülés jegyzőkönyve.]

DTREK jkv. 1928. szept. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1928 szeptember hó 26-28. napjain Pápa városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadta: VARGHA Kálmán. Pápa, 1928. [Benne az 1928. márc. 14-i intézőbizottsági ülés jegyzőkönyve.]

DTREK jkv. 1932. szept. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1932. évi szeptember hó 20–21. napjain Pápa városában tartott rendes közgyülésének jegyzőkönyve.* Kiadta: MEDGYASSZAY Vince. Pápa, 1932. [Benne az 1932. május 26-i intézőbizottsági ülés jegyzőkönyve.]

DTREK jkv. 1933. szept. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1933. évi szeptember hó 24–25. napjain Veszprém városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadta: VARGHA Kálmán. Pápa, 1933. [Benne az 1933. április 20-i intézőbizottsági ülés jegyzőkönyve.]

DTREK jkv. 1934. szept. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1934. évi szeptember hó 25. és következő napjain Pápa városában tartott rendes közgyülésének jegyzőkönyve.* Kiadta: MEDGYASSZAY Vince. Pápa, 1934.

DTREK jkv. 1935. febr. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1935. évi február hó 1-én Pápa városában a püspöki szék betöltése tárgyában tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadta: VARGHA Kálmán. Pápa, 1935.

DTREK jkv. 1935. szept. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1935. évi szeptember hó 22–23. napjain Pápa városában tartott rendes közgyülésének jegyzőkönyve.* Kiadta: GYŐRY Elemér. Pápa, 1934.

DTREK jkv. 1936. okt. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1936. évi október hó 14. napján Tata városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadta: GYŐRY Elemér. Pápa, 1936.

DTREK jkv. 1937. okt. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1937. évi október hó 20–21. napjain Pápa városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadta: GYŐRY Elemér. Pápa, 1937.

DTREK jkv. 1938. okt. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1938. évi október hó 19-ik napján Pápa városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadta: GYŐRY Elemér. Pápa, 1938.

DTREK jkv. 1939. febr. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1939. évi február hó 16-ik napján Pápa városában tartott rendkivüli egyházkerületi közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadta: GYŐRY Elemér.

Pápa, 1939.
DTREK jkv. 1939. okt. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1939. évi október hó 11–12. napjain Pápa városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadta: GYŐRY Elemér. Pápa, 1939.
DTREK jkv. 1940. jan. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1940. évi január hó 11. napján Pápa városában tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadta: GYŐRY Elemér. Pápa, 1940.
DTREK jkv. 1940. nov. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1940. november hó 27–28. napjain Pápa városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadta: GYŐRY Elemér. Pápa, 1941. [1016]
DTREK jkv. 1941. nov. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1941. évi november hó 12–13. napjain Pápa városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadta: GYŐRY Elemér. Pápa, 1942.
DTREK jkv. 1942. okt. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1942. évi október hó 22–23. napjain Pápa városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadta: GYŐRY Elemér. Pápa, 1942.
DTREK jkv. 1943. márc. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1943. évi március hó 24. napján Pápa városában tartott püspökbeiktató, ünnepélyes rendkivüli közgyűlésének és Pápán, 1943 május 5. napján tartott tanácsülésének jegyzőkönyve.* Kiadta: NÉMETH Károly és Dr. TORNYOS György. Pápa, 1943.
DTREK jkv. 1943. okt. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1943. évi október hó 12–13. napjain Pápa városában tartott rendes közgyűlésének, valamint 1943 július hó 7. napján és október 12. napján Pápa városában tartott tanácsüléseinek jegyzőkönyve.* Kiadta: Dr. TÓTH Endre és Dr. TORNYOS György. Pápa, 1944.
DTREK jkv. 1945–48. = *A Dunántúli Református Egyházkerület közgyűléseinek és tanácsüléseinek jegyzőkönyvei az 1945–48. évekről.* Kivonatolta és összeállította: Dr. Benedek Sándor. Pápa, 1949.

Egyéb elsődleges források

A kaposvári ref. gyülekezet ünnepe. *Dunántúli Protestáns Lap,* 39. évf. 49. szám (1928. 12. 02.), 226.
Magyarország, Csököly, református iskola tanulóinak csoportképe (1933). Képszám: 85046. Fortepan/Nagy Józsefné dr., https://fortepan.hu/hu/photos/?id=85046. Letöltés ideje: 2025.03.30.
Nátus. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, https://varosikonyvtar.papa.hu/node/7352. Letöltés ideje: 2025. 03. 30.
Református Gimnázium. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, https://varosikonyvtar.papa.hu/node/8044. Letöltés ideje: 2025. 03. 30.

Másodlagos források

„Nem erővel, sem hatalommal, hanem az én lelkemmel…" (Zakariás 4,6) A Dunántúli Református Egyházkerület. (2008) Veszprém, Dunántúli Református Egyházkerület.
A Pápai Református Főiskola négyszázados ünnepének emlékkönyve. (1933) Összeállította PONGRÁCZ Ferenc. Pápa, Főiskolai Nyomda.
BALOGH Jenő. In: KENYERES Ágnes (szerk.): *Magyar életrajzi lexikon, 1000-1990,* https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC00523/00827.htm. (Letöltés ideje: 2023. 07. 10.)
BÓDI Ferenc (1943): *A Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium másfél-évszázados története.* I–II. kötet. Csurgói Könyvtár XIX. Csurgó, Kaposvár: Új-Somogy Nyomda, https://reformacio.mnl.gov.hu/sites/default/files/csatolmanyok/a_csurgoi_reformatus_csokonai_vitez_mihaly_gimnazium_masfel_evszazados_tortenete_i.pdf. (Letöltés ideje: 2023. 08. 01.)
Csurgói Református Kollégium (…) évkönyve az 1942/43. iskolai évről. Közli BODÓ Jenő. Pápa, 1943.
HODOSSI Sándor (2016): Református tanítóképzés a Dunántúlon. *Mediárium* 10. évf. 1. sz. (2016. 01. 10.) 32–42. https://epa.oszk.hu/01500/01515/00018/pdf/EPA01515_mediarium_2016-01_032-042.pdf. (Letöltés ideje: 2023. 08. 01.)

HORVÁTH Péter: *150 éve született Endrei Ákos.* http://www.mvkkvar.hu/kiallitas/endreiakos.php. (Letöltés ideje: 2013. 02. 18.)
HÖRCSIK Richárd (1883): Református iskola és nevelés. In: BARTHA Tibor – MAKKAI László (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből, 1867–1978.* (Studia et Acta Ecclesiastica V.) Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 299–311.
MAKKAI Sándor – BÖSZÖRMÉNYI Ede (1983): A reformátusok és a reformátusság a magyarországi kapitalista társadalomban. In: BARTHA Tibor – MAKKAI László (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből, 1867–1978.* (Studia et Acta Ecclesiastica V.) Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 23–60.
NÁDASDY Lajos (1988): *Fejezetek a Pápai Református Nőnevelő Intézet történetéből.* Pápa, A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei.
NAGY István (2011): *Diakónia.* Nagykőrös, Károly Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Kara, https://dtk.tankonyvtar.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/4040/diakonika11.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltés ideje: 2023. 07. 10.)
NAGY Péter Tibor (1992): *A magyar oktatás második államosítása.* Budapest, Educatio.
NAGY Péter Tibor (2000): *Járszalag és aréna. Egyház és az állam az oktatáspolitika erőterében a 19. és a 20. századi Magyarországon.* Budapest, Új Mandátum.
NAGY Péter Tibor (2011): *A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika 1867–1945.* Budapest, Gondolat.
NAGY Zoltán (2019): Az emberi tartás példája. In: *Kaposvári mementó.* https://kaposvarmost.hu/blog/kaposvari-memento/2019/11/02/az-emberi-tartas-peldaja.html. (Letöltés ideje: 2024. 11. 05.)
Négyszáz református év. http://reformatus.hu/mutat/negyszaz-ev/. (Letöltés ideje: 2013. 02. 18.)
PEYER-MÜLLER Fritz (1999): *A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre*. Budapest, Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya.
PORNÓI Imre (1995): A nyolcosztályos népiskola és a református egyház. *Protestáns Szemle,* LVII. (IV. új) évf. 2. sz., 91–107.
PORNÓI Imre (2013): Fordulatok a magyar kultúrpolitikában az 1940-es években. http://www.irisro.org/pedagogia2013januar/0108PornoiImre.pdf. (Letöltés ideje: 2023. 07. 12.)
PÖLÖSKEI Ferenc (1981): A Kollégium története 1918-tól 1945-ig. In: RÚZSÁS Lajos – TRÓCSÁNYI Zsolt – BODOLAY Géza – KISS József – PÖLÖSKEI Ferenc: *A pápai kollégium története.* Budapest: Tankönyvkiadó, Kecskemét: Petőfi, 380–421.
RÉBAY Magdolna (2012): „[N]agy mult, becsületes jelen és sokat váró jövő." A Dunántúli Református Egyházkerület közoktatási politikája Hóman Bálint és gróf Teleki Pál miniszterségе alatt (1932–1939). In: PUSZTAI Gabriella – FENYŐ Imre – ENGLER Ágnes (szerk.): *A tanárok tanárának lenni… Tanulmányok Szabó László Tamás 70. születésnapjára.* Debrecen, Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ 2012, 355–375.
RÉBAY Magdolna (2014): Megoldási kísérlet a kisiskolák helyzetére: a lelkésztanítóság intézménye a református egyházban a Horthy-korszakban. *Egyháztörténeti Szemle* 15. évf. 1. sz., 51–73.
RÉBAY Magdolna (2024a): A Dunántúli Református Egyházkerület közoktatás-politikája az 1920-as évek első felében. In: GORDON GYŐRI János – BAJZÁTH Angéla (szerk.): *Elkötelezettség és rugalmasság: a neveléstudomány útjai az átalakuló világban*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar, 20–31.
RÉBAY Magdolna (2024b): A Dunántúli Református Egyházkerület közoktatás-politikája az 1940-es évek első felében. *Egyháztörténeti Szemle* 25. évf. 1. sz., 99–120.

RÚZSÁS Lajos – TRÓCSÁNYI Zsolt – BODOLAY Géza – KISS József – PÖLÖSKEI Ferenc (1981): *A Pápai Kollégium története.* Budapest, Tankönyvkiadó.

SIMON Ervin (2013): Az elemi népoktatás felekezeti jellegéből adódó konfliktusok Cseténben a 20. század első évtizedeiben: Kisegyháziak jelenléte egy református elemi népiskolában. In LUKÁCS Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 25.) Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtudományi Egyesület, 121–132.

SZABÓ Ildikó (2010): Az egyházak közreműködése a nemzeti identitás formálásában a Horthy-korszakban. *Iskolakultúra* 20. évf. 2. szám, 33–52.

SZŐNYI György (1983): Vallásoktatás. Konfirmáció. In: BARTHA Tibor – MAKKAI László (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből, 1867–1978.* (Studia et Acta Ecclesiastica V.) Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 432–436.

TÖMÖSKÖZI Ferenc (2018): A Komáromi Református Koedukált Tanítóképző felállításának rövid története. In: KOVÁTS-NÉMETH Mária – LÉVAI Attila – SZABÓ Péter (szerk.): *A magyarság megtartó ereje a Kárpát-medencében.* Győr, Palatia Nyomda és Kiadó Kft., 105–131., https://www.researchgate.net/publication/330702741_A_Komaromi_Reformatus_Koedukalt_Tanitokepzo_felallitasanak_rovid_tortenete. (Letöltés ideje: 2023. 08. 01.)

VATAŠČIN Péter (2021): Egy komáromi árvaház nem mindennapi története. *Új Szó* [online], 2021. december 29. https://ujszo.com/regio/egy-komaromi-arvahaz-nem-mindennapi-tortenete. (Letöltés ideje: 2023. 08. 01.)

ZOVÁNYI Jenő (1977): *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Magyarországi Református Egyház Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest.

ZSUMBERA Árpád (2022): *Szikla és Patak: Medgyasszay Vince dunántúli református püspök élete.* Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület.

PROBLÉMATÖRTÉNETI CSOMÓPONTOK

Kényszerű együttlét?

A koedukáció gyakorlata a református fiú-középiskolákban (1895–1944)[1017]

Bevezetés

Magyarországon az első, Trefort Ágoston miniszterségе alatt született középiskolai törvény (1883: XXX. tc.) nem tért ki a leány tanulókra, a jogszabály megalkotói ugyanis a gimnáziumot és a reáliskolát egyértelműen a fiúk intézményének tekintették. A lányok számára ekkor párhuzamosan már működött a felsőbb leányiskola, amely érettségit ugyan nem adott, de a tantárgyi struktúrát és a tanulmányi idő hosszát tekintve leginkább a fiúk középiskoláira hasonlított. Az 1890-es évekre egyre többen és egyre határozottabban fogalmazták meg a nők középiskolai és egyetemi képzésének szükségességét.[1018] Az uralkodó végül 1895 végén engedélyezte a nők felsőfokú tanulmányait bizonyos szakokon, és az ennek feltételeként szolgáló érettségi vizsga letételét is lehetővé tette. Hazánk első leánygimnáziuma az Országos Nőképző Egyesület fenntartásában, 1896-ban nyitotta meg kapuit. A következő években egyes felsőbb leányiskolák kiegészítő gimnáziumi tanfolyamot indítottak. A leány-középiskolai képzőhelyek száma mindezek ellenére csak lassan szaporodott.[1019]

A társadalom felső és középső rétegei részéről a 20. század elején nőtt meg az érdeklődés a lányok középiskolai tanulmányai iránt. A fennálló intézményhálózat fejletlensége miatt a szülők a fiú-középiskolák ajtaján kezdtek kopogtatni. Jogszabályi akadálya nem volt a lányok felvételének, mivel az említett 1883. évi törvény szövegében „*ifjúság*”, „*növendék*” és „*tanuló*” kifejezés szerepelt, a nemi hovatartozásra nem tért ki.[1020] Az állami törvények és rendeletek később külön-külön foglalkoztak a fiúk és a lányok középiskolai oktatásával, s más és más intézményeket jelöltek ki számukra. Változást az 1934. évi középiskolai törvény hozott, amely egyetlen középiskolát ismert el, a gimnáziumot, de az sem engedte meg az együttnevelést.[1021]

Ennek ellenére – főleg a protestáns iskolák történetét kutatva – még a Horthy-korszakban is újra és újra találkozhatunk olyan fiú-középiskolai tablókkal – hívta fel erre figyelmemet Kósa László –, amelyeken leányok is láthatók. Úgy tűnik

tehát, hogy a gyakorlatban mégis létezett a középiskolákban koedukáció. Ezen jelenség hátterének feltérképezése képezi a jelen tanulmány célját. Kutatásunkban a református gyakorlatra koncentráltunk, de hogy annak sajátosságait meg tudjuk ragadni, összehasonlítottuk azt a többi fenntartóéval (állam, községek, egyéb felekezetek). Forrásaink – többek között – a fiú-középiskolai rendtartások, a református konventi és egyházkerületi jegyzőkönyvek, valamint iskolatörténeti munkák voltak.

A szabályozási környezet

A törvényi és rendeleti szintű szabályozás

Magyarországon 1895-ben Ferenc József – az egyetemek javaslatára – engedélyezte a nők felvételét a bölcsészettudományi és az orvosi karokra, valamint a gyógyszerészeti képzésre. Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter kapcsolódó rendeletében általánosságban elismerte ugyan a nők jogát[1022] a tudományos pályákra, azonban hozzátette, nekik továbbra is elsősorban a családjukban kell megállniuk a helyüket, s az egyetemi tanulmányok is inkább ezt a célt kell hogy szolgálják.[1023] Úgy látta helyesnek, hogy foglalkozásszerűen csak azon diplomás nők űzzék hivatásukat, akik erre anyagilag rá vannak szorulva.[1024] A tanulmányok megkezdésének feltételét jelentő érettségi vizsgát a lányok eleinte kizárólag magántanulóként tehették le a fiú-középiskolákban, majd a leány-középiskolai képzések keretében is mód nyílt erre. Segítésükre a felsőbb leányiskolák elkezdhették oktatni a latin nyelvet rendkívüli tárgyként.[1025]

Ekkor a miniszter részéről még nem merült fel megoldásként a fiú-középiskolák koedukálttá tétele. (A hazánk számára leginkább viszonyítást jelentő német nyelvterület államaiban sem preferálták azt.[1026]) Szakmai és közéleti körökben az együttnevelés lehetősége előkerült ugyan, de nem kapta meg a többség támogatását. A korban elfogadott polgári[1027] női szerepekre (feleség, családanya, háziasszony) kizárólag speciális tantervű külön intézmény készíthet fel – vélték. Ezért leány-középiskolák: leánygimnáziumok vagy leánygimnáziumi osztályok létrehozására került sor. Ezek az iskolák miniszteri engedéllyel, sőt, esetenként anyagi támogatásával működtek, sokat mond azonban, hogy munkájuk egységes keretekbe ágyazására csak két évtized múlva, 1916-ban került sor.[1028] Az állami oktatáspolitika tehát nem erőltette az

intézményalapítást. Leánygimnáziumok csak a nagyvárosokban nyíltak: 1914–1915-ig egy-egy Budapesten, Kolozsvárt és Fiumében.[1029]

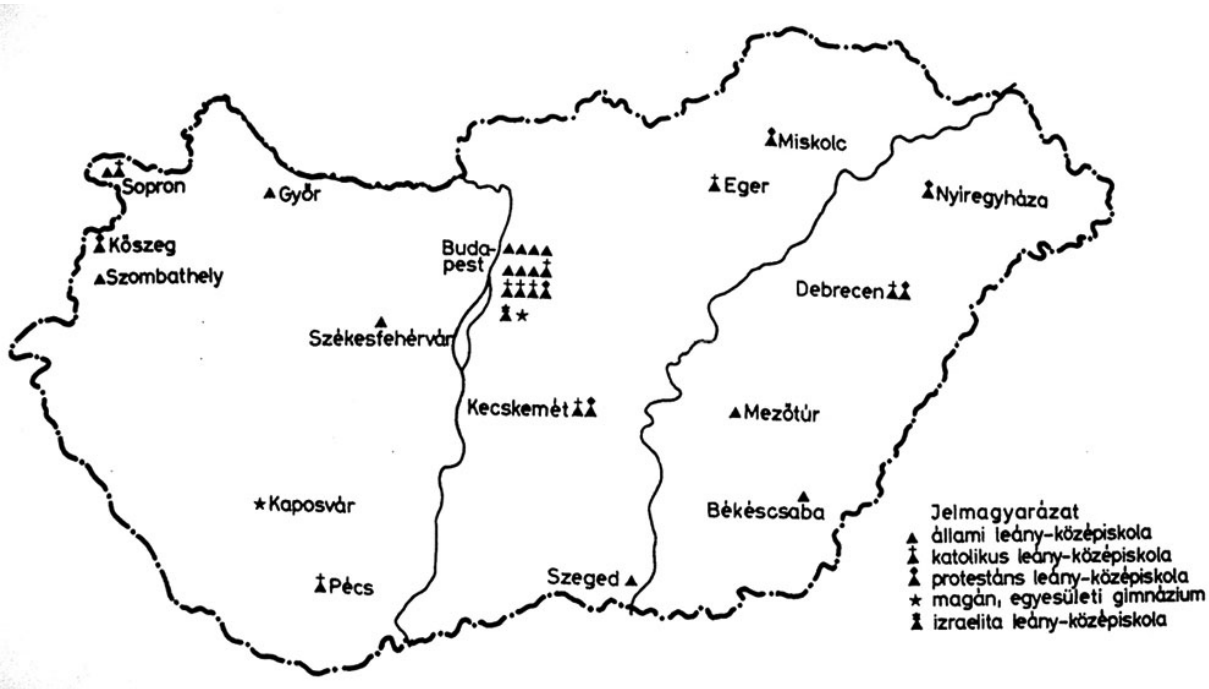
A két modellt illetően a VKM eleinte kiváró álláspontra helyezkedett, később inkább a felsőbb leányiskolán belüli és/vagy azt kiegészítő képzést részesítette előnyben.[1030] Ez utóbbi ugyanis újabb szelekciót tett lehetővé. Ennek hátterében a diplomás munkanélküliek számának növekedésétől való félelem is meghúzódott.[1031] Berzeviczy Albert 1904-ben meg is szigorította a nők egyetemi felvételére vonatkozó előfeltételeket. (Apponyi Albert később tett ugyan engedményt, az azonban csak a rendkívüli hallgatói státusúakra vonatkozott.)[1032] A művelt polgári körökben viszont a leányok érettségihez juttatása lassan presztízskérdéssé vált. Valószínűleg ennek engedve hozott a miniszter olyan intézkedést, amely egyrészt segítette a készülőket, másrészt ezzel a leányiskolákba „terelte" őket. A felsőbb leányiskola 1901. évi állami tanterve ugyanis megkönnyítette a lányok számára a fiú-középiskolai különbözeti vizsga letételét. (Viszont még ebben a tantervben sem jelent meg külön a gimnáziumi osztály vagy tanfolyam.)

A lányok fiú-középiskolai oktatásának megszüntetése volt Jankovich Béla 1916-ban kiadott rendeletének egyik oka. A koedukációt mint lehetőséget a miniszter elvetette. A lányok számára külön iskolák működtetését tartotta helyesnek. Ezek közül egyedül a leánygimnázium adott érettségit. A hétéves felső leányiskolai tanulmányok fakultatív záróvizsgával végződtek, amely azonban csak felsőfokú akadémiai, például (kereskedelmi és színművészeti) képzésekre jogosított. A két iskolatípus alsó tagozata (I–IV. osztály) közös lett, ez egyrészt ismét a szelekcióra nyújtott alkalmat, másrészt a leánygimnáziumok tantervét közelítette a felső leányiskolákéhoz, s egyben távolította a fiúgimnáziumokétól.[1033]

Hosszas vitát követően, 1926-ban újabb, ekkor már parlamenti szabályozás született a leány-középiskolákról (1926: XXIV. tc.). Még a bizottsági tárgyaláson kikerült a javaslatból a leányok fiú-középiskolai magán vagy nyilvános tanulmányait tiltó passzus.[1034] Mivel az 1924. évi középiskolai törvény sem rendelkezett másként, a leányok továbbra is jelen voltak a fiú-középiskolákban. Már a klebelsbergi törvény nemzetgyűlési tárgyalásakor felmerült: nincs szükség külön leány-középiskolákra. Akkor Kéthly Anna szociáldemokrata politikus nézetével a kormánypárt képviselői s maga a miniszter sem azonosult.[1035] Hóman Bálint azonban már egységes középiskolai törvényt készített elő, amelyet 1934-ben fogadott el a parlament (1934: XI. tc.). A vitában ismét előkerült a koedukáció kérdése: két képviselő is az aktuális gyakorlat fennmaradását

szorgalmazta, vagyis hogy általánosságban különüljenek el a fiú- és a leánygimnáziumok, de ne tiltsák meg a lányok fiú-középiskolai tanulmányait. Velük ellentétben a javaslat felsőházi előadója elítélően nyilatkozott a „helyi", eseti koedukációval szemben is.[1036] A jogszabály és a nyomában született rendeletek minimális különbséget hagytak meg a lányoknak és a fiúknak szóló középiskola között, amelynek még a nevében (gimnázium) sem differenciáltak (3. §).[1037]

1. térkép: Leány-középiskolák Magyarországon 1927/28-ban[1038]

Miközben a VKM egyértelműen a leányiskolákba akarta beiskolázni a lányokat, az 1900-as évek második felében felerősödött a koedukációt követelők hangja. A nőmozgalom radikálisabb tagjai a *Feministák Egyesületé*be tömörültek. Fórumukként annak lapja, *A Nő és a Társadalom* szolgált, melyben sorra jelentek meg a koedukációt pártoló publikációk.[1039] Az 1916. évi rendeletet követően újra előkerült a közös nevelés kérdése.[1040] Ez azonban elvi támogatást még ekkor sem kapott, sem szakmai, sem szélesebb társadalmi körökben.[1041] A szükség azonban a gyakorlatban már a századfordulón megteremtette a koedukációt. A leánygimnáziumi hálózat kifejletlensége és a felsőbb leányiskolások érettségire felkészítésének, vizsgázásának nehézségei[1042] miatt a szülők egyre nagyobb számban íratták be fiú-középiskolákba a jobban tanuló leányaikat.[1043] A világháború teremtette új szociális-gazdasági helyzet a fiú-

középiskolai leánytanulók számának további növekedését eredményezte. Sőt, nyilvános státusban is megjelentek lányok.

Jankovich Béla miniszter ezért 1916-ban, a leány-középiskolákról szóló rendelet kiadását követően, mintegy annak kiegészítéseként, a helyzet rendezése mellett határozta el magát.[1044] Fenntartótól függetlenül szabályozni akarta minden fiú-középiskolában a leánytanulók felvételét és a bejárás módját. A koedukáció – tette hozzá indoklásában a miniszter – pedagógiai szempontból, a lányok és a fiúk eltérő testi és szellemi fejlődése miatt nem ajánlott. Az ideális – szerinte – a lányok természetükhöz igazított tantervek szerint működő iskolákban történő tanítása volt. Míg azonban ennek a lehetőségét nem tudják a fenntartók megteremteni, a lányok bizonyos feltételek – mint a megfelelő tanulmányi eredmény – mellett tanulhatnak a fiú-középiskolákban. Ezek a feltételek attól is függtek, hogy a településen milyen típusú középfokú és középiskolák működtek a lányok számára.[1045] A rendelettervezet a rendes tanulmányok folytatását kizárta, a bejárást azonban lehetővé tette a jó és jeles tanulmányi eredményű,[1046] kitűnő magaviseletű lányok számára, amennyiben az iskola biztosít külön termet és illemhelyet, s az osztályban tanulók (fiútanulók) száma 40 (!) alatt van. A lányok csak a rendes tárgyak óráit látogathatták volna a torna és a vallástan (!) kivételével. A tanárok nem lettek volna kötelesek foglalkozni velük. A fiúk tanulmányi eredményének és fegyelmének romlása esetén a bejárásra vonatkozó engedélyt az igazgató akár minden leánytanulótól megvonhatta volna. A miniszter úgy vélte, e korlátozással elérhető, hogy a leányok inkább a leány-középiskolákba jelentkezzenek. A fenntartóknak érdemes lesz ezért beruházni, új leány-középiskolákat megnyitni.

A tervezetet (175.000/1916. V. sz.) a miniszter 1917-ben vitára bocsátotta.[1047] A felekezeti főhatóságok véleményének beérkeztét követően az Országos Közoktatási Tanács foglalkozott az üggyel, s kisebb, nem lényegi módosításokat javasolt. 1918-ban a rendelettervezet újabb verzióját is vitára bocsátotta a miniszter. A rendelet végül nem született meg, az 1920-i évi állami középiskolai rendtartás szabályozta a leánytanulók helyzetét. Az bizonyos feltételek mellett a magántanulói tanulmányokat megengedte, a nyilvános státus odaítélését azonban megtiltotta.[1048]

1. kép: Magántanuló lányok a kiskunhalasi református gimnázium érettségiző osztályában (1917/18)[1049]

Klebelsberg Kuno külön törvényben foglalkozott a fiú- és a leány-középiskolákkal. A lányok részére továbbra is fenntartotta a külön intézményeket, speciális tantervvel. 1934-ben a középiskolai törvény a tartalmi egységesítéssel elméletileg megvalósította a koedukációt, a koedukáció gyakorlatát azonban a VKM továbbra is ellenezte, s igyekezett kordában tartani. Az együttes nevelés évtizedek óta létező rendszerét szigorította. 1936-ban született rendeletei szerint a lányok továbbra is csak *„igen kivételes körülmények között”* és *„csak mint magántanulók”* tanulhatnak fiú-középiskolában, ha 1. arányuk az adott osztályban a jelentkező fiúk 10%-a[1050] alatt marad, 2. tanulmányi eredményük jó vagy jeles. Ahol polgári leányiskola van, ott is beiratkozhatnak a lányok magántanulóként a fiúgimnázium I–IV. osztályába, szintén legalább jó tanulmányi eredmény esetén. A magántanulói bejárás feltételei változatlanok maradtak.[1051]

A rendtartások előírásai

Az alábbiakban a rendtartásokon keresztül azt vizsgáljuk meg, hogyan szabályozták a fenntartó főhatóságok a leánytanulók fiú-középiskolai tanulmányát.[1052] A rendtartások vonatkozó részeit a Függelék 1. és 2. táblázatában gyűjtöttük össze. A korszakhatárokat az állami szabályozási dokumentumok kiadásának idejéhez igazítottuk.

A rendtartások között a legliberálisabb kétségkívül a református volt. A Dunamelléki Egyházkerület 1899-ben[1053] és 1911-ben megjelent szabályozása

még nem tért ki a leánytanulók kérdésére,[1054] ahogy az 1910-ben kiadott immár központi, azaz országos református rendtartás sem.[1055] Az 1927-ben megjelent azonban már megtette ezt.[1056] A 136. § kimondta: ahol nincs leány-középiskola, ott a lányok akár nyilvános tanulókul is felvehetők. Utóbbi feltétele az általános jeles tanulmányi eredmény,[1057] és az, hogy a fiútanulók száma ne haladja meg a törvényben előírt maximumot. Az eredmények romlása a nyilvános tanulói státus elvesztését vonta maga után. Amennyiben a leánytanulók – bármilyen volt is a hivatalos státusuk – bejárnak tanórára, a fenntartó köteles női felügyelőről, külön illemhelyről és óraközi tartózkodási helyről gondoskodni. Az órák látogatására az igazgatónak, vagy ha hosszabb időre szól, a tanári karnak kellett engedélyt adnia.[1058] A Konvent a leány-középiskolákban dolgozó tanároktól elvárta (76. §), hogy legyenek tekintettel a női természetre, a lányok sajátos fiziológiai, valamint lelki és szellemi adottságaira. A különbségek miatt eltérő tananyagbeosztást és módszereket írt elő.[1059] Ezt a kitételt azonban – ahogy az 1939-es rendtartás sem – nem érvényesítette a lányokat is oktató fiú-középiskolákban.[1060] 1928-ban a Konvent módosította az 1927-es rendtartást. Megengedte, hogy nemcsak jeles, hanem püspöki engedéllyel kivételesen az általános jó tanulmányi eredményű leányokat is felvegyék nyilvános tanulóknak. (Több iskola ugyanis egyházi szempontra és szociális okokra hivatkozva nem tartotta be a Konvent korábbi rendelkezését.)[1061]

Az 1939-ben kiadott új konventi rendtartás több ponton módosította az előzőt. A lányok fiú-középiskolai nyilvános tanulmányait megszüntette, magántanulmányaikat pedig püspöki engedélyhez kötötte (11. §). Erre csak abban az esetben nyílhatott mód, ha az iskola székhelyén vagy a tanuló lakhelyén nem volt leánygimnázium. A lányok általános elégséges tanulmányi eredmény[1062] vagy jeles magaviselet esetén a püspöktől kérvényezhették a rendszeres bejárás engedélyezését.[1063] Ha a településen volt protestáns polgári iskola, akkor csak az V–VIII. osztály óráinak látogatását lehetett engedélyezni. Más fenntartású polgári iskola esetén az alsó osztályokba bejárást nyerhettek a református és az evangélikus lányok. Az engedély egy évre szólt. Ahol polgári leányiskola volt, ott nem lehetett bejárást kérni az I–IV. osztályba.

A bejárásra vonatkozó engedélyt a püspök az igazgató előterjesztésére, a tantestület támogatása esetén akkor adhatta meg, ha az iskola megfelelt az alábbi feltételeknek:

1. a beiratkozott fiútanulók száma nem éri el a törvényben meghatározott maximumot,
2. külön pad van a tantermekben a leánytanulók számára,
3. a szünetekben külön helyiségben tartózkodhatnak,
4. saját illemhelyük van külön bejárattal,
5. a tanítási időre az iskola a lányok szüleinek költségére felügyelőnőt alkalmaz.

A bejáró leánytanulók száma nem érhette el az iskolába beiratkozott fiúk létszámának 30%-át. Az osztályba a tanár vezetésével mentek, s vele együtt hagyták el a helyiséget. A leánytanulókat mindazok a szabályok kötötték, amelyek a többi tanulót. Visszafogottan kellett öltözködniük, mulasztásaikat vezették, az órai munkában részt kellett venniük. Rendkívüli tárgyakat is felvehettek, ha azok délelőtt voltak. Szerepelhettek az iskolai ünnepélyeken és a tornabemutatókon is, de a tanulmányi kirándulásokra nem mehettek el.[1064]

Már két év múlva újabb középiskolai rendtartást adott ki az Egyetemes Konvent, amely az előzőtől csak néhány pontban különbözött:

a) a testgyakorlás mellett az egészségtan órákra sem járhattak be a magántanuló lányok,
b) a tanulmányi kirándulásról viszont nem zárták ki őket,
c) az iskola felvehetett református vagy evangélikus leány magántanulót akkor is, ha volt helyben evangélikus polgári leányiskola.[1065]

Ha a fenntartókat az engedékenység mértékét tekintve sorrendbe állítjuk, a második helyet az evangélikus egyház foglalja el. Annak már 1905-ben megjelent rendtartása foglalkozott a kérdéssel. Ez a leányoknak csak magántanulói státust engedélyezett, a bejárást pedig még ideiglenes jelleggel is megtiltotta (38. §).[1066] Az újabb, 1927-ben kiadott szabályozás nem járult hozzá ahhoz, hogy a lányokat nyilvános tanulókul felvegyék a fiú-középiskolákba. (Mint láthattuk, ez ugyanekkor a református iskolákban lehetséges volt.) A magántanulói jogviszony feltételeit pedig az alábbiak szerint szabályozta (9. §):

a) a lányok tanulhatnak az I–VIII. osztályban, ha a településen nincs állami, községi, evangélikus és református polgári leányiskola vagy leány-középiskola,
b) az V–VIII. osztályban, ha ugyanezen fenntartásban csak polgári leányiskola van,

c) ha egy lány az I–IV. osztályt fiú-középiskolában végezte, de onnan elköltözött, az *a)* és *b)* feltételek rá nem vonatkoztak, lehetett magántanuló az új lakhelyén is.[1067]

A leány magántanulóknak a tantestület javaslatára a fenntartó megengedhette, hogy a testgyakorlás kivételével valamennyi rendes tantárgyi órára bejárjanak. (Ezt a jogot – bármely jellegű iskoláról legyen is szó – kizárólag a fiú-középiskolák leány magántanulói élvezték, más magántanulók nem.) A bejárás feltételei ugyanazok voltak, mint a református iskolákban (lásd 1., 3–5. pont).[1068]

Az 1942. évi evangélikus rendtartás ismét csak magántanulói státust tett lehetővé a fiúgimnáziumok leánytanulóinak. A kérelmet az igazgatóhoz kellett benyújtani, az engedélyt a tanári kar véleménye alapján az illetékes egyházi főhatóság adhatta meg (9. §). (Ugyanez volt a szolgálati út ekkor a református iskolákban is.) A feltétele: nincs a településen leánygimnázium, vagy ha van, nem veszi fel az evangélikus tanulókat. A tanuló kérelmébe a bejárási igényét is belefoglalhatta. Ennek a feltétele az általános minimum jó tanulmányi eredmény és a kifogástalan magaviselet volt,[1069] valamint a fenti 1–5. pontba foglalt körülmények biztosítása. A lányok az osztály létszámának maximum 30%-át tehették ki. Az iskolai ünnepélyeken szerepelhettek, a kirándulásokon a felügyelőnő kíséretében részt vehettek. A rendkívüli tárgyak óráit nem látogathatták. Ha működött helyben polgári leányiskola is, a bejárást az első négy osztályba csak különösen indokolt esetben engedélyezték.[1070]

Az állam a protestáns egyházaknál szigorúbban járt el a kérdésben. A saját fiú-középiskoláiban mindvégig csak a magántanulói státust engedélyezte a lányoknak. Ők ugyanúgy és ugyanazon feltételek mellett jelentkezhettek az év végi magánvizsgákra, mint a fiúk. Az 1905-ben összeállított szabálygyűjtemény nem szólt a bejárás lehetőségéről.[1071] Az 1920. és az 1926. évi állami középiskolai rendtartás kizárta a lányok nyilvános tanulásának a lehetőségét (9. §). A magántanulmányok folytatásának feltétele utóbbi esetében:

a) I–VIII. osztályos lányok esetén, hogy a településen se polgári leányiskola, se leánygimnázium nincs,
b) V–VIII. osztályosok esetén, hogy polgári leányiskola nincs,
c) ha egy lány az I–IV. osztályt fiú-középiskolában végezte, de onnan elköltözött, az *a)* és *b)* feltételek rá nem vonatkoztak.

Látható, hogy az államot nem foglalkoztatta a fenntartó személye. Ennek a felekezetek szempontjából a vallásos nevelés biztosítása miatt volt jelentősége. Az állami iskolákban bejárni 1913-tól csak néhány természettudományi órára (természetrajz, kémia, fizika) lehetett tankerületi főigazgatói engedéllyel. Ebben az esetben a leánytanulók megfelelő ellenőrzését (feltehetőleg felügyelőnő biztosítását) az állam is elvárta az iskola vezetésétől.[1072]

A hómani középiskolai törvényt követő állami rendtartás (1938) továbbra is csak a magántanulói státust engedélyezte, azt is csak abban az esetben, ha az iskola székhelyén vagy a tanuló lakhelyén nem működött leánygimnázium (11. §). A bejárásra a lány a testgyakorlás kivételével az összes rendes tárgyra kérhetett engedélyt[1073] az illetékes tankerületi főigazgatótól, ha az általános tanulmányi eredménye jó és a magatartása kifogástalan volt. Az engedélyt is ugyanő vonhatta vissza. A tanári kar hozzájárulására továbbra is szükség volt. Az iskoláknak az 1–5. körülményt biztosítaniuk kellett. Fontos különbség, hogy az állami iskolákban a bejáró leánytanulók száma az adott osztályba beiratkozott fiútanulók számának csak 10%-a lehetett.[1074] A lányok tanórán kívüli tevékenységét a miniszter korlátozta: az iskolai ünnepélyeken és a tornavizsgálatokon nem szerepelhettek, a tanulmányi és egyéb kirándulásokon nem vehettek részt, a rendkívüli tárgyakat nem vehették fel.[1075]

Az állami rendtartást vette alapul az 1939-ben megjelent katolikus szabályzat. Ezért csak a különbségeket emeljük ki: 1. Az engedélyt a magántanulói státushoz a szerzetesrendi gimnáziumoknál a rendfőnök, az egyházmegyei gimnáziumoknál az egyházmegyei főhatóság adhatta meg, 2. bejárásra ugyanők nyújthattak lehetőséget, de csak a „demonstratív", azaz a kísérleteket is tananyagba foglaló természettudományi tárgyak esetén.[1076]

A református gyakorlat

A református egyháznak 1913-ig csak felsőbb leányiskolája működött (Budapesten, Debrecenben, Kiskunhalason, Miskolcon és Szatmárnémetiben), mígnem 1913/14-ben megnyílt az ország első református leánygimnáziumi osztálya Debrecenben.[1077] Az intézményhálózat gyérsége és az egyenlőtlen területi eloszlás volt az oka annak, hogy pont a református (és – hozzátehetjük, bár nem foglalkozunk vele – az evangélikus) fiú-középiskolákban terjedt el a koedukáció.

A leányok jelenléte 1910 körül lett rendszeres a református gimnáziumokban. A nyilvános nevelés gyakorlata – a miniszteri nehezményezés ellenére – különösen az Erdélyi Egyházkerületben terjedt el. A lányok a tanárral együtt mentek az órákra és a szünetekben szeparálták őket. Az engedélyt a miniszter a rendelkezése és közvetlen vezetése alatt álló gimnáziumoknak nem adta meg, s úgy vélte, ez nem olyan kérdés, amelyről az autonómiára hivatkozva a felekezeti főhatóságok dönthetnek. Kenessey Béla püspöknek többfordulós levelezés során végül 1915-ben sikerült elérnie, hogy – igaz, kizárólag a VKM engedélyével és kivételes esetben – a lányok nyilvános tanulmányaihoz megkapja az állami hozzájárulást. A korábban e minőségben felvett lányok magántanulók maradhattak. (A miniszter már 1913-ban tett engedményeket, amikor hozzájárult a leány magántanulók „demonstratív" órákon való részvételéhez.) Az erdélyi gimnáziumok a kedvező tapasztalatokra, a társadalmi szükségletre, az egyházi nevelés céljára vagy a lányok lakóhelyükön történő nevelése, illetve a rendes tanulás előnyeire hivatkozva egyetlen kivétellel mind támogatták a nyilvános tanulói státus elérését. A nagyenyedi tantestület szerint, ha a kísérletező órák látogatása megengedhető, és fegyelmi problémák nem merültek fel, akkor más órákról indokolatlan kizárni a lányokat. Hozzátesszük: az iskolák csak a kiváló szorgalmú, magaviseletű, jó tanuló, azaz a problémamentes lányokat voltak hajlandóak felvenni. A sepsiszentgyörgyi kollégium az elutasítást a két nem eltérő és ezért elkülönülő oktatásának a hagyományával, a nemek eltérő fejlődési ütemével, természetével, szükségleteivel indokolta. Szerinte a vérmérsékletbeli és érdeklődésbeli különbségek differenciált pedagógiai módszereket és *„lelki berendezkedést"* kíván a tanártól. Az együttes oktatás ezért sem a fiúk, sem a lányok számára nem előnyös, zsúfoltságot, a gimnáziumi oktatás nívójának süllyedését fogja eredményezni – intett.[1078] A püspök a lányok középiskolai tanulmányainak rendezése érdekében felsőbb leány-nevelőintézet alapítását tervezte Kolozsvárott, erre azonban halála miatt nem került sor.[1079] A Dunamelléki Egyházkerületben, később a tiszántúliban a püspökök szintén engedélyezték a leányok nyilvános tanulmányait (vö. 1. táblázat). A miniszter az ő eljárásuk felett szemet hunyt.[1080]

1. táblázat: Leánytanulók száma a református gimnáziumokban (1912/13–1915/16)[1081]

Gimnázium (település)	1912/13*		1913/14*		1914/15**		1915/16**	
	Nyilvános leány-tanuló	Magán leány-tanuló	Nyilvános leány-tanuló	Magán leány-tanuló	Nyilvános leány-tanuló	Magán leány-tanuló	Nyilvános leány-tanuló	Magán leány-tanuló

Budapest	–	1	–	–	–	–	n. a.	1
Gyönk	–	5	–	4	–	8	n. a.	11
Kecskemét	3	–	4	1	–	4	n. a.	3
Kiskunhalas	–	–	–	1	–	5	n. a.	10
Kunszentmiklós	9	2	19	3	19	3	n. a.	2
Nagykőrös	6	–	7	–	7	–	n. a.	–
Csurgó	–	8	–	7	–	7	n. a.	5
Pápa	–	2	–	3	–	8	n. a.	7
Miskolc	–	1	–	6	–	9	n. a.	18
Rimaszombat	–	3	–	–	–	8	n. a.	–
Sárospatak	–	3	–	5	–	8	n. a.	11
Békés	–	1	–	–	–	1	n. a.	1
Debrecen	–	12	–	15	8	3	n. a.	3
Hajdúböszörmény	–	–	–	1	3	2	n. a.	5
Hajdúnánás	–	3	–	5	2	2	n. a.	3
Hódmezővásárhely	–	14	–	18	–	13	n. a.	16
Karcag	–	4	–	4	–	3	n. a.	7
Kisújszállás	–	4	–	6	3	4	n. a.	4
Máramarossziget	–	15	–	17	5	17	n. a.	18
Mezőtúr	–	1	1	1	3	–	n. a.	1
Szatmárnémeti	–	–	–	8	2	9	n. a.	14
Kolozsvár	–	6	6	1	8	2	n. a.	2
Marosvásárhely	–	4	6	10	10	4	n. a.	19
Nagyenyed	3	4	5	4	9	8	n. a.	9
Sepsiszentgyörgy	–	3	–	3	–	3	n. a.	4
Szászváros	3	–	5	1	4	2	n. a.	6
Székelyudvarhely	1	3	3	–	6	4	n. a.	12
Zilah	5	1	9	2	18	8	n. a.	13
Összesen***	30 (0,3%)	100 (1%)	65 (0,7%)	126 (1,3%)	107 (1,2%)	145 (30,5%)	132 (1,4%)	205 (25,8%)

Megjegyzés: (1) * vizsgára állott
** vizsgát tett
(2) *** Zárójelben a lányok aránya az összes nyilvános, illetve az összes magántanuló között.

A gimnáziumi lánytanulók számának folyamatos növekedése miatt 1914-ben az Egyetemes Konvent is foglalkozott az együttnevelés kérdésével. A szakelőadó hangsúlyozta: az iskolák tapasztalatai egyértelműen kedvezőek. A koedukáció mindkét nem magaviseletére, erkölcsi fejlődésére nézve kedvező, a jól tanuló lányok jelenléte pedig a fiúk tanulmányi eredményére is pozitívan hat. Ezért „*érthetetlen*”-nek tartotta a miniszter határozott ellenzését.[1082]

A következő években a lányok száma tovább emelkedett a fiú-középiskolákban. A háború következtében a nők előtt kitágult a munkalehetőségek köre: immár szellemi munkakörökben is egyre többen tudtak elhelyezkedni közülük. A férfiak elhúzódó katonáskodása vagy halála miatt a nőknek egyre nagyobb számban kellett gondoskodniuk önmaguk vagy családjuk eltartásáról. Ezért a Konvent jelentést kért az egyházkerületektől az egységes irányelvek kidolgozása érdekében: nyilatkozniuk kellett arról, miképpen valósítható meg a lányok fiú-középiskolai tanulása. Átmeneti intézkedésen gondolkodott, míg nem nyílnak „*megfelelő számban*” (kerületenként legfeljebb egy) református leánygimnáziumok. Más lehetőséget ugyanis nem látott, szerinte ez terheli meg anyagilag legkevésbé a családokat.[1083] Hozzátette: magasabb egyházi, illetve nemzeti szempontból sem lehet elzárkózni a szülők kérésének teljesítése elől.[1084] Egységes szabályok ugyanis ekkor még nem, vagy csak kerületi szinten voltak. Volt, ahol „*felügyelőnő*” vigyázott a lányokra, kísérte őket az órákra, vigyázott rájuk a szünetekben és a lyukasórákban. Testgyakorlásra a lányok általában nem jártak. A zilahi gimnázium kivétel volt, ott (1913/14-ben) külön tornatanárnőt alkalmaztak.[1085]

A kért véleményt a következő konventi ülésre négy egyházkerület küldte be. Ezekből kiderült: mindegyik engedélyezte nemcsak a magántanulók bejárását, hanem a nyilvános tanulói státus elnyerését is. A rendtartásokban szereplő, fentebb már ismertetett feltételeket ekkor már alkalmazták.[1086] A Konvent a javaslatok alapján engedélyezte a gyakorlat fenntartását. A bejárási feltételek betartására utasította a fenntartókat, és a nyilvános jelleget – a miniszter véleményére is tekintettel – az általános jeles osztályzathoz kötötte, ami szigorítást jelentett.[1087]

A konventi határozat teljesítéséről nincsenek pontos adataink. A termekben valószínűleg elkülönítették a lányokat, volt külön szobájuk, de nem feltétlenül alkalmaztak felügyelőnőt, hanem a lányok inkább a tanárok kíséretében

közlekedtek.[1088] A hajdúböszörményi gimnáziumba például 1915/16-ban vették fel az első leánytanulókat. Ők 1918-ban érettségiztek. Külön ültek a tantermekben, a szünetekben a leányszobában tartózkodtak, tanár kísérte őket az órákra. 1937/38-ig az iskola 314 tanulója közül 28 volt leány (8,9%).[1089] 1928-ban a tiszántúli középiskolai felügyelő értékelése szerint *„általában betartják a feltételeket”*, azonban Karcagon és Békésen még mindig nem alkalmaznak felügyelőnőt, részint mert alacsony a leányok száma, részint mert mentesíteni akarják a tehertől a szülőket.[1090] 1931/32-ben már minden érintett középiskolában volt külön leányszoba és felügyelőnő.[1091] A Tiszántúlon ekkoriban az lehetett a gyakorlat, hogy a jeles tanulókat felvették nyilvános státusba, a rosszabbakat pedig csak magántanulónak.[1092] Marosvásárhelyt és Kolozsvárott a református gimnáziumok annak ellenére felvettek lányokat is magántanulónak (1917), hogy ezeken a településeken működött leánygimnázium is.[1093]

Jankovich Béla miniszter – ahogy már említettük – 1916-ban határozta el az együttes oktatás szabályainak lefektetését. Rendezvénytervezetéhez 1917-ben kérte a felekezeti főhatóságok véleményét. Ezzel a határidő szűkössége miatt a Konvent nem foglalkozott.[1094] Fenntartotta a saját, 1916/203. sz. határozatát. Annak ellenére, hogy ez engedélyezte a nyilvános tanulói státust, a konventi kimutatásokból hosszú évekre eltűnt ez a kategória. (Az említett rendeletváltozat 1918-as újabb módosítása, ahogy az 1920-as állami rendtartás is megtiltotta ezt.[1095]) Az 1927-es új konventi rendtartás is megengedte a nyilvános tanulmányok folytatását. A statisztikákban ezt követően kerültek ismét feltüntetésre a rendes leánytanulók. Az újabb említés (1928/29) 103 főről szól (lásd 2. táblázat). 1929/30-ban a legtöbb nyilvános leánytanuló Nagykőrösön (23) és Kunszentmiklóson (20) tanult.[1096] Magas volt a számuk Szeghalmon is (1930/31-ben 22 fő, 1931/32-ben 32 fő),[1097] valamint több tiszántúli iskolában.[1098] Az 1930-as évek közepén egyes fiúgimnáziumokban (Gyönkön, Nagykőrösön, Kunszentmiklóson) a beiratkozott nyilvános tanulóknak már kb. 20%-a volt leány.[1099] A csak alsó tagozattal rendelkező gyönki gimnázium hosszú évek óta a túlélésért harcolt, minden tanulóra szüksége volt, érthető, hogy beengedte a lányokat a falai közé.[1100] A tanulói létszám növelése jelent meg érvként 1941-ben a hajdúböszörményi és a nagykőrösi gimnázium esetében is.[1101] Az 1930-as években már csak azokban a református gimnáziumokban (Budapesten, Debrecenben, Kecskeméten, Miskolcon) nem volt leánytanuló, amelyek székhelyén református leánygimnázium is működött. (Hódmezővásárhelyen a leánygimnázium kiépüléséig a fiúgimnáziumba jártak

lányok.)[1102] A tiltás ellenére olyan gimnáziumok alsó osztályaiba is jártak nyilvános leánytanulók, ahol volt más fenntartású leány-középiskola.[1103]

2. táblázat: A tanév végén vizsgálatot tett leánytanulók száma és aránya a református fiú-középiskolákban (1916/17–1942/43)[1104]

Tanév	Nyilvános leánytanulók		Magán leánytanulók	
	száma	aránya	száma	arány
1916/17	80	0,8%	361	35,3%
1917/18	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
1918/19	n. a.	n. a.	292	43,6%
1919/20	n. a.	n. a.	315	32,1%
1920/21	n. a.	n. a.	311	34,3%
1921/22	n. a.	n. a.	261	33,7%
1922/23	n. a.	n. a.	248	34,2%
1923/24	n. a.	n. a.	231	35,8%
1924/25	n. a.	n. a.	226	38,6%
1925/26	n. a.	n. a.	210	41,5%
1926/27	n. a.	n. a.	193	46,4%
1927/28	n. a.	n. a.	203	45,9%
1928/30	103*	1,7%	195	49,9%
1930/31	98*	1,6%	200	50,3%
1931/32	126*	1,9%	224	51,7%
1932/33	209*	3,1%	211	51,6%
1933/34	248*	3,7%	217	53,6%
1934/35	327*	4,7%	192	45,0%
1935/36	328*	4,6%	244	47,2%
1936/37	316*	4,3%	274	49,5%
1937/38	244	3,3%	319 ebből bejáró: 179	52,5%
1938/39	175	2,4%	373 ebből bejáró: 281	60,3%

Tanév	Nyilvános leánytanulók		Magán leánytanulók	
	száma	aránya	száma	arány
1939/40	111	1,6%	397 ebből bejáró: 299	62,9%
1940/41**	123	1,3%	454 ebből bejáró: 357	53,9%
1941/42**	74	0,75%	520	49,6%
1942/43**	96	0,9%	640	53,7%

Megjegyzés: * felvett tanuló,
** a visszakerült középiskolák adataival együtt.

A leány magántanulók száma a világháborút követően csökkenni kezdett, de kevésbé, mint a fiú magántanulóké. Az összes magántanulónak kb. az egyharmadát tették ki a lányok, sőt, ez az arány végül elérte az 50%-ot. Különösen Hódmezővásárhelyt, Hajdúnánáson és az államsegély nélkül működő Szeghalmon volt magas a számuk. A Dunamelléken Gyönkön, a Tiszántúlon Sárospatakon, a Dunántúlon Csurgón tanultak leginkább lányok.

A lányok számára az 1920-as évek második felében több fenntartó (hajdúnánási, kunszentmiklósi, mezőtúri, sárospataki, szeghalmi fiú-középiskola) már testgyakorlás órát is biztosított,[1105] ez 1940-ben – rendkívüli tárgyként – kötelező lett az összes bejáró leány magántanuló számára.[1106] Érdekes, hogy a bejáró magántanulókat egyes intézmények rendes, mások magántanulóként kezelték. Utóbbi iskolák annak ellenére, hogy évközben is értékeltek, a tanév végén előírták a magánvizsga letételét.[1107] A Tiszántúli Egyházkerület középiskolai felügyelője 1931-ben egységes eljárást sürgetett: a bejáró leánytanulókat feleltessék, írjanak írásbeli dolgozatokat, előrehaladásukról tájékoztassák a szülőket.[1108]

Hajdúnánás egyetlen magasabb fokú iskolája a református (reál)gimnázium volt, ezért ide igen korán és egyre nagyobb számban vettek fel lányokat. Az államsegély megvonását követően (1933) az iskolának anyagi okokból a korábbiaknál is nagyobb szüksége lett a lánytanulókra. Az intézmény 1934-ben a bejáró leányok számára (nyilvános vagy magántanulók) három helyiségből álló leányotthont alakított ki külön bejárattal, kertrésszel. A tanulószobában minden lánynak saját helye volt. Felügyelőnő vigyázott rájuk, s a fiúk tornaórája alatt kézimunka foglalkozást tartott nekik. A lányok testnevelésórája délután volt. Idegen nyelvi (német, francia) társalgási órákon, zongoraórán, valamint szabás-

varrás oktatáson is részt vehettek. Tevőleges tagjai lehettek az önképzőkörnek, az tehát közös volt. Működött viszont külön leány-cserkészcsapat. A tanítási órákra a melléklépcsőn, a tanárok kíséretében jutottak el. Öltözködésüket (hétköznapi és ünnepi viseletüket) egységesítették. A lányok és a fiúk nevelésében az iskola igyekezett különbséget tenni. Előbbieket szelídségre, egyszerűségre, takarékosságra, fokozottabb vallásosságra, az egyházhoz ragaszkodásra nevelte, s fel akarta készíteni őket a sajátos női szerepekre, mint az anyaság és a háztartás vezetése.[1109] A kiskunhalasi fiú-középiskolában külön Soli Deo Gloria kollégium jött létre a bejáró leánytanulók számára, s az önképzőkörben is kaptak szereplési lehetőséget.[1110]

2. térkép: Protestáns középiskolák (1937/38)[1111]

A trianoni Magyarországon eleinte három, majd négy, végül öt református leány-középiskola működött (Debrecenben 1913-tól, Miskolcon 1916-tól, Budapesten 1920-tól; lásd 2. térkép). A református egyház így behozta a felekezetek közötti lemaradását. Kecskeméten 1924/25-től középiskolai előkészítő tanfolyamot működtettek lányok számára. Ez 1927/28-ban önállósodott és leánylíceummá alakult.[1112] Államsegélyt azonban nem kapott – ahogy egyetlen újonnan alakult református középiskola sem a korban.[1113]

1930/31-ben a hódmezővásárhelyi református egyházközség nyitott leánylíceumot.[1114] Láthattuk, ugyanitt a fiúiskolában állandóan magas volt a leány magántanulók száma. Valószínűleg összefügg az új alapításokkal, hogy a Konvent 1931-ben arra biztatta a fiú-középiskolák igazgatóit, hogy a jelentkező lányokat irányítsák át a lány-középiskolákba.[1115] 1933-ban pedig a középiskolai törvényjavaslat kapcsán a püspöki és az igazgatói véleményekre alapozva kijelentette, hogy nem támogatja a fiú- és a leány-középiskolák tantervének tervezett egységesítését.[1116] Tette ezt annak ellenére, hogy – ahogy a 2. táblázat is mutatja – az 1930-as években megugrott a nyilvános leánytanulók száma a református középiskolákban.

A leányok nyilvános tanulmányait illetően megosztott volt a társadalom, s – ahogy a békési reálgimnázium esete mutatja – még egy intézményen belül is kialakultak viták. Itt 1933-ban püspöki hozzájárulással elégséges tanulmányi eredményű lányokat is felvettek nyilvános tanulónak. A tanári kar ezért panaszt tett a kezdeményező igazgatótanácsi elnök ellen: ha megkérdezi – vetette a szemére, elégséges tanulók felvételét nem javasolta volna. A Konvent megerősítette a püspöki rendelkezést, viszont általánosságban nem járult hozzá az elégséges tanulók felvételéhez.[1117] Több olyan iskola lehetett, amely a határozatot nem vette figyelembe. A kunszentmiklósi gimnáziumba például elégséges tanulmányi eredménnyel is felvettek lányokat nyilvános tanulónak. Erre az iskola az anyagi helyzetére tekintettel és a többi kerület hasonló eljárása miatt a püspöktől kapott engedélyt.[1118]

Egyetlen intézmény, a pápai gimnázium esetében találkoztunk a lánytanulói létszám korlátozásának szándékával. 1933-ban a tantestület javaslatára a dunántúli kerületi közgyűlés úgy döntött, hogy nyilvános tanulónak csak a helyben vagy a helyben közeli rokonnál lakó lányokat veszi fel. 1935-ben a közgyűlés kimondta a pápai polgári leányiskola leánygimnáziummá történő átszervezésének szükségességét. A polgári elnéptelenedése mellett a fő indok a fiúgimnázium leánytanulóktól való mentesítése volt.[1119] A lányok részéről az érettségi iránt megnyilvánuló növekvő érdeklődés kielégítésére[1120] tehát utolsóként ez a kerület is elhatározta leánygimnázium megszervezését, amire azonban végül nem került sor.

Új helyzetet teremtett az 1934. évi középiskolai törvény (3. §), amely megtiltotta a lányok fiú-középiskolai nyilvános tanulmányait.[1121] A törvény rendelkezésének a felekezeti fenntartóknak is eleget kellett tenniük. A következő években ezért a református fiúgimnáziumokban már csak a korábban felvételt nyert leánytanulók maradhattak nyilvános státusban, ami a számuk

folyamatos csökkenését eredményezte. Egyetlen kivétel az 1940/41-es tanév, aminek oka feltehetőleg a terület-visszacsatolásokban kereshető. Párhuzamosan ismét emelkedni kezdett a leány magántanulók száma, s azon belül a bejárók aránya. A felvétel és a bejárás föltételeiről a VKM és a felekezeti főhatóságok között hosszabb vita bontakozott ki.[1122] Hóman Bálint a bejárást jó bizonyítványhoz kötötte volna, s el akarta érni, hogy a leánytanulók száma a fiútanulókénak csak 10%-a lehessen, illetve a leányokat az alsó osztályokból kizárta volna, ha a gimnázium székhelyén polgári leányiskola működik. Református részről igyekeztek lazítani a föltételeken, eleinte eredménytelenül. 1937-ben a miniszter végül beleegyezett: ha a tanulók létszáma alacsony és a gimnázium székhelyén nincs leány-középiskola, a valóban beiratkozott fiútanulók 30%-át is elérhette a bejáró lányok aránya.[1123] Az engedménnyel nem volt minden iskola elégedett. A hajdúnánási gimnázium (lásd 2. kép) arra hivatkozva, hogy nincs helyben leány-középiskola, az elégséges eredményű leányok bejárásának lehetővé tételét kérelmezte.[1124] Az 1937-ben kiadott református középiskolai rendtartásban ez a kérés teljesült! Ahogy láthattuk, az 1941-es rendtartás további engedményeket tett. A miniszter nehezményezte a reformátusok államitól eltérő szabályozását, 1943-ban udvariasan annak megváltoztatását kérte, a Konvent azonban elzárkózott a kérés teljesítése elől.[1125]

Ravasz László püspök még 1939-ben javasolta a bejárás feltételeinek szigorítását a református polgári leányiskolák erősítése érdekében. A javaslat a kiskunhalasi (lásd 1. kép) és a hajdúböszörményi református gimnáziumot érintette. Míg a konventi elnökség helyt adott a kérésnek, addig a Konvent a gimnáziumok benépesülésére tekintettel először (1940-ben) elodázta a döntést, majd a gimnáziumok igazgatóinak megkérdezését követően elutasította az indítványt. Az előző mellett tanulmányi okok (különbözeti vizsga latinból), a vallásos nevelés szempontjai és a szülők iskolatípus-választási szabadsága merült fel érvként. A hadúböszörményi igazgató pedig arra hivatkozott, a körülmények biztosítása (konkrétan a felügyelőnő fizetése) csak nagyobb létszám mellett megoldható. A sárospataki, a nagykőrösi és a szeghalmi igazgató nem szigorítani akart a felvételen, hanem éppen ellenkezőleg, egyes korlátozások megszüntetését kívánta.[1126]

A fiú-középiskolákban tehát a lányok száma az 1930-as évek végéig (1937/38) folyamatosan növekedett, annak ellenére, hogy a miniszter a koedukációt – amennyire tudta – igyekezett kordában tartani.[1127] Ezt követően némi ingadozás figyelhető meg. Ebben a helyzetben a kecskeméti egyházközség a

leánygimnáziumának leépítését határozta el. 1938/39-től fokozatosan megszüntették a felsőbb osztályokat.[1128] Az ok valószínűleg az alacsony tanulói létszámban kereshető. Erre enged következtetni, hogy a dunamelléki egyházkerületi közgyűlés már az 1920-as évek végén felhívta a kerületi fiú-középiskolák igazgatóit, hogy a leányokat ne vegyék fel, hanem inkább a kecskeméti és a budapesti leánylíceumba irányítsák őket, amelyek internátussal is rendelkeztek. A leány-középiskolák – tette hozzá, egyébként is megfelelőbbek a lányok számára.[1129]

4. kép: Érettségiző osztály a hajdúnánási református gimnáziumban (1941/42)[1130]

Összegzés

A koedukáció a református középiskolákban a 20. század első felében elterjedt jelenséggé vált. Ennek oka az volt, hogy az egyház ugyan egyre több leány-középiskolával rendelkezett, azok azonban az erősödő társadalmi igényeket nem tudták kielégíteni. A református fiú-középiskolák többségükben olyan településen működtek, ahol nemcsak református vagy protestáns, de más fenntartású leány-középiskola sem volt. Az iskolák vezetői, fenntartói a leányok felvételének kérdését pragmatikusan kezelték: anyagi előnyöket láttak benne. Elsősorban ezért engedtek a társadalom felsőbb körei kérésének. A fenntartók és

a felekezeti főhatóságok a lányok vallásos nevelésének fontosságára hivatkozva adtak helyt a kéréseknek. Az 1934-es középiskolai törvény megszületéséig a miniszteri tiltás ellenére is engedélyezték a fiú-középiskolai nyilvános tanulmányokat. Ha a tantestületekben alakultak is ki viták a koedukációról, ezek – a pápai eset kivételével – nem kerültek a kerületi közgyűlések vagy a Konvent nyilvánossága elé.

Források

Levéltári források

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL) A/1-b. 192. doboz 878/1917.
Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (ZSL) 2a/60. 1922. évi konvent.
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) K 721 3. 2/d. 1903.; K 721 3. 2/c. 1902.

Jegyzőkönyvek

DMREK jkv. 1929. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1929. évi május hó 28-án tartott rendkívüli közgyűlésének továbbá 1929. évi november hó 23-án és következő napjain tartott rendes közgyűlésének és 1929. évi bírósági üléseinek jegyzőkönyve.* Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 1929.

DTREK jkv. 1933. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1933. évi szeptember hó 24–25. napjain – Veszprém városában tartott – rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadta: VARGHA Kálmán. Pápa, 1933.

DTREK jkv. 1935. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1935. évi szeptember hó 22–23. napján Pápa városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadta: GYŐRY Elemér. Pápa, 1935.

EK jkv. 1914. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1914. évi május hó 13–15. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1914.

EK jkv. 1915. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1915. évi május hó 27–29. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1915.

EK jkv. 1916. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1916. évi május hó 23–26. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1916.

EK jkv. 1917. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1917. évi május 31. és junius 1-2. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1917.

EK jkv. 1918. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1918. évi január hó 18. napján, valamint 1918. évi április hó 24-26. napjain tartott üléseinek jegyzőkönyve.* Budapest, 1918.

EK jkv. 1920–21. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1920. évi május hó 28-29. napjain, valamint 1921. évi június hó 7-9. napjain tartott üléseinek jegyzőkönyve.* Budapest, 1921.

EK jkv. 1922. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1922. évi július hó 4-6. napjain, valamint 1922. évi szeptember hó 20. napjain tartott üléseinek jegyzőkönyve.* Budapest, 1922.

EK jkv. 1923. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1923. évi június hó 12-14. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1923.

EK jkv. 1924. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1924. évi május hó 20-21. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1924.

EK jkv. 1925. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1925. évi június hó 9-11. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1925.

EK jkv. 1926. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1926. évi május 26-28. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1926.

EK jkv. 1927. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1927. évi május hó 4-6. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1927.

EK jkv. 1928. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1928. évi április 17-19. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1928.
EK jkv. 1929. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1929. évi április 9-11. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1929.
EK jkv. 1930. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1930. évi április 10-12. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1930.
EK jkv. 1931. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1931. évi április hó 15-17. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1931.
EK jkv. 1932. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1932. évi április hó 27-29. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1932.
EK jkv. 1933. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1933. évi május hó 3-5. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1933.
EK jkv. 1934. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1934. évi április hó 17-18. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1934.
EK jkv. 1935. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1935. évi május hó 1-2. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1935.
EK jkv. 1936. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1936. évi május hó 6-7. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1936.
EK jkv. 1937. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1937. évi május hó 3-4. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1937.
EK jkv. 1938. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1937. évi április hó 27-28. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1938.
EK jkv. 1939. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapest, 1939. évi április hó 19–20. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Budapest, 1939.
EK jkv. 1940. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapest, 1940. évi április hó 17–19. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Budapest, 1940.
EK jkv. 1941. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapest, 1941. évi május hó 6–8. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Budapest, 1941.
EK jkv. 1942. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapest, 1942. évi május hó 6–7. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Budapest, 1942.
EK jkv. 1943. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapest, 1943. évi május hó 19–20. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Budapest, 1943.
EK jkv. 1944. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapest, 1944. évi május hó 4. napján tartott ülésének jegyzőkönyve.* A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Budapest, 1944.
TTREK jkv. 1928. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1928. évi jegyzőkönyvei, II. Őszi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek.* Kiadta RÉVÉSZ Imre. Debrecen, 1929.
TTREK jkv. 1929. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1929. évi jegyzőkönyvei, I. Tavaszi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek.* Kiadta MAKLÁRY Károly. Debrecen, 1929.
TTREK jkv. 1931. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1931. évi jegyzőkönyve. Közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek.* Kiadta MAKLÁRY Károly. Debrecen, 1931.
TTREK jkv. 1932. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1932. évi jegyzőkönyvei, II.* Kiadta MAKLÁRY Károly. Debrecen, 1933.

Országgyűlési naplók, törvények, rendeletek, végrehajtási utasítás

1883. évi XXX. törvénycikk a középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről. https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=88300030.TV&targetdate=&printTitle=1883.+%C3%A9vi+XXX.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev. Letöltés ideje: 2024. 08. 15.

1926: XXIV. tc. A leányközépiskola és a leánykollégium. (1927) In: *Magyar Törvénytár, 1926. évi törvénycikkek*. Budapest, Franklin Társulat, 284–294.

A középiskoláról szóló 1934: I. t.-c. végrehajtási utasítása. (1936) Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1936. évi március hó 31-én kelt 32.400/936. V. 1. sz. rendeletével. Budapest, Egyetemi Nyomda.

A nemzetgyűlés 599. ülése 1926. évi november hó 12-én, pénteken. In: *Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója* (XLVI. kötet) Budapest, Athenaeum, 1926, 361–387. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1922_46/?pg=368&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 09.

A VKM 1895. 72.039. sz. a. rendelete a nők középiskolai tanulmányára vonatkozólag. (1896) *Hivatalos Közlöny* IV. évf. 2. sz., 25–26.

A VKM 1916. évi 86.100 eln. sz. rendelete a leányközépiskolák szervezetének, rendtartásának és tanításterveinek életbe léptetése tárgyában. *Hivatalos Közlöny* XXIV. évf. 17. sz. (1916. július 14.), 61–266.

A VKM 5574/1936 eln. sz. r. az 1934: XI. tc. végrehajtása tárgyában ki adott 32.400/1934. V. 1. sz. r. kiegészítése tárgyában. *Hivatalos Közlöny* XLIV. évf. 20. sz. (1936. szeptember 29.), 339–340.

Az 1922. évi június hó 16-ára összehívott nemzetgyűlés irományai (XXVIII. kötet) Budapest, Athenaeum, 1926.

Az országgyűlés felsőházának 58. ülése 1934. évi május hó 3-án, csütörtökön. In: *Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett országgyűlés felsőházának naplója* (III. kötet). Budapest, Athenaeum, 1934, 219–243. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_FN-1931_03/?pg=230&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 09.

Az országgyűlés képviselőházának 259. ülése 1934. április 11-én, szerdán. In: *Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója* (XXI. kötet) Budapest, Athenaeum, 1934, 155–195. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1931_21/?pg=164&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 09.

Az országgyűlés képviselőházának 260. ülése 1934. április 12-én, csütörtökön. In: *Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója* (XXI. kötet) Budapest, Athenaeum, 1934, 197–221. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1931_21/?pg=206&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 09.

VKM 34.846/1936. V. 1. sz. rendelete a be nem járó leánymagántanulóknak a fiúközépiskolába való felvétele tárgyában. *Hivatalos Közlöny* XLIV. évf. 17. sz. (1936. július 1.), 295.

VKM. 1895. 65.719. sz. a. 1895. december 19. budapesti és kolozsvári egyetemek tanácsához intézett leirata a nőknek a bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti pályára lépése tárgyában. *Hivatalos Közlöny* IV. évf. (1896) 1. sz. 1–3.

VKM. 1896. évi 63.520. sz. a. kelt rendelete a nőknek egyetemi, illetőleg műegyetemi rendkívüli hallgatókul leendő felvétele tárgyában. (1896) *Hivatalos Közlöny* IV. évf. 24. sz. (1896. november 26.), 416.

XI. tc. a középiskoláról. In: *Magyar Törvénytár. 1924. évi törvénycikkek.* Budapest, Franklin Társulat, 1925, 152–160.

XI. törvénycikk a középiskoláról. In: *Magyar Törvénytár. 1934. évi törvénycikkek.* Budapest, Franklin Társulat, 1935, 82–97.

Rendtartások

A magyarországi ág. hitv. ev. gimnáziumok rendtartása. Rozsnyó, 1905.

A magyarországi ág. hitv. evang. középiskolák rendtartása. Budapest, Evangélikus Egyház, 1927.

A magyarországi evangélikus egyház közép- és középfokú iskoláinak rendtartása. Megállapította a Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1942. évi november hó 7-én tartott közgyűlése 20. jegyzőkönyvi pontban foglalt határozatával. Életbeléptette az egyetemes közgyűlés elnöksége 1942. évi július hó 1-iki hatállyal. Győr, Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem, 1942.

A magyarországi református gimnáziumok és leánygimnáziumok rendtartása. Megállapította és az 1939/40. iskolai évre életbeléptette az egyetemes konvent 1939. évi április hó 20-án … hozott határozatával. Budapest, Református Egyetemes Konvent, 1939.

A magyarországi református gimnáziumok és leánygimnáziumok rendtartása. Megállapította az egyetemes konvent 1942. évi május hó 7-én 255/1942. szám alatt hozott határozatával. Budapest, Református Egyetemes Konvent, 1942.

A magyarországi református gimnáziumok rendtartása. Budapest, 1910.

APOSTOL Pál (1927): *A dunamelléki református gimnáziumok rendtartása. Megállapította az 1911. május 16-án tartott egyházkerületi közgyűlés.* Kunszentmiklós, Dunamelléki Református Egyházkerület.

GAÁL László (1939): *A magyarországi református középiskolák rendtartása.* Budapest, Református Egyetemes Konvent.

KATONA Mihály (1899): *A középiskolák belrendtartására és fegyelmezésére vonatkozó szabályok a dunamelléki ev. ref. egyházkerületben. Megállapitattott az egyházkerület 1894. október 27. és következő napjain tartott közgyűlésének 50. számú j. k. végzésében. Átvizsgáltatott és némileg módosítva megerősítetett az egyházkerület 1897. október 23. és következő napjain tartott ülésének 51. sz. j. k. végzésében.* Kecskemét, k. n.

Magyarországi Református Középiskolák Rendtartása. Budapest, Egyetemes Konvent, 1927.

PINTÉR Jenő (1926): A *magyar középiskolák igazgatásának kézikönyve. A középiskolákra vonatkozó törvények, rendeletek, szolgálati szabályzatok és ügykezelési utasítások magyarázatos gyűjteménye.* Budapest.

PIRCHALA Imre (1905): *A magyarországi középiskolák rendje. Törvényeink, szabályzataink, utasításaink és rendeleteink alapján.* Budapest.

Rendtartás a gimnázium és a leánygimnázium számára. Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1938. évi május hó 22-én kelt 109.670/1938. IX. ü. o. sz. rendeletével. Budapest, 1938.

Rendtartás a katolikus gimnáziumok számára, a katolikus középiskolai főhatóság és a katolikus középiskolai főigazgatóság szervezete, ügyrendje, hatásköre. Budapest, 1939.

Könyvek, tanulmányok

BITTENBINDER Miklós (1913): A felsőbb leányiskola megoldatlan kérdései. *Magyar Paedagogia* XII. évf. 10. sz., 656–663.

CSIHA Sándor – GYULAI Edit (szerk.) (1996): *A hajdúböszörményi Bocskai István Gimnázium jubileumi évkönyve, 1621–1996.* Debrecen – Hajdúböszörmény, Bocskai István Gimnázium

DEMÉNY Ottóné – PEISNER Ella (1908): Nemi felvilágosítás és koedukáció. *A Nő és a Társadalom* II. évf. 9. sz. (1908. szeptember 1.), 150–150.

GLÜCKLICH Vilma (1916): A leányközépiskolák reformja. *A Nő* III. évf. 8. sz. (1916. augusztus 5.), 118–119.

GSZELMANN Ádám (2004): *A Szilády Áron Református Gimnázium története.* Kiskunhalas, Református Kollégium – Thorma János Múzeum.

HACKER Boriska (1916): A leányközépiskolák reformja és a koedukáció. *A Nő* III. évf. 10. sz. (1916. október 5.), 155–156.

KERESZTY Orsolya (2011): *„A Nő és a Társadalom" a nők művelődéséért (1907–1913).* Budapest, Mati.

KÉRI Katalin (2008): *Hölgyek napernyővel.* Nők a dualizmuskori Magyarországon*, 1867–1914.* Pécs, Pro Pannonia.

KÉRI Katalin (2018): *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon: nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással.* Pécs, Kronosz.

MÉSZÁROS István (1988): *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája, 996-1948.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

MÜLLER Ildikó (2000): Nők iskolája: Az első magyar lánygimnázium oktatói és diákjai, 1896–1917. In: BÓDY Zsombor – MÁTAY Mónika – TÓTH Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára.* Budapest, Osiris, 202–226.

MÜLLER Ildikó (2004): A budapesti állami felsőbb leányiskola leánygimnáziumi tanfolyama 1897–1918. In: FEITL István – SIPOS András (szerk.): *Iskolák, diákok, oktatáspolitika a 19–20. században. Tanulmányok.* Budapest, Napvilág, 45–59.

NAGY Adrienn (2011): Felsőbb leányiskolák, mint érettségit adó középfokú szakiskolák a XX. század elején. *Képzés és gyakorlat* 9. évf. 1–2. sz., 7–20. https://real-j.mtak.hu/16268/1/K%C3%A9Gy_2011_9_1-2.pdf. Letöltés ideje: 2024. 08. 15.

NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin (1969): *A nők művelődési jogáért vívott harc hazánkban (1777–1928).* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

PÉTERI Lajosné (2008): A hajdúnánási Református Gimnázium története 1656–1948-ig. In: PÉTERI Lajosné (főszerk.): *Emlékkönyv a hajdúnánási középiskola 350 éves évfordulójára 1656–2006.* Hajdúnánás, Kőrösi Csoma Sándor Gimnázium és Szakközépiskola, 8–161.

RÉBAY Magdolna (2008): Leánygimnáziumot?! Alapítási törekvések 1891–1892-ben. In: CSÁSZÁR Melinda – ROSTA Gergely (szerk.): *Ami rejtve van s ami látható. Tanulmányok Gereben Ferenc 65. születésnapjára.* (Pázmány társadalomtudomány 10.) Budapest – Piliscsaba: LOISIR Könyvkiadó Kft., 2008, 395–410.

RÉBAY Magdolna (2009): *Leány-középiskolák Magyarországon és a német nyelvű országokban: A jogi szabályozás az 1870-es évektől 1945-ig.* Budapest, Új Mandátum.

RÉBAY Magdolna (2012): Kényszerű együttlét? A koedukáció gyakorlata a református középiskolákban (1895–1944). In: ifj. BERTÉNYI Iván – GÉRA Eleonóra – RICHLY Gábor (szerk.): *„Taníts minket úgy számlálni napjainkat…" Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 377–402.

RÉBAY Magdolna (2019): Középiskolai koedukáció – pró és kontra (1891–1944). In: ÁCS Marianna – CZEFERNER Dóra – PUSZTAFALVI Henriette – TAKÁCS Zsuzsanna Mária (szerk.): *„Asszonyoknak igen sokat kell tudni…":* Új kutatások a nőnevelés történetéről. Kronosz Könyvkiadó, Pécs, 2019, 31–49.

SCHWIMMER Rózsa (1911): A deáklányok sorsa. *A Nő és a Társadalom* V. évf. 1. sz. (1911. január 1.), 3–4.

SEMATKAYNÉ SCHWANDA Magda (1939): Koedukációs kérdések. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* LII. évf. 4–5. sz. (1938–1939. december–január), 154–158.

VARSÁNYI Géza (1909a): A nemek együttes nevelése. *A Nő és a Társadalom* III. évf. 4. sz. (1909. április 1.), 54–55.

VARSÁNYI Géza (1909b): A nemek együttes nevelése. *A Nő és a Társadalom* III. évf. 5. sz. (1909. május 1.), 69–70.

VINCZE Tamás (2024): Internátusi leánynevelés a dualizmus idején és az első világháború utáni években. In AJTAI-HORVÁTH Magda – TUKACS Tamás (szerk.): *Kimozdulások.* Nyíregyháza, Nyíregyházi Egyetem, 247–263.

ZIBOLEN Endre (1937): A fiúk és a leányok nevelésének eltérése a középiskolában. *Nevelésügyi Szemle* 1. sz. (1937. június–szeptember), 377–386.

Függelék

1. táblázat. Leánytanulók fiú-középiskolai tanulmányának rendtartási feltételei fenntartók szerint (1895–1933)

	Állami fiú-középiskolák	**Evangélikus fiú-középiskolák**	**Református fiú-középiskolák**
1895–1914	Magántanulás lehetséges igazgatói engedéllyel. Elkülönítve teszik le az osztály- és az érettségi vizsgát.	Nők csak magántanulók lehetnek, vendégként sem járhatnak be órákra.	[Nincs említés (dunamelléki és országos rendtartás).]
1915–1925	Csak magántanulók lehetnek.	[Nincs rendtartás.]	[Nincs rendtartás.]
1926–1933	Csak magántanulóként. Ahol nincs polgári leányiskola vagy leánygimnázium. Ha van polgári, akkor a felsőbb osztályokban. Bejárás feltételei: • tankerületi királyi főigazgatói engedély, • **csak természetrajz-, kémia-, fizikaórákra.**	Csak magántanulóként. Ahol nincs állami, községi, protestáns, magán polgári leányiskola vagy leány-középiskola. Ha van polgári, akkor a felsőbb osztályokban. Bejárás feltételei: • fenntartói engedély, • **testgyakorlás kivételével,** • elegendő férőhely, • leányszoba, • leány WC, • női felügyelő.	**Nyilvános tanuló is lehet.** Ahol nincs leány-középiskola. Nyilvános státus feltételei: • **jeles tanulmányi eredmény,** • elegendő férőhely, • leányszoba, • leány WC, • női felügyelő.

2. táblázat. Leánytanulók fiú-középiskolai tanulmányának rendtartási feltételei fenntartók szerint (1934–1944)

	Állami fiú-középiskolák	**Evangélikus fiú-középiskolák**	**Református fiú-középiskolák**	**Katolikus fiú-középiskolák**
1934–1944	Kivételesen és csak magántanulóként. Ahol nincs leány-középiskola. Tankerületi főigazgatói engedéllyel. Bejárás feltételei: • főig. engedély, • **jó eredmény,**	Kivételesen és csak magántanulóként. Ahol nincs leány-középiskola. Egyházi főhatósági engedéllyel. Bejárás feltételei: • püspöki engedély, • **jó eredmény,** • kiváló magaviselet,	Kivételesen és csak magántanulóként. Ahol nincs leány-középiskola. Igazgatói engedéllyel. Bejárás feltételei: • püspöki engedély, • **elégséges eredmény,** • kiváló magaviselet,	Magántanulóként. Ahol nincs leány-középiskola. Rendfőnök vagy az egyházmegyei hatóság engedélyével. Bejárás feltételei: • rendfőnöki vagy egyházmegyei

	• kiváló magaviselet, • kivétel testgyakorlás, • **elegendő férőhely,** • **külön padok,** • **leányszoba,** • **leány WC,** • **női felügyelő,** • **tanári kíséret,** • fiúk **max. 10%**-a, • tornabemutatón nem szerepelhet, • rendkívüli órákat nem látogathat, • nem kirándulhat, • helyi polgári leányiskola esetén csak a felső osztályokba.	• kivétel testgyakorlás, • ua. követelmények* mellett, • fiúk **max. 30%**-a, • tornabemutatón nem szerepelhet, • rendkívüli órákat nem látogathat, • **női felügyelővel kirándulhat,** • helyi polgári leányiskola esetén **általában** csak a felső osztályokba.	• kivétel testgyakorlás (1939) és egészségtan (1941), • ua. körülmények* mellett, • fiúk **max. 30%**-a, • **szerepelhet tornabemutatón,** • **délelőtt járhat rendkívüli órákra,** • **kirándulhat** (1941), • helyi **református** polgári leányiskola esetén csak a felső osztályokba.	hatósági engedély, • **jó eredmény,** • kiváló magaviselet, • **csak a demonstratív órákra,** • ua. körülmények* mellett, • a fiúk **max. 10%**-a, • tornabemutatón nem szerepelhet, • rendkívüli órákat nem látogathat, • nem kirándulhat, • helyi polgári leányiskola esetén csak a felső osztályokba.

* Elegendő férőhely, külön padok, leányszoba, leány WC, női felügyelő, tanári kíséret.

Az autonómia határai(n)

Református kontra állami oktatáspolitika az 1920-as években[1131]

Jelszavak mentén

1920 új korszakot nyitott a magyar történelemben. A hatalmat megszerző és azt hosszabb távon is tartósan megtartani képes politikai erők két fő jelszóba sűrítették programjukat: keresztény és nemzeti ideológiát akartak képviselni. Ahogy Ormos Mária tanulmányában leírja: ezen fogalmak jelentéstartalma képlékeny és bizonytalan volt. Éppen így fejezhették ki a kormányalkotó politikai erők közötti konszenzust, jelentették az elégséges közös nevezőt, s egyben tükrözték más csoportoktól, valamint 1918–1919 eseményeitől való elhatárolódást.[1132] A trianoni döntéssel megszűnt történelmi Magyarország a múltba kapaszkodva kereste a jövő lehetséges útjait. Az újjáépítésben segítséget keresett az egyházakban, azok összefogó erejére épített. Tette ezt annak ellenére, hogy a kereszténységet a társadalom egyre szélesebb rétegei – az egyházak megújulási törekvései és kétségtelen sikerei ellenére – inkább csak külsőségként élték meg. Az egyházak igyekeztek maguk javára, saját megerősítésükre fordítani a helyzetet. A pozíciók újraosztása pedig kiélezte a már meglévő felekezetközi konfliktusokat (pl. elkeresztelés), sőt – többek között – a kritikus gazdasági helyzet újakat eredményezett.[1133] A katolikus egyház egykori államegyházi pozíciói – minden jogi szabályozás ellenére – a gyakorlatban, ha nem is oly mértékben, de újra jobban érvényesültek. A katolikus érdekek érvényesítését a politikai katolicizmus is elősegítette.

Tanulmányunkban arra a kérdésre keressük a választ: a fent említett jelszavak a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium oktatáspolitikájában hogyan és miként konceptualizálódtak a református felekezeti oktatásügyet tekintve. Arra voltunk kíváncsiak, hogy önmeghatározásában szintén e két elemet kiemelő református felekezet hogyan élte meg az 1920-as évek tanügyi politikáját. A két jelszó új alapot teremtett-e az állam és a nemzeti

egyház közötti együttműködésben? E kérdések megválaszolásához két, a Dunamelléki és a Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyveit vizsgáltuk meg. Áttekintettük továbbá az élükön álló református püspökök (a kor két legmeghatározóbb református egyházi vezetője, Baltazár Dezső és Ravasz László) Felsőházban elmondott beszédeit, valamint a tárgyunkban kiadott vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendeleteket.

Elvi egység

Az 1920-as évek kormányai és az egyházak, s konkrétan a református egyház oktatáspolitikája között elvi szinten alapvető egységet figyelhetünk meg. Az állam és az egyház közös érdeke volt a mielőbbi konszolidáció: az iskolák megszokott rendjének felvétele, minél teljesebben a tankötelesek beiskolázása, a tanítók és a tanárok pótlása. Az igazoltatási eljárásokban az egyház együttműködött az állammal. A gyanúba került pedagógusok ellen, lévén egyházi alkalmazottak, lefolytatta az állami elvárások szerint a bírósági eljárást. Azok eltávolításában, akik saját politikája, tanítása, sőt szervezete ellen véleményt nyilvánítottak, önmaga is érdekelt volt. A tanítók és a tanárok között is voltak példának okáért olyanok, akik az iskolai kötelező vallásoktatás megszüntetését javasolták, illetve a Tanácsköztársaság vonatkozó rendelkezését üdvözölték, végrehajtásában segédkeztek.[1134] A református egyházi iskolák által biztosított hazafias és vallásos nevelés mint a konszolidáció eszköze jelent meg a tiszántúli főgondnok, Horthy István székfoglaló beszédében.[1135]

A reformkori gyökerű s a dualizmus kori oktatás- és kultúrpolitikában is meg-megjelenő kultúrfölény elmélet a Horthy-korszakban a politika meghatározó elemévé vált. Ebben a református egyház XVI. században kialakult feladatának, a nemzeti kulturális missziónak újraértelmezését láthatta. Főleg a tiszántúli egyházkerületi tanulmányi felügyelő, Dóczi Imre jelentései fejezik ki egyértelműen a klebelsbergi politika ezen elemével való azonosulást. Már 1920 júniusában így fogalmazott: *„Vajha hazánkat ért végzetes katasztrófa a megsemmisítő hatás helyett fölrázná a nemzeti társadalmunkban szunnyadó erőket s a nemzeti föltámadásban iskoláink is*

új erőre kelhetnének, hogy erkölcsileg, szellemileg és testileg erőteljesebb nemzedéket nevelhessenek az új honfoglalásra.”[1136] S jelentéseiben később is, a klebelsbergi éra előtt és alatt is, újra és újra előbukkan nemcsak a nemzeti nevelés mint református specifikum, hanem konkrétan a kultúrfölény, valamint feladatként a magyarság határokon túlmutató kulturális egységének megőrzése. Ezeket a gondolatokat pedig a tiszántúli egyházkerületi közgyűlés kapcsolódó határozatai is kifejezték.[1137]

A hazafias (nemzeti) nevelés a református egyház számára nem jelentett új elvárást. Sőt hivatkozási alapul szolgált. Ravasz László püspök beszédeiben többször is hangot adott értetlenkedésének: miként lehet az, hogy éppen e nemzeti misszióban jeles református egyház került hátrányos helyzetbe az állami oktatáspolitikát illetően?[1138] Nézete szerint a *„református iskola bizonyság a magyar kultúrfölény mellett”*.[1139] A részint német nyelvi környezetben működő gyönki gimnázium megtartásáért folytatott küzdelemben is fő érvként a református iskola magyarosító hatása jelent meg.[1140]

Hogy a valláserkölcsi nevelés kérdésében az állam és az egyház egységes állásponton volt, azt nem kell külön bizonygatnunk. Illusztrációként Karai Sándornak, a debreceni főgimnázium igazgatójának szavait idézzük: kiváló gondot kell fordítani a valláserkölcsi nevelésre – kezdi, mert *„[e]z a gond annál nagyobb, mennél inkább belátjuk, hogy szétdarabolt, csonkaországunk feltámadása nem üres jelszavakkal és nagyhangú frázisokkal történhetik meg, hanem szilárd vallásos alapon álló, igaz hittel és erkölcsi jellemekkel tündöklő, munkás nemzedék által”*.[1141]

Vitás kérdések

A finanszírozás

Az első világháború anyagi és emberi veszteségei, az ország széles területeinek megszállása, majd a trianoni békével ezek jó részének elvesztése, a győztes országoknak fizetendő kárpótlás kritikussá tette az ország gazdasági helyzetét. A Teleki-, majd a Bethlen-kormány(ok) a stabilitás helyreállítása érdekében – többek közt – a költségvetési kiadások

lefaragására kényszerült(ek). A megszorító politika az oktatásügyet is érintette. Kézenfekvőnek tűnhetett – noha erről közvetlen bizonyítékunk nincsen –, hogy a több lábon álló intézmények finanszírozását fogja vissza. A századfordulótól ugyanis a felekezeti iskolák összességében egyre nagyobb összegű állami támogatást élveztek. A középiskolákkal sorra kötötték meg az államsegélyről a szerződéseket: a fenntartáshoz és a tanárok fizetéséhez is hozzájárult az állam. A népiskolák fenntartói a növekvő kiadások forrását keresve szintén az állami segítségben találták meg a megoldást. A közoktatás dualizmus kori korszerűsítése, s ezzel kapcsolatosan az állam igényeinek érvényesítése ugyanis megteremtette ennek törvényi alapját (pl. 1883: XXX. tc. vagy 1908: XLVI. tc.). A református egyházi fenntartók még akkor is, ha az autonómia csorbulásától tartottak, anyagi okok miatt elfogadták a felkínált lehetőséget. Tették ezt annál is inkább, mert a társadalom fokozódó szekularizációja miatt nem láttak reális esélyt saját forrásaik jelentős gyarapítására.

Az 1920-as évek első felében az említett okok miatt egymás után születtek meg a felekezeti iskolákat érintő restrikciós intézkedések. 1922-ben a (VKM 122 000. VIII. d. sz. rendelete) a népiskolai fizetéskiegészítő államsegély revíziójának keretében felülvizsgálták és újból megállapították a fenntartói hozzájárulást.[1142] A javadalmi jegyzőkönyv természetbeni tételeit a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által megállapított kulcs szerint kellett átváltani.[1143] Végrehajtásával szemben – noha a VKM gondos mérlegelést ígért – számos kifogás merült fel.[1144] Volt olyan iskola, amelytől teljesen megvonták az államsegélyt.[1145]

Hasonló revízióra került sor 1924-ben a középiskolák vonatkozásában: a VKM az állami fizetéskiegészítés bizonyos százalékát – a fenntartók véleményét kikérve, a körülmények függvényében iskolánként változóan – az intézményekre hárította.[1146] A középiskolák állami fenntartói hozzájárulásának inflációt követő valorizációja azonban elmaradt. Ahogy Baltazár Dezső püspök fogalmazott, a segély iskolánként 2 kg nem I. osztályú húsra sem volt elég. Az iskolák részben elvesztették, részben a háború alatt és után felélték tőkéjüket.[1147] Ezért újra és újra a tandíj felemelésére kényszerültek.[1148]

A pedagógusok az állami kollégáik által élvezett különféle pótlékokat, a drágasági, háborús segélyeket nem vagy később kapták meg.[1149] Forrásuk

kigazdálkodása pedig gondot jelentett a fenntartóknak.[1150] A tanítók kántori jövedelmét a VKM beszámította a tanítói javadalomba, hogy csökkentse a saját hozzájárulását, ami azt jelentette, hogy az egyházközségek kénytelenek voltak a kántori munkát külön díjazni, ha a tanítókkal méltányosak akartak lenni.[1151]

Elmaradt a korábban biztosított népiskolai tandíjkárpótlás rendezése.[1152] Hosszas vitát okozott, hogy 1924-ben a VKM egyoldalúan felemelte a tanítói nyugdíjjárulékokat az inflációt is meghaladó mértékben, a háború előtti összeg többszörösére. Az egyházi fenntartók többsége nem tudta előteremteni a forrást.[1153] A püspökök is arra biztatták őket, hogy próbálják a politikai községekre áthárítani e terhet, hiszen az 1868. évi népiskolai törvény értelmében az ő kötelességük a népiskolai oktatás biztosítása. Több településen sikerült is megegyezésre jutni, ez azonban nem jelentette a kérdés egyértelmű és hosszú távú megoldását. 1927-ben ráadásul egy belügyminiszteri rendelet kimondta: ahol a községi pótadó meghaladja az 50%-ot, ott az egyház nem segélyezhető.[1154]

A finanszírozás az 1920-as években az egyház és állam közti oktatásügyi diskurzusok legfőbb kérdése volt, s nem csak az évtized első felében. A bethleni konszolidáció mindössze néhány gazdaságilag stabil évet hozott. Ezekben sem az állam, sem az egyház nem tudott eléggé megerősödni. Mire a helyzet megoldásához az eszközök rendelkezésre álltak volna, a Magyarországra is begyűrűző 1929. évi gazdasági világválság ismét aggasztó helyzetbe sodorta mindkét szereplőt.

Az intézményrendszer

A Horthy-korszak oktatási miniszterei az oktatásügy folytatólagos modernizációját, szervezeti és tartalmi korszerűsítését tűzték ki. Felül kellett vizsgálni, az ország új határai között a tankötelezettség végrehajtásának vannak-e akadályai. A kormányzat az 1920-as évek második felétől (jogi alapját az 1926: VII. tc. adta meg) nagyarányú fejlesztésbe fogott ezen a területen: állami népiskolákat és állami támogatással községi és felekezeti intézményeket építettek, illetve bővítettek ki. A felekezeti iskolák az Országos Népiskolai Építési Alapból vissza nem térítendő segélyt, illetve kedvezményes kölcsönt kaphattak. Mindezt kérelmezniük kellett, s a

kérelem jogossága, a kérelmező anyagi helyzete függvényében kezdődhetett meg az építkezés. Az állam tehát az egyházak segítségére támaszkodva, közös teherviseléssel bővítette a népiskolák hálózatát, illetve a már meglévő intézményeket. Az állam párhuzamosan újabb jogokat szerzett magának a felekezeti iskolákban, hiszen előírta, hogy a segéllyel felépített új iskolákba az első tanítót ő jogosult kinevezni.[1155]

Mindemellett – vagy ezzel szemben – igyekezett a meglévő iskolarendszert racionalizálni: elérni vegyes felekezeti összetételű településeken a több kisebb iskola helyett lehetőleg egy közös, állami iskola létrehozását. A 30 fősnél kisebb iskolákat bezárták, illetve a létszám feletti tanítók után járó államsegélyt megvonták.[1156]

Az állam modernizációs politikájával az iskolák fenntartói nehezen tudtak lépést tartani: a gazdasági krízis szinte állandósult. Főleg a Tiszántúlon volt kritikus a helyzet. A Dunamelléken a korszakra megmaradt iskolákat megtartották, sőt Budapesten 1926-ban – igaz, holland támogatással – megalakult a Julianna Elemi Iskola.[1157] Ezzel szemben a nehéz sorban lévő, agrártermelésből élő alföldi egyházközségek közül többek számára az iskola feladása elkerülhetetlenné vált.[1158]

A polgári iskolák keresettsége a korszakban tovább erősödött. A VKM a keresletet látva a fenntartók, így a református egyház figyelmét is felhívta ezen típus pártfogására. Az egyházkerületek a minisztériumi óhajt továbbították az egyházközségeknek és alapításra ösztönözték őket. Polgári iskola létrehozása középiskola-hiányos településen valóban vállalhatónak tűnt, ugyanis ez a típus egyre szélesebb társadalmi rétegeket vonzott. Tandíja alacsonyabb volt, mint a középiskolának, s a kapott műveltség gyakorlatiasabbnak, ezáltal könnyebben hasznosíthatónak mutatkozott.[1159] Ennek köszönhetően a korszakban mindkét vizsgált egyházkerületben több új polgári iskolát alapítottak/vettek át: a makói fiúiskolát (1923), a nyíregyházi leányiskolát (1926), a nagykőrösi fiúiskolát (1928), a debreceni fiúiskolát (1929). Mindegyik intézmény megkapta az államsegélyt, a tanári fizetéskiegészítést.[1160]

Az 1922. évi VI. törvénnyel, majd az új középiskolai törvénnyel (1924: XI.) a típusok eldöntése kapcsán az intézményrendszer felülvizsgálatára is sort kerített a VKM. A református iskolák közül – az Országos Közoktatási Tanács (OKT) javaslatára – a két vizsgált egyházkerületben 2-2 intézmény

jövője került veszélybe. A kisebb iskoláké: egyrészről a gyönki és a kunszentmiklósi, másrészről a karcagi és a hajdúnánási gimnáziumé.[1161] Az ok minden bizonnyal a háború után megugró értelmiségi munkanélküliség visszaszorításának célja volt. Mindkét egyházkerület a fenntartókkal és a városi önkormányzattal együttműködve végül elérte az iskolák fennmaradását. Ebből világosan látható volt, hogy a középiskolák az egyházi elit, illetve egyházias szellemiségű laikusok nevelése szempontjából elsődleges fontosságot élveztek, másrészt az egyház presztízskérdésként tekintett az ügyre. Autonómiája egyik fontos elemét képezte az iskolaállítás szabadsága iskolafoktól függetlenül.[1162] Végül mind a négy intézmény középiskolaként működhetett a továbbiakban is.[1163] Sőt új református középiskola is létrejött mind a két kerületben: Szeghalmon reálgimnázium 1926-ban, Kecskeméten 1928-ban, Hódmezővásárhelyen pedig 1930-ban leánylíceum.[1164]

Az 1924. évi középiskolai törvény kapcsán a típusválasztás szintén konfliktust generált a minisztérium és a református egyház között.[1165] Az egyház rossz néven vette, hogy a közoktatási tárca az OKT indítványára törvény által felhatalmazva reálgimnáziumi típust javasolta a református fenntartók többségének. Nehezményezte, hogy az arányszámot nézve a katolikus iskolák nagyobb hányadban maradhattak gimnáziumok. Mindkét egyházkerület hosszas tárgyalásokat folytatott az iskolák típusáról: végül az egyháznak sikerült keresztülvinnie akaratát. Nemcsak a teológiák székhelyén működő fiú-középiskolák (a budapesti és a debreceni), hanem nagykőrösi és a hódmezővásárhelyi, sőt végül a hajdúböszörményi és a mezőtúri is gimnázium maradhatott. Történt ez annak ellenére, hogy a VKM utóbbi kettőre vonatkozóan újra és újra elutasította a kérelmet. Az egyház a lelkész- és a tanárképzés szempontjával, illetve a görög nyelv tanításának hagyományával érvelt.[1166] Mind a budapesti, mind a debreceni fiú-középiskola gimnázium maradt: e típus keresettségének csökkenését mutatja azonban, hogy a fenntartók az iskolák bővítését párhuzamos reálgimnáziumi osztályokkal képzelték el. A VKM azonban ez irányú kérésüknek nem adott helyt, csak tiszta profilú iskolákat engedélyezett.[1167] A vitát a görög nyelv fakultatívvá tétele zárta le 1931-ben.[1168]

A felsőfokon a tanárképzés kérdése mellett[1169] a jogakadémiák jövője határozta meg az egyház és az állam közötti diskurzusokat. A kezdeményező a VKM volt, amely már a dualizmus korában is próbálta közvetett módon a jogakadémiák képzését visszaszorítani minőségi okokból az egyetemi jogi karok javára. Az 1920-as években ez a politika – általában a jogászképzés volumenének a csökkentésével – folytatódott. A sárospataki és a Máramarosszigetről Hódmezővásárhelyre átköltöző református kerületi jogakadémiák a súlyos gazdasági helyzetben nehézségekkel küszködtek, köszönhetően annak is, hogy az állam megvonta oktatói fizetéskiegészítő államsegélyét. Az országos egyházi szervek is reálisnak tartották az összevont jogakadémia fenntartását: így – az érintett egyházkerületek kezdeti vonakodása után – megszületett a megegyezés. Egyedüliként a kecskeméti jogakadémia folytatta működését immár konventi, egyetemes református jelleggel.[1170]

Tanítók és tanárok

Az állam és az egyház közötti diskurzusokban az oktatószemélyzettel kapcsolatos kérdések alkotják a harmadik csoportot. Az évtized elején a menekült pedagógusok elhelyezésében általánosságban egyetértést figyelhetünk meg. A VKM kérte ugyanis a fenntartókat, hogy az állások betöltésénél részesítse előnyben az utódállamokból érkező tanítókat és tanárokat. A Tiszántúli Egyházkerület közgyűlése a kérést elfogadta, s teljesítése mellett határozott – annak ellenére, hogy autonómiájára nézve aggályosnak tartotta azt.[1171] Viszont a menekült pedagógusoktól elvárta, hogy alkalmazkodjanak az egyház tradícióihoz, kövessék a felekezeti iskolák nevelési-tanítási gyakorlatát, fogadják el szellemiségét.[1172] Ugyanezen probléma merült fel a beosztott tanítók és tanárok esetén is. Sőt, mivel ők állami alkalmazásban álltak, váratlan helyzetet jelentett esetleges elbocsátásuk.[1173]

A református iskolákban a felekezeti jelleg, a vallásos nevelés miatt kitüntetett figyelmet tulajdonítottak az énektanításnak. Ennek az állami/budapesti tanterven túl fel kellett ölelnie – az előírások szerint – az egyházi dalokat is.[1174] Éppen ezért nehezményezték, hogy a középiskolai énektanárok nem élvezhetnek államsegélyt, nem veszik fel őket az állami

országos nyugdíjintézetbe, amiért több iskola nem is szervezte meg az énektanári állást, hanem kántorokat alkalmazott.[1175]

A pedagógusok fegyelmi tekintetben az egyházi bíróságok joghatósága alá tartoztak. Javadalmi ügyekben azonban előfordult, hogy a polgári peres eljárásban megtámadták az iskolafenntartót világi bíróságnál. Ezt az eljárást az egyház helytelenítette, belső autonómiájának, saját alkalmazottai feletti intézkedési jogának csorbulásaként sérelmezte, s neheztelését fejezte ki az állammal szemben, amiért foglalkozik ezekkel az ügyekkel.[1176]

Ellentétek bontakoztak ki az oktatásügy kettős, állami és egyházi felügyeletéből adódóan is. Az egyház ragaszkodott ahhoz, hogy tanítóival és tanáraival az állami hatóságok kizárólag a fenntartón keresztül érintkezzenek.[1177]

A népiskolák számából adódóan gyakran találkozhatunk a követeléssel: az egykori református népiskoláknál a tanítói státuszokat – ahogy az átadási szerződésben kikötötték – a településen élők felekezeti arányszámának megfelelően töltsék be.[1178]

Az egyház reakciója

A két vizsgált református egyházkerület vezetői, illetve vezető testületei az állam politikáját értetlenkedve, sőt egy idő után megütközve, felerősödő nehezteléssel fogadták. Úgy vélték, az ellentétes a sokat hangoztatott kultúrfölény, illetve a vallásos nevelés céljával. Baltazár Dezső 1923-ban – az elmúlt évekre visszatekintve – az államot az „*aggresszivitás*” vádjával illette, és a bánásmódot „*mostohának*” nevezte, hiszen véleménye szerint az egyház csak azt kéri, ami az 1848: XX. tc. alapján megilleti.[1179] Ravasz László 1921-ben szintén az 1848: XX. tc. „*végrehajtását követelte*”.[1180]

A középiskolákat 1924-ben érő különböző jellegű (fizetéskiegészítő segély csökkentése, típusválasztás, megszüntetési tervek) hátrányos intézkedések kapcsán a tiszántúli egyházkerületi közgyűlés az eljárást „*méltánytalannak*” és „*egyenlőtlennek*” nevezte. Hangsúlyozta, a pillanatnyi kényszerhelyzetnek engedve megy csak bele az állam követeléseibe, s annak érdekében, hogy az intézmények folyamatosan működhessenek. Felrótta, a VKM nem veszi figyelembe kellőképpen az egyház anyagi lehetőségeit.[1181]

Hasonló megállapításokkal találkozunk a népiskolai fenntartási költségek 1922-ben történt újabb szabályozása és a tanítói nyugdíjjárulékok felemelése kapcsán is. Ravasz László a közigazgatási szervek jóakaratát (is) hiányolta az eljárás során, s szemükre vetette, hogy nem kezelik partnerként az egyházat. Szerinte nem következetesek, ami jogbizonytalanságot eredményez.[1182] A Tiszántúli Egyházkerület közgyűlése nehezményezte, a sérelmek nemhogy orvoslásra nem kerülnek, hanem még gyarapodnak is.[1183] Egyre kétségbeesettebb, egyre keményebb hangon szólalt meg. 1926-ban cinikusan jegyezte meg: a templom elárverezése az egyetlen lehetősége a helyi egyházaknak a tanítói nyugdíjjárulék kifizetésére. Mindez a *„keresztény alapon álló kormányzat nagyobb dicsőségére”* szolgál – tette hozzá pikírten.[1184] Ugyanebben az évben Baltazár püspök azt vetette az oktatási kormányzat szemére, hogy a rendelkezésre álló forrásokat nem osztja el célszerűen: *„Amikor a debreczeni kollégiumra épen most a magyar nemzeti irányzat kifejezetten inaugurált idején a nemzeti kultúra érdekében teljesített megmérhetetlen szolgálataiért az elismerés teli markával kellene szórni anyagiakban is a megérdemelt jutalmakat, addig a vallás- és közoktatásügyi minisztérium egyik kezével más jelentéktelenebb célokra milliárdokat szórva, másik kezével velünk szemben vállalt szerződésbeli kötelességét érthetetlen következetességgel elutasítja.”*[1185] Ugyanez volt a véleménye Ravasz Lászlónak is.[1186] Ravasz 1932-ben az elmúlt év iskolapolitikájának egyik konklúziójaként megállapította: *„a felekezeti iskola lét és nemlét határán van”*, az iskolafenntartás kérdésének azonnali tisztázása ezért véleménye szerint elkerülhetetlen.[1187]

Az egyházi reakciókban az egyenlő elbánás elvére való hivatkozás is az egyik fő érv volt. Baltazár Dezső úgy vélte, a katolikus egyház helyzete ingatlanvagyona miatt sokkal kedvezőbb – ez azonban szerinte a támogatási politikában nem érvényesül. Vitatkozott Glattfelder Gyula csanádi püspök által 1926-ban írt memorandum állításaival is.[1188] Ravasz László szintén a jogegyenlőség biztosítását kérve számon az államon a református egyházat *„mostoha gyereknek”* nevezve.[1189]

Mind a három fentebb említett problémakör[1190] előhozta az autonómia kérdését. Ravasz László püspök az állam terjeszkedéséről beszélt, s a kialakult helyzetet jogtalannak tekintette: az állam a fenntartóktól elvárja a szerződésben rájuk eső rész infláció szerinti rendezését, azonban a saját

hányadát nem emeli fel. Az általa gyakorolt jogokról azonban ennek ellenére nem mond le.[1191] Szerinte *„a felekezet fizet, az állam parancsol”*.[1192] Ugyanerre az ellentmondásra mutatott rá a tiszántúli egyházkerületi közgyűlés is.[1193] A személyi ügyeknél és az intézmények felügyelete kapcsán általában is szóba került az önkormányzatiság témája.

Megoldás?

A nehézségek ellenére mindkét vizsgált egyházkerület vezetőinek, közgyűlésének véleménye egyértelmű és azonos volt: a református egyház jövőjének záloga az iskola. Nélkülük nem működhet, megerősödésének egyik legfontosabb eszköze. A felekezeti iskola intenzívebb vallásos nevelésénél fogva képes leginkább arra, hogy egyházias szellemben, egyházának elkötelezett felnőtteket neveljen az ifjúságból.[1194] Párhuzamosan mindent megtettek a nem református iskolákban zajló vallásoktatás megszervezése érdekében.[1195]

A tiszántúli kerületi közgyűlés 1921-ben kiemelte, csak a saját erőből történő anyagi megerősödés, s végül az anyagi függetlenség elérése lehet a végső cél. Egyházfenntartó alap létrehozását a körülmények miatt azonban nem tartotta megvalósíthatónak. Helyette nagy fokú takarékosságot javasolt, valamint a vagyon bankszerű kezelését.[1196] Mindkettőt meg is valósította, a helyzet javulásához azonban ez nem volt elegendő.[1197]

1923-ban Baltazár Dezső a földosztásra kerülő földek igénylését ajánlotta a fenntartóknak, ebből remélve plusz bevételt.[1198] Ő maga is az egyház belső megerősödésétől várta a javulást: így az *„a maga célját a maga erején”* szolgálhatná.[1199] Ravasz László is azt tartotta volna ideálisnak, ha a felekezeti iskolák el tudnák tartani magukat, nem szorulnának rá az államsegélyre.[1200] Baltazár püspök 1928-ban felvetette az egyház és az állam elválasztásának kérdését, ami szerinte előbb-utóbb be fog következni. Erre fel kell készülnie az egyháznak, húzta alá, *„egyetemes fenntartási alap vagy pénztár”* alapításával.[1201] Révész Imre debreceni lelkész, egyházi ügyész 1929-ben állami forrásokból Református Tanulmányi Alap létrehozását vetette fel. Szerinte így az egyház szabadabban tudna mozogni s érvényesíteni autonómiáját.[1202]

Az egyház érdekeinek hatékonyabb képviselete céljából az egyházkerületek korábbinál jobb együttműködése, a központi szervek révén való erőteljes képviselet, sőt közös protestáns fellépés valósult meg.[1203]

Mindkét egyházkerület igyekezett a fenntartásba a politikai községeket fokozottabban bevonni, s a realitás határán belül a fenntartókat is nagyobb áldozatvállalásra kérte.[1204]

Összegzés

Az 1920-as években a dualizmus kori oktatáspolitika abból a szempontból folytatódott, hogy az állam fokozatosan további teret nyert a felekezetekkel szemben. Beleszólásának, beavatkozásának keretei már kialakultak, de ezen keretek olykor szűknek bizonyultak. Erre következtethetünk a jogértelmezési vitákból.[1205] A támogatás korábban kialakított formái a korban is működtek, de az állam költségvetési nehézségekre hivatkozva csökkentette a forrásokat.

Az állam és az egyház közötti nézeteltérések oka a finanszírozás megoldatlanságában és ezzel szorosan összefüggve az autonómia értelmezésében kereshető. Az egyház anyagi gyengesége miatt olyan helyzetbe került, hogy állami segítség nélkül az állami jogszabályok által előírt módon másképp nem tudta volna fenntartani iskoláit. Ezekhez minden erővel ragaszkodott, s csak ha végképp nem volt más lehetőség, akkor engedte a fenntartóknak az átadást. Erre a Tisztántúlon tömegesen az 1920-as, 1930-as évek fordulóján a gazdasági válság következtében került sor. A Dunamellék meg tudta őrizni iskolarendszerét a jobb feltételek miatt.

Az állam annak ellenére érvényesítette fiskális politikáját a református iskolákkal szemben, hogy az elvi egyetértés fennállt. Mind a kultúrfölény, mind a neonacionalizmus politikai programja azt kívánta volna, hogy felkarolja ezen iskolákat. A költségvetési stabilitásának kényszere mellett az intézkedésekre véleményünk szerint azért is került sor, mert az állam saját intézményrendszerében, illetve a rendelkezései révén fenntartótól függetlenül az összes iskolában megvalósította a vallásos (elsődlegesen keresztény) és nemzeti nevelés programját. E célt szolgálta a napi ima, a kötelező vallásoktatás, amelyet részint az állam finanszírozott, valamint a

különféle ifjúsági egyesületek: a korszakunkban elsődlegesen a cserkészet, amelynek az elterjedését a VKM erőteljesen támogatta. A másik ok a felekezeti konfliktusok további kiéleződésétől való félelem lehetett. A felekezeti kérdés az 1920-as évek egyik meghatározó, társadalmi feszültségeket generáló „antinómiája" volt – ahogy azt már a korabeli értelmiségiek, mint Németh László és Szekfű Gyula megállapították.[1206] Harmadik okként a társadalom erősödő szekularizációja merülhet fel. Negyedikként pedig az etatizmus állapítható meg. Erre felsőházi beszédében Ravasz László is rámutatott.[1207]

Mindezek, illetve az állam költségvetési nehézségei lehettek az okai annak, hogy nem történt érdemi lépés a VKM részéről a finanszírozás kérdésének megoldására. Az egyházon belül sem volt teljes az egység. A problémára már 1921-ben rámutatott a Kunhegyesi Memorandum. A hamarosan összeülő Zsinat azonban elodázta a döntést.[1208] Egyre többen látták a kiutat az egyház és az állam szétválasztásában, így például Makkai Sándor és Révész Imre, akik erről az 1930-as évek elején mint az egyház gyökerekhez visszatérő megújhodásának feltételéről beszéltek, konkrétan is utalva az 1920-as évek egyházpolitikájára.[1209] Másrészt azonban ennek a realitása nem volt meg, ezért a mindennapok gyakorlatában az egyházi vezetők az 1848: XX. tc. talaján állva igyekeztek a békebeli állapotokhoz való visszatérést elérni. Miközben világos volt számukra, hogy ez a politika az önkormányzati jogok további feladásával jár. A probléma kiéleződött, de a körülmények miatt mindkét „fél" inkább együtt élt vele.

Források

Rendeletek

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 12.233/1924/VIII. c. számú rendelete a nem állami elemi népiskolák fenntartói által fizetett államsegélyek iránti felterjesztéshez melléklendő iratok tárgyában. (1924) *Hivatalos Közlöny,* XXXII. évf. 8. sz., 87–88.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 136.000/1923. számú rendelete a nem állami elemi iskolai tanítók, óvónők és állandó gyermekmenedékházvezetőnők illetményei tárgyában. (1923) *Hivatalos Közlöny,* XXXI. évf. 21. sz., 293–296.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 144.843/1923. VIII/a sz. rendelete az elemi iskolákba járó tankötelesek számának csökkenése folytán szükségessé váló intézkedések tárgyában. (1923) *Hivatalos Közlöny,* XXXI. évf. 1. sz., 1–2.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 152.500/1923. VIII/c. sz. rendelete a nem állami elemi iskolai tanítók, óvónők és állandó gyermekmenhelyvezetőnők államsegélyének felülvizsgálata tárgyában kiadott rendelet végrehajtása tárgyában. (1923) *Hivatalos Közlöny,* XXXI. évf. 1. sz., 2.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1924. évi 95.000/IX. számú körrendelete a „nem állami tanszemélyzet orsz. nyugdíjintézetét" szabályozó 7001/1924. évi M. E. számú kormányrendelet végrehajtása tárgyában. (1924) *Hivatalos Közlöny,* XXXII. évf. 23. sz., 260–275.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 61.300/1923. – VIII/c. számú rendelete a községi és hitfelekezeti elemi népiskoláknál működő s az államkincstár által javadalmazott állami elemi iskolai rendes vagy helyettes tanítók után az iskolafenntartók által fizetendő pénzegyenérték megállapítása tárgyában. (1923) *Hivatalos Közlöny,* XXXI. évf. 20. sz., 284–285.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 99.500/1924. számú rendelete az elemi iskolai beíratási díj megállapítása és a községi és hitfelekezeti elemi népiskolák részére tandíjkárpótlás címen folyósított államsegélyek szabályozása tárgyában. (1924) *Hivatalos Közlöny,* XXXII. évf. 22. sz. 261–263.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek az 1922. évi 164,127. VIII. c. számú rendelete a községi és hitfelekezeti elemi népiskolai tanítók (óvónők) állami segélyezésének tárgyában. (1922) *Hivatalos Közlöny,* XXX. évf. 24. sz., 440–441.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek az 1922. évi december hó 21-én 130,700/VIIIa. sz. a. kiadott rendelete az iskoláztatási kötelesség teljesítésének biztosításáról szóló 1921. évi XXX. törvénycikk végrehajtása tárgyában. (1923) *Hivatalos Közlöny,* XXXI. évf. 2. sz. Melléklet, 9.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek az 1922. évi VI. t.-c. 4. és a XVIII. 8. t.-c. §§ alapján kiadott 1922. évi 122,000. VIII. d. számú rendelete az államsegélyes községi és hitfelekezeti elemi népiskolai tanítói- és óvónői állások, valamint az azok után adott államsegélyek felülvizsgálata tárgyában. (1922) *Hivatalos Közlöny,* XXX. évf. 18. sz., 327–331.

Jegyzőkönyvek, naplók

Az országgyűlés felsőházának 13. ülése 1927. évi junius hó 22-én szerdán. In: *Az 1927. január hó 25-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója.* (I. kötet). Budapest, Athenaeum, 1927, 197–216. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_FN-1927_01/?pg=208&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 09.

Az országgyűlés felsőházának 20. ülése 1932. évi június hó 24-én, pénteken. In: *Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett országgyűlés Felsőházának Naplója.* (I. kötet) Budapest, Athenaeum, 1932, 346–386. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_FN-1931_01/?pg=354&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 09.

Az országgyűlés felsőházának 3. ülése 1927. évi január hó 31-én, hétfőn. In: *Az 1927. január hó 25-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója.* (I. kötet). Budapest, Athenaeum, 1927, 5–12. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_FN-1927_01/?pg=16&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 09.

DMREK jkv. 1919. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1919. évi november hó 8-án, 1920. évi november hó 6-án és következő napjain tartott évi rendes közgyűlései, birósági ülései továbbá az 1919. és 1920. folyamán tartott egyházkerületi intéző bizottság ülései jegyzőkönyveinek rövidített hivatalos kiadása.* Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai R.-T., Budapest, 1921.

DMREK jkv. 1920. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1919. évi november hó 8-án, 1920. évi november hó 6-án és következő napjain tartott évi rendes közgyűlései, birósági ülései továbbá az 1919. és 1920. folyamán tartott egyházkerületi intéző bizottság ülései jegyzőkönyveinek rövidített hivatalos kiadása.* Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai R.-T., Budapest, 1921.

DMREK jkv. 1921. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület Intéző-bizottságának 1921. junius hó 27, augusztus hó 4 és október hó 30-ik és következő napjain tartott évi rendes közgyűlése és birósági ülései jegyzőkönyveinek rövditett hivatalos kiadása.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai R.-T., 1921.

DMREK jkv. 1922. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1922. évi október hó 21-én és következő napjain Budapesten tartott őszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytárs., 1922.

DMREK jkv. 1923. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1923. évi november hó 17-én és következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytárs., 1923.

DMREK jkv. 1924. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1924. évi november hó 15-én és következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részv.-Társ., 1924.

DMREK jkv. 1925. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1925. évi október hó 10-én és következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1925.

DMREK jkv. 1926. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1926. évi október hó 16-án és következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytárs., 1926.

DMREK jkv. 1927. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1927. évi május hó 20-án Budapesten tartott rendkivüli közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rész.-Társ., 1927.

DMREK jkv. 1927. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1927. évi október hó 21-én és következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1927.

DMREK jkv. 1928. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1928. évi november hó 10-én és következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1928.

DMREK jkv. 1929. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1929. évi május hó 28-án tartott rendkívüli közgyűlésének továbbá 1929. évi november hó 23-án és következő napjain tartott rendes közgyűlésének és 1929. évi bírósági üléseinek jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1929.

TTREK jkv. 1919–1921 = *Tiszántúli Református Egyházkerület 1919., 1920. és 1921. évi jegyzőkönyvei.* Debrecen, 1923.

TTREK jkv. 1922 = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1922. évi jegyzőkönyvei.* Kiadta KISS Ferenc. Debrecen, 1922.

TTREK jkv. 1923 = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1923. évi jegyzőkönyvei.* Kiadta RÉVÉSZ Imre. Debrecen, 1923.

TTREK jkv. 1924 = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1924. évi jegyzőkönyvei.* Kiadta RÉVÉSZ Imre. Debrecen, 1925.

TTREK jkv. 1925/1. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1925. évi március és május havi jegyzőkönyvei.* Kiadta RÉVÉSZ Imre. Debrecen, 1925.

TTREK jkv. 1925/2. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei az 1925. év második feléről.* Kiadta RÉVÉSZ Imre. Debrecen, 1925.

TTREK jkv. 1926/1. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei az 1926. évről, I. 1926. tavaszi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek.* Kiadta RÉVÉSZ Imre. Debrecen, 1926.

TTREK jkv. 1926/2. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei az 1926. évről, II. 1926. őszi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek.* Kiadta RÉVÉSZ Imre. Debrecen, 1927.

TTREK jkv. 1927/1. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei az 1927. évről, I. Tavaszi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek.* Kiadta RÉVÉSZ Imre. Debrecen, 1927.
TTREK jkv. 1927/2. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei az 1927. évről, II. Őszi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek.* Kiadta RÉVÉSZ Imre. Debrecen, 1928.
TTREK jkv. 1928/1. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1928. évi jegyzőkönyvei, I. Tavaszi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek.* Kiadta RÉVÉSZ Imre. Debrecen, 1928.
TTREK jkv. 1928/2. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1928. évi jegyzőkönyvei, II. Őszi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek.* Kiadta RÉVÉSZ Imre. Debrecen, 1929.
TTREK jkv. 1929/1. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1929. évi jegyzőkönyvei, I. Tavaszi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek.* Kiadta MAKLÁRY Károly. Debrecen, 1929.
TTREK jkv. 1929/2. = *A Tiszántúli Ref. Egyházkerület 1929. évi jegyzőkönyvei, II. Őszi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek.* Kiadta MAKLÁRY Károly. Debrecen, 1930.

Egyéb források

BÍRÓ Sándor – BUCSAY Mihály – TÓTH Endre – VARGA Zoltán (1949): *A magyar református egyház története.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
CSIZMADIA Andor (1966): *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatának kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban.* Budapest, Akadémiai Kiadó – Zrínyi Kiadó.
CSOHÁNY János (1983): A magyar állam valláspolitikája és a református egyház. In: BARTHA Tibor – MAKKAI László (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978.* (Studia et Acta Ecclesiastica V.) Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 91–103.
HÖRCSIK Richárd (1883): Református iskola és nevelés. In: BARTHA Tibor – MAKKAI László (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből, 1867–1978.* (Studia et Acta Ecclesiastica V.) Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 299–311.
HUSZTI József (1942): *Gróf Klebelsberg Kuno életműve*. H. n., k. n.
KELEMEN Elemér (2002): *Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitika a 19–20. századi Magyarországon.* (Társadalom és oktatás 18.) Budapest, Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó.
KORMOS László (1983): Református egyház a magyar politikai életben. In: BARTHA Tibor – MAKKAI László (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből, 1867–1978.* (Studia et Acta Ecclesiastica V.) Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 271–298
KORNIS Gyula (1927): *Magyarország közoktatásügye a világháború óta.* Budapest, Magyar Paedagogiai Társaság.
LADÁNYI Andor (1969): *A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében*. Budapest, Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont.
LÁSZLÓ T. László (2005): *Egyház és állam Magyarországon 1919–1945.* Budapest, Szent István Társulat.
LEEL-ŐSSY Lóránt (2000): *Baltazár Dezső püspök élete és munkássága. Dokumentumok, könyvek, családi emlékezések alapján.* Esztergom, [Magánkiadás].
LENDVAI L. Ferenc (1987): *A magyar protestantizmus 1918–1948.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
MAJOR János összeáll. (1921): *Ravasz László beiktatása alkalmából elhangzott beszédek és imák.* Budapest, Dunemelléki Református Egyházkerület.
MAKKAI Sándor (1932): Nyilvánvaló evangélium. *Protestáns Szemle* XLI. évf., 225–230.
MANN Miklós (1997): *Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között.* Budapest, OPKM.

MOLNÁR Sándor Károly (2003): Adalékok Baltazár Dezső életéhez. *Kút* II. évf. 3–4. sz., 80–93.
NAGY Péter Tibor (2000): *Járszalag és aréna. Egyház és az állam az oktatáspolitika erőterében a 19. és a 20. századi Magyarországon.* Budapest, Új Mandátum.
NÉMETH László (1940): A magyar élet antinómiái. In: NÉMETH László: *A minőség forradalma.* (III–IV. kötet) Budapest, Magyar Élet, 50–79.
ORMOS Mária (2003): Politikai ideológia a két világháború között. In: VONYÓ József (szerk.): *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Tanulmányok*. Budapest –Pécs, MTT – Pro Pannonia, 75–86.
RÉBAY Magdolna (2003): A felekezeti kérdés az 1920-as, 1930-as évek fordulóján a Református Figyelő és a Magyar Kultúra írásaiban. *Kút* II. évf. 3–4. sz., 165–175.
RÉBAY Magdolna (2006): A Julianna Református Elemi (Általános) Iskola története (1926–1948). In: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról.* II. kötet. Budapest, Argumentum Kiadó – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 873–894.
RÉBAY Magdolna (2010a): A református egyház és a tanárképzés (1867–1952). In: BUDA András – KISS Endre: *Interdiszciplináris pedagógia, tanárok, értelmiségiek. A VI. Kiss Árpád Emlékkonferencia Debrecen, 2009. szeptember 18–19. előadásainak szerkesztett változata.* (Kiss Árpád Archívum Könyvsorozata VI. kötet.) Debrecen, Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete, 185–195.
RÉBAY Magdolna (2010b): Az autonómia határai(n): Református kontra állami oktatáspolitika az 1920-as években. *Iskolakultúra* XX. évf. (2010) 3. szám, 76–86. http://www.iskolakultura.hu/index.php/iskolakultura/article/view/20995. Letöltés ideje: 2024. 08. 16.
RÉVÉSZ Imre (1932): Hová? Tűnődések egy könyv felett. *Protestáns Szemle,* XLI. évf., 153–158.
SZABÓ Ildikó (2010): Az egyházak közreműködése a nemzeti identitás formálásában a Horthy-korszakban. *Iskolakultúra,* 20. évf. 2. sz., 33–52.
SZÁSZ Lajos (2021): *Baltazár Dezső református püspök közéleti és egyházi tevékenysége.* Doktori disszertáció. ELTE BTK.
SZEKFŰ Gyula (1934): *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, k. n.
T. KISS Tamás (1998): Állami művelődéspolitika az 1920-as években. Gróf Klebelsberg Kuno kultúrát szervező munkássága. Budapest – Salgótarján, Magyar Művelődési Intézet, Mikszáth Kiadói Kft.
TŐKÉCZKI László (1999): Az egyházak és az iskoláztatás Klebelsberg Kuno nézeteiben. In: *Klebelsberg Kuno.* Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: T. KISS Tamás. Budapest, Új Mandátum, 307–315.

Az arányosabb és igazságosabb teherviselés jegyében

Javaslatok a felekezeti népiskolák finanszírozásának reformjára a Horthy-korszakban[1210]

Bevezetés

A református egyház oktatáspolitikájával foglalkozó kutatásunk során – ahogy azt az egyházkerületekkel foglalkozó fejezetekben láthattuk – találkoztunk a kultúradó fogalmával. A református egyházban a Horthy-korszakban a kultúradó (másképpen: általános iskolaadó, olykor kultuszadó) a felekezeti iskolák finanszírozási válságának egyik megoldásaként került említésre. Különböző szintű egyházi hatóságok (egyházközségek, egyházmegyék, egyházkerületek vezető testületei, az Egyetemes Zsinat és az Egyetemes Konvent) tárgyalták bevezetésének lehetőségét. A református forrásaink szűkszavúsága miatt a probléma mélyebb megértéséhez egyéb forrásokhoz kellett nyúlnunk. A szakirodalom ugyanis mind ez idáig csak röviden tért ki erre a témára,[1211] így kizárólag elsődleges forrásokra támaszkodhattunk. Ennek a következménye, hogy a jelen írás nem törekedhet teljességre. Nem volt lehetőségünk ugyanis minden szóba jöhető forráscsoport feldolgozására. (Nehézséget jelentett ezúttal is a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium iratanyagának nagy fokú hiányossága.)

A felekezeti népiskolák helyzete[1212]

A felekezeti fenntartók a népiskoláikat az első világháborút és az 1918–1919-es forradalmakat követően egyre nehezebben tudták finanszírozni. A dualizmus korában fokozódó mértékben támaszkodtak az állam segítségére.

Az azonban az anyagi nehézségei miatt lépésről lépésre igyekezett könnyíteni a terhein. A nyugdíjrendszer fenntarthatósága érdekében felemelte a tanítói és a tanári nyugdíjjárulékot, amelyet ezt követően a fenntartók nagy része késedelmesen vagy egyáltalán nem tudott fizetni. A felekezeti főhatóságok arra biztatták őket, hogy – mivel a csökkentésre a kormány nem volt hajlandó – a járulék fizetését a politikai községekre hárítsák. Érveik szerint az Eötvös-féle népoktatási törvény értelmében ugyanis a községek felelőssége a tankötelesség megvalósításához szükséges intézményi háttér biztosítása. Az alapfokú iskolák működtetőit érzékenyen érintette a helyi javadalom újrakalkulálása is. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) felmérette az iskolák fenntartóinak vagyonát, javadalmi jegyzőkönyvet vett fel, s igyekezett ennek alapján az ún. helyi (azaz fenntartói) hozzájárulást megnövelni. A tanítói díjlevelekben (más néven hiványokban) szereplő terményjárandóságok értékét (beváltási kulcsát) a miniszter határozta meg, amit a fenntartók és a tanítók is nehezményeztek.[1213] A református egyház többször is számonkérte a minisztériumtól az egyenlő elbánás elvét, s hogy az állami támogatás kiszámításánál a fenntartó anyagi erejét is vegyék figyelembe, a hatóságok ne egyoldalúan – az egyház megkérdezése nélkül – rendelkezzenek.[1214]

Egyes fenntartók nehézségeik miatt a tanítóikat késedelmesen fizették, ezért a pénzügyminiszter – bizonyos feltételek mellett – 1927-ben engedélyezte, hogy a felekezeti adókat is behajthassa a politikai község.[1215] A felekezetek ezen eljáráshoz – noha nekik is könnyebbséget jelentett – nem viszonyultak egyértelműen pozitívan. Önállóságukat is féltették, másrészt tartottak a híveik eltávolodásától, attól, hogy azok a könnyebb utat választva inkább felekezetet váltanak vagy egyszerűen a felekezeten kívüliség mellett döntenek. Hosszas vitát eredményezett a VKM azon intézkedése is, amellyel a kántortanítók fizetését rendezte. Ugyanis a kántortanítói fizetés egészét tanítói fizetésnek számította, s ennek következményeként saját hozzájárulását csökkenthette. A felekezetek a miniszter szemére vetették azt is, hogy a tandíjkárpótló segélyt hagyta elértéktelenedni.[1216]

Ezek a rendelkezések a fenntartókat anyagilag legyengült állapotban (esetleges vagyonuk hadikölcsönként elúszott vagy az infláció vitte el) találták. Az országban eluralkodó gazdasági válság elhúzódása sem segítette

helyzetük konszolidálását. Az évtized második felének néhány esztendeje kevés volt a regenerációhoz. Mert ugyan a VKM 1927-ben növelte a tanítók államsegélyét, a gazdasági válság hatására azok 1931-től ismét több alkalommal is csökkentek.[1217] Ez a leromlott anyagi helyzetű felekezeteket érzékenyen érintette, hiszen a terhek korábbinál nagyobb hányada hárult rájuk. Próbáltak minél nagyobb anyagi hozzájárulást kivívni maguknak, s egymással szemben is elindult a küzdelem a forrásokért, amint azt például a Glattfelder-memorandum és annak fogadtatása mutatja.[1218]

Az 1930-as évek elejére – az újabb s az előzőnél is súlyosabb dekonjunktúra miatt – a szegényebb fenntartók szinte kilátástalan helyzetbe kerültek. Az egyházi adófizetők elszegényedése miatt az egyházi adók nem vagy csak jelentős késéssel folytak meg. Még az intézmények működtetéséhez is hiányzott a pénz. Tetézte a helyzetet, hogy a korábban felvett – egyházi vagy iskolai célú, sokszor devizaalapú – hitele(i)ket nem tudták fizetni. Számos településen a tanítók a helyi javadalmukat nem vagy csak késedelemmel kapták meg.[1219] Kézenfekvő megoldásként újfent az iskolák községesítése vagy államosítása merült fel – ahogy a dualizmus korában. De egyrészt már ők is ódzkodtak újabb terhek vállalásától,[1220] másrészt a felekezeti főhatóságok csak a legvégső, azaz reménytelen esetben adták hozzájárulásukat a döntéshez. (A fenntartó egyházközségek és főleg a tanítók viszont nem ellenezték feltétlenül az átadást.[1221]) Ezért patthelyzet alakult ki. Mindhárom fél mástól várta a megoldást. Eközben tanítók követelték sorsuk rendezését: az állami iskolai kollégáikkal azonos és pontosan kiszolgáltatott fizetést, a kántori munka külön díjazását.[1222] Az államnak fel kellett készülnie a felekezeti iskolák tömeges feladására.[1223] Eközben a gazdasági válság felborította a költségvetési egyensúlyt, s ezért az államháztartás szanálásakor még az államsegély teljes megszüntetése is felmerült.[1224]

Javaslatok a finanszírozás reformjára

Horváth Győző: a „kultúradó”

Mivel az államosítás mindkét fél (az állam és a felekezeti főhatóságok) számára is csak a vészforgatókönyvben szerepelt, a gazdasági helyzet pedig nem javult, a felek elkezdtek megoldási lehetőségekben gondolkozni.[1225] Többen szorgalmazták a rendszer fő elemeinek megtartása mellett a terhek igazságosabb elosztását. Attól függően ugyanis, hogy a településen milyen jellegű iskola működött, eltért a lakosok hozzájárulásának mértéke és összege.[1226] A felekezetek (felekezeti kötődésű lapok) leginkább azt sérelmezték, hogy az iskoláikat fenntartó egyháztagok nemcsak a saját, hanem az állami adóikon keresztül az állami iskolák működtetéséből is kiveszik a részüket, vagyis duplán adóznak iskolai célokra.[1227] Az arányosítás már az 1926: VII. tc. tárgyalása kapcsán felmerült, s a törekvést Klebelsberg Kuno is támogatta, azt – a belterületi érdekeltségi iskolák esetében – a törvényben érvényesítette is.[1228]

A népiskolák finanszírozásának reformját célzó javaslatok közül az egyik legismertebb Horváth Győző kalocsai segédpüspök nevéhez fűződik.[1229] Horváth szintén a kettős iskolai adófizetés gyakorlatát sérelmezte, és ezért a hollandiai rendszert kívánta alkalmazni Magyarországon. Az ötletet 1927-ben vetette fel a Katholikus Tanítóegyesületek Országos Szövetségének hivatalos lapjában, a *Nemzetnevelés*ben. (A szövetség és folyóirata ezt követően is az eszme legfőbb pártfogója maradt, és segítségével a javaslat – hiszen a lapot minden katolikus elemi népiskola megkapta – széles rétegekhez jutott el.[1230]) Horváth ekkor még csak nagy vonalakban körvonalazta elképzelését, amelynek lényege, hogy az iskolákat – legyenek azok felekezetiek, államiak vagy községiek[1231] – közpénzekből finanszíroznák: az állam fizetné a személyi, a községek pedig a dologi kiadásokat. A fenntartó szabad kezet kapott volna a tanítók kinevezését, az iskolák szellemiségét, a tankönyvválasztást illetően – az állami főfelügyeleti jog érvényben tartása mellett.[1232] A javaslatról már egy hónap múlva megjelent méltatás ugyanebben a lapban, amelynek a szerzője kérte a részletek kidolgozását. Jelentősebb visszhangja azonban csak egy későbbi, 1931-es változatnak lett.[1233]

1931 őszén ugyanis – ismét a *Nemzetnevelés*ben – publikált egy, a korábbinál részletesebben kidolgozott javaslatot. Ebben már szerepelt egy néhány százalékos országos adó, a *„kultúradó”*, amelyből az állam a népiskolai kiadásait fedezte volna. Kivetésével Horváth szerint

megvalósítható lenne a terhek igazságos arányosításának az alapelve, a tanítók pedig pontosan megkapnák a fizetésüket. Általa átláthatóbb és egyszerűbb lenne – nézete szerint – a népoktatás finanszírozása.[1234] Októberben a püspök ugyanebben a témában előadást tartott a katolikus tanítók országos gyűlésén, ahol szándékai kedvező fogadtatásra leltek. A javaslatot elkezdték „Lex Horváth"-ként emlegetni. Méltatója, Landi (Landy) Ferenc népiskolai igazgató ugyanazt az érvet hozta fel a reform szükségessége mellett, mint maga Horváth: ha a kormány nemzeti és vallásos alapon áll, akkor számára a felekezeti iskola a legalkalmasabb nevelőintézmény.[1235]

Horváth javaslatát az említett 1931-es cikke megjelenése előtt néhány hónappal a katolikus püspökkari konferencia elé is beterjesztette. A püspökkari iskolai bizottság és annak vezetője, Hanauer Á. István váci püspök a tervet azonban nem támogatta. Utóbbi arra hivatkozott, hogy megvalósítása a felekezeti iskolák státuszát még bizonytalanabbá tenné, hiszen még inkább függenének az államtól. Attól is tartott, hogy a kormányzat ideológiájának változása könnyen az iskolák megszűnését eredményezné. A tervezet néhány, arányosításra vonatkozó pontját azonban elfogadta. Úgy vélte, a felekezeti iskolák fenntartásából mindenkinek ki kell vennie a részét.[1236] Az értekezleten jelen lévő egyházi főméltóságok közül ketten (Virág Ferenc pécsi püspök és Serédi Jusztinián hercegprímás) a döntés elodázását javasolták, egyikük (gr. Mikes János szombathelyi püspök) a költségvetési nehézségek miatt nem tartotta alkalmasnak az időt a kultúradó bevezetésére. A veszprémi püspök (Rott Nándor) kiegészítő indítványt fogalmazott meg: a tanító a jövőben a fizetését ne közvetlenül az államtól, hanem az iskolaszéken keresztül kapja meg. Ettől azt várta, hogy az államilag segélyezett felekezeti iskolák felekezeti jellege erősödni fog. Horváth javaslatáról ekkor a püspöki kar végül nem foglalt állást. Hanauer indítványát fogadták el, s kérték, a kormány tegyen intézkedéseket annak érdekében, hogy a *„kultúradózás"* alól senki se vonhassa ki magát: *„viselje ezt a terhet mindenki és minden vagyon a község többi adózóival azonos kulcs szerint"*.[1237] Kötelezze a kormány – tették hozzá – a községeket a nyugdíjjárulék átvállalására és a felekezeti iskolák nagyobb támogatására. Kérték továbbá, hogy az

államsegélyek elosztásánál a helyi felekezeti iskolaadó nagyságát is vegyék figyelembe.[1238]

Horváth ezt követően a Felsőházban is propagálta még továbbfejlesztett javaslatát.[1239] 1932 júniusában elhangzott beszédében a megvalósítás módjára vonatkozó részletek is szerepeltek. Az állam megnövekedő kiadásait továbbra is az „*országos iskolaadó*”-ból látta volna fedezhetőnek, amely maximum az állami egyenes adók[1240] 3,5%-át tenné ki. A felekezetek pedig, mivel mentesülnének a helyi jövedelem fizetése alól, a tanítói földek haszonélvezetét átengednék az államnak. Horváth azzal érvelt, hogy ez az adó igazából az 1868: XXXVIII. törvényben szereplő iskolaadó arányosított változata – minden bizonnyal ezért is használta ezúttal ugyanazt az elnevezést. Az adót felekezeti hovatartozástól függetlenül kellene fizetni, s a kötelezettséget a jogi személyekre is kiterjesztette volna. Horváth a dologi kiadások kapcsán elmondta: az állam azokat a saját iskolái tekintetében eddig is a községekre hárította. Ő – hangsúlyozta – ezt az rendszert terjesztetné most ki valamennyi iskolára: a működtetés, karbantartás, felszerelés legyen a politikai községek kötelessége. Véleménye szerint a községeket kompenzálnák azáltal, hogy maguk, illetve lakosaik terhei csökkennének, hiszen a helyi tanítói javadalmat és a nyugdíjjárulékot az állam fizetné.[1241] Lenne tehát fedezetük az új kiadásokra.[1242] Az illetékes miniszterek a felszólalásra nem reagáltak. A *Nemzetnevelés*ben azonban ismét támogató cikk jelent meg az elképzelésről.[1243]

1. kép: Glattfelder Gyula püspök, a Horváth-javaslat legfőbb támogatója[1244]

Horváth később újabb[1245] számításai alapján módosított a tervezeten. A helyi javadalom megszűnésének előnye szerinte, hogy ezzel járulékosan egy sor vita lezárható: 1. A kántortanító a kántori természetbeni illetménye felét, a kántor pedig az egészet kapná meg. 2. A korábban a tanítói fizetés alapjául szolgáló természetbeni járandóságot, mivel az felszabadul, helyi iskolai (pl. szociális) célokra tudnák fordítani. 3. Így kiküszöbölhető továbbá a népszerűtlen párbérszedés, elkerülhető a terménymennyiségek vitatott értékegység-alapú átszámítása. Felveti, majd elveti a tanítói természetbeni illetmények felekezeti megváltásának ötletét. Viszont számításai szerint a kompenzálás hiánya, valamint a nyugdíjterhek nagysága miatt az „*állami iskolaadó*”-nak kb. 6%-ot kellene kitennie. Nézete szerint azonban ez nem jelentene az eddiginél nagyobb terhet, azok átlaga nem nőne, csak igazságosan és arányosan oszlanának meg.[1246]

Másfél évvel az első tárgyalást követően, 1932 októberében a katolikus püspökök újra foglalkoztak Horváth javaslatával, a hercegprímás ugyanis

szerette volna, ha testületi állásfoglalás születik. A tervezetet ugyan korábban minisztériumi értekezleten – lásd később – a jelenlevők már elvetették, viszont a tanítók körében nagy népszerűségnek örvendett, s ezért indokolt volt elővenni. A négy felszólaló főpap közül kettő (Rott Nándor és Szmrecsányi Lajos egri érsek) elvetette a javaslatot, Hanauer Á. István nem foglalt állást, mindössze azt emelte ki, hogy a miniszteri törvényjavaslattal szemben Horváth tervezete hosszú távon rendezné a finanszírozás helyzetét. Ismét Glattfelder Gyula állt ki egyedül nyíltan a Horváth-javaslat mellett. A támogatottság hiányát látva azonban alternatívaként az *„országos iskolai pótadó”* visszahozatalát és annak bevételéből a rászoruló iskolák támogatását vetette fel.[1247] A püspöki kar az ő indítványát fogadta el, s Horváth tervezetét elvetette, mivel az *„az iskolák jellegére veszedelmet jelenthet”*.[1248]

Rusztek Károly: „a magyar rendszer általánosítása”

Horváth elképzeléseivel sok vonásában rokon javaslatot készített el Rusztek Károly (lásd 2. kép)[1249], Bács-Bodrog vármegye királyi tanfelügyelője. Barabás szerint Rusztek segítette Horváthot saját tervezete kidolgozásában, [1250] majd – mivel elvével igen, de a megvalósítás minden részletével nem értett egyet[1251] – önálló indítványt készített el.[1252] Rusztek ezt a *„magyar rendszer általánosítását”*-nak nevezte. Ő az 1868. évi népiskolai törvény alapelvét elfogadva nemcsak a teljes dologi, hanem a személyi költségek egy részét is a politikai községekre hárította volna az iskola jellegének megőrzése mellett. Utóbbiakat (tanítói fizetés, családi és hadipótlék) javaslata szerint ugyan az állam, a Központi Illetményhivatal fizetné készpénzben, de az állami adók mellett a helyi hozzájárulás terhére. A községeknek az eddigi helyi tanítói javadalom földjárandóság nélküli pénzértékének 50%-át be kellene fizetniük a kincstárba *„helyi illetményváltság”* címen. Az iskolai alapvagyon jövedelme viszont a községet (és nem a fenntartót) illetné. Az iskolai telek, az iskolaépület, felszerelése, a tanítói lakás tulajdonosa továbbra is a fenntartó lenne, de a község használhatná.[1253] Az arányosítás és az igazságosság jegyében az állami népiskolás községeknek minden tanítói állás után plusz illetményváltságot[1254] kellene fizetniük. Az iskolai földeket[1255] a tanítók

művelhetnék, ha ezt kérik, de annak javadalmát beszámítanák a fizetésükbe.[1256] Rusztek a tanítói nyugdíjjárulék összegét egységesen havi 10 P-ben[1257] határozta volna meg (ami a nem állami tanítók esetén csökkentést jelentett volna). A tanítók fizetésük terhére, annak 2%-ával járulnának hozzá a tervezet szerint a nyugdíjrendszer (a Nem Állami Tanítók Országos Nyugdíjintézete) működéséhez. A megnövekedett kiadások miatt szükség lenne – tette hozzá – vagy a községi adó felemelésére, vagy az „*iskolaadó*” általánossá tételére. Azt azonban nem az állam, hanem a politikai községek vetnék ki szintén az állami egyenes adók után (ahogy eddig is az iskolaadót). Rusztek számításai alapján a községek népiskolai teherviselése ezen a módon a korábbinál jóval arányosabb lenne, s egyben igazságosabb is, mert a lakosság a tényleges jövedelme szerint adózna azáltal, hogy az „*általános iskolaadó*”-t százalékos arányban fizetné. A szülők pedig mentesülnének a bújtatott tandíj (pl. fenntartási díj, fadíj) fizetésétől.[1258]

2. kép: Rusztek Károly (1917)[1259]

Míg Horváth tervezete egyedül a finanszírozásra vonatkozóan tartalmazott újdonságot, addig Rusztek az igazgatás kialakult gyakorlatán is változtatni akart. Minden községben létrehozta volna a Népiskolai Intéző Bizottságot, amely javaslatot tehetett volna az iskolai költségvetés, a számadások és a

fejlesztések tárgyában. Tagjait a községi képviselőtestület, a községi és a felekezeti népiskolák elsőfokú felügyeleti szerve, az iskolaszék, valamint az állami iskolákban az ugyanezen szerepet betöltő gondnokság adta volna. Rusztek megváltoztatta volna a tanítók alkalmazásának módját is: a pályázók közül a fenntartó és a községi képviselőtestület 2-2 jelöltet állíthatott volna. Közülük a közoktatásügyi miniszter választhatta volna ki az állami, a községi és az izraelita iskolák tanítóját, és át is helyezhette volna őket. A többi felekezet esetén az illetékes egyházi főhatóság (és nem a fenntartó) dönthetett volna. (Határozata csak a miniszter hozzájárulását követően léphetett volna életbe.)[1260] Az áthelyezésre is a főhatóságnak nyílt volna lehetősége az egyházmegye vagy az egyházkerület területén belül.[1261]

Rusztek a törvényjavaslatát benyújtotta a kormánynak és a szakmai közvélemény elé tárta.[1262] A tervét a Bács-Bodrog vármegyei közigazgatási bizottság 1931-ben elfogadta, s kérte a többi megyei közigazgatási bizottságot (amelyek a népiskolák állami felügyeleti szervei), hogy támogassák azt.[1263] Rusztek a Királyi Tanfelügyelők Országos Egyesületének 1932. decemberi közgyűlésén is ismertette elképzeléseit.[1264] 1933-ban több publikációja is megjelent a témában. Ezekben az időközben megjelent kritikákra is reagált. Barabás András, tanítóegyesületi világi elnök egyrészt a családi és a hadipótlékot (ezeket tévesen), valamint az igazgatói járulékot hiányolta a javaslatból, másrészt véleménye szerint Rusztek a kántori fizetést túl alacsonyan szabta meg. Barabás azt javasolta, hogy legalább a kántortanítói föld teljes jövedelmét hagyják meg kántori fizetségként. Harmadrészt Barabás felvetette, hogy a tanítói földek jövedelmét ne az értékegységek segítségével számítsák át készpénzre, hanem a kataszteri tiszta jövedelem alapján állandó kulccsal. Mivel ezen kalkuláció esetén a tanítói fizetések fedezete területén hiány mutatkozott volna, Barabás az állami iskolás községeket magasabb illetményváltságra kötelezte volna.[1265]

Rusztek válaszában kiemelte, a családi és a hadipótlékot minden tanító az államtól kapná meg, az igazgatói pótlékot azonban valóban kihagyta a tervezetből, ugyanis nincs minden iskolában igazgatói állás rendszeresítve. Ezekben az iskolákban tiszteletdíjként beállítható a költségvetésbe – tette hozzá. Barabás kántori díjazásra vonatkozó javaslata kapcsán kijelentette:

valóban viszonylag alacsony a tervezetében a kántori fizetés összege, ezért néhány pengővel lecsökkentette a földhasználati díjat.[1266] Rusztek visszautasította azok aggodalmait is, akik a felekezeti iskolák újabb átadási hullámától tartottak. Szerinte egyrészt a földjavadalom megmaradása anyagi előnyt jelentene számukra, másrészt a kötelező felekezeti főhatósági hozzájárulás biztosítékként továbbra is megmaradna. Alaptalannak tartotta annak feltételezését, miszerint a támogatás arányának növekedésével gyengülne a tanító és a fenntartó felekezet kapcsolata.[1267]

Még 1933 folyamán Horváth Győző Rusztek Károly javaslata mellé állt, s elkészült egy közösen jegyzett törvényjavaslat-tervezet. Ebben már szerepeltek Rusztek említett módosításai.[1268] A törvényjavaslatot 1938-ban propagandacéllal ismét kiadták, s eljuttatták a képviselőkhöz. Ez a tervezet néhány ponton módosítást tartalmazott:

- *„tanítói helyi illetményváltság”* címen – az intézmények jellegétől függetlenül – minden iskolás községnek az évi állami egyenes adó 5%-át kellene befizetnie (ha az iskola zsúfoltsága miatt új tanító alkalmazása indokolt, a VKM elrendelhette volna az adó felemelését);
- a politikai községeknek és az egyházközségeknek a visszaengedett tanítói földjavadalom minden holdja után az államnak októberig évi 30 P tanítói helyi illetményváltságot kellene fizetniük;[1269]
- minden állami iskolás községnek évi 300 P *„tanítói helyi illetményváltság”*-ot kellene fizetnie az államnak előre havi vagy negyedéves részletekben;
- az iskolai alapvagyon tiszta jövedelmét és az alapítványok kamatait a fenntartónak be kell állítania a költségvetésbe, és év végéig általában a népoktatás céljaira át kell utalnia a községnek;
- azok a községek és egyházközségek, amelyek visszakapnák a kántortanítók javadalmi földjét, kötelesek lennének a kántor munkáját külön díjazni;
- a községi és a felekezeti iskolák világi tanítói fizetéséből az állam 1,5% nyugdíjjárulékot vonna le;
- a VKM a tanulók száma alapján elrendelhetné tanítói állások létesítését, illetve megszüntetését;

- amennyiben a fenntartási terhei meghaladják az országos átlagot, az érdekeltségi iskolák fenntartója (természetes vagy jogi személy) nem köteles hozzájárulni a község népiskolai kiadásaihoz.

Az újabb törvénytervezet már nem tartalmazta a tanítók kinevezésére és a Községi Népiskolai Bizottságra vonatkozó passzusokat. A rendezés csak az állami, Budapest kivételével a községi, valamint a bevett felekezetek népiskoláira vonatkozott volna.[1270]

Református értékelések, javaslatok és intézkedések

Helyzetértékelések

A református egyházon belül a Horthy-korszakban egyetértés mutatkozott abban, hogy az egyház lényegi funkciója a tanítás, aminek részét képezi az iskolai oktatói és nevelői munka. (S ezt, minden bizonnyal a nehézségek miatt, külön hangsúlyozták is.) Az iskolákat ezért nem akarták átadni sem a politikai községnek, sem az államnak. Borsos Károly, a mezőtúri református gimnázium igazgatója a Protestáns Tanügyi Szemle vezércikkében mindezt így fogalmazta meg:

> *„A protestáns egyházak lényegük szerint tanító, nevelő egyházak; hivatásuk: tanítva nevelni az embereket arra, hogy Isten országának munkás tagjai lehessenek. A tanítva nevelés conditio sine qua non-ja a prot. egyházaknak; e nélkül nem lehetnek azok, amiknek lenniök kell, amire vállalkoztak, amire elhivattak. Hogy értendő ez? Úgy, hogy nekik (…) szemeik megnyitásával, elméjük teljes megvilágositásával kell öntudatos hívő lelkekké növelniök, az istenfiúság lelki magaslatára emelniök. (…) A reformáció egyházai tehát nem véletlenül, nem ötletszerűleg, hanem hivatásuk, rendkivül nehéz feladatuk teljes átérzése, teljes átértése alapján ragadták meg vitézkedésük eszközeiűl a szorosan vett ígehirdetésen kívül az iskolát és a sajtót. (…) Az iskolák tehát nélkülözhetetlen munkaeszközei a protestáns egyházaknak s a protestáns iskolák jövője attól függ, hogy a protestáns egyházak mennyire ébrednek tudatára ennek a nélkülözhetetlenségnek, mennyire akarják és tudják az iskolákat kihasználni nagy hivatásuk betöltésére. De maguknak a protestáns egyházaknak a sorsa is ettől függ. Ezzel állnak, vagy esnek. (…) Mindezekből következik, hogy a megfelelő protestáns iskolák fenntartása, ahol kevés van, elegendő számú iskolák megteremtése a protestáns egyházaknak elengedhetetlen kötelességük.*[1271] *Ha e kötelességüket elmulasztják, öngyilkosságot követnek el. E kötelességük elöl nem szabad kitérniök azzal, hogy az iskolafenntartás az egyházakra elbirhatatlan terheket ró. Meg kell találniok a módját, hogy ne rójjon.”*[1272]

Hasonló volt a véleménye az Országos Református Tanáregyesület (ORTE) elnökének, Bessenyei Lajosnak is, aki két évvel később figyelmeztetett a helyzet tarthatatlan voltára.[1273] Az iskolák állapota a világgazdasági válság hatására ugyanis tovább romlott. Sorra érkeztek a panaszok a fenntartóktól az egyházmegyei, az egyházkerületi és a konventi közgyűlésekre. Aktuálisan a Tiszáninneni Egyházkerület felterjesztése alapján 1934-ben az Egyetemes Konvent

1. nehezményezte a fenntartói tanítói nyugdíjjárulék magas voltát, azt a községekre hárította volna,
2. javasolta a kántori és a tanítói javadalom különválasztását, s ezáltal a kántori munka külön díjazását,[1274]
3. indítványozta a terményilletmények értékének felülvizsgálatát, valamint
4. a tandíjkárpótló államsegély összegének valorizálását, továbbá, hogy
5. a szolgálati idejét kitöltött tanítókat előléptessék a következő fizetési osztályba,
6. nyíljon meg előttük a VII. fizetési osztály is,
7. kapják meg a felekezeti tanítók is a hadipótlékot és a gyógykezelési segélyt, valamint
8. ők és családtagjaik is a vasúti utazásra szolgáló kedvezményt.[1275]

A református egyház vezetői úgy látták, az iskolák anyagi ellehetetlenülését a VKM nem igyekszik megakadályozni. S ezt az állam szemére is vetették, megjegyezve: nem lehet érdeke az iskolák államosítása vagy községesítése. Saját anyagi helyzetének konszolidálása a fő célja, ezért a kiadásait visszafogja, a támogatás értékét hagyja elveszni, miközben a bevételeit valorizáltatja. Kimondottan nehezményezték továbbá azt, hogy e folyamattal párhuzamosan – ahogy Ravasz László püspök fogalmazott – az elemi iskolák kezdenek kicsúszni a református egyház rendelkezése alól: a VKM egyre szűkíti az egyház autonómiáját, egyre több kérdésben vonja magához az intézkedési jogokat.[1276]

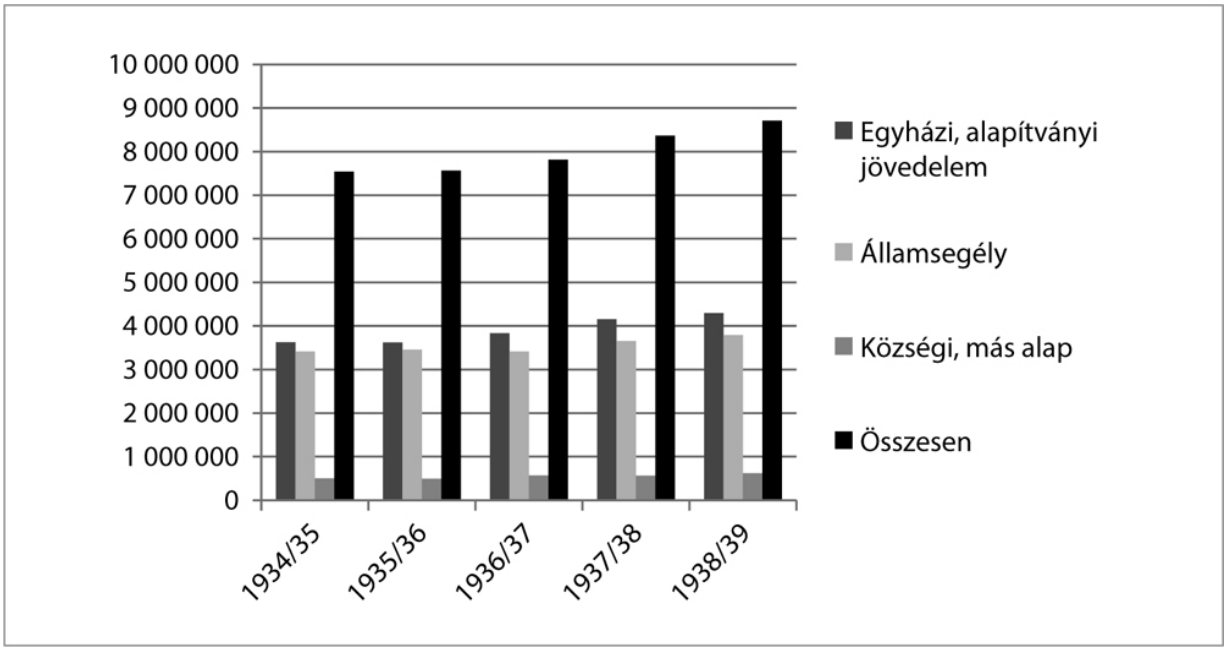
A református középfokú intézmények (polgári [leány]iskolák, tanító[nő]képzők), valamint a középiskolák esetében is csökkent az állami tanári fizetéskiegészítés összege[1277], ami nemcsak az iskolák fejlesztést

gátló elszegényedését, egyes esetekben késedelmes, sőt csökkentett fizetést jelentett, hanem az iskolai díjak emelése révén hosszú távon magában rejtette a tanulólétszám süllyedésének, sőt akár az intézmény megszűnésének a veszélyét. Számos középiskolában jelentett problémát, hogy a VKM ugyan tudomásul vette a rendes tanárrá történő kinevezést, de a fizetést csak a helyettes tanár fizetésének mértékéig egészítette ki. Az iskolák dologi célú fenntartási államsegélyének értéke pedig szinte teljesen elértéktelenedett.[1278]

Az egyház vezetői a református iskolák múlt- és jelenbeli kulturális és nemzeti érdemeire és a bolsevizmus elleni ideológiai küzdelemben betöltött szerepükre hivatkozva kérték a VKM-től a politikája felülvizsgálatát, s próbálták kiharcolni a minél magasabb összegű támogatást. Az iskolák megsegítésére biztatták a községeket is, így ugyanis nem nekik kell elvállalniuk a fenntartás egészét. Az államtól pedig azt várták, hogy legalább a községek önkéntes hozzájárulásával szemben ne támasszon akadályt.[1279] Az egyház ezzel önmagát is védte, hiszen az iskolai terhek növekedése a felekezeti iskolai adó emelését eredményezte. A lakosság elszegényedése pedig az egyháztól való eltávolodást vonhatta maga után.[1280]

A református iskolák anyagi[1281] helyzete az 1930-as évek közepe táján, a gazdasági válságból történő kilábalás következtében némileg javult. Amint azt az 1. ábra mutatja, az állam és a fenntartók is – egy kis ingadozással – egyre nagyobb összeget tudtak iskolai célokra fordítani.[1282] Ennek ellenére – az Egyetemes Tanügyi Bizottság számára készült népiskolai jelentés szerint – a Tiszáninneni Egyházkerületben még az 1930-as évek vége felé is többen foglalkoztak az iskolák feladásának a gondolatával.[1283] E gondolat – ahogy fentebb is láttuk – egyáltalán nem volt újszerű. Korábban is fel-felbukkant, annak ellenére, hogy a hivatalos egyház soha nem támogatta.

1. ábra: A református felekezeti népiskolák finanszírozása (pengő, 1934/35–1938/39. tanév)[1284]

A némi megerősödésnek a terület-visszacsatolások és a II. világháborúba történő belépés vetett véget. Hozzá kell tennünk, hogy a mindennapos alapfokú oktatás nyolcosztályossá bővítésének a fedezése is nagyrészt a fenntartókra hárult. Az állam a fejlesztéshez – ami új tanítói állások megszervezését, valamint építkezést, új felszerelések, taneszközök beszerzését jelentette – nem adott támogatást, viszont azt nem is tette kötelezővé.[1285] Felvidéki, kárpátaljai, erdélyi és délvidéki területek visszacsatolása, a magyarországi református egyház szervezetébe történő újbóli integrálása pedig jelentős költségvonzattal járt. A trianoni határon innen lévő intézményeknél is rosszabb állapotban lévő iskolákat, nehéz sorban dolgozó tanítókat kellett megsegíteni. A kormány pedig ismét újabb terheket rakott az iskolafenntartók vállára. (A pedagógusok drágasági segélyének a helyi készpénzjavadalom után járó részét a fenntartókra hárította, és 1944-re az infláció alatti arányban, 30%-ban maximalizálta az együttes kezelésbe vont egyházi és iskolai adók emelésének mértékét.)[1286]

Megoldási javaslatok

A református iskolarendszer megőrzése, az intézmények anyagi helyzetének lehetséges konszolidálása érdekében a korszakban több javaslat született református egyházi vagy egyházhoz közeli körökben. A református egyház – ahogy láthattuk – elsődlegesen az eredmények megtartására, a korábban

már elnyert támogatás visszaszerzésére, tehát az összeg békebeli értékére történő emelésére törekedett az 1848. évi XX. tc. alapján. A törvény teljes végrehajtását, azaz hogy az egyházak valamennyi iskolai kiadását az állam fedezze, az államháztartás helyzetének ismeretében nem erőltette.

A korszakban azonban – látva a gazdasági és a politikai nehézségeket – a református (és általában a magyarországi) oktatásügy finanszírozására új megoldási javaslatok is születtek. A református körökben legtöbbet hangoztatott alternatíva szerint – amelyet katolikus berkekben is pártfogoltak – az államra kellene hárítani az összes személyi kiadást – az eddigi kettős, állami és fenntartói finanszírozás helyett –, miközben a dologi kiadások teljes egészében a fenntartók vállára kerültek volna.[1287] A támogatók ezt a megoldást az iskola jellegének és a fenntartói jogoknak a megőrzése miatt preferálták.[1288] A javaslat végeredményben az eddigi rendszer egyértelműsítését jelentette, ugyanis a működési kiadások állami támogatása minimálisra süllyedt azáltal, hogy az nem követte az inflációt. Összességében az állami hozzájárulás emelkedését hozta volna az indítvány. Az Egyetemes Konvent ezért 1931-ben azt az államosítás felé vivő lépésnek titulálta, s ezért elutasította.[1289] Baráth Imre az Országos Református Lelkészegyesület lapjában írt cikkében ezt a tervet anyagi okokból tartotta kivitelezhetetlennek: indítványa szerint – erről lentebb bővebben írunk – az egyházaknak a dologi költségek viselése mellett az állam által teljesítendő személyi kiadásokhoz is hozzá kellene járulnia.[1290]

A korábban már említett, Horváth Győző püspök nevéhez kötött országos, állami kultúradó ötlete református körökben is népszerűvé vált. 1931 elején a *Lelkészegyesület* hasábjain Perecz István állt ki bevezetése mellett.[1291] Ugyanezt szorgalmazta a Tiszáninneni Egyházkerület közgyűlése.[1292] A Dunamelléki Egyházkerület közgyűlésének javaslatára pedig 1934-ben az Egyetemes Konvent az 5%-os kultúradót a „*legmegfelelőbb és legalkalmasabb*” eszköznek nevezte az iskola „*válságból*” történő kivezetésére.[1293] A kérdés a következő években napirenden maradt. 1935-ben a Konvent a tiszántúli és a dunántúli,[1294] 1936-ban és 1937-ben pedig az utóbbi egyházkerület javaslatára ajánlotta a kultúradó bevezetését a VKM-nek.[1295] Ravasz László püspök még 1943-ban is kiállt felsőházi beszédében ezen adófajta mellett.[1296]

Az országos kultúradóhoz hasonlított az az ugyanezen néven kivetett adó, amelynek a beszedését a Tiszáninneni Református Egyházkerület közgyűlése rendelte el (1923). A tiszáninneni kultúradóból befolyó bevétel a sárospataki főiskola, később pedig a kerület valamennyi alapfoknál magasabb tanintézetének a célját szolgálta.[1297] Hasonló adófajtát egyik magyarországi egyházkerület sem vetett ki.

Az Országos Lelkészegyesület (ORLE) 1927-ben az oktatásügy finanszírozásának hosszú távú megoldásaként az évente megszavazott költségvetési segély helyett megfelelő értékű földtulajdont kért volna az államtól. Mintaként egyértelműen a katolikus egyház szolgálhatott.[1298] De más javaslatokkal is találkoztunk a források messze nem teljes körű számbavételének eredményeként. Perecz István, az iskolát fenntartó Komádi lelkésze, néhány hónappal a már említett cikkét követően újabb javaslattal állt elő. Ekkor két megoldást tartott elképzelhetőnek: 1. az egyetemes (azaz országos) református egyház állami egyetemes adóalapi segélyének felemelését akkora összegre, hogy az egyházi és iskolai adó kivetése mellett az egyházközségek költségvetési egyensúlya biztosítva legyen (ezen alapból kaptak támogatást az egyes gyülekezetek); 2. az állam létesítsen országos közoktatási alapot, ahová befolynának a községek és a felekezetek részére eddig befizetett iskolafenntartási adók, valamint az államsegélyek (fizetéskiegészítés, családi pótlék). Utóbbi esetben az állam az alapból fizetné a tanítók, a hitoktatók és az óvónők után az összes személyi kiadást[1299], ezáltal a fenntartókat terhelő helyi javadalom felszabadulna a dologi kiadásokra.[1300]

Baráth Imre gávai lelkész ellenben azt indítványozta – úgyszintén 1931-ben –, hogy az egyház ajánlja fel az iskolai ingatlanjai jövedelmét és a hívek állami adójának 5%-át népiskolai célokra, hogy az állam a korábbinál nagyobb részt vállalhasson át az iskolafenntartás költségeiből.[1301] A finanszírozás rendezésének elmaradása esetén az államosítást is elfogadható megoldásnak tartotta, amely szerinte előbb-utóbb amúgy is be fog következni.[1302]

1933 novemberében a *Magyarság* c. jobboldali ellenzéki napilap pályázatot írt ki a témánkban tanítók részére *„Hogyan biztositjuk 7000 terményjárandóságu tanitó kenyerét és iskoláik további fennmaradását?”* címmel. A beérkezett írásokat tanítóegyesületek képviselőiből álló szakmai

zsűri értékelte. A pályázatot nagy érdeklődés övezte. A rövid határidő ellenére több százan jelentkeztek, sokak pedig levélben írták le sérelmeiket. A pályázaton – a kiírás ellenére – Rusztek Károly is indult, s 169 tanító (a pályázók 37%-a) az ő javaslatát ajánlotta. Horváth nem nyújtott be pályázatot, az ő koncepcióját támogatta viszont a Katholikus Tanítók Országos Szövetségének elnöke. A zsűri 1934 januárjában hozott ítéletet. Rusztek Károlyt jutalomban részesítette. Legjobbnak viszont Ormós Lajos debreceni református igazgató tanító pályázatát találta.[1303] Ormós szerint a felekezeti népoktatás finanszírozását hosszú távon át kellene vennie az államnak. Addig azonban, míg az ország kilábal a nyomasztó gazdasági helyzetből, a felekezeti fenntartóknak hozzájárulást kellene fizetniük: 1. A tanítói javadalmi földek jövedelmét be kellene szolgáltatniuk az államkincstárnak. 2. Minden tanítói állás után az egyházközségek 10%-os helyi hozzájárulással tartoznának. A személyi kiadások teljes fedezéséhez szükséges fennmaradó összeg előteremtésére 2,5%-os *„kultúradó”* kivetését javasolta. A végleges megoldás szerinte az egyházak teljes tehermentesítése lenne, amely a *„kultúradó”* felemelésével és községek bevonásával történne. Utóbbiakat kötelezné a 10%-os *„iskolafenntartási segély”* átvételére és a dologi kiadások teljesítésére.[1304]

Ha csak elvétve, de találkozunk az önfinanszírozás eszméjével. Bessenyi Lajos ORTE elnök 1932-ben leszögezte: *„[a]z elmúlt évtizedek alatt egyre fokozódó mértékben kötöttük magunkat az állam szekeréhez, nem gondolva meg, hogy, ha akár a vontató lovak elgyengülése, akár az útnak járhatatlansága, akár a kocsis vigyázatlansága miatt ez a szekér egyszer a kátyuban megfeneklik, akkor mi is bajbajutunk, mi is veszteglésre kényszerülünk”*.[1305] Ezért – tette hozzá – *„vissza kell térnünk minél előbb és minél teljesebb mértékben, akár százszázalékig, az anyagi önállóság ösvényére, a pénzbeli függetlenség és az önerejű fenntartás fellegvárába”* [kiemelés: B. L.].[1306] Fel kell éleszteni a hívekben az adakozási hajlandóságot, s már gyermekkortól erre kell nevelni őket.[1307]

Az önsegítés eszméje állt a Magyar Országos Református Iskolai Közpénztár létrehozásának gondolata mögött, amiről lentebb bővebben írni fogunk. Ugyan a pénztár nem született meg, a mögöttes elv ideális megoldásként később is felbukkant: a konventi elnökség 1944-ben hangsúlyozta: nem szabad csak az államtól várni a megoldást, a saját erők

fokozott bevonására lenne szükség, azt azonban nem látta reálisnak, hogy egyedül – saját körein belül – oldja meg a problémát.[1308]

Intézkedések

Az állami támogatás csökkenését és ennek következtében a református iskolák finanszírozási problémáit látva az ORLE 1925-ben összegyűjtötte az állam általa sérelmesnek tartott intézkedéseit és memorandumba foglalta. Véleménye szerint a kép *„siralmas”*, *„vigasztalan”* és *„sivár”*.[1309] Az Egyetemes Konvent ugyanekkor adatokat kért az egyházkerületektől, hogy ugyanebben a kérdésben konkrét tényekre támaszkodhasson. Az adatokat felhasználva – legfőképp Ravasz László püspök írását[1310] alapul véve – készítette el a Konventi Elnökség a sérelmeket tartalmazó emlékiratát.[1311] Az Elnökség azonban végül úgy döntött, a politikai állapotokra való tekintettel a kormány helyzetét nem nehezíti, ezért az emlékiratot nem adja át, az a szóbeli tárgyalások alapját fogja képezni.[1312] Tárgyalásra valóban sor került: gróf Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter 1926 októberében az anyagi természetű sérelmek megbeszélésére hívta a katolikus és a protestáns egyházak vezetőit. Ezen az értekezleten a katolikus egyház új igényekkel lépett fel, amelyeket Glattfelder Gyula püspök már említett memorandumában számadatokkal támasztott alá. A memorandummal a katolikus egyház lépéselőnybe került. A finanszírozási rendszert azonban az emlékirat és eredményeként a szereplők (felekezetek és a kormány) között a jogos (arányos) állami támogatásról kialakult vita nem változtatta meg.[1313]

A következő jelentősebbnek tekinthető fellépésre a gazdasági válság hozadékaként került sor. Az iskolák működési nehézségeit látva[1314] a magyarországi református egyház törvényhozó szerve, a Zsinat 1931-ben ún. szanáló bizottságot állított fel, és bízta meg a várható állami bevételek és a szükséges kiadások számbavételével. A bizottságban valamennyi egyházkerület képviseltette magát. Vezetője a Konvent egyházi és világi elnöke volt.[1315] A Zsinat ugyanekkor körlevél kiküldéséről határozott. A körlevelet Ravasz László szövegezte meg, azt minden gyülekezetben két egymást követő vasárnap fel kellett olvasni. Benne a híveket az egyházi iskolákhoz történő hűséges ragaszkodásra, fokozott áldozatkészségre, az evangéliumi erények gyakorlására buzdították.[1316] Harmadsorban a Zsinat

kimondta memorandum elkészítését. A memorandumot az EK elnöksége szövegezte meg és személyesen nyújtotta át a miniszterelnöknek, valamint a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Az emlékiratban az egyházi vezetés kérte, hogy ne csökkentsék tovább az államsegélyt, s ne korlátozzák a községek által nyújtott támogatást.[1317]

A Zsinat ugyanebben az évben, tehát 1931-ben tárgyalta Imre Sándornak, a Dunamelléki Egyházkerület tanügyi előadójának, a konventi Egyetemes Tanügyi Bizottság (ETB) alelnökének ekkor még bizalmas iratként kezelt tanulmányát *(A magyar református egyház művelődési politikája),* amelyet az ETB felkérésére készített el. A megbízás mögött a fenntartási nehézségek felszámolásának a szándéka állt. Ebből kifolyólag azonban kívánatos lett a református oktatásügy egészének áttekintése. Írásában Imre azt javasolta, hogy meg kell vizsgálni, hogy az egyháznak – és az egyháztársadalomnak – milyen típusú iskolákra és ezekből hány darabra van szüksége. Ennek során tekintettel kell lenni – húzta alá – a gazdaságos működés szempontjára. Hangsúlyozta: nem lehet minden igényt kielégíteni, le kell tudni mondani iskolákról. Az egyházi nevelésnek ugyanis véleménye szerint nem az iskola az egyetlen színtere.[1318] Az egyházi terhek arányosabb elosztása érdekében egyedül helyes útnak a központosítást tekintette: *„az egyetemes egyház központilag vegye kézbe az iskolák ügyét. …ha az egyetemes egyház az iskolaügyet egyházi közügynek tekinti, ebből következően határozottan központilag kell országosan rendeznie az egészet, az egész reformátusságra arányosan kell elosztani a terheket, hogy mindenütt legyen református iskola, ahol erre szükség van, s olyan legyen, amilyenre egyetemes szempont jelöli ki a szükséget. … Az iskolaügy központi rendezésének feltétele, hogy az anyagi eszközök is egyesíttessenek, legalább is rendelkezés szempontjából. Ebből következik az a szükséglet, hogy az állam által kiszolgáltatott segélyeket ne az egyes iskolák és egyének kapják közvetlenül, hanem az egyetemes egyház, s ennek legyen joga és kötelessége ott és úgy használni fel, ahol és ahogyan arra szükség van.”*[1319] Javaslatát az állami támogatás csökkenésével, a gyülekezetek szegénységével és az új alapítványok hiányával indokolta.[1320] Imre indítványát intézkedés nem követte,[1321] az egyház igyekezett spórolni, s az állami támogatást legalább szinten tartani, a mérséklést pedig kénytelen volt tudomásul venni.

Az Egyetemes Konvent Elnöki Tanácsa 1932. februári ülésén az államháztartás súlyos pénzügyi helyzetére tekintettel – míg indokolt – elfogadta pedagógusok fizetéskiegészítő államsegélyének csökkentését. Kérte azonban a VKM-től az egyenlőség és a viszonosság elvének érvényesítését, hogy ne tegyen kivételt a fenntartók szerint.[1322] Hogy a református iskolafenntartók anyagi helyzetére tekintettel lehessen lenni, a középiskolák államsegélyét egyházkerületi kezelésbe vonta. Felfüggesztette továbbá a népiskolai tanítók automatikus előléptetését, valamint a legmagasabb fizetési osztályba történő kinevezését. A felekezeti tanítók helyi (azaz fenntartói) javadalmának biztosítására indítványozta a már többször említett kultúradó bevezetését, s míg az erről szóló törvény nem születik meg, addig a kormánytól azt várta, hogy a politikai községeket kötelezze a felekezetei fenntartók megsegítésére. Utolsósorban pedig kérte a VKM-től, hogy az iskolabezárási terveit vizsgálja felül, ne engedje a nagy múltú református iskolákat megszűnni, hanem inkább az új, állami iskolákat[1323] zárja be.[1324]

Az 1931-ben megalakított szanáló bizottság 1932 októberére készítette el javaslatát. A bizottság elutasította a költségek kettéválasztásának tervét (dologiak: fenntartó, személyi kiadások: állam), mert az szerinte gyengítené a tanítók és az egyház kapcsolatát, az állam pedig nem hajlandó, sőt nem is képes az összes személyi kiadás átvételére. A bizottság kérte a VKM-et, hogy

- a kormány az államsegélyeket tovább ne csökkentse, s ha mégis kénytelen, akkor legalább ne év közben,
- az államsegélyt az egyetemes egyház kapja meg – ha az egyházkerületek ezt nem fogadják el, akkor az egyházkerületek –, amely az iskolafenntartók között azt rászorultsági alapon ossza szét,
- a legrosszabb helyzetben lévő iskolafenntartó egyházközségek gyors kölcsönt kaphassanak[1325],
- vezessék be az „*iskolafenntartási adó*”-t, s azt olyan összegben vessék ki, hogy az iskolák újra magasabb támogatást kaphassanak,
- mondja ki, hogy nem célja az államosítás, a népiskolák fenntartása községi feladat, őket pedig figyelmeztesse arra, hogy a felekezeti iskolák segélyezésével anyagilag jobban járnak, mint az átvételükkel,

- a községek költségvetéséből – az állami adóalanyok védelme érdekében – ne vegyék ki a hatóságok a felekezeti iskolák támogatására megszavazott összeget,
- a községek vállalják át a tanítói nyugdíjjárulék kifizetését,
- a régi felekezeti iskolák ellehetetlenítése helyett az életképtelenebb új állami iskolákat szüntesse meg.

A bizottság figyelmeztette a fenntartókat: csak felsőbb egyházi hatósági engedéllyel adhatják át az iskoláikat. (Az egyházmegyék elöljáróságát pedig felszólította, hogy személyesen vizsgáljon meg minden esetet, és a fenntartókat igyekezzen lebeszélni a döntésről.) Ha kedvezőbb, térjenek vissza a készpénzben történő fizetés helyett – az eredeti díjlevél szerint – a terményjárandóság kiosztásához. A kis gyülekezetek vonják össze a tanítói és a lelkészi állást, és alkalmazzanak lelkésztanítókat.[1326] A püspökök látogassák meg a középfokú iskolákat, s segítsenek megoldani a problémáikat. A középiskolák fenntartói pedig – ha nincs más lehetőség – szüntessék meg a felső tagozatot, és ha nincs esély a felfejlődésre, alakítsák az intézményt polgári iskolává, s így spóroljanak. A bizottság javaslatát az EK elfogadta, s valóban törekedett a megfogalmazottak megvalósítására.[1327] A Konvent a szanáló bizottságot bár az 1937–39. évi ciklusra újjáalakította, az újabb oktatásüggyel kapcsolatos jelentést már nem készített, mivel néhány hónappal később, 1937 végén a Zsinat megszüntette.[1328]

A konventi Elnöki Tanács eközben (1933) sürgette a Minisztériumot, hogy mielőbb találjon rá a megfelelő megoldásra. Az Egyetemes Konvent a pontos helyzetkép megrajzolása érdekében az egyházkerületektől bekérte az iskolák fenntartásával kapcsolatos adatokat. A Dunamelléki és a Tiszántúli Egyházkerülettől kapott információk birtokában a Tanács 1933-ban úgy nyilatkozott: a református elemi népiskolák fenntartása *„csaknem lehetetlen”*.[1329]

A helyzet súlyosságát mutatja, hogy a kérdéssel 1933-ban a Közös Protestáns Bizottság is foglalkozott. A Bizottság kérte a VKM-től, hogy

- az intézkedései meghozatala előtt kérje ki az egyházi főhatóságok véleményét,

- az intézkedéseit úgy ütemezze, hogy az egyházközségek a költségvetés megállapításánál tekintetbe tudják venni,
- a politikai községek a fenntartókra hárított tanítói nyugdíjjárulékot vállalhassák át teljesen vagy részben mindenféle feltétel nélkül,
- a tanítói lakások adó- és illetékmentesek legyenek,
- szülessen törvény az *„országos iskolai kultúradó”*-ról, amely szerinte a legmegfelelőbb eszköz az arányos teherviselés szempontjából.[1330]

1935-ben – minden bizonnyal Ravasz László hatására – az EK elővette Imre Sándor javaslatát. Megbízására (1935) a konventi Elnökség felkérte ugyanis Imrét, hogy a tanulmány alapján dolgozza ki a magyar református egyház művelődési politikájára vonatkozó koncepcióját.[1331] Az Elnöki Tanács a koncepciót vitára bocsátotta. Az egyházkerületek közül a Tiszántúli Egyházkerülettől érkező, Papp Ferenc által jegyzet vélemény ismert. Papp a kálvini gyülekezeti elvre hivatkozva határozottan elutasította a központosítás gondolatát. Szerinte mind az államsegély központi kezelése, mind az egyetemes oktatáspolitika káros következményekkel jár. A középfokú és a középiskolák fenntartási nehézségeit Papp nézete szerint iskolai közalap létrehozásával kellene leküzdeni.[1332] Az Egyetemes Konvent Imre Sándor koncepcióját Ravasz László támogatása ellenére nem fogadta el, azt az egyházkerületi partikularizmus megakadályozta. A közalap létrehozásának gondolata viszont pozitív fogadtatásra talált.

Látván, hogy az államtól nem számíthat nagyobb segítségre, az 1939-ben megnyílt V. budapesti zsinat törvénytervezetet dolgozott ki a Magyar Országos Református Iskolai Közpénztár létesítéséről. A pénztáron keresztül az egyház azokat az egyházközségeket akarta megsegíteni, amelyek nem voltak képesek a népiskoláik működtetésére és az előírásoknak megfelelő fejlesztésére. Feltétel az volt, hogy a kiadásaiknak minimálisan a felét az iskola fenntartására kell fordítaniuk. A támogatásból mind személyi, mind dologi költségeket lehetett volna fedezni. Az elképzelések szerint a pénztárba az iskolafenntartó egyházak hívei az állami adójuk 1%-át, míg a többi hívő annak 5%-át fizette volna be. A javaslatból végül nem született törvény.[1333]

Egyéb reformjavaslatok

Horváth Győző és Rusztek Károly, valamint a református egyház berkein belül megfogalmazott javaslatokkal párhuzamosan más elképzelések is napvilágra kerültek.[1334] Voltak például, akik lényegében a világháborút megelőző rendszert akarták visszaállítani. Mások a politikai községek nagyobb fokú bevonását tartották volna indokoltnak.[1335] Ezt az egyházi vezetők is forszírozták, amíg lényegi változás nem történik.

Újabb átfogó koncepciót 1942-ben hozott nyilvánosságra Becker Vendel apátkanonok, csanádi egyházmegyei főtanfelügyelő, tanítóképző intézeti igazgató. Beckert Horváthoz és Rusztekhez hasonlóan az arányos és igazságos teherviselést lehetővé tevő megoldás megtalálása motiválta, csak érvei közt az ideológia (azaz a *„keresztény nemzeti”* szempontok) sokkal erőteljesebben (kizárólagosan) jelent meg. Célja volt továbbá a tanítói fizetések fenntartói különbségből adódó eltérésének megszüntetése. Becker a horváthi rendszert fejlesztette tovább. Javaslata szerint a népiskolák költségeit jellegüktől függetlenül az állam fizetné ki az állampolgárok helyi és országos adójából. Valamennyi adóalany (természetes és jogi személyek egyaránt) az Országos Népiskolai Adókulcs alapján az állami egyenes adó (az ingatlanok utáni és a kereseti adó mellett a társulati adó alapján) bizonyos százalékát fizetné népoktatási célokra.[1336] A községi helyi adó, a helyi hozzájárulás, az állami egyenes adó max. 5%-ának értékét érhetné el. Az Eötvös-féle népiskolai törvény 35. §-át ezzel valamennyi iskolára kiterjesztette volna. (Akiknek ezt a helyi adót nem kell fizetniük, azok 100%-ban fizetnék az országos népiskolai adót.) A központi forrásokból az iskolafenntartók akkora összeget igényelhetnének, hogy a helyi hozzájárulással együtt a személyi és a dologi költségek egészét ki lehessen fizetni. Becker minden tanító fizetését fenntartótól függetlenül egységessé tette volna. Az összeget a Központi Illetményhivatal szolgáltatta volna ki havonta.[1337] A fenntartók a dologi fedezetet – a kérelmük alapján megállapított összegben – két részletben kapnák meg az államtól: januárban és júliusban. Az eddigi egyházközségi jogkörök (mint a tanítók megválasztása) az egyházmegyék, illetve az egyházkerületek kezébe kerülnének át. A Központi Illetményhivatal az egyes iskolák személyi és dologi költségeit is ezen regionális szervezeti egységek szerint csoportosítva kezelné, s ezeket a főhatóságok intézkedése alapján utalná ki a tanítóknak, illetve az iskoláknak.[1338] Becker szerint így a forrásokat hatékonyabban

lehetne elosztani, aminek a jobb minőség lenne a következménye.[1339] Ugyanezt szolgálná szerinte – amit pedagógiai célokból is kívánatosnak tartott volna – az iskolahálózat racionalizálása, közös állami iskolák felállítása.[1340]

A minisztérium reakciója

Az 1930-as évek elejétől a kialakult helyzet súlyossága okán a VKM is komolyan mérlegelte a felekezeti népoktatás finanszírozásának reformját. 1932 folyamán az érdekeltek (VKM, Pénzügyminisztérium, Belügyminisztérium és a felekezetek) bevonásával rendszeresen ankétot tartottak egyeztetés, illetve a javaslatok véleményezése céljából. Foglalkoztak a Horváth-féle javaslattal is, azt azonban a minisztériumok képviselői elutasították. Arra hivatkoztak, hogy a gazdasági helyzet nem teszi lehetővé a kultúradó bevezetését, a finanszírozási szisztéma megváltoztatása pedig még bizonytalanabbá teszi a felekezeti iskolák jogi helyzetét. A VKM az államsegélyt az összes felekezeti iskolai tanító közt egyenlő arányban osztotta volna fel, az iskolafenntartók pedig kötelesek lettek volna a fizetés 10%-át készpénzben kifizetni.[1341] Ez azt jelentette volna, hogy a tanítók átlagban magasabb fizetést kaptak volna meg biztosan, viszont a számítások szerint kialakult volna egy jelentős, 20%-os fizetéskülönbség az állami és a nem állami tanítók közt. Ezért ezt a javaslatot a felekezetek (vagy csak a katolikus egyház képviselői) elvetették. A felekezetek a népiskolai terhek igazságosabbá és ezért arányosabbá tételét szorgalmazták. A VKM ezen elvek alapján a felek ismételt bevonásával a fennálló rendszert módosító törvényjavaslatot dolgozott ki. Az a korábban népoktatásra nem áldozó természetes és jogi személyeket is bevonta volna az adóalanyok közé, s rendelkezett volna a tanítói fizetések hátralékának a kifizetéséről.[1342] A javaslat még Karafiáth Jenő minisztersége alatt elkészülhetett. (Karafiáth adatgyűjtést is elrendelt a tanítói hátralékokra vonatkozóan. E szerint 1931/32-ben a tanítók kb. harmada nem kapta meg az egész fizetését.[1343]) Az országgyűlés elé azonban nem terjesztették be. Ennek okát egyelőre csak feltételezni tudjuk. A háttérben a miniszteri székben bekövetkezett változás ugyanúgy meghúzódhatott, mint az Imrédy-

féle, új adókat bevezető, költségvetési stabilizálást célzó program. Egy ideig az új miniszter, Hóman Bálint is reálisnak tartott egy új, országos „*iskolaadó*” bevezetését.[1344]

Hóman Bálint 1933 májusában arról számolt be, hogy a minisztérium Petri Pál államtitkár vezetésével már dolgozik a megoldáson, zajlanak az egyeztetések a felek és az illetékes kormányzati szervek közt. 1933 őszére ígérte a javaslatot. A lehetőségek közt említette az „*egyetemes iskolaadó*”-t, amelyet azonban a lakosság újabb megterhelésének kerülésére hivatkozva elvetett. A miniszter mérlegelte továbbá a „*részleges iskolaadó*” bevezetését, amely az iskolai terhek viseléséből eddig kimaradó természetes és jogi személyek bevonását jelentette volna – összhangban a korábban említett minisztériumi törvényjavaslattal.[1345] Az ígért rendezés azonban nem született meg. Farkasfalvi Farkas Géza egységespárti képviselő, tiszáninneni református főgondnok a pénzügyminiszter elvi fenntartásában látta ennek okát.[1346]

1935 júniusában a VKM költségvetésének előadója, Szinyei Merse Jenő még mindig csupán az előkészületekről számolt be: a minisztérium országos adatgyűjtést folytat, hogy a terményilletmények kérdését rendezni tudja. A „*kultúradó*” tervét pedig elutasította azzal az indoklással, hogy annak bevezetése majdhogynem az államosítást jelenti.[1347] Ugyanakkor maga Hóman Bálint újfent hitet tett a „*kultúradó*” alapelve (az arányos és igazságos teherviselés eszméje) mellett, csak szerinte az idő kedvezőtlen az életbeléptetésére. Viszont – védekezett – „*átmeneti megoldás*”-t talált a minisztérium. Megerősítette továbbá, hogy a tárcája a Pénzügyminisztériummal közösen dolgozik a terményjavadalmak értékelésének megváltoztatásán.[1348]

A tanítók nyomorúságos helyzetének javítása céljából ugyanis a VKM valóban tett néhány intézkedést az ezt megelőző években:

- 1932 őszén a tanítói internátusi alapból 1934 végéig kamatmentesen, aztán kamatra az iskolafenntartók kölcsönt kaphattak;
- 1933 őszén a tárca egyszeri rendkívüli fizetéskiegészítő államsegélyt osztott szét (250 000 P értékben);
- 1933-ban VKM rendelet (64 800/1933.) lehetővé tette az együttes adókezelést, ha azt a felekezeti fenntartók kérték, a tanítói fizetéseket

1934. október 1-jétől (az egyházi adó terhére), a Központi Illetményhivatal folyósította (1935-ben a községi fenntartókra is kiterjesztették a rendelet hatályát);
- 1934. januárban a fenntartók újabb kamatmentes kölcsönt (összesen 250 000 P-t) kaphattak.[1349]

Ezen intézkedések azonban nem találtak osztatlan elismerésre.
A következő években a költségvetési tárgyalások kapcsán a kormány újra és újra nyilatkozni kényszerült a kultúradó bevezetésének kérdéséről. 1933 és 1937 között minden évben szorgalmazták kormánypárti és ellenzéki képviselők egyaránt a behozatalát. Ellene a képviselők közül senki sem nyilatkozott. 1936 májusában Tasnádi Nagy András VKM államtitkár a gazdasági helyzet stabilitásától tette függővé a népoktatás finanszírozásának átfogó rendezését. Addig – a kedélyek megnyugtatása végett – továbbra is átmeneti intézkedések megtételére tett ígéretet. Hozzátette viszont: a növekvő állami támogatással az iskolák felekezeti jellege gyengülne, ezért az egyházi fenntartókat biztatta még fokozottabb áldozathozatalra.[1350] A VKM a rákövetkező évben sem lépett a kultúradó ügyében.[1351] Ezt követően a kérdés konkrétan 1939-ben és 1940-ben merült fel ismét a parlamenti üléseken.[1352] Új részletekkel is találkozhatunk: Mester Miklós az *„általános kultúradó”* mértékét a gyermekek számától tette volna függővé: *„legnagyobb lenne a gyermektelen gazdag házasoknál, azután az agglegényeknél, a többgyermekes családoknál pedig a gyermekek számának arányában csökkenne”*.[1353] Az adó különös aktualitást nyert a népiskola nyolcosztályossá fejlesztése kapcsán.[1354] Úgy tűnik, hogy bevezetését az 1940-es évek elején még a VKM sem vetette el véglegesen. Hóman Bálint ugyanis úgy nyilatkozott, hogy Horváth Győző javaslatában a népiskolai kiadások tekintetében túl alacsony összeggel számolt, s éppen ezért a minisztérium egyelőre a hiány fedezésének a módját keresi.[1355] Képviselők (a Felsőházban Ravasz László református püspök) továbbra is kérték behozatalát, mert szerintük ez oldja meg egyedül hosszú távon a (felekezeti) népiskolák finanszírozását.[1356]

Összegzés

A népoktatás finanszírozásának átfogó reformja az 1920-as évek második felében Magyarországon a politikai és a szakmai diskurzusok egyik hangsúlyos témájává nőtte ki magát. A tervet főleg a tanítók és az őket tömörítő egyesületek sürgették, de az egyházak is, a katolikus és protestánsok egyaránt, változtatást javasoltak. A többség a községek és az állam még erősebb részvételét szorgalmazta. Ez az iskolák további elvilágiasodását eredményezte volna. Jelentős egyházi vezetők (Serédi Jusztinián, Ravasz László vagy Glattfelder Gyula) azonban a politikai kurzus tartósságában is bízva az iskolák és egyúttal a fenntartóik anyagi helyzetének rendezése érdekében mégis elfogadták volna a változást. Mások azonban fenntartásokat fogalmaztak meg a javaslatokkal kapcsolatban. Hiszen – ahogy főleg Rusztek tervezetében láthattuk – ez a jogosítványaik további feladásával járhatott volna.

Az oktatásügy finanszírozásának problémái a református egyházat is útkeresésre ösztönözték. Hogy végül nem született jelentős változás, nem alakult ki új finanszírozási rendszer, az a kedvezőtlen gazdasági helyzet mellett a többi szereplőn, így a kormányzaton múlt, illetve azon, hogy az egyházon belül sem alakult ki egységes támogatottsága egyik javaslatnak sem. A Horthy-korszakban többször is kialakuló pénzügyi válság szükségessé tette, hogy az egyház számba vegye erőforrásait, és újra definiálja feladatait. Utóbbi terén sem következett be módosulás: továbbra is lényegi feladatának tekintette az oktatást, az oktatási intézmények fenntartását, de mellette – akár alternatívaként is – az egyházi nevelés egyéb formáit is hangsúlyozták. Megerősödött az igény a korábbinál tudatosabb és egységes (azaz kerületektől független, központi) oktatáspolitika kialakítására. Ennek legfőbb támogatója Ravasz László püspök és oktatási kérdésekben a jobbkeze, Imre Sándor volt.

Források

Levéltári források

Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (a továbbiakban: ZSL) ZSL 2/a fond (Konventi közigazgatási iratok) 90. doboz (Elnöki Tanács jegyzőkönyvei) 97/a tétel (Az 1848. XX. tc. fokozatos végrehajtása, 1925–1949.) 4565/1928. sz. [Az ORLE 1928. szeptember 3-i hódmezővásárhelyi közgyűlésének jegyzőkönyve.]

ZSL 2/a 97. doboz 97/a tétel 40/1944. sz. Előterjesztés az egyházunknak járó államsegélyek felemelése érdekében.
ZSL 2/a fond 129. doboz (Közös Protestáns Bizottság) 129/a tétel (Közös Protestáns Bizottság ügyei 1908–36) ikt. sz. nélkül [285–335. oldal]. A római katholikus egyház előterjesztése az 1848. évi XX. t-cz. 3. §-a alapján leendő állami segélyezés iránt.
ZSL 2/a fond 129. doboz 129/a tétel 5810/1933. sz. Jegyzőkönyv a két protestáns egyházat közösen érdeklő ügyek tárgyalására kiküldött bizottságnak 1933. május 23-án tartott üléséről.
ZSL 2/a fond 90. doboz 90/b tétel 4140/1931. sz. Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1931. november 25-én tartott üléséről.
ZSL 2/a fond 90. doboz 90/b tétel 5790/1935. sz. Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1935. évi november hó 4. napján tartott üléséről.
ZSL 2/a fond 90. doboz 90/b tétel 6240/1933. sz. Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1933. november 3. napján tartott üléséről.
ZSL 2/a fond 97. doboz 90/b tétel (Egyházi sérelmek orvoslása, 1926–1927.) 3749/1925. sz. Emlékirata az Országos Református Lelkész-Egyesület 1925. augusztus 24-iki kecskeméti kongresszusának a református egyházi sérelmek orvoslása tárgyában.
ZSL 2/a fond 97. doboz 97/b tétel 1082/1926. A csanádi püspöktől (Másolat). [Glattfelder Gyula csanádi püspök levele Csernoch János bíboros hercegprímásnak, 1926. szeptember 18.]
ZSL 2/a fond 97. doboz 97/b tétel 2901/1926. sz. Egyházi sérelmek ügyében 1926. október 29-ére összehívott miniszteri konferencia ügye.
ZSL 2/a fond 97. doboz 97/b tétel 377/1926. sz. [Ravasz László dunamelléki református püspök 1926. január 2-i levele a Konventi Elnökségnek.]
ZSL 2/a fond 97. doboz 97/b tétel 626/1926. sz. Kivonat a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1926. február 18. napján tartott ülésének jegyzőkönyvéből.
ZSL 2/a fond 97. doboz 97/b tétel 770/1932. sz. Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1932. február 12-én tartott üléséről.
ZSL 2/a fond 97. doboz 97/b tétel 846/1926. sz. Pro memoria a magyarországi református egyház sérelmeiről és kívánalmairól a vallás- és közoktatásügyi miniszter urral folytandó szóbeli tárgyalás számára.
ZSL 2/a fond 97. doboz 97/b tétel ikt. sz. nélkül. Jegyzőkönyv az 1926. évi október hó 29-én a vallás és közoktatásügyi miniszteriumban tartott egyházpolitikai értekezletről.

Nyomtatott jegyzőkönyvek

A Magyarországi Református Egyház Budapesten 1928. évi május hó 8. napján megnyílt országos zsinatának naplója. III. Harmadik ülésszak. 1930. május 1-12. Budapest, 1930.
Az országgyűlés felsőházának 13. ülése 1939. évi december hó 12-én, kedden. In: *Az 1939. június hó 10-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója.* (I. kötet) Budapest, Athenaeum, 1940, 73–100. https://library.hungaricana.hu/en/view/OGYK_FN-1939_01/?pg=1&layout=s. Leöltés ideje: 2024. 11. 02.
Az országgyűlés felsőházának 24. ülése 1940. évi június hó 26-án, szerdán. In: *Az 1939. június hó 10-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója.* (I. kötet) Budapest, Athenaeum, 1940, 316–340. https://library.hungaricana.hu/en/view/OGYK_FN-1939_01/?pg=1&layout=s. Leöltés ideje: 2024. 11. 02.
Az országgyűlés felsőházának 90. ülése 1943. évi december hó 15-én, szerdán. In: *Az 1939. június hó 10-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója.* (IV. kötet) Budapest, Athenaeum, 1944, 59–99. https://library.hungaricana.hu/en/view/OGYK_FN-1939_04/?pg=0&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 02.

Az országgyűlés felsőházának 19. ülése 1932. évi június hó 23-án, csütörtökön. In: *Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett országgyűlés felsőházának naplója.* (I. kötet) Budapest, 1932, Athenaeum, 319–344. https://library.hungaricana.hu/en/view/OGYK_FN-1931_01/?pg=2&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 02.

Az országgyűlés felsőházának 62. ülése 1934. évi június hó 15-én, pénteken. In: *Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett országgyűlés felsőházának naplója.* (III. kötet) Budapest, Athenaeum, 1935, 321–343. https://library.hungaricana.hu/en/view/OGYK_FN-1931_03/?pg=0&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 02.

Az országgyűlés képviselőházának 189. ülése 1933. május 30-án, kedden. In: *Az 1931. évi június hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* (XVI. kötet) Budapest, 1933, Athenaeum, 355–409. https://library.hungaricana.hu/en/view/OGYK_KN-1931_16/?pg=0&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 02.

Az országgyűlés képviselőházának 190. ülése 1933. május 31-én, szerdán. In: *Az 1931. évi június hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* (XVI. kötet) Budapest, 1933, Athenaeum, 411–467. https://library.hungaricana.hu/en/view/OGYK_KN-1931_16/?pg=0&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 02.

Az országgyűlés képviselőházának 257. ülése 1934. április 6-án, pénteken. In: *Az 1931. évi június hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* (XXI. kötet) Budapest, 1934, Athenaeum, 95–121. https://library.hungaricana.hu/en/view/OGYK_KN-1931_21/?pg=2&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 02.

Az országgyűlés képviselőházának 268. ülése 1934. április 27-én, pénteken. In: A*z 1931. évi június hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* (XXI. kötet) Budapest, 1934, Athenaeum, 461–514. https://library.hungaricana.hu/en/view/OGYK_KN-1931_21/?pg=2&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 02.

Az országgyűlés képviselőházának 269. ülése 1934. május 1-én, kedden. In: A*z 1931. évi június hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* (XXII. kötet) Budapest, Athenaeum, 1934, 1–54. https://library.hungaricana.hu/en/view/OGYK_KN-1931_22/?pg=0&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 02.

Az országgyűlés képviselőházának 280. ülése 1934. május 18-án, pénteken. In: A*z 1931. évi június hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* (XXIII. kötet) Budapest, Athenaeum, 1934, 55–108. https://library.hungaricana.hu/en/view/OGYK_KN-1931_23/?pg=2&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 02.

Az országgyűlés képviselőházának 24. ülése 1935. június 3-án, hétfőn. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. (II. kötet)* Budapest, Athenaeum, 1935, 173–225. *https://library.hungaricana.hu/en/view/OGYK_KN-1935_02/?pg=0&layout=s*. Letöltés ideje: 2024. 11. 02.

Az országgyűlés képviselőházának 132. ülése 1936. május 19-én, kedden. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* (VIII. kötet) Budapest, 1936, Athenaeum, 1–51. https://library.hungaricana.hu/en/view/OGYK_KN-1935_08/?pg=0&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 02.

Az országgyűlés képviselőházának 133. ülése 1936. május 20-án, szerdán. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* (VIII. kötet) Budapest, 1936, Athenaeum, 53–108. https://library.hungaricana.hu/en/view/OGYK_KN-1935_08/?pg=0&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 02.

Az országgyűlés képviselőházának 142. ülése 1936. június 6-án, szombaton. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* (VIII. kötet) Budapest, 1936, Athenaeum, 549–596. https://library.hungaricana.hu/en/view/OGYK_KN-1935_08/?pg=0&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 02.

Az országgyűlés képviselőházának 214. ülése 1937. május 18-án, kedden. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* (XIII. kötet) Budapest, 1937, Athenaeum, 285–346. https://library.hungaricana.hu/en/view/OGYK_KN-1935_13/?pg=2&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 02.

Az országgyűlés képviselőházának 215. ülése 1937. május 20-án, csütörtökön. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* (XIII. kötet) Budapest, 1937, Athenaeum, 347–402. https://library.hungaricana.hu/en/view/OGYK_KN-1935_13/?pg=2&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 02.

Az országgyűlés képviselőházának 107. ülése 1940. május 7-én, kedden. In: *Az 1939. évi június 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* (V. kötet.) Budapest, 1940, Athenaeum, 529–560. https://library.hungaricana.hu/en/view/OGYK_KN-1939_05/?pg=0&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 02.

Az országgyűlés képviselőházának 114. ülése 1940. június 7-én, pénteken. In: *Az 1939. évi június 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* (VI. kötet.) Budapest, 1940, Athenaeum, 171–194. https://library.hungaricana.hu/en/view/OGYK_KN-1939_06/?pg=6&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 02.

Az országgyűlés képviselőházának 157. ülése 1940. november 21-én, csütörtökön. In: *Az 1939. évi június 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* (VIII. kötet.) Budapest, 1941, Athenaeum, 695–744. https://library.hungaricana.hu/en/view/OGYK_KN-1939_08/?pg=0&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 02.

Az országgyűlés képviselőházának 304. ülése 1942. november 11-én, szerdán. In: *Az 1939. évi június 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* (XV. kötet.) Budapest, 1942, Athenaeum, 201–290. https://library.hungaricana.hu/en/view/OGYK_KN-1939_15/?pg=0&layout=s. Letöltés ideje: 2024. 11. 02.

EK jkv. 1931. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1931. évi április hó 15-17. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1931.

EK jkv. 1932. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1932. évi április hó 27-29. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1932.

EK jkv. 1933. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1933. évi május hó 3-5. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1933.

EK jkv. 1934. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1934. évi április hó 17-18. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1934.

EK jkv. 1935. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1935. évi május hó 1-2. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1935.

EK jkv. 1936. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1936. évi május hó 6-7. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1936.

EK jkv. 1937. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1937. évi május hó 3-4. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1937.

EK jkv. 1938. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1937. évi április hó 27-28. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1938.

ETB jkv. 1936. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Tanügyi Bizottsága Budapesten, 1936. évi március hó 11-12. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1936.

ETB jkv. 1937. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Tanügyi Bizottsága Budapesten, 1937. évi március hó 17-18. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1937.

ETB jkv. 1938. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Tanügyi Bizottsága Budapesten, 1938. évi március hó 16-17. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1938.

ETB jkv. 1939. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Tanügyi Bizottsága Budapesten, 1939. évi március hó 13-14. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1939.

ETB jkv. 1940. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Tanügyi Bizottsága Budapesten, 1940. évi február hó 14-15. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1940.

Jegyzőkönyv. Fölvétetett Budapesten, 1932. évi október hó 19-én a hercegprímási palotában tartott püspökkari értekezleten. In: *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között,* I. kötet. Összeállította és bevezette: BEKE Margit. München – Budapest, Aurora, 1992, 440–466.

Jegyzőkönyv. Fölvétett Budapesten, 1931. évi március hó 18-án a hercegprímási palotában tartott püspökkari értekezleten. (1992) In: *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között,* I. kötet. Összeállította és bevezette: BEKE Margit. München – Budapest, Aurora, 1992, 343–372.

Egyéb források

A felekezeti iskolák válsága. (1931) *Lelkészegyesület* XXIV. évf. 46. sz. (1931. november 14.), 337.

A magyar társadalom lexikonja. (1931) Budapest, [Magyar Társadalom Lexikonja Kiadóvállalat].

A nem állami tanitók kenyere csak a kulturadó bevezetésével biztositható. (1934) *Magyarság* XV. évf. 14. sz. (1934. január 19.), 4.

Adó a felekezeti iskolák föntartására? (1933) *Népszava* LXI. évf. 11. sz. (1933. január 14.), 3.

Makó története 1920-tól 1944-ig: Az egyházi élet, https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako_monografia_sorozat/index_6.htm. Letöltés ideje: 2025. 03. 30.

Az elnémuló iskolák. (1931) *Kálvinista Szemle* XII. évf. 44. sz. (1931. október 31.), 351.

B. J. [BERKES József?] (1933): Kultuszadó. *Kálvinista Szemle* XIV. évf. 17. sz. (1933. április 22.), 133.

BARABÁS András (1933a): A népiskolai terhek arányosítása. *Nemzetnevelés* XV. évf. 5. sz. (1933. március 1.), 66–67.

BARABÁS András (1933b): A népiskolai terhek arányosítása. *Nemzetnevelés* XV. évf. 8. sz. (1933. április 15.), 116–117.

BARÁTH Imre (1931a): Mi lesz népiskoláinkkal? *Lelkészegyesület* XXIV. évf. 19. sz. (1931. május 9.), 148–149.

BARÁTH Imre (1931b): Ifjú Timótheusaink jövőjéről. *Lelkészegyesület* 24. évf. 6. sz. 43–44.

BECKER Vendel (1943): *A keresztény nemzeti népiskolák jövő alakulása. Előadta a Szent István Akadémia 1942 október 2-án tartott felolvasó-ülésén.* Budapest, k. n.

BESSENYEI Lajos (1932): Elnöki megnyitó az ORTE ceglédi közgyűlésén. *Protestáns Tanügyi Szemle* VI. évf. 6. sz., 171–176.

BIKKI Béla (1932): Segítség vagy csőd! *Nemzetnevelés* XIV. évf. 17. sz. (1932. szeptember 1.), 264–265.

Borsos Károly (1930): A protestáns iskolák jövője. *Protestáns Tanügyi Szemle* IV. évf. 1. sz., 1–3.

BORSOS Károly (1931a): A felekezeti iskolák állami segélyezése… *Protestáns Tanügyi Szemle* V. évf. 4. sz. (1931. április), 160–161.

BORSOS Károly (1931b): Új esztendő. *Protestáns Tanügyi Szemle* V. évf. 1. sz., 1–5.

BRUNNER András (1927): A holland példa nyomán. *Nemzetnevelés* IX. évf. 22. sz. (1927. november 15.), 338–339.

CSIZMADIA Andor (1966): *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatának kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Csütörtökön tartja ülését a tanügyi pályázatunk biráló bizottsága. (1934) *Magyarság* XV. évf. 7. sz. (1934. január 11.), 4.

Döntött a birálóbizottság a Magyarság tanügyi pályázatára beérkezett munkáról. (1934) *Magyarság* XV. évf. 8. sz. (1934. január 12.), 6.

Falusi lelkész (1931): Mit tehetünk a felekezeti iskolák megmentéséért? *Lelkészegyesület* 24. évf. 22. sz., 172–173.
FRANK Tamás (2022): Néptanítók sajtóreprezentációja a Horthy-korszakban (1921–1938). Doktori értekezés, ELTE. https://ppk.elte.hu/dstore/document/1024/doktorjelolt_FRANK_TAMAS_disszertaci%C3%B3.pdf . Letöltés ideje: 2024. 09. 01.
GERGELY Ferenc (1935): A katholikus tanítóság anyagi helyzetének javítása. *Nemzetnevelés* XVII évf. 7. sz. (1935. április 1.), 98–100.
GICZI Zsolt (2009): *A katolikus-protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai a Horthy-korszak Magyarországán.* Doktori disszertáció, ELTE BTK, Budapest. (Kézirat.)
HETESSY Kálmán dr. (1932a): A magyar református iskolaügy. *Kálvinista Szemle* XIII. évf. 15. sz. (1932. április 9.), 118–119.
HETESSY Kálmán dr. (1932b): A magyar református iskolaügy II. *Kálvinista Szemle* XIII. évf. 16. sz. (1932. április 16.), 125–126.
Hogyan biztositjuk 7000 terményjárandóságú tanitó kenyerét és iskoláik további fenntartását. (1933) *Magyarság* XIV. évf. 267. sz. (1933. november 24.), 7.
HORVÁTH Győző – RUSZTHY-RUSZTEK Károly szerk. [1938?]: *Törvényjavaslat-tervezet a népiskolai terhek arányosításáról és a nem állami tanítók helyi illetményeinek korszerű kiszolgáltatásáról.* Budapest, k. n.
HORVÁTH Győző (1927): Ideális népoktatási törvény Hollandiában. *Nemzetnevelés* IX. évf. 20. sz. (1927. október 15.), 306–307.
HORVÁTH Győző (1931a): *A katholikus elemi iskola létjoga és életkérdése. Különlenyomat a „Nemzetnevelés" 1931. október 15-i számából.* Budapest, k. n.
HORVÁTH Győző dr. (1931b): A katholikus elemi iskola létjogosultsága és életkérdése. *Nemzetnevelés* XIII. évf. 20. sz. (1931. október 15.), 301–305.
HORVÁTH Győző dr. [1931?c]: *Iskola, község, állam. Az elemi iskolák személyi terheinek igazságos elosztása és a tanírók sérelmeinek megszüntetése.* Kalocsa, k. n.
HORVÁTH Győző (1932): A hitfelekezeti elemi iskolák fenntartásáról. *Nemzetnevelés* XIV. évf. 14. sz. (1932. július 15.), 211–213.
Horváth Viktor Győző, http://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/horvath-gyozo. Letöltés ideje: 2011. 11. 02.
Iskolaadó? A felekezeti adót azonban csökkentenék. (1933) *Magyarország* XL. évf. 11. sz. (1933. január 14.) 3.
HÖRCSIK Richárd (1983): Református iskola és nevelés. In BARTHA Tibor – MAKKAI László (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978.* (Studia et Acta Ecclesiastica V.) Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 299–311.
JÓZAN László (1931): Református nevelésünk válsága. *Kálvinista Szemle* XII. évf. 7. sz. (1931. február 7.), 44–45.
KOLOSZÁR Endre (1931): Népoktatásunk problémái. *Nemzetnevelés* XIII. évf. 6. sz. (1931. március 15.), 88.
KOMJÁTHY Aladár (1931): Református egyházunk és a gazdasági válság. *Kálvinista Szemle* XII. évf. 51. sz. (1931. december 19.), 405–406.
LANDI Ferenc (1931): Ha a lex Horváth valóban törvény lesz. *Nemzetnevelés* XIII. évf. 24. sz. (1931. december 15.), 364–367.
LANDY Ferenc (1932): A katholikus tanítóság nyomora és a katholikus iskolák. *Nemzetnevelés* XIII. évf. 15. sz. (1931. augusztus 1.), 226.

– lt. – n. (1932): Egyházunk tragikuma az iskolával. *Lelkészegyesület* XXV. évf. 40. sz. (1932. október 1.), 289.
NAGY Iván dr. vitéz (1935): Hitfelekezeti iskolai adó. *Néptanítók Lapja* LXVIII. évf. 16. sz. (1935. augusztus 12.), 628–629.
NAGY Péter Tibor (2011): *A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika 1867–1945.* Budapest, Gondolat Kiadó.
PÁLYI Ede (1927): Glattfelder csanádi püspök országos kultuszadót kíván. *Pesti Napló* (1927. január 30.) 9–10.
PERECZ István (1931a): Államosítsuk-e iskoláinkat. *Lelkészegyesület* 24. évf. 8. sz., 60–61.
PERECZ István (1931b): Mit tehetünk felekezeti iskoláink megmentéséért? *Lelkészegyesület* 24. évf. 17. sz., 134–135.
RÉBAY Magdolna (2010): Az autonómia határai(n): Állami kontra református oktatáspolitika az 1920-as években. *Iskolakultúra* XX. évf. 3. sz. 74–86.
RÉBAY Magdolna (2011): *Református közoktatás a fővárosban a kezdetektől 1952-ig. Kitekintéssel az illetékes egyházmegyék és a Dunamelléki Református Egyházkerület közoktatási politikájára.* Debrecen, Csokonai Könyvkiadó.
RÉBAY Magdolna (2012a): A Tiszáninneni református egyházkerület oktatási politikája gr. Klebelsberg Kuno minisztersége idején. In: BUDA András – KISS Endre (szerk.): *Interdiszciplináris pedagógia és a felsőoktatás alakváltozásai. A VII. Kiss Árpád Emlékkonferencia előadásainak szerkesztett változata. Debrecen 2011. szeptember 16–17.* (Kiss Árpád Archívum Könyvsorozata VII. kötet.) Debrecen, Kiss Árpád Archívum Könyvsorozata, Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete, 86–97.
RÉBAY Magdolna (2012b): Az arányosabb és igazságosabb teherviselés jegyében. Javaslatok a (felekezeti) népiskolák finanszírozásának reformjára a Horthy-korszakban. In: Új kutatások a neveléstudományokban 2011. *Közoktatás, pedagógusképzés, neveléstudomány: A múlt értékei és a jövő kihívásai.* Sorozatszerkesztők: KOZMA Tamás, PERJÉS István. Budapest, MTA Pedagógiai Tudományos Bizottsága, ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 345–364.
RÉBAY Magdolna (2014): Református javaslatok a felekezeti iskolák finanszírozására a Horthy-korszakban. In: PUSZTAI Gabriella – LUKÁCS Ágnes (szerk.): *KözössÉGteremtők. Tisztelgés a magyar vallásszociológusok nagy nemzedéke előtt.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2014, 295–313.
RUSZTEK Károly (1933a): A népiskolai terhek arányosítása és a nem állami tanítók javadalmának biztosítása. *Nemzetnevelés* XV. évf. 19. sz. (1933. október 1.), 290–293.
RUSZTEK Károly (1933b): A népiskolai terhek arányosítása és a nem állami tanítók illetményeinek biztosítása. *Népoktatási Szemle* II. évf. 1. füzet (1933. január–március), 32–41.
RUSZTEK Károly (1933c): *A népiskolai terhek arányosítása és a nem állami tanítók illetményeinek biztosítása. Különlenyomat Rusztek Károly: A magyar népoktatás új útjai c. könyve I. részéből.* Baja, k. n.
S. SZABÓ József (1931): A református egyházat foglalkoztató fontosabb iskolai kérdések. *Protestáns Tanügyi Szemle* V. évf. 4. sz. (1931. április), 127–133.
SÁRKÖZI István (1980): *Az ellenforradalmi rendszer népiskola-politikája Magyarországon (1919. augusztus – 1944).* Budapest, Akadémiai Kiadó.
SERÉNYI Antal dr. (1928): A hitfelekezeti iskolák közjogi segélye. *Nemzetnevelés* X. évf. 8. sz. (1928. április 15.), 118–121.
SERÉNYI Antal dr. (1929): Az iskolai teherviselés egyenlőtlenségei. *Nemzetnevelés* XI. évf. 8. sz. (1929. április 15.), 120–123.
Tovább fokozódik az érdeklődés a Magyarság tanügyi pályázata iránt. *Magyarság* XIV. évf. 269. sz. (1933. november 26.), 4.

VARGA Gáborné (2011): *Ravasz László és a református oktatáspolitika Magyarországon a két világháború között*. Doktori értekezés. Budapest, ELTE BTK. https://doktori.btk.elte.hu/hist/vargagaborne/diss.pdf. Letöltés ideje: 2024. 11. 05.

VARGA Gáborné (2012): Ravasz László és Imre Sándor szerepe a református oktatáspolitika kialakításában a két világháború között az 1920-as, 1930-as években. *Első Század Online, Doktorandusz 2012.* http://elsoszazad.elte.hu/varga-gaborne/. Letöltés ideje: 2013. 07. 25.

VARGA Sándor (1931): Legyen-e református iskola? *Kálvinista Szemle* XII. évf. 43. sz. (1931. október 24.), 342–343.

VINCZE Tamás (2023): A régi középfokú tanítóképzés és a „mindenes tanító" eszménye. In NYÍRI Péter (szerk.): *Széphalom*. (A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 32.) Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Társaság, 317–331.

Megoldási kísérlet a kisiskolák helyzetére: a lelkésztanítóság intézménye[1357]

A lelkésztanítóság mint megoldás: a dualizmus kora

A felekezeti népiskoláknak az 1868. évi Eötvös-törvénnyel (XXXVIII. tc.) megalapozott, majd az államsegély lehetőségével kiegészített finanszírozási rendszerének fenntarthatósága az 1920-as évek második felére egyre szélesebb körben kérdőjeleződött meg. Horváth Győző segédpüspök által felvetett állami adó, a *„kultúradó”* vagy *„iskolaadó”* a szakmai és a politikai közbeszéd tárgyává vált a Horthy-korszak végéig. Párhuzamosan egyéb javaslatok is megjelentek. Rusztek Károly például a *„magyar rendszer általánosítását”* javasolta, ami a községek hozzájárulásának növelését jelentette volna. Mások felvetették, hogy az intézmények teljes személyi kiadását az államnak, a dologi költségeket pedig a fenntartónak kellene állnia.[1358]

Konkrétan a kisiskolák megmentése érdekében merült fel az évszázadokig gyakorlatban lévő intézmény[1359], a lelkésztanítóság felélesztésének ötlete református körökben. A dualizmus korában még működtek protestáns iskolákban lelkésztanítók, tanítói és lelkészi foglalkozást egyaránt ellátó személyek. (Ennek egyértelműen anyagi okai voltak, hiszen az 1868. évi népiskolai törvény előírta, hogy a fenntartók csak képesített pedagógusokat alkalmazhatnak. Ismert, hogy évtizedeknek kellett eltelniük, míg a népiskolai tanítói karban bekövetkezett generációváltás folytán megvalósult e követelmény.) A vallás- és közoktatásügyi miniszter általánosan ellenezte a lelkésztanítók foglalkoztatását.[1360] Az ellenzés oka a tanítói képesítés hiánya volt. A miniszter valószínűleg a nemzetiségi politikája következményeként az unitárius iskolákkal szemben engedékenyebb volt. Ezek megkapták a

hozzájárulást (1881). A református fenntartókkal szemben viszont hangsúlyozta: maximum eseti engedélyezésre hajlandó.[1361] Ők – a szűkös anyagi helyzet mellett – azzal védekeztek, hogy 1. az állam maga nem képes ezeken a településeken iskolákat szervezni, 2. a tanítóhiány miatt is csak képesítés nélküli tanítókat kapnának; 3. a lelkészi képesítés magasabb szintű, mint a tanítói; 4. a teológusképzés során a lelkészek tanulnak neveléstant, így szereznek tanítói munkához szükséges szakmai ismereteket is. Egyedül a kettős megterhelés okozta többletmunkát ismerték el problémának.[1362]

Kis számban valamennyi egyházkerületben működhettek az 1868-as törvényt követően lelkésztanítók. Az Egyetemes Konvent jegyzőkönyveiből néhány példát tudunk hozni. Mivel a Konvent feljebbviteli fórumként szolgált, a vitás ügyeket ismerhetjük meg. A lelkésztanítók alkalmazásának, képesítésének feltételeit ekkoriban egyházkerületi szinten szabályozták. A Dunamelléki Református Egyházkerület a lelkésztanítóit a tanítói képesítés megszerzésére kötelezte. Ez ellen kért felmentést a Konventtől 1886-ban a luzsoki lelkésztanító hosszú tanítói működésére hivatkozva.[1363] Három évvel később három tiszáninneni lelkésztanító ügyét tárgyalta az Egyetemes Konvent: azt nehezményezték az egyházközségek, hogy a VKM a lelkésztanítói állások után is követeli – visszamenőleg is a kamatokkal együtt – a tanítói nyugdíjjárulék megfizetését. Az egyik gyülekezet tiltakozó levelére a miniszter a lelkésztanítóságot törvényellenesnek nevezte, és megszüntetését indítványozta. Az EK közigazgatási bizottsága az ügy kapcsán megjegyezte, a törvény alapján valóban kifogásolni lehet a lelkész tanítói minőségben történő alkalmazását.[1364] A probléma egy évtizeddel később (1900) is felmerült a Dunamelléki Egyházkerület egyik lelkésztanítójával kapcsolatban. A miniszter a kérvényt ekkor elutasította és ismét hangsúlyozta: a két állás egyesítése csak ideiglenes lehet.[1365] A problémával csak évtizedekkel később találkozunk újra.[1366]

1890-ben az EK a közalapi segélyek iránti igények csökkentéséről hozott határozatot. A takarékoskodás egyik útjaként *„paptanító”* állomások szervezését javasolta. Az egyes egyházkerületek pontos számadatokkal alátámasztott javaslatokat tettek arról, mely egyházközség gazdálkodását segítené a két állás összevonása.[1367] Ezzel szemben a vallás- és közoktatásügyi miniszter továbbra is igyekezett elérni a lelkésztanítói állások

megszüntetését. Személyesen és/vagy a törvényhatósági bizottságok által több egyházközséget is felszólított erre.[1368]

A lelkésztanítók száma a XX. század elejétől kezdve valószínűleg csökkent, de az intézmény teljesen soha nem tűnt el.[1369] Változás a helyzetüket illetően feltehetőleg nem történt. A VKM továbbra is az állások szétválasztása mellett volt, amire bizonyos esetben sor is került (Nagypall, 1911).[1370] Több egyházközségnek azonban erre nem volt fedezete, a Dunamelléki Egyházkerület ezért több esetben kérte a megszüntető vármegyei közigazgatási bizottsági vagy miniszteri határozat hatályon kívül helyezését.[1371] Figyelmet érdemel Etyek esete, ahol a miniszter a tanítói oklevéllel rendelkező lelkész elemi iskolai oktatásához sem járult hozzá.[1372]

A lelkésztanítóság mint megoldás: a Horthy-korszak

A felekezetek I. világháború alatti és azt követő vagyonvesztése, az 1920-as években kialakult gazdasági válság a kis létszámú felekezeti elemi népiskolákat a megszűnés határára sodorta. Az állam segítségében a fenntartók hiába bíztak: az a saját költségvetésének egyensúlya érdekében igyekezett kiadásait csökkenteni. Az 1922-ben született vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet értelmében felülvizsgálták az iskolákat: kimutatást kértek a diákok létszámáról és a tanítói javadalom nagyságáról. Ahol a miniszter indokoltnak látta, csökkentette a helyi javadalmat kiegészítő állami fizetést. A 30 fő alatti iskoláktól pedig megvonta az állami támogatást, hogy az összevonásokkal a költségek hatékonyabb elosztása megvalósuljon. Azok a fenntartók, akik vállalták, hogy önerőből teljesítik az állami előírásokat, tovább működtethették az iskoláikat.[1373] A racionalizálásra törekvő állami oktatási kormányzat azonban ezt követően is igyekezett költséghatékonyabb iskolahálózatot kialakítani. 1929. március 16-án Klebelsberg Kuno rendeletet adott ki, amelyben előírta a kisiskolák nagyobb intézményekkel történő összevonását. Ez a felekezeti jelleg elvesztésével járt volna, ezért a református egyházi vezetés határozottan tiltakozott ellene: *„A magyar nemzeti kultúra fenntartása és fejlesztése érdekében századok óta rendkívüli terheket hordozó egyházakat fosztanak*

meg indokolatlanul, törvényben gyökerező jogaiktól, büntetnek ott, ahol jutalmazni kellene.”[1374] Az átszervezési terv 40 dunántúli, 18 tiszáninneni, 8 tiszántúli, 6 dunamelléki, azaz összesen 72 elemi népiskolára vonatkozott.[1375] (Figyelemre méltó, hogy a rendelet kiadása előtt a miniszter elviekben már hozzájárult a törpe iskolákban a lelkésztanítók alkalmazásához, s képzésükről már javában folytak a tárgyalások.[1376] A VKM végül nem is vállalta az ütközést: elállt a végrehajtástól.[1377])

A lelkésztanítóság intézményének visszaállítását a református egyház vetette fel az 1920-as évek közepén. (Ekkor valószínűleg már csak kis számban működött lelkésztanító az országban.) A kezdeményező Antal Géza, a Dunántúli Református Egyházkerület püspöke volt (lásd 1. kép), aki a 30 tanulónál kevesebbel rendelkező törpe iskolák megmentését akarta elérni. Így a reformáció korában elfogadott, a II. Helvét Hitvallásban is szereplő elv, mely szerint a gyülekezeteknek alapvető kötelessége az iskolafenntartás, továbbra is érvényben maradhatott volna. A felekezeti fenntartás pedig garantálta a gyerekek református szellemű nevelését, amelyet a református egyház fennállása szempontjából létfontosságúnak tartott.[1378]

1. kép: Dr. Antal Géza dunántúli püspök (1866–1934)[1379]

A Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlésének 1925-ben elfogadott javaslata 1926-ban hangzott el az egyház legfőbb kormányzó testületének, az Egyetemes Konventnek a közgyűlésén. A Konvent Elnöki Tanácsa még ezt megelőzően felkarolta az ügyet: megkérte Antal püspököt, hogy folytasson tárgyalásokat a VKM-mel a megvalósításról. Ezek még 1925-ben meg is kezdődtek. Az EK pedig az egyházkerületek véleményét kérte.[1380] Válaszában mind a négy egyházkerület támogatásának adott hangot, ahogy a teológiai tanárok konferenciája is. Utóbbi, valamint a Dunamelléki és a Tiszántúli Egyházkerület is azt javasolta, hogy a lelkésztanítók számára külön, csökkentett tananyagú tanítóképesítő vizsgát szervezzenek. Az EK látva, hogy a vélemények egyöntetűen pozitívak, 1927-ben kötelezővé tette minden III. éves teológus hallgató számára a tanítói oklevél megszerzését.[1381] 1928-ban pedig úgy határozott, hogy nem engedi egyetlen református iskola megszűnését sem. Amelyik gyülekezet az alacsony tanulói létszám miatt elveszíti az államsegélyt, ott a lelkésznek kell folytatnia a tanítói munkát addig, míg nem lehet képesített lelkésztanítót alkalmazni.[1382] A

VKM ugyanebben az évben járult hozzá ahhoz, hogy a 10–30 fős törpe iskolák részére általában, a 30 főt valamivel meghaladó intézmények számára pedig eseti jelleggel megengedje lelkésztanító alkalmazását.[1383]

Egyértelmű tehát, ekkorra a református egyház elfogadta, hogy a lelkésztanítóknak nem „csak" lelkészi, hanem tanítói képesítéssel is rendelkezniük kell. Annak tartalma a VKM-mel történő egyeztetés során forrt ki. Ki kellett dolgozni, hogyan hidalják át a lelkészképzés és a tanítóképzés tartalma közötti különbségeket. Ennek érdekében a teológusképzés tantervébe bekerültek tanítóképzőben oktatott tantárgyak, továbbá szabályozták a különbözeti vizsgák, valamint a tanítóképesítő vizsga tartalmát és idejét. Utóbbit is csak hosszas egyeztetés után tudták megállapítani. A hallgatóknak először is különbözeti vizsgát kellett tenniük a tanítóképző intézetek I–IV. osztályának tananyagából. Ennek tartalmába beleszámították az érettségi vizsga és a teológiai képzés követelményeit. A teológus hallgatók túlterhelésének elkerülése végett csökkentették a teológiai tanterv óraszámát.[1384]

Az oktatás 1929 szeptemberében indult el a pápai és a sárospataki teológiai akadémián.[1385] A részletes tantervjavaslatokat – Marton János sárospataki teológiai tanár, teológiai szakelőadó, illetve a pápai teológiai akadémia munkáját – azonban a Konvent csak 1930-ban tárgyalta,[1386] azután, hogy 1929-ben sikerült ennek kereteiről Klebelsberggel megállapodnia. Az alacsonyabb óraszám és a tanítóképzés tömörítettsége miatt Marton javaslata került elfogadásra (lásd Függelék 1. pont).[1387] A két képzés nehezen összeilleszthető voltára enged következtetni, hogy már ugyanezen konventi ülésen felmerült egy alternatív javaslat: legyen a tanítóképesítő vizsga a teológusképzés megkezdésének a feltétele. Ezt a feltevést azonban az összes egyházkerület elvetette.[1388]

Mindegyikük javasolt kisebb-nagyobb változást, mindamellett továbbra is elfogadták a lelkésztanítók alkalmazását megoldásként a kialakult helyzetben. Az EK körkérdéséből kiderült tehát, egyik egyházkerület sem elégedett a képzéssel. A Dunántúli és a Tiszántúli Egyházkerület a képzés ötévesre történő emelése mellett csak kisebb módosításokat indítványozott, a Tiszáninneni Kerület, a Teológiai Tanárok Konferenciája és vele egyetértve a Dunamelléki Egyházkerület új koncepciót terjesztett be: a teológusképzést kiegészítő tanítóképzést. A két utóbbi javaslat a fontos

kérdésekben fedte egymást. A teológiai tanárok indítványa kidolgozottabb volt, a Konvent végül ezt fogadta el. Problémaként jelentkezett ugyanis a két képzés eltérő szintjéből és a két foglalkozás sajátos jellegéből fakadó különbség. A tanítóképzés a felső középfokon zajlott, az elméleti oktatásban az ismeretátadás dominált. Ezzel szemben a teológiai akadémiákra vagy a teológiai egyetemi karra érettségizett (felnőtt) hallgatók jártak, és a tudományos munkára való felkészítés is szerepelt a célok közt. (A gyakorlat mindkét képzésben jelen volt.) Más szellemiséget és más mentalitást vártak el a tanítótól, illetve a lelkésztől. Az új koncepció szerint mindkét intézményben tanulniuk kell a lelkészhallgatóknak. Hogy figyelmüket a két foglalkozásra jobban koncentrálni tudják, időben is elválasztották a két képzést. Az intenzív, egyéves tanítóképzés az I. lelkészképesítő vizsga után kezdődött volna. (Ezzel a segédlelkészi évek száma kettőről egyre csökkent volna.) A Konvent először a Zsinathoz utalta az ügyet, s megkérte Antal püspököt, megint vegye fel a kapcsolatot a VKM-mel.[1389]

A miniszter helyeselte az elképzelést, s felvetette, hogy nemcsak egy, hanem akár az összes, azaz a debreceni, a nagykőrösi és a sárospataki református tanítóképző is nyithatna a lelkésztanítók képzése számára V. osztályt. Ennek feltételéül min. egy pedagógia szakos tanár alkalmazását, valamint minimum három gyakorlóiskola (három tanító, három tanterem) működtetését szabta meg.[1390] A javaslatban az egyéves tanítóképzés után szerepelt a tanítóképző I–IV. osztályának anyagából a különbözeti vizsga. A miniszter ragaszkodott ennek előbbre hozatalához, ezt akarta a felvétel előfeltételévé tenni. Szerinte a középiskolai és a teológiai tanulmányok miatt nem szükséges különösebb felkészítés a különbözeti vizsgára. Antal értelmezése szerint viszont a felkészülés heti 7 órát elvonna a teológusképzéstől, ezért azt javasolta, hogy a különbözeti vizsgát a tanítóképzés ideje alatt tehessék le a hallgatók, illetve az éneken és zenén kívül mást ne kelljen tanulniuk a teológusképzés ideje alatt. A VKM elfogadta az érvelést, sőt még a külön különbözeti vizsgához sem ragaszkodott. A Konvent ezért 1932-ben döntést hozott az ún. lelkésztanító-képző tanfolyam mielőbbi megindításáról.[1391] Mivel a VKM a megvalósításhoz semmiféle anyagi segítséget nem nyújtott, végül két tanítóképző vállalta a tanfolyam elindítását, a sárospataki és a nagykőrösi.[1392]

A lelkésztanító-képző tanfolyam óratervét 1932-ben adta ki a VKM. Az eredetileg 36 órás verziót Antal kérésére 30 órásra csökkentette (lásd Függelék 3. pont).[1393] A tanfolyam elvégzését a Konvent az 1933/34-es tanévétől kötelezővé tette minden teológus hallgató számára.[1394] Mivel a döntést több egyházkerület késedelmesen vagy nem hajtotta végre, a határozatot 1936-ban megismételte.[1395] A törpe iskolák megmentése mellett új érvként jelent meg a lelkészek körében növekvő munkanélküliség. A segédlelkészek tanfolyamon történő részvétellel haladékot nyertek, a képesítés pedig növelte az esélyeiket a munkaerőpiacon.[1396]

Lelkésztanítókat 1942-ig képeztek Magyarországon. A képzés beszüntetésére a növekvő lelkészhiány, illetve a nyolcosztályos népiskola 1940-ben történő kötelező bevezetésével megnövekedett tanítói terhek miatt került sor. A kettős feladatnak a továbbiakban nem lehetett eleget tenni. A döntésben szerepet játszott a tanítóképzés 1938-ban elrendelt, majd visszavont reformja: azaz ideiglenesen felsőfokra, akadémiai keretek közé kerülése.[1397] Az EK nehezen fogadta el a fenntartók döntését, ragaszkodott volna a lelkésztanítóság intézményéhez. Azt kérte, legalább az ötévesre felemelt teológusképzésbe építsék be a nyert tapasztalatokat.[1398] Figyelemre méltó, hogy miután a lelkésztanító-képzés megszűnt, már több egyházkerület is a visszaállítása mellett érvelt. A Konvent ezért a püspökökre bízta a tárgyalások folytatását a képzés lehetséges új formájáról.[1399]

Ebben az időszakban is tanítottak még – valószínűleg leginkább a Dunántúlon s a Dunamelléken – képesítés nélkül lelkészek.[1400] Őket a VKM kötelezte a tanítóképesítő vizsga letételére. Erre 1935. szeptember 1-jéig volt módjuk. Ők is részt vehettek a lelkésztanítók számára kiírt tanítóképesítő vizsgán.[1401] Az EK a határidő 1937 szeptemberéig történő meghosszabbítását kérte a minisztertől.[1402]

A probléma a visszacsatolt területek kapcsán került ismét elő: 1942-ben Nemesoroszi a törpe iskoláját a tanító távozása után a lelkészre bízta, akinek viszont hiányzott a megfelelő képesítése. Az alkalmazást a Dunántúli Egyházkerület közgyűlése és a Konvent is tudomásul vette.[1403] 1933-ban kellett az egyházkerületeknek megnevezniük azokat az egyházközségeket, amelyeknek lelkésztanítóságot kellett fenntartaniuk. A területi változások a

kérdést ismét aktuálissá tették. 1943-ban ezért ismét döntést kellett hozniuk a kerületeknek a témában.[1404]

A kisiskolák megmentésére a lelkésztanítóság visszaállítása mellett a Konvent kérésére (1935) egyéb elképzelések is születtek. Míg a Tiszáninneni és a Dunamelléki Egyházkerület továbbra is a lelkésztanítóság előnyei mellett érvelt, s azt tartotta megfelelő megoldásnak, a másik két egyházkerület ekkor már ellenezte a képzést.[1405] Felmerült a kisebb, önállóan magukat fenntartani nem képes gyülekezetek társítása, amelyek a lelkészi fizetésen így spórolni tudtak, ezért maradt esély az iskola fennmaradására. A Dunamelléki Egyházkerület felvetette társítás esetén – a tanyai iskolák mintájára – központi iskola létrehozását.[1406] Szerinte a közeli iskolák könnyen összevonhatók, a távolabbiak esetén pedig napközi otthon vagy internátus szervezhető.[1407] A lévita tanítók alkalmazásának régi gyakorlata is megfogalmazódott: ebben az esetben a tanító vett át lelkészi feladatokat.[1408]

Végül érdemes kitérni az egyes egyházkerületek hozzáállására. A javaslat azért érkezett a Dunántúlról, mert ezen a területen kisebbségi helyzetben volt a református felekezet, s az alacsony létszámú iskolákban szükség volt lelkésztanítókra. Pápán el is indult már 1929-ben a lelkésztanító-képzés, amelyet viszont 1935-ben megszüntettek, amit a Konvent elfogadott. Külön lelkésztanítóképző-tanfolyam felállítására a kerület nem volt hajlandó. Valószínűleg a korábbi eredményekre tekintettel e kerülettel szemben a Konvent elnéző volt, nem kérte rajta számon – a tiszántúlival ellentétben – a kötelező érvényű határozatának végrehajtását.[1409] Mivel számos kisebb lélekszámú gyülekezettel rendelkezett, különösen érintett volt a kérdésben a Tiszáninneni Egyházkerület is, amely rögtön a kezdeményezés mellé állt. Sárospatakon 1929 és 1942 között folyamatos volt a lelkésztanítói képzés. Támogatta a javaslatot a Dunamelléki Egyházkerület is, amely azonban csak 1934-ben indította el a képzést.[1410]

A Tiszántúli Egyházkerület csak kezdetben állt a lelkésztanítóság bevezetése mellett.[1411] A képzést viszont 1929-ben nem indította el, s csak a lelkésztanítói pályára készülők számára tartotta azt indokoltnak. Arra hivatkozott, hogy a lelkészképző intézet átszervezés alatt áll.[1412] Később hozzátette: csak a teológusképzés öt évre emelése mellett tudja elfogadni a kötelező lelkésztanító-képzést.[1413] 1933-ban pedig a súlyos anyagi

helyzetére hivatkozott.[1414] A következő évben felvetette: az egyetemi képzést követően milyen feltételekkel szerezhetnék meg a teológusai a tanítói oklevelet.[1415] Végül felmentette az egyetemen végzett hallgatókat a tanítói oklevél megszerzése alól, s helyette a középiskolai tanári diploma elnyerését javasolta számukra. Az EK kötelező lelkésztanító-képzést elrendelő határozatát *„túlhajtott”*-nak, a *„parciális érdekek követelményeit túlhaladó”*-nak titulálta.[1416] Azzal érvelt, saját területén jellemzően népes gyülekezetek vannak, ezért nemigen van szükség lelkésztanítóra. Hozzátette: az egyetemi teológiai karon megkövetelt mélységű és minőségű képzés nem egyeztethető össze a tanítóképzéssel, a szükséges anyagi források pedig nem állnak rendelkezésére.[1417] A konventi felszólításra úgy reagált, nem a Konvent, hanem a Zsinat hatáskörébe tartozik a szabályozás. A zsinati törvényekben pedig a tanítóképesítő vizsga nem szerepel a II. lelkészképesítő vizsga feltételeként, ezért azt nem lehet kötelezővé tenni. A törvény ellenben előírja – húzta alá –, hogy a segédlelkészi gyakorlat kétéves kell hogy legyen.[1418] Az Egyetemes Konvent tehát nem tudta érvényesíteni akaratát a Tiszántúli Egyházkerületben.[1419] Seri értékelése szerint a képzés elrendelése *„jóakaratú túlzás”* volt a Konvent részéről: olyasmit követelt, amelynek a végrehajtása nem tartozott a jogkörébe.[1420]

A lelkésztanító-képzés gyakorlati megvalósítása

A VKM a református egyház felvetését tehát elfogadta, hozzájárult egy – a korra már nagyrészt eltűnt – intézmény felélesztéséhez. A feltétele nem változott: a tanító lelkészeknek meg kell felelniük a tanítókkal szemben támasztott követelményeknek, azaz le kell tenniük a tanítóképesítő vizsgát. A tárgyalás annak részleteiről szólt. A miniszter hajlandó volt a kompromisszumra: bizonyos kedvezményt adott a lelkészi tanulmányokra és az érettségi vizsgára való tekintettel. A lelkésztanító-képzés először a kedvezményező Dunántúli Egyházkerület, illetve a Tiszáninneni Egyházkerület területén indult meg. 1929 őszén a pápai és a sárospataki teológián is megkezdődött a párhuzamos lelkészi és tanítói képzés. Ennek lényege, hogy a teológiai tanulmányok megkezdésével egy időben a hallgatók a teológiai akadémiákon tanítóképzős tárgyakat is felvettek. A

második évet követően a képzők I–IV. évének tananyagából tettek le különbözeti vizsgát, a III. év végén pedig az V. osztály anyagából. Nem sokkal ezután kellett teljesíteniük a tanítóképesítő vizsgát. (Lásd 1. táblázat.) Mind a két teológia az I. és a II. évfolyam tantervébe iktatta be a tanítóképzős tárgyakat.[1421]

1. táblázat: A párhuzamos lelkésztanító-képzés (Pápa és Sárospatak)

Év	Lelkészképzés	Tanítóképzés
I.	Teológiai tanulmányok	Tanítóképzős tárgyak
II.		Tanítóképzős tárgyak **Különbözeti vizsga a képzők I–IV. osztályának tananyagából.**
III.		Tanítóképzős tárgyak + gyakorlat. **Különbözeti vizsga a képzők V. osztályának tananyagából.** **Tanítóképesítő vizsga**
IV.	Teológiai tanulmányok **I. lelkészképesítő vizsga**	–
V.	I. segédlelkészi év	
VI.	II. segédlelkészi év **II. lelkészképesítő vizsga**	

Pápán 1929 és 1935 között folyt párhuzamos lelkészi és tanítói képzés. Itt kb. 40 (38–42) lelkésztanító végzett.[1422] Ez tantervi módosítást jelentett, amely azonban nem volt olyan nagymérvű, mint az 1930-ban elfogadott Marton-féle javaslat. Két új tárgyat vettek fel az I. évesek órarendjébe: énekelméletet (heti 2 óra) és zenét (2 óra). A teológiai tantervben szereplő tárgyak tartalmát pedig a tanítóképzés céljainak megfelelően kiegészítették. Emellett a hallgatók hetente felváltva egy egész napon át hospitáltak az állami tanítóképző intézet gyakorló elemi iskolájában.[1423] A következő évben új tárgyakkal bővült mind az I., mind a II. évesek órarendje. Az I. évesek a korábbiak mellett test- és élettant, rajzot és kézimunkát (heti 1-1 óra) tanultak, a II. éveseknek megmaradt heti 2 órában az énekelmélet és a zene, a test- és élettant, a rajzot, a kézimunkát és az egészségtant heti 1-1 órában tanulták. Az elsőévesek közül naponta 1-2 fő hospitált, a felsőbb

évfolyam hallgatói hetente egyszer 2 órás közös tanítási előkészületen és próbatanításon vettek részt. Az alkotmánytan és jogi ismeretek, valamint a mezőgazdaságtan és közgazdaságtan kurzusok tananyagát kiegészítették. 1930/31-ben került sor az I. különbözeti vizsgára.[1424]

A Dunántúli Egyházkerület nem helyeselte az új képzési szerkezetet.[1425] 1933-ban – az anyagi helyzetre hivatkozva – a párhuzamos képzés fenntartása mellett döntött. Hallgatóinak azonban javasolta a nagykőrösi vagy a sárospataki lelkésztanítói tanfolyam elvégzését, hogy a teológiai képzés mentesüljön a tanítóképzős tárgyaktól.[1426] Ez a döntés elővételezte az 1935-ben hozott határozatot, a közös képzés „*szüneteltetését*”.[1427] Az egyházkerületi közgyűlés 1936-ban elzárkózott a lelkésztanító-képző tanfolyam felállítása elől, s a lelkésztanítóságot „*egy mai korhoz egyáltalán nem illő, csak elégedetlenséget és félmunkát eredményező félszeg hivatali állás*”-nak nevezte.[1428] A lelkésztanító alkalmazása helyett inkább a rendes lelkészi állás megtartására biztatta a gyülekezeteit. A döntés hátterében a lelkésztanítók fizetése körüli nézetkülönbség húzódott meg.[1429] Néhány évvel később (1941) az egyházkerületi közgyűlés revideálta álláspontját: az egyházközségek társítása helyett (akkor került rá sor, ha rendes lelkészt a gyülekezet nem tudott fizetni) megoldásként visszatért a lelkésztanítók alkalmazásához.[1430]

A párhuzamos képzési modell megvalósításra került Sárospatakon, a Tiszáninneni Református Egyházkerület anyaiskolájában, a sárospataki református főiskolán. Az 1929-ben indított képzés szerkezete megegyezett a pápaiéval. (Lásd 1. táblázat.) Itt az énekelmélet és a zene mellett már az első tanévben előadtak test- és élettant.[1431] Utóbb az első évfolyamon gazdaságtant is tanítottak. A bölcsészettörténet tanárának pedig tekintettel kellett lennie a tanítóképző intézeti lélektan tantárgy követelményeire. A hospitálással megkezdődött a hallgatók tanítási gyakorlata (1 óra). A II. évfolyamon éneket és zenét tanultak (2 óra), nevelés- és tanítástant (1 óra), valamint tanítási gyakorlaton (3 óra) vettek részt a képző IV. éves hallgatóihoz társulva. A különbözeti vizsgára való felkészülés tehát átlag heti 5, illetve heti 7 óra többletet okozott. (Földrajzból és kézimunkából VKM engedéllyel nem vizsgáztak.)[1432] Az 1930/31-es tanévben a helyi református tanítóképzőben került sor az I. különbözeti vizsgára. Ezen a II. éves hallgatók 60%-a (12 fő) megbukott! Ennek okaként az elégtelen

felkészültséget, illetve a zenei hallás hiányát jelölték meg. Az eredmények láttán hét hallgatót felmentettek, a többieknek viszont folytatniuk kellett – a teológiai tanárok kritikája ellenére – tanítói tanulmányaikat. A képesítő vizsgára jelentkezők száma a következő években jelentősen visszaesett. Bukásra a magas követelmények miatt még így is volt példa.[1433]

Ahogy fentebb írtuk, a párhuzamos lelkésztanító-képzést új, kiegészítő képzés váltotta. Ezt mutatja be a 2. táblázat. A lelkésztanítói tanfolyam végén a hallgatóknak először osztályvizsgát, majd tanítóképesítő vizsgát kellett tenniük. Utóbbi annyiban különbözött a teljes képesítő vizsga anyagától, hogy a jelentkezők hit- és erkölcstanból, valamint a mennyiségtanból felmentést kaptak. A tanítói oklevélbe hit- és erkölcstanból a teológia tantestülete által ajánlott jegy került be, a lélektan-logika, a német, a természetrajz-kémia, a mennyiségtan és a fizika jegyet pedig az érettségi bizonyítványból másolták át.[1434]

2. táblázat: A kiegészítő lelkésztanító-képzés (Nagykőrös)

Év	Lelkészi képzés	Tanítói képzés
I.	Teológiai tanulmányok	Heti 2–2 óra ének-zene.
II.		
III.		
IV.	Teológiai tanulmányok **I. lelkészképesítő vizsga**	
V.	– (Felmentés a segédlelkészi szolgálat alól.)	**Lelkésztanító-képző tanfolyam (30 óra)** **Osztályvizsga** **Tanítóképesítő vizsga***
VI.	Segédlelkészi év **II. lelkészképesítő vizsga**	

* Kivétel: hit- és erkölcstan, lélektan-logika, német, természetrajz-kémia, mennyiségtan, fizika.

A lelkésztanítói tanfolyam indítására vállalkozott a nagykőrösi református tanítóképző, amely 1934/35-ben párhuzamossá tette a tanítóképző V. osztályát. A fenntartó teljesítette a miniszter egyes feltételeit: az első tanévben két új tanárt alkalmazott, valamint új *„gyakorló iskolát”* létesített (azaz – összevont – osztályt jelölt ki). Ettől kezdve az V. b osztály a

lelkésztanító-képző tanfolyam növendékeiből állt. A képzést az 1941/42-es tanévben hirdették meg utoljára a súlyos lelkészhiányra hivatkozva.[1435] Összesen 120 lelkésztanító végzett itt az évek során, közülük néhányan Debrecenből vagy Sárospatakról érkeztek.[1436] A tanfolyam munkájáról Ravasz püspök kérésére több értékelés született, amelyeket a püspök elküldött a Budapesti Theológiai Akadémia tanárainak, akik azonban megütközéssel fogadták a kritikai észrevételeket. Seri ezt az akadémia tanárainak magasabb rangjával magyarázta. Váczy Ferenc nagykőrösi tanítóképző intézeti igazgató szerint a hallgatókban nem fejlődött ki a nevelői gondolkodás, nem vették figyelembe, hogy az iskola a missziói munka terepe. Juhász Béla tanfolyami osztályfőnök nézete alapján pedig nem látták át a két hivatás közötti kapcsolatot.[1437]

A Tiszáninneni Egyházkerület szintén üdvözölte a kiegészítő képzést.[1438] Ennek módjáról tárgyalásokat kezdeményezett a VKM-mel, amelyek eredménnyel zárultak. 1935-ben a sárospataki főiskola is áttért a kiegészítő képzésre, amely azonban néhány lényeges ponton eltért a nagykőrösiétől. Mivel a pataki teológus hallgatók száma alacsony volt, nem szerveztek külön lelkésztanító-képző tanfolyamot, hanem különbözeti vizsgát[1439] írtak elő, s annak letételét követően iratkoztak be a segédlelkészek a tanítóképző V. osztályába. Nem indítottak külön osztályt számukra, hanem a tanítóképző rendes hallgatóival együtt jártak az órákra. A VKM javasolta, hogy azon tárgyak (hit- és erkölcstan, magyar irodalom, német, mennyiségtan) helyett, amelyekből nem kell vizsgázniuk, számukra hasznosabb – a tanítóképző III. és IV. osztályában szereplő – tárgyakat tanítsanak, mint földrajz, rajz, ének-zene, tanítási gyakorlat. Ez azt jelentette volna, hogy bejárnak az alacsonyabb évfolyamok óráira. Az egyházkerület az indítványt elfogadta, a végrehajtásáról nincs információnk. Az énektanulmányokat – Nagykőröshöz hasonlóan – Sárospatakon is már megkezdték a teológusképzés ideje alatt. A teológia köteles volt kb. heti egy órát, pontosabban évente minimum 30 énekórát biztosítani a lelkészjelöltek számára. A II. évfolyamtól kezdve a hallgatók bejárhattak a tanítóképző óráira hospitálni. A tanítóképzés végén a segédlelkészek tanítóképesítő vizsgát[1440] tettek, s a rendes tanulókhoz hasonlóan nekik is meg kellett szerezniük a kántori képesítést, ami plusz nehézséget jelentett.[1441] (Sárospatakon tehát a kiegészítő képzésnek sajátos variánsa valósult meg

konventi és VKM engedéllyel.[1442]) A képzés 1936/37-ben kezdődött meg és 1942-ig tartott. Megszüntetéséről nem született külön határozat. Feltételezésünk szerint a nagykőrösi tanfolyam berekesztésének a híre válthatta ki. Mind a teológiai akadémia, mind a tanítóképző tanári kara üdvözölhette a tényt. Patakon a párhuzamos képzésben 5 fő, a kiegészítőben pedig 8, azaz összesen 13 fő végzett. 6 teológus hallgató a nagykőrösi tanfolyamot végezte el.[1443] A számadat azért meglepő, mert a képzést 1929/30-ban kötelezővé tették, s azt az 1933/34-es tanévtől ismételten előírták. Oka a felmentettek magas számában és a szigorú követelményekben kereshető. A tanítóképző semmilyen kedvezményt nem adott a lelkészjelöltek és a segédlelkészek számára. Ugyanazon feltételeknek kellett megfelelniük, mint a tanítóképző rendes növendékeinek.[1444]

A lelkésztanítók alkalmazása

Az Egyetemes Konvent szanáló bizottságának 1936-os felhívására az egyházkerületeknek ki kellett jelölniük azokat az egyházközségeket (ún. lelkésztanítói helyeket), amelyeknek üresedés esetén lelkésztanítókat kellett alkalmazniuk. A Dunántúlon 8, a Tiszáninneni Egyházkerületben 17 (majd 16[1445]), a Dunamelléki Egyházkerületben 70 (ebből 45 a Felsőbaranyai Egyházmegyében) ilyen gyülekezet lett, a Tiszántúlon pedig egyetlenegy sem.[1446] A lelkésztanítók száma ennél alacsonyabb volt (vö. 3. táblázat).

3. táblázat: A lelkésztanítók száma a református népiskolákban

Tanév	Lelkésztanító
1929/30	2
1930/31	n. a.
1931/32	8 (csak a Dunántúlon)
1932/33	13
1933/34	14
1934/35	14
1935/36	21

1936/37	11
1937/38	13
1938/39	22
1939/40	28
1940/41	36
1941/42	35

Forrás: az Egyetemes Konvent közgyűlési jegyzőkönyvei[1447]

A 3. táblázatból látható, hogy egy hullámvölgyet leszámítva (1935/36–1937/38) a vizsgált időszakban egyre több lelkésztanító dolgozott református népiskolában. Mivel a számuk meghaladta a képesítés nélküli pedagógusok számát, feltételezhetjük, hogy többen elvégezték a lelkésztanító-képzést.[1448]

Felmerülő nehézségek

A nehézségek főként a lelkészi és a tanítói képzés céljának és tartalmának összehangolása kapcsán merültek fel, ahogy erre fentebb már rámutattunk.[1449] A lelkészképzés érdekei (annak magasabb presztízse, eredményes megvalósítása, először a túlképzés, majd az elnéptelenedés problémája) az egyház és vezetői számára nem lehettek másodlagosak. Ez befolyásolta a lelkésztanító-képzést.[1450]

A teológiai akadémiák tanárainak csoportja különösen érintett volt a kérdésben. 1927-ben a Teológiai Tanárok Konferenciája még a kötelező lelkésztanító-képzés mellett érvelt, elrendelését *„egyetemes egyházpedagógiai szempontból”* szükségesnek tartotta. (Ezzel a véleményével a Konvent is azonosult.)[1451] Egy évvel később – hozzátesszük: reagálva a VKM állásfoglalására[1452] – már csak akkor fogadta el, ha a teológus hallgatóktól nem várják el a teljes tanítóképesítő vizsga letételét. A Teológiai Tanárok Konferenciája 1928-ban Pápán ugyanis kimondta: a két teljes tartalmú képzés előírása veszélyeztetné a lelkészképzés legfőbb célját: *„A theológusok a két oklevél … megszerzésének intellektuális munkájával birkózva nem jutnak el az evangélium erőinek olyan befogadásához, mint az*

egy szükséges dologhoz, mely őket az ige szolgálatára készekké és képesekké tenné."[1453] Ezért ebben az esetben csak a fakultatív tanítóképzést tartotta helyénvalónak.[1454] A teológiai tanárok 1930-ban már az egyidejű képzést „*összeegyeztethetetlennek*" mondták ki. Szerintük az mind a két képzési ág számára hátrányos. Az ekképpen nyert tanítói végzettség színvonalában elmarad a tanítóképzőkben megszerzett tudástól, ami a református iskolákat hátrányos helyzetbe sodorja. Problémásnak látták a gyakorlótanítás megszervezését és javadalmazását. A lelkészképzés tudományos színvonalát pedig szerintük lehetetlen megtartani. Az a tanítóképzés beiktatásával éveket veszít. Szakadék keletkezik továbbá az egyetemi és az akadémiai teológusképzés között.[1455] Többször felmerült, hogy a tanítóképzés elvonja a teológushallgatókat a gyülekezeti munkától.[1456]

A teológusképzést megkezdő hallgatók számára a tanítóképzés inkább teher volt, előnyét csak később, már a munka világában tapasztalták meg néhányan: „*[n]em egész szívvel voltunk itt*" – emlékezett vissza az egyik volt Kőrös-parti diák.[1457] Göde Lajos nagykőrösi lelkész szerint „*[n]em a maguk jószántából jöttek hozzánk, hanem felsőbb rendelés folytán, Abban, hogy itt kellett lenniük, valami büntetésfélét láttak…*".[1458] A lelkészjelöltek nagy többsége nem akart alacsonyabb presztízsű képzésben részt venni, munkát ellátni.[1459] (Eleve gondot jelentett a kis falusi gyülekezetek lelkészi utánpótlásának biztosítása.[1460]) Főleg az első tanfolyamok hallgatói lázadtak a képzés ellen, ezért teljesítették pontatlanul vagy késedelmesen a kötelességeiket, ezért nem fogadták el a számukra már szokatlan szabályokat, mint például a kötelező óralátogatás.[1461] A lelkészhallgatók hozzáállásából és életkorából fakadhattak azok a fegyelmi problémák, amelyekre Sárospatakon panaszkodtak.[1462]

Azokon az akadémiákon, amelyek előírták a tanítói képesítés megszerzését, felmentést pályaalkalmatlanság címén, rossz zenei hallás esetén vagy az egészségi állapotra hivatkozva lehetett kérni.[1463] A Konvent a lelkésztanító-képző tanfolyam elvégzése alól a zenei hallás hiánya mellett középiskolai tanári tanulmányok, vagy magasabb szintű tudományos teológiai képzés folytatása esetén engedett felmentést. A döntést az egyházkerületi közgyűlések kezébe helyezte.[1464] A teológushallgatók a tanítóképzést szükségtelen kitérőként élték meg: „*…sokan úgy érezték, hogy*

ezzel elkanyarodnak hivatásuk gyakorlásától, s az itt szerzett képesítésre úgy sem lesz szükség, csak szórványos esetekben. Továbbá: úgy éreztük, hogy az akadémiai képzés szintjétől ezzel visszacsúszunk a középiskolás képzés szintjére. Végül az sem volt közömbös, hogy egy gyakorlatilag inaktív esztendő következett el, ami anyagilag is terhet jelentett, mert abban az időben nem volt ingyenes a theológiai képzés sem és keresőképtelen állapotunkban még egy év a szülőket terhelte."[1465] Az anyagi teher már a képzés során keletkezett: tankönyveket kellett vásárolni, kifizetni a vizsgadíjakat.[1466]

Problémaként jelentkezett továbbá, hogy a lelkésztanító-képzésbe csak a férfi teológushallgatók kapcsolódhattak bele. Klebelsberg Kuno 1927-ben kiadott rendeletében korlátozás nélkül megengedte, hogy a református teológiai akadémiák felvehessenek nőket is.[1467] Ezt követően egyre több nő iratkozott be a teológiákra. Ők azonban nem tehették le a lelkészképesítő vizsgákat, ezért lelkészként nem, csak vallástanárként tudtak elhelyezkedni. 1925-ben fel sem merült, hogy a nők is részt vegyenek a lelkésztanítói képzésben, azt 1932-ben vetette fel Antal.[1468] Oka az volt, hogy a pápai református tanítónőképző intézetben a teológia női hallgatóit is képesítő vizsgára bocsátották, amit a VKM képviselője kifogásolt.[1469] Ezt követően határozta el az egyház vezetése, hogy tisztázza a kérdést a minisztériummal.[1470] A Dunántúli Egyházkerület közgyűlése az alábbi érveket sorakoztatta fel: *„bár igaz, hogy ők rendes lelkészek s így lelkésztanítók sem lehetnek, de mint tanítónők, katecheták vagy belmissziói munkások pedagógiai munkát végeznek s a református nőnevelés érdekében elsőrendű fontosságú, hogy egyházaink minél több lelkészi képesítésű női tanerővel rendelkezzék".*[1471] Az Egyetemes Konvent a javaslatot – a kerületek meghallgatása után – elfogadta.[1472] A VKM viszont elutasította a megkeresést: kijelentette, a teológiák nőhallgatói nem vehetnek részt a lelkésztanító-képző tanfolyamon, mert nem szentelhetők lelkészekké.[1473]

A lelkésztanító-képzés visszaállításának felvetésekor, a majdani tanítóképesítő vizsga tartalmáról írt első – a Tiszántúlról érkező – javaslatban már szóba került a jogosítvány kérdése.[1474] A képzés és a vizsgák tartalmáról folytatott többfordulós egyeztetésnek egyik indoka volt, hogy lelkésztanítói képesítés a tanítóinál ne legyen alacsonyabb rendű.[1475] Az egyház általános érvényűnek, a tanítóival egyenrangúnak is tekintette a képesítést, s a VKM is így nyilatkozott erről.[1476] A tanítók azonban, úgy

látszik, aggódtak az állásaik miatt, mert az Országos Református Tanáregyesület 1932-ben arra kérte a Konventet, hogy a lelkésztanító-képzést lezáró oklevél kifejezetten a lelkésztanítói állások betöltésére jogosítson. (A Konvent elutasította a javaslatot.)[1477] 1933-ban már Hóman Bálint is azt hangsúlyozta: nem egyező a lelkésztanító- és a tanítóképzés színvonala.[1478] (A VKM már korábban is arra biztatta az egyházat, hogy inkább tanítói oklevéllel rendelkező hallgatókat vegyen fel a teológiákra.[1479]) Egy évvel később pedig már azt kérte a Konventtől, a lelkésztanító-képzés során nyert tanítói oklevél záradékában fejezzék ki az *„eredeti rendeltetését”*.[1480] A miniszteri indítvány határozott ellenzést váltott ki, a Konvent hangsúlyozta, elvi megállapodás született arról, hogy az ekképpen szerzett tanítói oklevél a rendes tanítói oklevéllel azonos érvényű. Hozzátette viszont, a lelkésztanítókat továbbra is *„rendszerint”* lelkésztanítói állásokban alkalmazza.[1481] A VKM elfogadta az érvelést, s reményének adott hangot: a lelkésztanító-képzés nem fog a szükségleteket meghaladó mértéket ölteni.[1482]

Vita tárgyát képezte továbbá az állás természete, hogy a lelkésztanítók tanító lelkészek vagy lelkészkedő tanítók. (E kérdés inkább elméleti természetű volt. A lelkésztanítók egyértelműen elsődlegesen lelkészek voltak.) Mindez a felügyelet és a fizetés szempontjából volt lényegbevágó. A VKM attól tartott, hogy a lelkésztanítókat egyházi jellegüknél fogva kevésbé tudja ellenőrizni, mint a tanítókat.[1483] Elhúzódó vita bontakozott ki a lelkésztanítók fizetéséről is: a teljes lelkészi vagy a teljes tanítói fizetést egészítsék ki? A VKM azt javasolta, hogy a lelkészi fizetést vegyék alapul, s ehhez járuljon hozzá a tanítói helyi javadalom egy része (min. egyharmada és a teljes földjáradék), emellett hajlandó volt tanulóként segélyt (évi 25 P/főben kvázi tandíjkárpótlást) fizetni. Általános érvényű megállapodás azonban nem született. A lelkésztanítók fizetésük elégtelenségére panaszkodtak. Az egyházi hatóságok kérvényezték, hogy a lelkésztanítók is kapják meg a tisztviselőket – így a tanítókat – illető állami kedvezményeket (pl. kedvezményre jogosító arcképes vasúti igazolvány).[1484]

A lelkésztanítóság előnyei

Az egyház számára a lelkésztanítóság újbóli bevezetése lehetővé tette a kisiskolák megmentését. De milyen előnyökkel járt a lelkésztanító-képzés a lelkészek számára? A Seri András által készített interjúkból erre a kérdésre is választ kapunk. A lelkésztanítói tanfolyamon részt vevők közül Rácz Lajos és Tóth János Nagykőrös szellemiségét, élénk társasági életének szellemi horizontot tágító hatását említette. Rácz pozitívumként emelte ki, hogy a helyi gimnázium internátusában nevelőtanári állást kapott. Tóth aláhúzta: az egy év viszonylagos szabadsága lehetőséget adott az önképzésre.[1485] Ugyanezt emelte ki dr. Kiss János is.[1486] A tanfolyam résztvevői bekapcsolódhattak a gyülekezeti munkába, így lelkészi gyakorlati tapasztalatot gyűjthettek.[1487] Részt vettek a tanítóképző intézet vallásos ifjúsági egyesületeinek a munkájában.[1488] Többen kitértek arra, hogy a tanítóképzés során tanultak hasznosnak bizonyultak a lelkészi szolgálat alatt, a vallásoktatói munka során. Megismerhették a gyermek lelki és szellemi világát, így könnyebben kapcsolatot tudtak létesíteni a gyermekekkel és a fiatalokkal.[1489] A neves pasztorálpszichológus, Gyökössy Endre osztályfőnökének, Juhász Bélának a hatását emelte ki, aki elindította őt a lélektani tanulmányok irányába, hogy ne csak a *„legelőcskéket”*, de a *„juhocskákat”* is ismerje.[1490] Volt olyan lelkész, aki várakozásával ellenétben lelkésztanítói állásban helyezkedett el. Ő a megélhetését köszönhette a kettős képzésnek.[1491]

A lelkésztanítók alkalmazására a tárgyalt időszakban – eddigi kutatásaink szerint – csak a református egyházban alakult ki igény. Becker Vendel, katolikus pap, tanítóképző-intézeti igazgató azonban sok szempontból rokon elképzeléssel állt elő. Véleménye szerint *„a katolikus iskola előcsarnoka a templomnak”*, ezért a pap és a tanító nevelőmunkájának összhangban kell állnia egymással.[1492] Ez szerinte úgy érhető el, ha ugyanazon szellemű és tartalmú pedagógiai képzést kapnak mindketten. A papnak – fűzte hozzá – nemcsak mint vallásoktatónak, hanem *„minden ténykedésében szüksége van pedagógiai ismeretekre”*, azaz lelkipásztorként, iskolaszéki elnökként, esetleg tanfelügyelőként.[1493] Közös, főiskolai szintű képzésüknek *„fel kell ölelnie a teljes pedagógia és didaktikai képzést, a népiskolai tárgykörök részletes módszerét, az iskolánkívüli népművelésre való képzést, a gazdasági, közgazdasági, szociológiai és szociálpolitikai képzést, végüt* [Sic!] *az egyházi liturgikus és népénekre való képzést”*.[1494] Ez a

tárgyak közös látogatását jelentette volna.[1495] Nem igazolható, de lehetséges, hogy Beckert a lelkésztanító-képzés inspirálta javaslata megfogalmazására.[1496]

Összegzés

A lelkésztanítóság archaikus formája az 1920-as évek végén ismét bevezetésre került Magyarországon. A kísérlet, egy kora újkorban általánosan elterjedt intézmény visszahozatala, mind a református egyház, mind a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium részéről engedmények megtételét feltételezte. A kormányzat valószínűleg politikai okokból belement a kompromisszumba, viszont a legfontosabb követelményeihez – első helyen a tanítóképesítő vizsgához – szigorúan ragaszkodott. A tárgyalások sikeréhez minden bizonnyal szükség volt Antal Géza dunántúli püspök befolyására, jó kapcsolataira. Végül nemcsak egy, hanem két, utóbb három helyen is elindult a képzés. (Egyedül a Tiszántúli Egyházkerület nem vállalkozott rá, itt volt ugyanis a legkevésbe szükség rá.) Két típus alakult ki: az egyikben a teológus és a tanítói képzés párhuzamosan folyt, a másikban az előzőt lelkésztanítói tanfolyam egészítette ki. A hallgatók terhelésének csökkentése miatt végül a második maradt meg. A képzésre a gyülekezetek lélekszámának apadása miatt volt szükség. A kisiskolákat próbálta a református egyház – a VKM hozzájárulásával – a lelkészi és a tanítói állás összevonásával felekezeti tulajdonban tartani.

Források

Elsőleges források

Antal Géza. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, https://varosikonyvtar.papa.hu/node/4612. Letöltés ideje: 2024. 03. 28.

DMREK jkv. 1935. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1935. évi november hó 16. és következő napjain tartott rendes közgyűlésének és 1935. évi bírósági üléseinek jegyzőkönyve.* Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., 1935.

DMREK jkv. 1937. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1937. évi november hó 18. és 19. napjain tartott rendes közgyűlésének és 1937. évi egyházkerületi tanácsi és bírósági ülésének jegyzőkönyve.* (1937) Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület.

EK jkv. 1886. = *A Magyarországi Evang. Reformált Egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyve. Pápa, 1886. október 18–24. napjain.* Kiadta TÓTH Sámuel. Debrecen, 1886.
EK jkv. 1889. = *A Magyarországi Evang. Reformált Egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyve. Budapest, 1889. évi márczius hó 21–28. napjain.* Kiadta TÓTH Sámuel. Debrecen, 1889.
EK jkv. 1890. = *A Magyarországi Evang. Ref. Egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyve. Budapest, 1890. évi ápril hó 15–23. napjain.* Kiadta TÓTH Sámuel. Debrecen, 1890.
EK jkv. 1891. = *A Magyarországi Ev. Ref. Egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyve. Budapest, 1890. évi április 7–12. napjain.* Kiadta TÓTH Sámuel. Debrecen, 1891.
EK jkv. 1894. = *A Magyarországi Ev. Ref. Egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyve. Budapest, 1894. év november 20–22. napjain.* Kiadta TÓTH Sámuel. Debrecen, 1894.
EK jkv. 1896. = *A Magyarországi Ev. Ref. Egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyve. Budapest, 1896. évi ápril 21–25. napjain.* Kiadta TÓTH Sámuel. Debrecen, 1896.
EK jkv. 1899. = *A Magyarországi Ev. Ref. Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1899. április 10–13. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Kiadta SASS Béla. Debrecen, 1899.
EK jkv. 1901. = *A Magyarországi Ev. Ref. Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1901. április 17–20. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Kiadta SASS Béla. Debrecen, 1901.
EK jkv. 1902. = *A Magyarországi Ev. Ref. Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1902. április 29. 30. és május 1. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Kiadta SASS Béla. Debrecen, 1902.
EK jkv. 1913. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1913. április 23–26. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Szeged, 1913.
EK jkv. 1926. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1926. évi május 26-28. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1926.
EK jkv. 1927. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1927. évi május hó 4-6. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1927.
EK jkv. 1928. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1928. évi április 17-19. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1928.
EK jkv. 1929. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1929. évi április 9-11. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1929.
EK jkv. 1930. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1930. évi április 10-12. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1930.
EK jkv. 1931. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1931. évi április hó 15-17. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* Budapest, 1931.
EK jkv. 1932. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1932. évi április hó 27-29. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1932.
EK jkv. 1933. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1933. évi május hó 3-5. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1933.
EK jkv. 1934. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1934. évi április hó 17-18. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1934.
EK jkv. 1935. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1935. évi május hó 1-2. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1935.
EK jkv. 1936. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1936. évi május hó 6-7. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1936.
EK jkv. 1937. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1937. évi május hó 3-4. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1937.
EK jkv. 1938. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1937. évi április hó 27-28. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1938.
EK jkv. 1939. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapest, 1939. évi április hó 19–20. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* A Református Egyetemes Konvent hivatalos

kiadványa. Budapest, 1939.
EK jkv. 1940. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapest, 1940. évi április hó 17–19. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Budapest, 1940.
EK jkv. 1941. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapest, 1941. évi május hó 6–8. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Budapest, 1941.
EK jkv. 1942. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapest, 1942. évi május hó 6–7. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Budapest, 1942.
EK jkv. 1943. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapest, 1943. évi május hó 19–20. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Budapest, 1943.
TIREK jkv. 1933. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1933. évi december 5-ik napján, Miskolcon tartott rendes őszi közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szerk. Dr. Enyedy Andor. Sárospatak, 1933.
TIREK jkv. 1943. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Tanácsának Miskolcon, 1943. április hó 28-án, november hó 25-én tartott üléseinek és Miskolcon, 1943. november hó 24. napján tartott egyházkerületi rendes közgyűlésének jegyzőkönyvei.* Szerk. Nádházy Bertalan és Dr. Szabó Zoltán. Sárospatak, 1944.
Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (ZSL) 2/a (Konventi közigazgatási iratok) 90. doboz (Elnöki Tanács jegyzőkönyvei):
- 2/a 90. a. 3710/1927. sz. Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1927. évi november hó 8-án tartott üléséről.
- 2/a 90. a 350/1929. sz. Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1929. január 18-án tartott üléséről.
- 2/a 90. b. 280/1930. sz. Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1930. január 13-án tartott üléséről.
- 2/a 90. b. 4060/1932. sz. Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1932. évi november hó 26-án tartott üléséről.
- 2/a 90. b. 4790/1934. sz. Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1934. augusztus 13-án tartott üléséről.

Másodlagos források

BECKER Vendel (é. n.): *A főiskolai tanítóképzés problémája: Tanítóképzés és papnevelés.* Szeged, k. n.
DONÁTH Péter (2008): *A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből, 1868–1958.* Budapest, Trezor Kiadó.
EGEY Antal (1980): *Lelkésztanítóképzés Sárospatakon.* Sárospatak. (Kézirat, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Nagykönyvtár)
FÜRJ Zoltán (1996): A lelkésztanítóságtól a tanító lelkészekig. Vázlat a magyar református tanítóképzés történetéről. *Pedagógusképzés* 1–2. sz., 172–177.
KÖDÖBÖCZ József (1986): *Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada.* Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat.
PORNÓI Imre (1995): A nyolcosztályos népiskola és a református egyház. *Protestáns Szemle* LVII. (IV. új) évf. 2. sz., 91–107.
PÖLÖSKEI Ferenc (1981): A kollégium a kiegyezés után. In: RUZSÁS Lajos – TRÓCSÁNYI Zsolt – BODOLAY Géza – KISS József – PÖLÖSKEI Ferenc (1981): *A pápai kollégium története.*

Budapest, Tankönyvkiadó, 325–421.
PUKÁNSZKY Béla (2006): *A nőnevelés évezredei.* Budapest, Gondolat.
RÉBAY Magdolna (2011): *Református közoktatás a fővárosban a kezdetektől 1952-ig. Kitekintéssel az illetékes egyházmegyék és a Dunamelléki Református Egyházkerület közoktatási politikájára.* Debrecen, Csokonai.
RÉBAY Magdolna (2012): Az arányosabb és igazságosabb teherviselés jegyében. Javaslatok a (felekezeti) népiskolák finanszírozásának reformjára a Horthy-korszakban. In: Új kutatások a neveléstudományokban 2011. *Közoktatás, pedagógusképzés, neveléstudomány: A múlt értékei és a jövő kihívásai.* Sorozatszerkesztők: KOZMA Tamás, PERJÉS István. Budapest, MTA Pedagógiai Tudományos Bizottsága – ELTE Eötvös Kiadó, 345–364.
RÉBAY Magdolna (2014): Megoldási kísérlet a kisiskolák helyzetére: a lelkésztanítóság intézménye a református egyházban a Horthy-korszakban. *Egyháztörténeti Szemle* 15(1), 51–73.
SERI András (1984): *Lelkésztanítóképző tanfolyam Nagykőrösön.* Budapest, [Ráday Kollégium].
ZOVÁNYI Jenő (1977): *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon.* (Szerk. LADÁNYI Sándor) Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya.

Függelék

1. Marton János (sárospataki teológiai akadémia) tantervjavaslata (1930)

A képzés tartalma

Évfolyam	**Tantárgy**	**Heti óraszám**
I.	Neveléstan és lélektan	2
	Tanítási gyakorlat	3
	Ének (egyházi ének is)	2
	Zene	2
	Test- és élettan	1
	Gazdaságtan	1
	Alkotmánytan, jogi ismeretek	1
	Testgyakorlás	2
	Összesen	**14**
	Teológiai tárgyakkal együtt	**33/34**
II.	Neveléstan (módszertan, iskola-szervezettan)	2
	Módszertan	1
	Tanítási gyakorlat	3

	Ének (egyházi ének is)	2
	Zene	2
	Közgazdaságtan	1
	Egészségtan	1
	Testgyakorlás	2
	Összesen	**14**
	Teológiai tárgyakkal együtt	**32**

Az I. különbözeti vizsga (II. évf. végén) tárgyai:

- test- és élettan,
- nevelés- és tanítástan, tanítási módszertan,
- gazdaságtan,
- rajz (ha a gimnáziumban rendkívüli tárgyként nem tanulta),
- ének,
- zene.[1497]

A II. különbözeti vizsga (III. évf. végén) tárgyai:

- neveléstan,
- iskola-szervezettan,
- nevelési és tanítási gyakorlat,
- alkotmánytan,
- egészségtan,
- közgazdaságtan,
- rajz,
- ének,
- zene,
- testgyakorlás.

Tanítóképesítő vizsga (IV. évf. elején, szeptemberben):

- írásbeli vizsga a pedagógia köréből,
- szóbeli vizsga:
  - neveléstan lélektani vonatkozásokkal,
  - tanítástan és módszertan,
  - neveléstörténet és iskola-szervezettan,
  - tanítási gyakorlat,

– magyar nyelvtan,
– a történelem módszertana,
– alkotmánytan,
– Magyarország földrajza.[1498]

2. A pápai teológiai akadémia tantervjavaslata (1930)

Évfolyam	**Tantárgy**	**Heti óraszám**
I.	Neveléstan	2
	Tanítási gyakorlat	3
	Ének	2
	Egyházi ének	1
	Zene	2
	Test- és egészségtan	1
	Mezőgazdaságtan	1
	Alkotmánytan	2
	Testgyakorlás	2
	Összesen	**16**
	Teológiai tárgyakkal együtt	**39**
II.	Neveléstan	2
	Tanítási gyakorlat	3
	Ének	2
	Egyházi ének	1
	Zene	2
	Közgazdaságtan	2
	Testgyakorlás	2
	Valláslélektan	1
	Összesen	**15**
	Teológiai tárgyakkal együtt	**33**[1499]

3. A lelkésztanítói tanfolyam végleges óraterve

Tantárgy	**Heti óraszám**
Test- és élettan	1
Nevelés-tanítás- és módszertan	2
Neveléstörténet	1
A népoktatás szervezete	1
Pedagógiai gyakorlat	1
Tanítási gyakorlatok	8
Magyar nyelv és irodalom (főképp nyelvtan)	1
Magyarország földrajza, lakóhelyismeret	2
Alkotmánytan (ami a teológusképzésből kimaradt)	1
Közgazdaságtan (főként, ami a teológusképzésből kimaradt)	1
Mennyiségtan népiskolai módszertani anyaga	1
Gazdaságtan	2
Egészségtan	1
Rajz	2
Ének, zene*	2
Kézimunka	1
Testgyakorlás	2
Összesen	**30**[1500]

* Továbbá a teológusképzésben az I–IV. évfolyamon heti 2-2 órában.

A református oktatás a visszacsatolt területeken (1938–1944/45)[1501]

A jelen fejezetben az első és a második bécsi döntéssel (1938, 1940) visszacsatolt, valamint az 1939-ben és 1941-ben megszállt egykori magyar területek oktatástörténetével foglalkoznunk. Arra vagyunk kíváncsiak, hogyan történt az e területeken – azaz a Felvidék déli részén, Kárpátalján, a Partiumban, Erdély északi és keleti területein, valamint a Délvidék északi részén – működő református oktatási intézmények bekapcsolása a magyar (református) oktatási rendszerbe. Azt vizsgáljuk, milyen reakciók kísérték ezt a folyamatot, és hogy születtek-e országos visszhangot kiváltó kezdeményezések a régi-új területeken.[1502]

A jogi egység helyreállítása

Magyarországhoz az I. Bécsi döntéssel 263 református egyházközség,[1503] a II. Bécsi döntéssel 494 ezer, majd az Észak-Délvidék (Bácska, Drávaköz, Muraköz, Muravidék) megszállásával kb. 34 ezer református vallású személy került vissza.[1504] A területi változások szükségessé tették a református egyház alkotmányjogi egységének helyreállítását. E célból gyűlt össze az V. budapesti református zsinat 1939-ben. Az kimondta, hogy a *„visszacsatolt területen minden református egyházközség ahhoz az egyházkerülethez tér vissza, amelyből kiszakíttatott”* (I. tc. 3. §).[1505] Majd hozzátette: Magyarország aktuális területén a református egyházon belül teljesen egyenlő elbánás és teljesen egyenlő szabályok érvényesek (II. tc. 15. §).[1506] A zsinat rendelkezésének megfelelően megszűnt a dunáninneni, a csehszlovákiai tiszáninneni, a kárpátaljai (II. tc. 2. §), később a királyhágómelléki (V. tc. 2. §),[1507] majd a jugoszláviai református

egyházkerület.[1508] Megmaradt az erdélyi egyházkerület, amely megőrizte a hagyományos külön jogi helyzetét, de a köznevelés és a közoktatás szervezéséről szóló törvényhez, kimondottan annak az iskolai kormányzatot érintő rendelkezéseihez alkalmazkodnia kellett (III. tc. 1. §).[1509] Összességében elmondhatjuk, hogy a visszacsatolt területekre kiterjesztették a magyarországi egyházi és állami jogszabályok hatályát.

Általános oktatáspolitikai célok

Balogh Jenő, az egyház legmagasabb szintű kormányzati szervének, az Egyetemes Konventnek (EK) a világi elnöke szerint *„az elszakítás alatt tanusitott nemzeti érzésükért, magyar lelkiségük fennmaradásáért és nyilvánitásáért teljes elismerés”* illeti a vezetőket, lelkészeket, tanítókat.[1510] Elismerő szavaihoz hozzátette – hogy az alaptalan reményeknek elejét vegye –: *„ne vegyék zokon* [az ott élő református hívek], *hogy sok pénzügyi nehézséggel küzdő országba tértek vissza”*.[1511]

Az egyházi vezetés *„teljes eréllyel és odaadással”* törekedett szolgálni a visszacsatolt gyülekezetek, egyházi alkalmazottak érdekeit, ami konkrétan az állami támogatás kieszközlését jelentette.[1512] Az állam és az egyházi vezetők között rendszeresek voltak az egyeztetések, s ezeken oktatásüggyel kapcsolatos kérdések is felmerültek. Egyrészt az egyházi alkalmazottak helyzetét kellett mielőbb rendezni (kongrua, tanítók és tanárok fizetésének kiegészítése), másrészt például az egyes református iskolák – középfoktól felfelé – típusának kérdésében kellett megállapodásra jutni.[1513]

A református egyház országos vezetése a Horthy-korszakban – nem mellesleg éppen a határon túlra került területeken tapasztaltakból is okulva – igyekezett mindent megtenni a református iskolák megtartása érdekében. A visszacsatolással kapcsolatban Balogh Jenő ismételten kinyilvánította, hogy a református magyar iskolákra fokozottan szükség van, ezért a trianoni békét követőn megszűnteket vissza kell állítani, a létezőket pedig fejleszteni kell. A jugoszláv kormány ugyanis nem engedte működni a felekezeti iskolákat,[1514] a magyar iskolarendszert pedig igyekezett visszafejleszteni. A román állam meghagyta a felekezetek kezében az iskolafenntartás jogát, de különféle intézkedésekkel (pl. az állami támogatás megvonása,

pedagógusok számára vizsgák előírása stb.) elsorvasztotta az iskolahálózatot: egyes iskolák megszűntek, mások elvesztették a nyilvánossági jogot, megint mások fennmaradtak ugyan, de csak szűkös keretek közt működhettek. Csehszlovákiában is létezhettek felekezeti iskolák, de ezek száma a kormány magyar és német tannyelvű oktatás visszaszorítását célzó politikája következtében lecsökkent. (Az 1930-as évek második felében mind Romániában, mind Csehszlovákiában kedvező folyamat indult meg: valamelyest javult a kisebbségi oktatás helyzete.)[1515]

Balogh hangsúlyozta: a református intézményeknek továbbra is nemcsak református egyházi, hanem fokozottan nemzeti célokat kellett szolgálniuk.[1516] Ez az elvárás az egyházi vezetők részéről a visszacsatolással sem változott. Az állami oktatási irányelvekhez alkalmazkodva 1942-ben nemcsak a nemzeti, hanem a *„nemzetnevelés”* is megfogalmazódott feladatként.[1517] Az egyház célja tehát minimum az iskolahálózat megőrzése volt. Balogh alternatívaként – ha az alacsony létszám miatt nincs mód külön református iskola fenntartására – támogatta az állami iskolákban a magyar tagozat kialakítását.[1518]

Református nevelési-oktatási intézményhálózat

Népiskolák

Az utódállamok az iskolát a nemzeti misszió terepeként értelmezték, a magyartalanítás eszközének tekintették. Törekedtek a tannyelvnek az államnyelvre történő megváltoztatására és a magyar iskolahálózat visszafejlesztésére. A magyar tannyelvű elemi iskolák létjogosultságát – a gyakorlatban – csak a magyar többségű területeken ismerték el, de a működésük még ott sem volt zavartalan, s került sor iskolabezárásra is.[1519] E helyzetnek vetett véget a határmódosítás, és fordította meg a folyamatot.[1520] A református egyház intézményei (egyházközségek, egyházmegyék, egyházkerületek) a visszacsatolt területen újra élhettek a szabad iskolaállítás jogával. A lehetőség főleg az erdélyi gyülekezetek körében váltott ki tettekben is megnyilvánuló lelkesedést: a nehézségek ellenére új tanítói állásokat, új intézményeket alapítottak. Számos iskola kapta vissza a

nyilvánossági jogot, és adhatott ki ennek következtében állam által elismert bizonyítványt.[1521] A visszatérés utáni első évet követően a kedv mérséklődött. (Ellentétes irányú törekvések is előfordultak: egyes fenntartók megkönnyebbüléssel adták át az iskolájukat a magyar államnak, rá bízva a nemzeti és felekezeti nevelés megvalósítását.)

Az alapításra, illetve a fejlesztésre ösztönzően hatott az állami támogatás elnyerésének a lehetősége. A magyarországi gyakorlatnak megfelelően ugyanis a visszakerült iskolák fenntartói a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól (VKM) a tanítók után fizetéskiegészítő, valamint építési államsegélyt kérhettek. Előbbi megállapítása céljából fel kellett mérni a helyi jövedelmet. A magyar jogszabályok alapján az új tanítók államsegélyt csak akkor kaphattak, ha szabályszerűen – vagyis pályázati úton és a minisztérium engedélyét kikérve – választották meg őket. A tanítókat – ahogy a tanárokat is – felvették a Nem Állami Tanszemélyzet Országos Nyugdíjintézetébe, hogy öregkorukról, illetve özvegyeikről és árváikról gondoskodjanak.[1522]

A fenntartóknak a működéshez szükséges dologi költségek előteremtése mellett megfelelő számban kellett foglalkoztatniuk tanítókat. A visszacsatolás ugyanakkor országos tanítóhiányt eredményezett, amely az állami iskolák elszívó hatása miatt leginkább a felekezeti iskolákban jelentkezett. Erdélyben és Partiumban az elrománosítási céllal Óromániából áttelepített tanítók elmenekülése is rontott a helyzeten.[1523] Az Erdélyi Egyházkerületben 1942/43-ban több mint 100 tanítói állás maradt betöltetlen. Az egyházi szolgálatra alkalmasabbnak tartott férfi tanítók iránt a háborúba történő belépést követően a korábbinál is nagyobb kereslet mutatkozott.[1524] Magyarországon az 1920-as évek végén kezdték el a lelkésztanítók képzését a kis gyülekezetek iskoláinak megmentése céljából. Erre a trianoni határon kívül nem volt példa, és a határmódosítást követően sem indították el a teológushallgatók tanítóképzését.[1525] E helyett az Erdélyi Egyházkerületben fenntartották a lévita intézményt. A léviták lelkipásztori szolgálatra felhatalmazott, akár segédlelkészként is foglalkoztatott, erre külön képesített tanítók voltak.[1526]

A népiskoláknak meg kellett felelniük az 1940. évi XX. törvénynek, és igazodniuk kellett az egy évvel később megjelenő állami tantervhez.[1527] A korábban határon túl dolgozó tanítók – és az iskolafenntartók – számára

nagy könnyebbséget jelentett, hogy a magyar állam elismerte a képesítésüket.[1528] Nem kellett tehát újra vizsgát tenniük, viszont részt kellett venniük a VKM által szervezett átképző tanfolyamokon. Magyar nevelés és oktatásügy megismerését szolgáló kurzus indítását az Országos Református Tanítóegyesület elnöke is javasolta. Kimondottan református egyházi szervezésű tanfolyam – a forrásaink alapján – végül nem indult, a református felekezeti iskolai tanítók is a minisztériumi képzésekre jártak.[1529]

Az említett törvény rendelkezéseinek megfelelően a református iskolák szerte az országban elkezdtek átállni a nyolcosztályos rendszerre. Ez a „feladat" a Felvidéken nem is jelentkezett, hiszen Csehszlovákiában az alapfokú oktatás idejét már felemelték nyolc esztendőre. Ők éppen ezért a kedvezmények – a felső osztályok tanítási idejének csökkentése – ellen voltak, hisz számukra ez visszafejlődést eredményezett volna.[1530] A volt romániai területen fennálló iskolák is előnyös helyzetben voltak, mivel csak egy új évfolyamot kellett megszervezniük.[1531]

Tanító(nő)képzés

A tanítóhiány mérséklése érdekében az oktatási miniszter leállította a tanítóképzés 1938-ban (XIV. tc.) megindított átszervezését: a líceumra épülő tanítóképző akadémiák helyett a képzés középfokú maradt, és továbbra is a tanító(nő)képző intézetekben folyt. A két rendszer párhuzamos együttélése miatt az egyházkerületi és konventi forrásainkban nem egyszerű azokat az intézményeket beazonosítani, amelyek a tárgyalt időszakban tanítóképzést folytattak. Ugyanis olykor a (leány)líceumokat is a tanítóképzők közé sorolták.[1532] Az egykor Romániához tartozott területen egy fiú- (Sepsiszentgyörgy, alapítva 1941-ben[1533]) és két leánylíceum (Szatmárnémeti – 1941, Székelyudvarhely – 1940[1534]) működött. A fiúlíceum megkapta a VKM-től az egykori állami tanítóképző épületét. A partiumi leánylíceum a leány-nevelőintézet, az erdélyi leánylíceum pedig a kollégium gimnáziumának épületében nyert elhelyezést.[1535]

Líceumi osztályok nyíltak a csehszlovák uralom alatt, 1935-ben a felvidéki református elemi iskolák tanítói szükségletének biztosítására alapított és a Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház által

fenntartott észak-komáromi tanítóképzőben is.[1536] A koedukált intézmény a határmódosítást követően is folytatta munkáját, bár eleinte igen bizonytalan volt a helyzete, sőt még a léte is kérdésessé vált. A VKM rögzítette a református tanító(nő)képzést folytató intézmények számát, s ebbe nem fért bele a komáromi iskola. A csehszlovákiai egyházkerületek a megszüntetését javasolták, a beolvadásukat követően a Dunántúli Egyházkerület azonban az intézmény további működése mellett foglalt állást. A területén nem volt ugyanis református férfi képző. A minisztérium, bár a helyszíni szemle során számos problémára bukkant, engedett a kérésének. Az egyházkerület elrendelte a koedukáció megszüntetését, s úgy döntött, hogy átveszi az intézményt a helyi egyházközségtől.[1537]

A partiumi területekkel kibővült Tiszántúli Egyházkerület a megnövekedett tanítószükséglet biztosítása céljából a debreceni tanítóképző mellett második férfi képző alapítására kért engedélyt. A helyszínt illetően Révész Imre püspök választása először Máramarosszigetre esett, amelyet az elvesztett jogakadémiáért kárpótolni kívánt, s a közgyűlés is fontosnak tartotta nagy múltú kollégiumának megerősítését. Mellette szól – érvelt a püspök –, hogy nemzetiségileg vegyes lakosú városként alkalmas a román nyelv elsajátítására. A VKM nem értett egyet az indítvánnyal, Máramarossziget helyett Mátészalkát javasolta, ahol üresen állt a korábbi vármegyei közigazgatási épület. Noha a Nagykárolyi Egyházmegye és a helyi gyülekezet is az alapítás mellé állt, a képző – elsősorban anyagi nehézségek miatt – végül nem nyílt meg.[1538]

A székelyudvarhelyi tanítónőképzőt az Erdélyi Református Egyházkerület 1917-ben alapította eredetileg nagyenyedi székhellyel. 1927-ben helyezte át Udvarhelyre, ahol ideiglenesen a gimnázium egykori épületében nyert elhelyezést, a fenntartója ugyanis a református kollégium volt. Az elhelyezése körüli bizonytalanság az egész korszakban tehertételként jelentkezett.[1539]

A magyar oktatáspolitika az elemi iskolákban törekedett az anyanyelvű oktatás biztosítására. Mivel a határmódosítással nagy számban kerültek az országhoz nem magyar nemzetiségűek, a régi-új területeken működő tanító(nő)képzőkben a hallgatók számára biztosították a kiegészítő vizsga letételének lehetőségét (szlovák, illetve román nyelven). Erre a tanulók nagy számban vállalkoztak is.[1540]

Polgári fiú- és leányiskolák

A visszacsatoláskor református polgári iskolát a régi-új területeken nem találunk.[1541] A román és a jugoszláv rendszer nem ismerte ezt a típust. Csehszlovákiában pedig ugyan léteztek magyar tannyelvű polgári iskolák vagy polgári iskolai tagozatok, de református nem volt közöttük.[1542] A polgári iskolák funkcióját ezért a református középiskolák, s azokon belül a négyosztályos – nem teljes – intézmények látták el. Az első polgári iskolák ezért átalakulással jöttek létre: leánygimnázium volt a székelyudvarhelyi és a sepsiszentgyörgyi (mindkettő 1941) polgári leányiskola is.[1543] Négy intézmény pedig ekkor alakult: Nagyvárad (leány, 1941),[1544] Szatmárnémeti (leány, 1941), Marosvásárhely (leány, 1942), valamint a délvidéki Bácsfeketehegy (koedukált, 1943) polgári iskolája. Kolozsvárt református polgári fiú- és leányiskolát akartak létrehozni, de erre végül nem került sor. Elhelyezési problémák ezeket az intézményeket is sújtották: mind a sepsiszentgyörgyi, mind a székelyudvarhelyi polgári „vendégségben" volt. Előbbit a Székely Tanalap, utóbbit ideiglenesen a kollégium épületében helyezték el. A székelyudvarhelyi gimnázium kiépülése a helyzetét egyre inkább tarthatatlanná tette.[1545]

Középiskolák

A középiskolák fenntartása a református egyház számára tradicionálisan fontos volt, és ez így maradt a tárgyalt időszakban is. A gimnáziumot a lelkészképzést megalapozó intézménynek tekintették. Másrészt a középiskolákban képezték a jövendő református elitet. Az egyház ezért igyekezett a középiskolák működéséhez a megfelelő feltételeket biztosítani. Ahogy fentebb említettük, ez – többek közt – az állami támogatás kieszközlését jelentette. Az intézmények anyagi ereje – ahogy az összes felekezeti iskoláé – ugyanis az utódállamokban erősen meggyengült. Ennek oka nemcsak az államsegély elvesztésében, hanem a földtulajdon kisajátításában és az iskolai alapítványok értékvesztésében is kereshető. Fejlesztésekre, beruházásokra ezért nem nyílt mód.[1546] A középiskolák anyagi és szellemi állapota egyértelműen javult a visszacsatolást követően. A tanárok – egy részük – megkapták az állami fizetéskiegészítést (90%-ot!), és

megtörténtek az előléptetések is. Az évek óta helyettes tanárként működőket rendes tanárként véglegesítették. A VKM rendkívüli segélyeket is osztott.[1547]

A Partium és Erdély egy részének visszacsatolásával a református középiskolák száma jelentősen megnőtt: 11-gyel összesen 35-re[1548] emelkedett. Tehát a református középiskolák közel egyharmada a régi-új területekre esett. Gimnáziumok a következő városokban működtek: Kolozsvár (alapítva 1557-ben), Marosvásárhely (1557), Máramarossziget (1540 körül), Sepsiszentgyörgy (1859), Szatmárnémeti (1535 körül) és Zilah (1646–60). Újra megnyitotta kapuit az 1670-ben alapított székelyudvarhelyi gimnázium (lásd 1. kép). 8 osztályos leánygimnázium egyedül Kolozsvárt volt (1919). A többi leány-középiskola (Szatmárnémeti – 1857, Marosvásárhely – 1919, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely) csak négy osztállyal rendelkezett. (Utóbbi kettő – mint írtuk – 1941 szeptemberében polgári leányiskolává alakult.)[1549]

1. kép: A székelyudvarhelyi református kollégium épülete (1921)[1550]

A VKM és a református egyház törekedett racionalizálni a középiskolai intézményrendszert.[1551] Ennek eredménye volt a miskolci állami gimnázium Kassára költöztetése, aminek következményeként a református gimnáziumban megnövekedett a katolikus és az izraelita tanulók száma.[1552] A nagyváradi állami leánygimnázium 1941-ben reformátusként folytatta működését.[1553] Egy évvel később viszont éppen fordított helyzet állt elő: a város épületében helyet kapó marosvásárhelyi református leánygimnázium került át az államhoz.[1554] Az egyház „cserébe" polgári leányiskolát nyitott, és fenntartotta magának a jogot: ha a Székelyföldön katolikus leánygimnázium alapítására kerül sor, visszaveszi a fenntartást.[1555]

A Délvidéken már Trianon előtt sem működött református középiskola, a Felvidéken pedig mindössze kettő, egy Losoncon és egy közös evangélikus-református Rimaszombaton. A csehszlovák hatalom mindkét gimnáziumot államosította. Előbbi a magyar fennhatóság alá kerülés után továbbra is

állami intézményként működött.[1556] Utóbbi esetében az I. bécsi döntést követően helyreállították a korábbi tulajdoni viszonyt: az intézmény két átmeneti esztendő után 1940 januárjában átkerült a Kishonti Evangélikus Egyházmegye és a helyi református egyházközség kezébe. A tanulók felekezeti statisztikája (1939/40) nem pontos, de mégis arra enged következtetni, hogy többségük protestáns volt. Legnagyobb csoportot azonban a katolikusok (43%) alkották. Őket követték a reformátusok (32%), s messze elmaradt tőlük az evangélikusok aránya (15%). Az iskolának számos problémával kellett megküzdenie: például a volt csehszlovák állami igazgató a szertárak felszerelésének és a könyvtárnak egy részét elszállíttatta.[1557]

A Dél-Felvidék, Kárpátalja és a Partium visszatértével felmerült a sárospataki kollégium bővítése. Annak vezetése azzal érvelt, az kollégium visszakapta hagyományos beiskolázási körzetét, s a megnövekedett igényeknek helyt kell adnia.[1558]

Teológusképzés

Csehszlovákiában református lelkészképzés Losoncon folyt, ahol ennek nem voltak hagyományai. A visszacsatolást követően a szemináriumot ezért megszüntették, feladatát a pápai, illetve a sárospataki teológiai akadémia vette át.[1559] Az Erdélyi Egyházkerület kolozsvári teológiai fakultásának fennmaradása nem lehetett kérdés. Arra a növekvő lelkészhiány miatt ezekben az években különösen nagy szükség volt. A fakultás a Konvent engedélyével követhette a korábbi tantervét és tanulmányi szabályzatát. Csak 1945-ben kellett volna átállnia a konventi tantervre.[1560] Helyreállították az 1918 előtti kapcsolatát a Ferenc József Tudományegyetemmel. E szerint az I–II. évfolyamos diákjai kötelesek voltak beiratkozni az egyetem Bölcsészet-, Nyelv- és Történelemtudományi Karára, ahol filozófiából és pedagógiából kollokválniuk kellett. A felsőbb évfolyamokra (III–V.) járók maguk dönthették el, hogy szeretnének-e tanulni az egyetemen.[1561]

Óvodák

A református egyház hagyományosan kevés súlyt fektetett a kisgyermekekkel foglalkozó intézmények megszervezésére. A korszakban csak néhány óvoda működött az országban (például Gárdonyban, Balatonkenesén vagy Kecskeméten), ezek sora bővült a felvidéki Léván, illetve az Erdélyben működő intézményekkel. A lévait a község és az állam támogatásával a helyi egyházközség tartotta fenn. 1941/42-ben 38, 1942/43-ban pedig 39 növendéke volt. Erdélyben 1939/40-ben öt, egy évvel később három református óvoda várta a kisgyermekeket. Közülük kettőt Kolozsvárt, egyet Désen találhatunk. 1942/43-ban a kolozsvári Magyar utcai óvodába 62, a Szent István útiba 47, a dési intézménybe pedig 52 gyermek járt. Utóbbi – előbbi kettővel szemben – egyáltalán nem kapott államsegélyt.[1562]

Árvaház

A visszacsatolásokkal egy árvaházzal, a felvidéki beretkeivel gyarapodott a magyarországi református gyermekvédelmi intézmények sora. A szászvárosi árvaház ugyanis Romániában maradt, a Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész fennhatósága alatt. A beretkei intézmény az 1920-as években nyitotta meg kapuit. Az I. Bécsi döntést követően az árvaházat a Gömöri Református Egyházmegye sajátjának ismerte el, és ezt követően gondoskodott a fenntartásáról. 1940/41-ben [?] 24, 1941/42-ben 26, 1942/43-ban 32 árvát gondoztak az intézményben.[1563]

Megoldandó problémák, új kezdeményezések

A visszaillesztést megkönnyítette, hogy a trianoni békét követően csak szűk emberöltőnyi idő telt el. Egyes iskolákban még dolgoztak olyan pedagógusok, akik a magyar érában kezdték pályájukat, s a magyar iskolarendszer pedig sem szerkezetét, sem az iskolatípusokat illetően nagy változáson nem ment keresztül. Legfőbb kivételként a tanítóképzés leállított reformját és a népiskolák kibővítését említhetjük. A kisebbségi sorsban pedig az intézmények rá voltak kényszerülve az alkalmazkodásra, s ezt a képességüket is hasznosítani tudták.

A visszatért területek (intézmények, pedagógusok) olykor regionális – részint az elcsatolás miatt kialakult – sajátosságból adódó kívánságokat is megfogalmaztak. Az Erdélyi Egyházkerület például kérte az egyházi ünnepek megülésének évszázadok óta fennálló térségi gyakorlata miatt (a harmadnapon is van istentisztelet) az iskolai szünetek meghosszabbítását.[1564] Az erdélyi református középiskolák ének- és zenetanárai a román uralom alatt élvezett előnyösebb helyzet (magasabb óraszám és a főiskolai végzettségnek köszönhetően rendes tanári státusz) megőrzése érdekében fordultak az Egyetemes Konventhez.[1565]

Problémát jelentett, hogy Csehszlovákiában a koedukációt a középfokú és a középiskolákban is lehetővé tették, miközben azt az anyaországban tiltották, s az 1930-as évek közepén a kiskapukat is igyekezett a VKM bezárni. Ezen törekvéshez pedig az egyháznak is alkalmazkodnia kellett. A rimaszombati gimnázium ezért fiú-középiskolaként működött – szerzett jogon – nyilvános tanulói státuszt élvező leánytanulókkal.[1566] A koedukált komáromi tanítóképzőt – ahogy láthattuk – fiúiskolává alakították.[1567]

Megoldandó problémaként jelentkezett a nyelvkérdés is, azaz hogy a tantervben előírt kötelező idegen nyelv mellett tanítsanak-e nemzetiségi nyelvet. A középiskolák – elhelyezésüktől függően – különbözőképp viszonyultak ehhez a kérdéshez. A zilahi Wesselényi Miklós Református Kollégium a román nyelv második modern idegen nyelvként történő oktatását és érettségi tárggyá tételét javasolta. Szatmárnémeti gimnáziuma ugyanekkor afelől érdeklődött, vajon a színmagyar területekről származó magántanulókat lehet-e kötelezni román nyelvből vizsgálatra, és általánosságban pontos utasítást kért a román nyelv tanítására nézve. Eközben a tömbmagyar „beiskolázási körzettel” rendelkező marosvásárhelyi gimnáziumban még csak szóba sem került a kérdés, ők a középkori latin nyelv tanítására tettek javaslatot.[1568]

Ahogy láthattuk a kolozsvári teológiai fakultás példáján, a tantervi és rendtartási különbséget a Konvent nem szándékozott azonnali hatállyal megszüntetni. (Hozzátehetjük: a többi iskolatípusnál gyorsabb átállásra volt szükség.) A középiskolák rendtartása éppen konventi elfogadás előtt állt a II. Bécsi döntést követően. A Konvent az Országos Református Tanáregyesület központi vezetésének javaslatára kimondottan az erdélyi középiskolákra tekintettel – hogy véleményt kérhessen tőlük – azonban

elhalasztotta a döntést.[1569] Egy évvel korábban – a szatmári egyházmegye kezdeményezésére – a népiskolai felügyeleti szabályzattal kapcsolatban született ugyanez a döntés.[1570] Ez a két eset jól szimbolizálja a Konvent megegyezésre törekvő, helyi viszonyokra tekintettel lévő politikáját.

A visszacsatolt területen olyan kezdeményezés is született, legalábbis korábbi példát erre nem találtunk, amely országos jelentőségűvé nőtte ki magát. A Máramaros-Ugocsai Református Egyházmegye a református oktatás finanszírozásának hosszú távú megoldása érdekében olyan iskolai közpénztár felállítására tett javaslatot, amelybe az iskolát fenn nem tartó gyülekezetek is fizetnének, s így – tehetjük hozzá – a terhek arányosabban megoszlanának. A Konvent a javaslat kidolgozására 1941-ben bizottságot küldött ki.[1571] Munkájának eredménye törvényjavaslat-tervezet lett, amelyet az egyházkerületek még 1943-ban véleményeztek, de elfogadásra a háborús helyzetben már nem került.[1572]

A református egyház kevés szakiskola fenntartására vállalkozott, ezek közép- vagy polgári iskolákkal – például a sepsiszentgyörgyivel – kapcsolatban működtek.[1573] Országos viszonylatban szokatlan kérés merült fel a zilahi Wesselényi Kollégium részéről 1943-ban: a helyi városi zeneiskola átvétele. A kollégium célja az volt, hogy „*a város zenei kultúrájának is irányítója lehessen*”.[1574] Majd hozzátette: a „*református intézményeknek a szaporítása jól átgondolt és megfontolt programmjának egyik láncszeme*”.[1575] A Konvent támogatta ezen iskolatípus beemelését a református oktatási intézmények közé, de hangsúlyozta, a kollégiumnak – szándékával szemben – az anyagi felelősséget is vállalnia kell.[1576]

Vallásoktatás

A vallásoktatás kérdése különös hangsúlyt kapott református iskola hiányában a visszafoglalt délvidéki területeken. A terület jelentőségét így fogalmazta meg Ravasz László püspök: „*Arról van tehát szó, hogy ami még menthető, azt mentsük. Ne a keretek fenntartására pazaroljuk az erőinket, amelyeket úgy sem tudunk megtölteni tartalommal, hanem a sarjadzó életet segítsük erőre kapni s a gesztet ápoljuk, hogy surjánná nőjjön. A felekezeti iskolák államosításával ennek a néprétegnek egyházi műveltsége nagy*

hiányokat szenved. A legzsoltárosabb népnek új nemzedéke már alig tud énekelni. Vasárnapi iskolával, templomi katekizációval, ifjúsági munkánk gyülekezetképző módszereivel kell a hiányt pótolni. Meg kell adni a gyülekezeteknek azt a missziói szervezetet és munkabeosztást, amely az összeomlott iskolai front helyett és mögött kiépíti az utolsó védővonalat: a missziói munkaszervezet védővonalát."[1577] Ugyanő így értékelt: „*A konventi vallás- és énektanítási tantervet 16 vallásoktató kivételével mindenki használja. Tanmenete, haladási naplója úgyszólván minden vallásoktatónak van. Számos helyen használják még a ‚délvidéki valláskönyvet, de a konvent által engedélyezett tankönyvek is, a lehetőség szerint, használatba vétettek.*"[1578] Egyházlátogatása során Újvidéken külön találkozott az iskolák protestáns tanáraival. Beszélt nekik „*a protestáns szellemű nevelés alapvonásairól, e szellem érvényesítésének módjairól és akadályairól*".[1579]

Összegzés

Az Egyetemes Konvent részéről egyértelműen támogató és segítő attitűd övezte a régi-új területek nevelési-oktatási intézményeinek visszakapcsolását a magyar rendszerbe. A Konvent hagyott átmeneti időt a beilleszkedésre, s a döntési folyamatot akár meg is akasztotta azért, hogy meghallgathassa az intézményeket. Az iskolák történetéből pedig próbált erőt meríteni, s helytállásukat példaként állította a trianoni Magyarország nehézségekkel küzdő református fenntartói elé. Ezt tette a Tiszáninneni Egyházkerület középiskolai felügyelője, Papp Ferenc is, aki így fogalmazott: „*az egyházkerület a maga erejével, egységével a történeti jog folytonossága alapján kívánja szolgálni a felszabadult iskolák ügyét, és tanulságot vesz magának a külön életben és méltóképpen megállott intézetekről*".[1580]

Mind a Felvidék és Kárpátalja, mind Erdély és a Partium esete bizonyította, az egyház képes arra, hogy teljesen átvegye a nemzeti nevelés feladatát, és a nem rokonszenvező vagy akár ellenséges állammal szemben nemzeti érdekeket képviseljen és védjen. Az iskola ezért nemzetmegtartó tényezőként definiálódott. S ez a történelmi tapasztalat jó érvként szolgált az iskolák megtartása mellett.[1581]

A visszacsatolt területek református egyházi szervezetei és intézményei nemcsak a trianoni magyar református egyház és annak különböző szintű szervezetei, hanem az állam segítségét is élvezhették. Vásárhelyi János erdélyi püspök bevonulása után büszkén jelentette ki Horthy Miklós kormányzónak Kolozsvár főterén: *„Itt vagyunk, magyarok vagyunk, megtartott minket a templom és az iskola.”*[1582] Az állam, kiemelten a Hóman Bálint vezette VKM pedig – nemcsak Vásárhelyi, hanem Révész Imre tiszántúli püspök szerint is – méltányos, jóindulatú magatartást tanúsított.[1583]

A visszatért egyházi szervezetek és oktatási intézmények részéről egyértelműen lojális állásponttal találkozunk. Ha nem is értettek egyet mindennel, ennek – legalábbis a vizsgált fórumokon – általában nem adtak hangot, ami az adott történeti szituációban érthető is. Mert hiszen, ahogy az Erdélyi Református Egyházkerület igazgatótanácsa fogalmazott: *„hazatérés és a magyar életbe beiktatás várva várt alkalma érkezett el”*.[1584] Kivételként az iskolatípus megválasztásának (inkább kijelölésének) kérdését említhetjük. Emellett az elhelyezéssel kapcsolatban számítottak volna nagyobb segítségre. A kölcsönös együttműködési óhajnak köszönhetően a visszailleszkedés zökkenőmentesen zajlott.[1585]

Források

Elsődleges források

A magyarországi református egyház törvényei. Az 1939. évi március hó 1. napján megnyilt ötödik budapesti zsinat által alkotott I–VI. törvénycikkek. A Magyarországi Református Egyház hivatalos kiadványa. Budapest, 1941.

DMREK jkv. 1943. = *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1943. évi rendes és rendkivüli közgyűlésének, 1943. évi egyházkerületi tanácsi és birósági üléseinek jegyzőkönyve.* A Dunamelléki Református Egyházkerület hivatalos kiadványa. Budapest, 1943.

DTREK jkv. 1940. jan. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1940. évi január hó 11. napjain Pápa városában tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadta GYŐRY Elemér. Pápa, 1940.

DTREK jkv. 1940. nov. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1940. november hó 27–28. napjain Pápa városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadta GYŐRY Elemér. Pápa, 1941.

DTREK jkv. 1941. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1941. évi november hó 12–13. napjain Pápa városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadta GYŐRY Elemér. Pápa, 1942.

DTREK jkv. 1942. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1942. évi október hó 22–23. napjain Pápa városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadta GYŐRY Elemér. Pápa, 1942.

DTREK jkv. 1943. = *A Dunántúli Református Egyházkerület 1943. évi október hó 12–13. napjain Pápa városában tartott rendes közgyűlésének, valamint 1943. július hó 7. napján és október 12. napján Pápa városában tartott tanácsülésének jegyzőkönyve.* Kiadták dr. TÓTH Endre és dr. TORNYOS György. Pápa, 1944.

EK jkv. 1939. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapest, 1939. évi április hó 19–20. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Budapest, 1939.

EK jkv. 1940. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapest, 1940. évi április hó 17–19. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Budapest, 1940.

EK jkv. 1941. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapest, 1941. évi május hó 6–8. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Budapest, 1941.

EK jkv. 1942. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapest, 1942. évi május hó 6–7. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Budapest, 1942.

EK jkv. 1943. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapest, 1943. évi május hó 19–20. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve.* A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Budapest, 1943.

EK jkv. 1944. = *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapest, 1944. évi május hó 4. napján tartott ülésének jegyzőkönyve.* A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Budapest, 1944.

EREK igazgatótanácsi jelentés 1943. = *9943 – 1943. V. szám. Az Erdélyi Református Egyházkerület igazgatótanácsának jelentése 1939 november 1-től 1942 november 1-ig.* Kolozsvár, Minerva, 1942.

EREK jkv. 1941. = *Az Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvárott 1941. március hó 29. napján tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Az Erdélyi Református Egyházkerület igazgatótanácsának hivatalos kiadványa. Kolozsvár, Minerva, 1941.

EREK jkv. 1942. = *Az Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsváron 1942. november hó 21–22. napjain tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Az Erdélyi Református Egyházkerület igazgatótanácsának 849 – 1942. V. számú hivatalos kiadványa. Kolozsvár, Minerva, 1943.

Románia, Erdély, Székelyudvarhely, a Református Kollégium épülete, 1921. Képszám: 30381. Fortepan/Makkai Sándor Protestáns Népfőiskolai Egyesület gyűjteménye, https://fortepan.hu/hu/photos/?id=30381.

Szabályzat a lelkészképzésről és képesitésről az erdélyi református egyházkerületben. Elfogadott az erdélyi református egyházkerület közgyűlésének 35-1939. jksz. határozatával. Cluj-Kolozsvár, [Erdélyi Református Egyházkerület], 1939.

TIREK jkv. 1939. = *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Miskolcon, 1939 február 18-ik napján tartott rendkívüli közgyűlésének, az egyházkerületi tanács Miskolcon 1939 október 10-ik napján tartott ülésének, a Miskolcon, 1939 december 12. napján tartott egyházkerületi rendes közgyűlésének jegyzőkönyvei.* Szerkesztette: Dr. ENYEDI Andor. Sárospatak, 1939.

TTREK jkv. 1941. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1941. évi március hó 25. napján tartott rendkívüli közgyűlésének, egyházkerületi tanácsülésének és időszaki bírósági ülésének, 1941. évi június hó 26. napján tartott egyházkerületi tanácsülésének és időszaki bírósági ülésének, 1941. évi szeptember hó 10. napján tartott egyházkerületi tanácsülésének és időszaki bírósági ülésének, 1941. évi november hó 25. napján tartott egyházkerületi bírósági ülésének, 1941. évi november hó 26–27. napjain tartott közgyűlésének és tanácsülésének jegyzőkönyvei.* Kiadta URAY Sándor. Debrecen, 1942.

TTREK jkv. 1942. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1942. évi egyházkerületi közgyűlésének, tanácsüléseinek és bírósági üléseinek jegyzőkönyve.* Kiadta URAY Sándor. Debrecen, 1943.

TTREK jkv. 1943. = *A Tiszántúli Református Egyházkerület 1943. évi egyházkerületi közgyűlésének, tanácsüléseinek és birósági üléseinek jegyzőkönyve.* Kiadta dr. FERENCZY Károly. Debrecen, 1943.
VÁSÁRHELYI János (1940): *Egyházunk élete. – Püspöki jelentés – 1938–1939.* Különlenyomat az Erdélyi Református Egyházkerület 1939. évi Jegyzőkönyvéből. Cluj-Kolozsvár, Minerva.

Másodlagos források

A. SAJTI Enikő (2009): A magyar állam berendezkedése a Délvidéken 1941–1944. *Limes* 2. sz. 63–82.
BALOGH Júlia (1996): *Az erdélyi hatalomváltás és a magyar közoktatás, 1918–1928.* Budapest, Püski.
BARCZA József (1983): Az egyház iskolaügye. In: BARTHA Tibor – MAKKAI László: *Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből, 1867–1918.* Studia et Acta Ecclesiastica V. Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 116–127.
BEREKMÉRI Árpád Róbert (2022): Felekezeti oktatás a Marosi Református Egyházmegyében 1920 után. In: KOLUMBÁN Vilmos József (szerk.): *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról. Egyháztörténeti tanulmányok.* (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 32.) Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Egyetemi Műhely Kiadó, 383–400.
BOLDIZSÁR ZEYK Imre: Adatok Kalotaszeg magyar oktatás- és iskolatörténetéhez. In: KESZEG Vilmos (szerk.): *Iskolák, iskolamesterek, diákok Erdélyben.* Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2011, 27–56.
BURA László (1999): *Iskolavárosunk Szatmárnémeti.* Csíkszereda, Státus Könyvkiadó.
ESZENYI Béla – ESZENYINÉ SZÉLES Mária (1992): A Királyhágómelléki Református Egyházkerület. In: BARABÁS Zoltán – MIKLÓS László – BODÓ Barna (szerk.): *Erdélyi egyházaink évszázadai*. Bukarest, Transil Rt.
FARKAS Aladár (2011): Másfél évszázados borszéki oktatás. In: KESZEG Vilmos (szerk.): *Iskolák, iskolamesterek, diákok Erdélyben.* Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2011, 111–134.
FAZEKAS István (2009): *Tanügyi rendszerek Erdélyben a XIX–XX. században.* Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó.
FEDINEC Csilla (1999): *Fejezetek a Kárpátaljai magyar közoktatás történetéből (1938–1991).* Officina Hungarica VIII. Budapest, Nemzetközi Hungarológiai Központ. http://mek.oszk.hu/07400/07493/07493.pdf. (Letöltés ideje: 2013. 05. 04.)
GALO Vilmos (2012): A Beretkei Református Árvaház története, 1929–44. *Egyháztörténeti Szemle* 13. évf. 2. sz. http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/galovilmos.htm. (Letöltés ideje: 2013. 05. 05.)
KÓNYA László (2009): Tanító/nő- és óvóképzés Szatmár megyében és Szatmárnémetiben. In: SZABÓ K. Attila (2009): *Az erdélyi magyar tanító és óvóképzés évszázadai (1777–2000).* Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 610–654.
LUKÁCS István – MOLNÁR József – SZABÓ Kálmán Attila (2009): Tanítónő-, tanító- és óvóképzés Székelyudvarhelyen. In: SZABÓ K. Attila (2009): *Az erdélyi magyar tanító és óvóképzés évszázadai (1777–2000).* Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 852–901.
NAGY Alpár-Csaba (2012): *A Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi rész története (1940–1945).* Documentatio Etnographica 27. Budapest, L'Harmattan.
OZSVÁTH Anna (2009): Óvónő-, tanítónő- és tanítóképzés Sepsiszentgyörgyön. In: SZABÓ K. Attila (2009): *Az erdélyi magyar tanító és óvóképzés évszázadai (1777–2000).* Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 538–609.
OZSVÁTH Judit (2003): *Erdélyi iskola. Antológia, repertórium.* Csíkszereda, Státus Kiadó, 2003.
POPÉLY Gyula (2005): *Erős várunk az iskola. Tanulmányok a szlovákiai magyar oktatásügy problémaköréből (1918–1938).* Pozsony, Madách – Posonium.

RÉBAY Magdolna (2013): A református oktatás a visszacsatolt területeken (1938–1944/45). In: DEMÉNY Piroska – FÓRIS-FERENCZI Rita: *Minőség és versenyképes tudás.* Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Pedagógia és Alkalmazott Didaktika Intézet, Doceo Egyesület, 2014, 203–212.

SCHERER Lajos (1940): *A 350 éves losonci gimnázium vázlatos története.* A Losonci M. Kir. Áll. Kármán József – Gimnázium Baráti Körének kiadása. Losonc.

SZABÓ K. Attila (2009): Bevezetés. In: SZABÓ K. Attila: *Az erdélyi magyar tanító és óvóképzés évszázadai (1777–2000).* Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 17–132.

TÁRNOK Gyula (1939): *Magyar reformátusok a csehszlovákiai kisebbségi sorsban.* A Pápai Református Theológiai Akadémia kiadványai 32. Pápa, Főiskolai Nyomda, 1939.

TIBORI János (2001): *Levéltári források a Királyhágómelléki Református Egyházkerület történetéhez a két világháború közötti negyedszázadból.* Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani X. Debrecen, k. n.

Kitekintés: A Bányai Evangélikus Egyházkerület oktatáspolitikája (1920–1931)

Evangélikus-református párhuzamok[1586]

Bevezetés

Az 1918–1919-es forradalmakat követően hatalomra kerülő politikai elit két jelszóba (keresztény és nemzeti) tömörítette ideológiai programját. Az új Magyarország felépítésében kulcsfontosságú szerepet kapott a közoktatás, hiszen az állami felügyeletű iskolai nevelés lehetőséget adott az ideológia terjesztésére, a gyermekek egységes keresztény és nemzeti szellemű nevelésére.[1587] E program adta az alapját az 1920-as évek állami oktatáspolitikának. A korszak meghatározó kultuszminisztere, gr. Klebelsberg Kuno (miniszter: 1922–1931) a kultúrfölény fenntartására – mint az ország megmaradásának egyedüli eszközére – hivatkozva valósíthatta meg programját, kerülhetett sor az oktatásügy széles körű és nagyarányú fejlesztésére.

A magyar iskolák fenntartói köre a Horthy-korszakban – a dualizmus korában elfogadott törvények alapelvén nem változtatva – összetett maradt. Az iskolaállítás és -választás szabadsága – jogszabályokban rögzített feltételek mellett – továbbra is biztosítva volt. A fenntartók egyik meghatározó csoportját képezték a felekezetek. A keresztény egyházak közül lakossági arányát meghaladó részarányban vállalta tanintézetek fenntartását – a reformátushoz hasonlóan – az evangélikus egyház.[1588] Velük szemben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a dualizmus korinál határozottabban érvényesítette érdekeit.[1589]

A jelen fejezetben a második legnagyobb magyarországi protestáns felekezet, az evangélikus egyház, pontosabban a bányai egyházkerület közoktatását vizsgáljuk. Célunk – a kutatás evangélikus egyház- és oktatástörténeti hozadékán túl – az állam és általában az egyházak oktatási kapcsolatának jobb megértése, a protestáns egyházak cselekvési lehetőségeinek megismerése református-evangélikus összehasonlítás segítségével. Forrásaink fő bázisát ebben az esetben is az egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei képezték. A vizsgált időszak valamennyi közgyűlési jegyzőkönyvét, azok minden közoktatási vonatkozású pontját (beleértve a püspöki és a felügyelői jelentéseket) áttekintettük. Forrásainkat problémacentrikusan püspöki irattári dokumentumokkal egészítettük ki. [1590]

Amire nem vállalkozhattunk, bár a kép – bevalljuk – csak úgy lehetne teljes, az állami források, kiváltképp a tankerületi és vármegyei közigazgatási iratok megvizsgálása.[1591] Kutatásunk során hagyatkoztunk – többek közt – Zomboryné Bazsó Rozália még publikálatlan tanulmányára, amelyben a kerületi iskolákról részletesebb leírást, valamint statisztikai összefoglalókat is közöl.[1592] Utóbbiak ezért hiányoznak tanulmányunkból.

Az iskolahálózat

A magyarországi evangélikus egyház[1593] a korszakban négy egyházkerületre tagolódott (dunántúli, dunáninneni, bányai, tiszai). A Bányai Evangélikus Egyházkerület a trianoni döntéssel a névadó (a felvidéki), illetve a délvidéki területeit elvesztette: a tíz egyházmegyéből öt maradt, majd a pesti egyházmegye három részre szakadásával (1923) hét egyházmegyéből állt. A püspöke korszakunkban dr. Raffay Sándor (1918–1945), felügyelője pedig dr. Zsigmondy Jenő (1912–1928), később dr. Pesthy Pál (1929–1949) volt.[1594]

Az egyházkerület területének összezsugorodása főképp a népiskolai hálózatot érintette. 1917/18-ban 318 népiskolája volt a kerületnek.[1595] 1923/24-ben viszont már csak 178 evangélikus elemi iskola működött a területén.[1596] A trianoni határok közé eső népiskolákat az egyház vezetése a fenntartókkal együttműködve igyekezett megőrizni. Az egyház belső

megerősödésének egyik fontos eszközeként tekintett oktatási intézményeire. Azok megújhodását szorgalmazta: visszatérésüket a gyökerekhez az evangélikus sajátosságok (mint az evangéliumi szellem és az egyéni nevelés[1597]) kidomborításával. A legsürgetőbb feladat azonban 1919-ben a háborús állapotok felszámolása volt: a tankötelesek beiskolázása, a mulasztások csökkentése, a lefoglalt iskolaépületek visszaszerzése[1598], rendbehozataluk, a megsemmisült felszerelések pótlása, a tanítók munkába állítása. Az iskolától részint elszokott, családfők távolléte miatt kényszerűen önállósodott ifjúság körében helyre kellett állítani a munkához szükséges légkört.[1599]

A Tanácsköztársaság bukását követően a pedagógusoknak – iskolatípustól függetlenül – igazolniuk kellett magukat. Raffay püspök öt kérdésben várt választ a fenntartóktól:

- a tanító mely szervezetnek és mióta a tagja,
- elfogadott-e külön megbízatást a Tanácskormánytól,
- részt vett-e tanfolyamon, s ha igen, ki engedélyezte,
- az iskolai szervezetben volt-e megbízatása,
- az iskola hagyományos szellemiségével szemben fogalmazott-e meg véleményt.

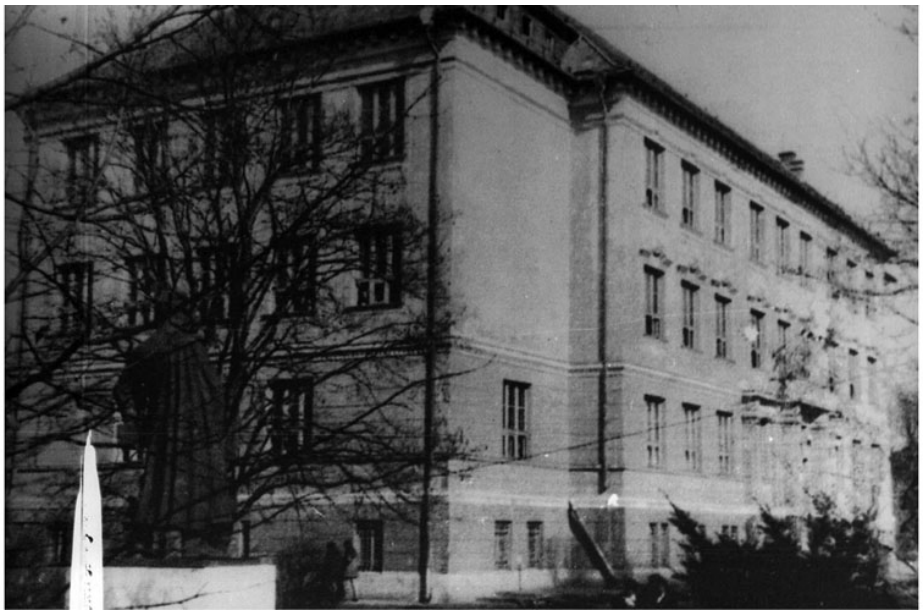
Az érintett tanítók és tanárok ellen fegyelmi eljárás indult, amely több esetben elbocsátással végződött.[1600]

A népiskolák a továbbiakban főként a vallásos és egyházias nevelés, illetve a finanszírozás nehézségei kapcsán kerültek említésre. Ezekkel a kérdésekkel alább részletesen is foglalkozni fogunk. Az alapfokú oktatás 8 osztályossá fejlesztése a korszakunkban kezdődött. A témával elvi szinten az egyházkerület is foglalkozott. Az egyes egyházmegyéktől állásfoglalást kért, s mivel a többségük támogatta a törekvést, helyeslő határozatot hozott. E szerint a mezőgazdaságból élő népesség számára a VII. és VIII. osztály megszervezését elvi szinten támogatta arra hivatkozva, hogy a továbbképző iskola munkája sikertelen, valamint hiányos a serdülők (vallásos) nevelése.[1601]

A kerülethez tartozó középiskolák közül egy került az új határokon kívülre: a besztercebányai főgimnázium. Tanári karának egy része nem

folytathatta helyben a munkáját, Magyarországra telepedett át, ahol az evangélikus egyház segítségével álláshoz jutott. Közülük többen az aszódi főgimnáziumban helyezkedtek el.[1602] Változatlan keretek között működött a háborút követően az aszódi (lásd 1–2. kép), a békéscsabai (3. kép), a budapesti (4. kép) és a szarvasi fiúgimnázium (5. kép),[1603] miután az elhelyezkedési problémák megoldódtak: a békéscsabai gimnáziumból kivonult a katonai kórház[1604], a szarvasi tornacsarnokot is elhagyta a katonaság, kiköltöztek a vendégiskolák a budapesti és a szarvasi gimnázium épületéből.[1605] Az aszódi gimnázium 1921-ben nyert nyilvánossági jogot.[1606] A következő években a középiskolák – a finanszírozás mellett – a fejlesztést illetően (építkezés) és tartalmi kérdésekben kerültek szóba a közgyűléseken. A korszakunkban adták át (1931 októberében) az aszódi fiú-középiskola új épületét (lásd 1–2. kép).[1607] Az idegen nyelv oktatásának problémája többször is előkerült. Az egyház preferálta a görög nyelv megtartását egyrészt a hagyományai miatt, másrészt a továbbtanulás szempontjából. (Előnyt jelentett a külföldi és belföldi teológiai képzésben.)[1608]

1. kép: Az aszódi evangélikus fiú-középiskola új épülete[1609]

2. kép: Az aszódi reálgimnázium avatása 1931-ben (középen Raffay Sándor püspök)

3. kép: Evangélikus templom és gimnázium Békéscsabán

4. kép: A budapesti evangélikus gimnázium

A nyelvkérdés az 1924-es középiskolai törvény kapcsán, a típusok megállapítása miatt újfent előkerült. Raffay próbálta elérni az iskolák feltétlen megtartását,[1610] valamint a budapesti és a szarvasi humán jellegének megőrzését. Mindkét esetben sikerrel járt. Evangélikus gimnázium végül csak ebben a kerületben maradt meg. Az aszódi és a békéscsabai középiskola reálgimnáziummá alakult francia, illetve angol nyelvoktatással. A gimnáziumi típusnak továbbra is a teológusképzés szempontjából volt nagy jelentősége, másrészt így a tantárgyfelosztást sem kellett a tanárok közt lényegesen megváltoztatni.[1611] A kerület végül úgy döntött, hogy a reálgimnáziumoknak a jövőben rendkívüli tárgyként kell biztosítaniuk a görög nyelv tanítását.[1612] Történt mindez annak ellenére, hogy az előző tanévben (1924/25) az érettségizettek mindössze 2,7%-a, egy évvel korábban pedig 0,7%-a választotta a lelkészi hivatást.[1613]

A nyelvkérdés ezután sem került le a napirendről. Raffay – és javaslata alapján a kerületi közgyűlés – éveken át szerette volna elérni, hogy minden középiskolában típustól függetlenül lehessen választani klasszikus és modern idegen nyelv között. Erre végül 1931-től nyílt mód. A hivatkozási alap a Trefort utcai mintagimnázium volt, amelyben a VKM a görög szakos tanárjelöltek gyakorlata érdekében megengedte a párhuzamos nyelvoktatást. A kerületi közgyűlés a javaslattal kapcsolatban

fenntartásának adott hangot általában a középiskolák új rendszerét illetően.[1614] Raffay 1929-ben már örömmel nyugtázta, hogy a békéscsabai és az aszódi reálgimnáziumokban rendkívüli tárgyként lehetőség nyílt a görög tanulására.[1615] Előbbiben viszont jelentkezők hiányában a II. félévben már nem tanították a tárgyat.[1616] A görög népszerűtlenségére utal, hogy a humán jelleggel magyarázták – a középiskolák számának szaporodása mellett – a szarvasi gimnázium tanulói létszámának a csökkenését 1930-ban.[1617] A görög választhatóvá tétele 1931-ben nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, hanem éppen ellenkezőleg: Szarvason egyetlen V. osztályos tanuló sem választotta, míg Budapesten 6 fő (a 45-ből!).[1618]

5. kép: A szarvasi evangélikus gimnázium

Szarvason az 1917/18-as tanévtől kezdve a tanítóképző – amely 1907-től az egyházkerület fenntartásában állt – női képzővé alakult át. Rövid átmeneti időszakot követően már csak leányok jelentkezését fogadta.[1619] A diákok száma a háborút követően kimondottan alacsony volt. Ezért 1921-ben az iskola arra kérte a minisztert, hogy magántanulóknak fiúkat is felvehessen.[1620] A tanítónőképző fennmaradása évekig kérdéses volt: alacsony maradt a diákok száma, nem volt megfelelő az elhelyezés. Éppen ezért ismételten felmerült a tanító(nő)képzés egyetemes rendezése. Erre azonban nem került sor.[1621] A tanítónőképző egyetemes egyháznak történő átadását sem tudta elérni a kerület vezetése.[1622] Az iskola (lásd 6. kép) az 1920-as évek közepén elkezdett kilábalni a válságból, létjogosultságát – az elhelyezési

problémák ellenére – már nem kérdőjelezték meg.[1623] A férfi képző felállítása iránti igényt ez a tény nem érintette, ezért is fogadta kedvezően mind az illetékes egyházmegye, mind a kerület az államnak alföldi tanítóképző intézet létesítésére vonatkozó tervét. Helyszínül 1927-ben Békéscsabát javasolták.[1624] Egy évvel később már ismét evangélikus (szarvasi) férfi képző szerepelt az elképzelésekben.[1625] A kérdés 1930-ban forráshiányra hivatkozva – mind az állam, mind az egyház részéről – lekerült a napirendről.[1626]

6. kép: A szarvasi tanítónőképző

7. kép: Az aszódi leány-nevelőintézet

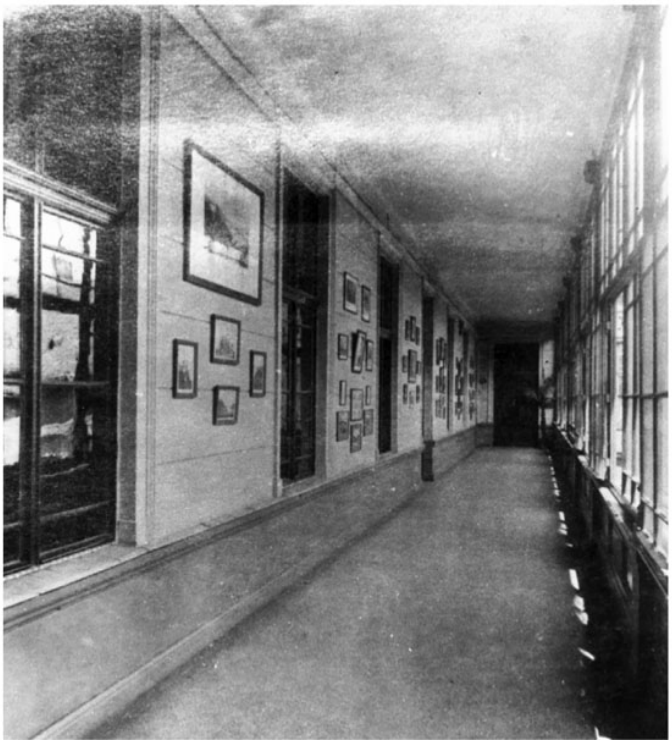

1918-ban polgári leányiskola a kerületben Aszódon és Budapesten állt fenn. Előbbi – a körülmények függvényében – különböző tanfolyamokat (főként háztartási) is meghirdetett.[1627] A háborús években a leányok körében a középiskolai és felsőfokú tanulmányok iránt megélénkült az érdeklődés. A kerületben lakó evangélikus vallású leányok leány-középiskola hiányában vagy más fenntartású iskolát választottak, vagy az evangélikus fiú-középiskolákba iratkoztak be magántanulóként. 1917/18-ban az egyházkerület öt fiúgimnáziumában már 183 leány tanult.[1628] Ha ragaszkodtak ahhoz, hogy felekezetüknek megfelelő iskolában folytassanak nyilvános tanulmányokat, akkor a kőszegi, a miskolci vagy a nyíregyházi evangélikus leány-középiskola jöhetett számításba.[1629] E tapasztalat ösztönözhette mindkét polgári leányiskola fenntartóját, hogy mérlegelje a fejlesztés (felső leányiskolává vagy leánygimnáziummá alakítás) lehetőségét. Az aszódi intézmény esetén a kerületi közgyűlés 1917-ben és 1918-ban foglalkozott a kérdéssel, amelynek megvalósítását azonban anyagi okokra hivatkozva 1918-ban elhalasztotta.[1630] Az átalakítás korszakunkban végül nem valósult meg. (A leány-nevelőintézetet a 7. kép ábrázolja.)

Máshogy alakult a pesti evangélikus magyar egyház polgári leányiskolájának sorsa. 1920 szeptemberében az Országos Nőképző Egyesület egykori internátusában megnyílt a Veres Pálné Leánylíceum (lásd 8–9. kép). Az intézmény megszületésében jelentős szerepet játszott Raffay Sándor püspök. Felállítása kapcsán nyíltan megfogalmazódott: az egyre szaporodó katolikus zárdaiskolákkal szemben kell alternatívát nyújtani az evangélikus leányoknak.[1631] A polgári leányiskola és a leánylíceum évekig párhuzamosan működött, majd egymásba olvadt. A polgári utolsó osztálya az 1928/29-es tanévben végzett.[1632]

8–9. kép: A budapesti evangélikus leány-nevelőintézet első otthona a Veres Pálné utcában (a díszterem és a folyosó)

A leánylíceum utóbb országos ismertségre tett szert. Tanterve, a gyakorlatiasabb szempontú, a nők férfiakétól eltérő társadalmi szerepeire koncentráló pedagógiai programja felkeltette a VKM érdeklődését. Ez az intézmény szolgált az 1926. évi leány-középiskolai törvény (XXIV. tc.) által bevezetett új iskolatípus, a leánykollégium mintájául. Nem véletlen ezért,

hogy legtovább (1933/34-ig) tartott ki a kollégiumi típus mellett.[1633] A leány-középiskolák ugyanis elsősorban leánylíceummá, másodsorban leánygimnáziummá alakultak át, mindössze 3 leánykollégium jött létre, s ezek közül kettő hamarosan meg is szűnt. Működésüket jelentős viták kísérték. Ezek között talán a legfontosabb a jogosítványra vonatkozott: egyazon hosszúságú idő alatt, mélységében és összetételében oly nagyon nem különböző tananyag miért biztosít szűkebb, egyetemi képzésre nem kiterjedő továbbtanulást – tették fel ellenzői a kérdést.[1634] Az iskola a típust érintő kifogások ellenére – éppen úttörő szerepe miatt – egészen a középiskolákat egységesítő 1934-es (XI.) törvényig megmaradt. Tanulóinak létszáma fokozatosan növekedett. Ennek ellenére az intézményt az állam évekig nem támogatta, tanárainak nem adott fizetéskiegészítő államsegélyt. Ezért a fenntartó kénytelen volt tömegesen óraadókat alkalmazni.[1635]

E változások hátterében az egyház oktatáspolitikájának preferenciamódosulása is kitapintható. Raffay Sándor – a református püspökökhöz (például Petri Elekhez, majd Ravasz Lászlóhoz)[1636] hasonlóan – kiemelten kezelte a nőnevelést. Székfoglaló beszédében egyenesen úgy fogalmazott: *„a nő maga a jövő”*.[1637] A nőnevelés felértékelődése nem csupán reakció a társadalmi igényekre, hanem az egyház belső megújulási programjának egyik kulcseleme: a családi vallásos nevelés erősödését várták a leányok felekezeti iskolában történő tanulásától. Ennek a feltételeit akarták megteremteni a kerületben az evangélikus tanítónőképző, a polgári leányiskolák, a leánylíceum, annak utódintézményei, a leánykollégium és a leánygimnázium működtetésével. (Ehhez hozzátartozik, hogy a zárdaiskolákban a más vallásúak hitoktatása valóban nem volt mindig megoldott.[1638])

Elvek és célok

Raffay Sándor püspök a keresztény egység gondolatával éves jelentéseiben és számos cikkben foglalkozott. Aktívan politizált az ezen eszme talaján létrejövő fővárosi Keresztény Községi Pártban.[1639] Azonosult a „keresztény kurzus” céljával: ösztönözte a felekezetek együttműködését a magyar nemzeti egység és a magyar kultúra érdekében. Azonban az első

tapasztalatok már 1920 őszén szkeptikussá tették. A katolikusokról szólva a *„harcos, klerikális irány”* megerősödéséről beszélt, másrészt a kálvinista öntudat megszilárdulásában szintén a jó viszonyt nehezítő tényezőt látott. S mintegy védekezésül az evangélikus egyház belső megerősödésének, azaz a belmissziónak elengedhetetlenül szükséges voltát emelte ki.[1640] Egy évvel később még kritikusabban nyilatkozott az együttműködést illetően, s ez a nézete később sem változott, sőt csak növekedtek a kétségei, és párhuzamosan erősödött az állammal szembeni kritikája. Raffay 1926-ban már *„vértelen ellenreformációról”* beszélt.[1641] Pesthy Pál pedig 1929-ben úgy fogalmazott: *„a protestantizmus kezdő századának áldozatos idejét éljük ismét”*.[1642]

Az iskolát Raffay a belmisszió egyik terepeként értelmezte. Benne a megújhodás zálogát látta. A kerület vezetése az egész korszakban ragaszkodott az örökölt iskolahálózathoz.[1643] Ezért történt meg 1924-ben, hogy a banki hitelét törleszteni nem képes apostagi iskolát (lásd 10. kép) kedvezményes kölcsönnel megpróbálta a helyzetéből kisegíteni.[1644] A jelentős költségvetési hiánnyal küzdő tanítónőképző esetén pedig az egyházmegyék és az egyházközségek hozzájárulását kérte.[1645] Az iskolák feladása az állandósult anyagi gondok miatt reális veszély volt. A nyugdíjjárulékok kiszabását követően (lásd a finanszírozásnál), ismét igen aktuálissá vált a probléma. A püspök a fenntartó gyülekezeteket igyekezett lebeszélni az átadásról: *„…ismét és nyomatékosan kérem – mondta, az iskolafenntartó egyházközségeket, hogy e drága kincsről könnyelműen ne mondjanak le, mert lehet még idő, amikor a Regnum Marianum szomorú határai közt egyházunk egyetlen menedéke és reménysége csupán csak iskoláiból nyeri táplálóerejét. Ezért e téren tanácsom és jelszavam a Biblia eme mondása: »Tartsd meg, amid van.«”*[1646]

Raffay hangsúlyozta az iskolák egyházi *„veteményes kertként”* való felfogását.[1647] Ebben külföldről is ösztönzést kapott – például 1921-ben a stuttgarti evangélikus egyházi nagygyűlésen.[1648] A püspök kiemelte: csak úgy van értelme az áldozatok árán fenntartott iskoláknak, ha azokban valóban egyházias szellem uralkodik. Ennek minél teljesebbé tétele szempontjából javasolta középfoktól felfelé az iskolák mellett internátusok kialakítását. Utóbbira azért is szükség volt, hogy a szórványban élők is választhassák saját felekezetük iskoláit.[1649] Ugyanezen okból került elő

többször a tantervek, a rendtartások és a tankönyvek kérdése.[1650] A tanítóktól és a tanároktól a püspök megkövetelte a példás, egyházi tanításnak megfelelő életmódot: a rendszeres vallásgyakorláson, a feddhetetlen erkölcsiségen túl a belmisszióban való aktív részvételt. A kántori munkát a gyülekezetek továbbra is a népiskolai tanítókra igyekeztek rábízni,[1651] még ha ez többek számára már nem kívánt pluszmunkát jelentett.[1652] A püspök az egyházkerületi közgyűléssel együttműködve próbálta aktivizálni a tanítók egyesületi életét. Előírták az egyházmegyei tanítószervezetek megalapítását, sőt ösztönzésükre 1924-ben egyházkerületi egyesület is létrejött.[1653]

10. kép: Az apostagi evangélikus elemi iskola

Az egyházias nevelés eredményessége érdekében az egyház az 1920-as években megpróbálta a középfokú iskoláiban, illetve a középiskoláiban az evangélikus tanulók számarányát növelni.[1654] A békéscsabai főgimnáziumba 1922/23-ban például szinte ugyanannyian voltak az evangélikusok, mint a katolikusok (159 vs. 158 fő).[1655] 1924/25-ben az

összes evangélikus középiskolai tanuló 42%-a, egy évvel korábban 41%-uk volt lutheránus.[1656] 1927/28-ban az arányuk 45%, a következő két iskolai évben 42-42% volt.[1657] Ami az országos átlagnál (6%) jóval magasabb,[1658] viszont összehasonlításban – főként a katolikus iskolákhoz viszonyítva – mindenképpen alacsony.

De nemcsak az egyháziasság, hanem a nemzethűség is követelményként jelent meg a pedagógusokkal szemben.[1659] Az egyházi vezetés a társadalom erkölcsi megújhodását a keresztyén tanítás alapján képzelte el, s a tanítók, tanárok fontos feladatául rendelte.[1660] Raffay serkenteni próbálta az egyház tagjait: szerinte a fokozottabb erőkifejtés ideje érkezett el, cselekvő egyházra van szükség, pezsgő egyházi életre.[1661] A diákok elé példaként állította az egyház nagy alakjait és iskolájuk támogatóit. 1924-ben külön ünnepnapot rendeltek el ebből a célból.[1662]

Az egyházkerület érdeklődése a nem saját iskolákban nevelt evangélikus vallású diákokra is kiterjedt. Éppen ezért kíváncsi volt arra, hogyan látják az egyes egyházközségek az egyháziasság és a vallásosság szempontjából az ő nevelésüket. A kapott kép változó – attól is függött, volt-e saját iskolája a gyülekezetnek, vagy sem, s hogyan alakult a felekezeti arányszám a területén. A lelkészek nagy többsége szerint[1663] az egyház nem szenved hátrányt az idegen neveltetés következményeképp. Néhányan közülük ezt a vallásoktatással és/vagy az evangélikus egyesületi munkával magyarázták. A Pesti Magyar Egyházközség viszont a vallási közöny terjedésének negatív következményére mutatott rá. Több gyülekezet az evangélikus vallásoktatás alacsonyabb hatásfokára (Medgyesegyháza és Makó) vagy megszervezésének nehézségeire (Tiszaföldvár) hívta fel a figyelmet. A legtöbben azonban a katolikus (és az állami) iskolák katolizáló hatását emelték ki (több budapesti gyülekezet, illetve a bajai, a bodzásottlaktai, a cinkotai, a hódmezővásárhelyi, a szegedi és az újpesti egyház). A javaslatok igen eltérőek voltak: volt, ahol vallástanítónők alkalmazását vagy gyakoribb családlátogatást, esetleg még intenzívebb ifjúsági munkát és vallásos nevelést sürgettek. Másutt az evangélikus szülőket a saját iskola választására ösztönözték. A pilisi és a medgyesegyházai lelkész indítványozta egyedül a korábban átadott evangélikus iskola (az előbbi annak legalább az V–VI. osztályának) visszavételét. Kedvező hatásról pedig csak a pitvarosi lelkész tudósított, aki szerint a magyar nyelv megtanulása szempontjából

előnyösebb az állami iskola, mint a korábbi evangélikus.[1664] Hozzátette azonban, hogy szinte teljesen evangélikus vallású a település, a tanítók között is mindössze egy más felekezetű (a tízből).[1665]

A tanügyi kérdések iránti fokozott figyelem, valamint a felügyeleti teendők megszaporodása váltotta ki egy új tisztség bevezetését: *„egyházmegyei tanfelügyelő”* vagy *„alesperes”* néven új pozíciót hoztak létre 1926-ban.[1666] A szakszerűbb felügyelet érdekében 1929-ben az egyházkerület – egyetemes tanügyi bizottsági kezdeményezésre – elvi döntést hozott egyházmegyénként *„iskolalátogató tanítói”* munkakörök megszervezéséről. E rendszernek a részletei a következő év különböző szintű közgyűléseinek a tárgyát képezték. Életbe léptetéséről – immár *„iskolai látogató bizottság”* keretében – nincs pontos információnk. Valószínűleg elhúzódott: 1931-ben a békési egyházmegye anyagi okokra hivatkozva például haladékot kért.[1667]

A finanszírozás kérdése

A korszakunkban mind a felekezetek közt, mind az egyes felekezetek és az állam (VKM) között kialakult konfliktus egyik fő forrása az iskolák finanszírozása volt. Az oktatási intézmények fenntartói körében (felekezetek, községek, állam, társulatok, magánszemélyek) az állam a dualizmus korában egyre nagyobb súllyal volt jelen.[1668] A Tanácsköztársaság 1919-ben megvalósította az iskolák államosítását. Ugyan a kommunista rendszer rövidesen megbukott, de a teljes államosítás legkésőbb ekkortól nyilvánvalóan az egyik alternatívává vált. A magát ellenforradalminak nevező új rendszer nyíltan nem törekedett erre a lépésre. Elviekben a plurális oktatási rendszer elkötelezett híve volt.[1669]

A Horthy-korszak kezdetén az egyházak újra elővették az 1848: XX. tc. megvalósításának kérdését. Ez a törvény kimondta ugyanis, hogy az állam a bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségleteit fedezi. Ezen azóta is érvényben lévő, de maradéktalanul messze meg nem valósított jogszabály az egész korszakban hivatkozási alapot képezett. A protestáns egyházak ettől várták a jogegyenlőség és a viszonosság elvének megvalósítását.[1670]

Az egyházkerület területén elhelyezkedő népiskolák egyházközségi fenntartásban álltak. A középfokú tanintézeteknél többféle variáció előfordult. A budapesti polgári leányiskolát a pesti magyar és német egyházközségek tartották fenn. A pesti leánylíceumot a pesti magyar gyülekezet alapította. Az aszódi leánynevelő intézetet az egyházkerület működtette.[1671] A szarvasi tanítóképzőt eredetileg három egyházmegye (arad-békési, békési, csanád-csongrádi) közösen finanszírozta.[1672] Az iskola anyagi gondjai miatt utóbb – a város mellett – az egyházközség is adott támogatást. Az intézmény fenntartó hatósága részéről az 1920-as évek elején ismételten felmerült a tanító(nő)képzés egyetemes egyházi szabályozása, sőt az intézmény átadása is az egyetemes egyháznak vagy a két hasonló intézet helycseréje. (Miskolcon folytatta működését az eperjesi tanítóképző.)[1673] A tanítónőképző végül a kerületnél maradt. Kerületi lett az aszódi gimnázium is, amelyet az anyagi okok miatt vett át az egyházközségtől 1927-ben.[1674]

A dualizmus korában a törvények biztosították a felekezeti iskolák állami támogatásának lehetőségét. A felekezetek emellett egy összegben rendszeres működési támogatást is kaptak az éves állami költségvetés terhére. Az egyházkerület vezetése az állami támogatás terén legalább a status quo fenntartására törekedett. Míg 1918 szeptemberében Raffay Sándor részéről még elhangzott, hogy hosszú távon *„a mindenfokú ingyenes állami népoktatás volna az ideál”*,[1675] a későbbi években már más felfogást követett. A teljes államosítás pozitív előjellel még elvi lehetőségként sem merült fel részéről, viszont az idézett székfoglaló beszédben is hangsúlyozott – rövidebb távú – törekvés, azaz az iskolák megtartása változatlan cél maradt. Az állami támogatást az egyház szegénysége folytán előállt kényszernek aposztrofálta Raffay 1922-ben. S e téren óvott a túlzott követelésektől. Ennek nemcsak a racionalitás volt az oka (az állam anyagi nehézségei), hanem az autonómia féltése is. Úgy vélte, a paritás elve alapján kell a finanszírozást megoldani: lehetőleg alakuljon ki egyensúly a költségvetésben.[1676]

A felekezeti fenntartók a tanítók és a tanárok fizetéséhez állami támogatást igényelhettek, s igyekeztek elérni, hogy alkalmazottaik a hasonló beosztásban dolgozó állami pedagógusok fizetését megkapják.[1677] A pedagógusok – egyházi vagy állami forrásból – részesültek a különféle

segélyekben, pótlékokban (háborús, drágasági, családi) is, és természetbeni lakást vagy lakbértámogatást kaptak.[1678]

Az ország súlyos pénzügyi helyzete az 1920-as évek első felében, majd a világgazdasági válság hatására annak legvégén és az 1930-as évek elején a felekezeti iskolák finanszírozásának újragondolásához vezetett. A VKM az állami költségvetés egyensúlyban tartása érdekében csökkentette a felekezeti iskolák és azok tanítóinak, tanárainak támogatását. 1922-ben az egy településen működő, különböző fenntartású iskolák oktatási együttműködésére hívtak fel egyes tanfelügyelőségek az államsegély elvonásának lehetőségét lebegtetve. Ez ellen a kerületi közgyűlés határozottan tiltakozott.[1679] A terv végül nem valósult meg.[1680]

11. kép: Evangélikus imaház és iskola Kiscsákón

1922-ben a VKM az állami segélyek felülvizsgálata és ezáltal a kiadások csökkentése érdekében rendeletet adott ki (122 000 VIII. d.). Ebben a fenntartókat kötelezte, hogy a tanítók érvényben lévő szerződését terjesszék fel, s megállapította az ún. helyi javadalmat. Ebben a természetbeni járulékok készpénzre konvertált összege szerepelt. A helyi javadalomnak minimálisan – a természetbeni lakás vagy a lakáspénz nélkül – el kellett érnie a mindenkori kezdő tanítói fizetés 10%-át, ekkor évi 9000 Koronát. A

kiszámított helyi javadalom és a megszabott tanítói fizetés közti különbözetet a VKM fizetéskiegészítő államsegély formájában kifizette. Amennyiben az új kalkuláció alapján a szerződésben biztosított fizetés magasabb volt a kötelező minimumnál, az államsegély csökkent.[1681] A tanítói javadalomban szereplő természetbeni járulékokat a mindenkori VKM-kulcs alapján lehetett készpénzre átszámítani, ami ismételten kritikát szült.[1682]

A tanítói fizetés megállapításánál problémát jelentett a kántortanítók speciális helyzete. VKM a közös díjlevél miatt az abban szereplő javadalmat tanítóinak vette. Ami azt jelentette, hogy a kántortanítók a kántori munkáért nem kaptak külön juttatást. A probléma korszakunk egészében napirenden volt.[1683] A VKM túlfizetés esetén – tehát ha a kalkuláció alapján indokolatlanul vettek államsegélyt igénybe – 1923. január 1-jével visszamenőleg visszatérítést írt elő.[1684]

Az egyház nehezményezte alkalmazottai fizetésének egyoldalú megállapítását és az államsegély módosítását. A kerületi közgyűlés a gyülekezeteket jelentéstételre kötelezte, ha a kalkuláció eredményével nem értettek egyet, vagy pedig lecsökkent az államsegély.[1685] Raffay erre külön levélben is felhívta az espereseket.[1686] Az állam eljárásának objektivitását csak helyi kutatásokkal lehetne megállapítani.[1687] A kerületi közgyűlés és a püspök hozzáállása viszont egyértelmű: a cél minden eset kivizsgálása, nehogy bármelyik gyülekezet kárt szenvedjen. Raffay ugyanis úgy látta, ha az egyház nem lép a kérdésben, a gyülekezetek szegénységük miatt nem fogják tudni fenntartani az iskoláikat.[1688] A jelentésekből az is világos: nem egy tanító államsegélyének teljes megvonására sor került.[1689] Néhány esetben fennmaradt a püspök miniszterhez intézett kísérőlevele. Ezekben Raffay mindig a gyülekezetek szociális összetételen alapuló anyagi helyzetével érvelt, s két ízben a hazafias/nemzeti nevelés szempontjára hivatkozott, egyszer pedig az egyháznak a szocializmust mérséklő hatását emelte ki.[1690] Igazodott tehát az állami oktatáspolitika szempontjaihoz. Hogy felülvizsgálati kérelem vezetett-e eredményre, annak megállapítása újabb kutatás célját kell hogy képezze.[1691]

Mivel az 1922. évi 57 771. sz. VKM rendeletben megállapított helyi javadalmat egyes fenntartók nem tudták fizetni, a kerületi közgyűlés kérte a VKM-től, hogy a beosztott állami tanítókat egyelőre ne mozdítsa el az

iskolákból.[1692] A fizetéseket a minisztérium aranykoronában állapította meg, azokat az egyházi fenntartóknak az inflációhoz kellett igazítaniuk.[1693] Ennek oka egyértelműen a tanítók szegénysége volt. A tanítók és a fenntartók rossz anyagi helyzete vezethetett – többek közt – azokhoz a javadalmi vitákhoz, amelyekkel a 1920-as évek közepén az egyházkerületi közgyűlés is mind gyakrabban volt kénytelen foglalkozni.[1694]

Újabb és tartós nehézséget jelentett a nyugdíjjárulékok kérdése. Raffay ennek 1924-ben (7001/1924. M. E. sz.) lényegesen felemelt összegét aránytalannak tekintette. A fenntartók nehezen vagy egyáltalán nem tudták fizetni a járulékot.[1695] Ahogy láthattuk, ezek kivetése a református iskolafenntartók többségét is megoldhatatlan feladat elé állította.[1696] Ezért közösen léptek fel enyhítése érdekében. Nem tudtak eredményt elérni, s ezért 1927-ben Raffay püspök is a járulék politikai községre (1929-ben a községre vagy az államra) történő áthárítását szorgalmazta. A javaslat hátterében nemcsak az iskolák megmentésének vágya állt, hanem az egyházat a magas adóterhek miatt érő társadalmi kritika (elidegenedés) mérséklésének sürgető volta is.[1697] A tanítói nyugdíjjárulék kérdése évekig kerületi közgyűlési téma maradt. Ennek oka az volt, hogy a VKM nem vette le a fizetés terhét a fenntartókról, sőt büntetést rótt ki a kötelezettségüket nem teljesítőkre. A büntetőkamatok, pótdíjak még súlyosabbá tették a gyülekezetek anyagi helyzetét.[1698] A belügyminiszter 1929-ben hozott határozatának értelmében végül lehetővé vált, hogy a fenntartók a község segítségét kérjék, akik átvállalhatták a terheket. Az egyház üdvözölte a rendelkezést, de nem tartotta kielégítőnek.[1699]

1923-ban az államsegélyes állások felülvizsgálatát a VKM kiterjesztette a középiskolákra is. A miniszter az 1923: XXXV. tc. 18. §-ára hivatkozva leiratot intézett a püspökhöz (141.296/1923. sz. V. ü. o.), amelyben kérte a tanárok helyi javadalma megállapításához szükséges okmányok (hitközségi költségvetés, vagyonleltár, kimutatás a tanárok fizetéséről, tárgyfelosztás) beküldését. Amennyiben ezek nem érkeznek be záros határidőn belül, az iskola elveszíti az államsegélyt – tette hozzá. A leirat tartalmazta *„tájékoztatásul”* a tervezett helyi javadalom nagyságát. (Emellett a népiskolai tanítói állásoknál az állami támogatás újabb szempontját vetette fel: a diákok számának mérlegelését, vagyis a népiskolai hálózat racionalizálását.)[1700]

Raffay válaszlevelében a felekezeti iskolák önkormányzati jogának semmibevételét rótta fel: a VKM nem állapíthatja meg kénye-kedve szerint, mennyit fizessen a fenntartó. A rendelkezés véleménye szerint az iskolák létét veszélyezteti, ezért a fenntartói járulék mellett az államsegély valorizációját javasolta. Kérte továbbá, hogy a jövőben a minisztérium egyeztessen az egyházat illető döntések előtt.[1701]

Klebelsberg magyarázkodni volt kénytelen: kizárólag anyagi okok állnak a döntés hátterében – jelentette ki, és ígérte: *„a kitűzött cél elérésére irányuló eljárásomban, a tárgyalásoknál a felekezeti oktatás fontosságának és fenntartása szükségességének figyelembevételén kívül mindenkor különös gond fog fordíttatni az iskolafenntartó teherbíró képességére, valamint az illető iskola kulturális fontosságára is”*.[1702]

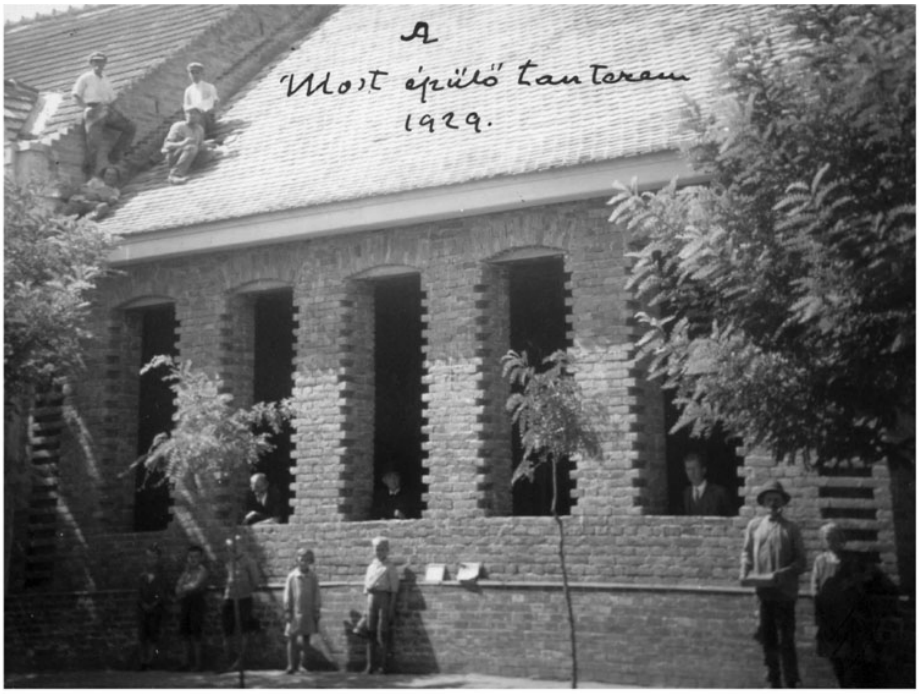
Végül személyes egyeztetésre is sor került: 1924 júniusában értekezletet tartottak, amelyet dr. Schwöder Ervin helyettes államtitkár vezetett. A tanácskozáson valamennyi evangélikus középiskola képviselője megjelent. A középiskolák szerződésekben lefektetett dologi államsegélyét nem emelték fel a békebeli értékére, a fizetésekhez azonban az állam továbbra is jelentősen – az előzetes terveknél nagyobb arányban és más rendszerben – hozzájárult. A középiskolákkal egyenként, a helyi viszonyokra tekintettel született megállapodás. Az aszódi középiskola 20, a budapesti 25, a szarvasi 18, a békéscsabai 12%-ot kellett hogy fizessen minden tanára után helyi javadalomként. Aszód esetében az iskola javaslatát fogadták el, a többi középiskolánál az arányt a VKM szabta meg.[1703] A döntés következtében 1924/25-ben a kerületi evangélikus középiskolák személyi kiadásának 78%-át fedezte az állam.[1704]

A fenntartók a plusz teherre a tandíj, az internátusi díj stb. emelésével reagáltak. Könnyebb volt a helyzetük, mint a népiskoláknak, ahol – bár ez a lehetőség szóba került, társadalmi nyomásra végül – nem lehetett továbbra sem tandíjat szedni.[1705] Legalábbis elvileg, mert volt olyan gyülekezet, amely továbbra is kért tandíjat, s a régebbi tanítói hiványokban benne maradt a tandíjszedés joga. Az egyházkerület utóbbi törlését elrendelte 1929-ben, s megvalósítását az egyházmegyékre bízta, nehogy a tanítók károsodjanak.[1706] A jelenség magyarázatához hozzátartozik, hogy a békeidőben fizetett tandíjkárpótlás összegét az állam nem igazította az inflációhoz.[1707]

Fejlesztésekre[1708] a fenntartók a VKM-től eseti jelleggel igényelhettek támogatást. Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy a nagyobb építkezésekhez a minisztérium hozzájárult.[1709] Az 1925-ben kezdődő népiskolai építési programba a VKM bevonta a felekezeteket is: ők is kérhettek kedvezményes kölcsönt. Raffay szerint azonban az állam ezen a téren sem bánt egyenlően az egyes egyházakkal. Az építkezés jogi kereteit rögzítő 1926. évi VII. törvény támogatta a felekezetek iskolafenntartását. Az 1. § kimondta: amennyiben a lakosság túlnyomó többsége egy felekezethez tartozik, az a felekezet magára vállalhatja az iskola fenntartását.[1710]

A gazdasági világválság Magyarországra begyűrűző hatása következtében az évtized fordulóján az állam ismét megszorító lépéseket tett: ez mind a népiskolákat, mind a középszintű iskolákat érintette. 1930 nyarától a középiskolák államsegélyét 6, a tanítóképzőkét 8, a polgári iskolákét 10%-kal csökkentette.[1711] Az intézkedés hatására a tanárok fizetését illetően a fentebb ismertetett tendencia (vö. 118. lábjegyzet) megfordult. 1930/31-ben az állam átlagban a személyi kiadások 77%-át, a következő évben 78%-át vállalta magára.[1712] 1931-ben a püspöki jelentés szerint 15 tanítói állás államsegélyét vonták meg. A döntés kilenc intézményt, közte két osztatlan iskolát érintett (a szentesit és a vácbottyánit). Raffay nehezményezte, hogy a miniszter előzetesen – megint – nem egyeztetett, s az egyház ellenérveit figyelmen kívül hagyta.[1713] A tanítónőképző egyik tanára után pedig – arra hivatkozva, hogy az állás egy ideig nem volt betöltve, s az összeget ezért átcsoportosította – a VKM nem fizette ki az államsegélyt.[1714] A pedagógusok nyugdíjba vonulási szándékát a minisztérium a magas nyugdíjterhek miatt lehetőségei szerint igyekezett visszafogni, s ebben a fenntartók közreműködését kérte.[1715] A pedagógusi fizetéskiegészítés mértéke 1931-ben és 1932-ben tovább csökkent.[1716]

12–13. kép: Építkezések Kondoroson (1929)

Volt-e alternatívája a püspöknek, a felügyelőknek vagy az egyházkerületi tanügyi előadóknak a finanszírozásra vonatkozóan? Raffay 1924-ben úgy fogalmazott: az állam kénytelen lesz előbb vagy utóbb csökkenteni, sőt megszüntetni az államsegélyeket, az egyházközségek erre készüljenek fel, míg azonban fennáll a rendszer, küzdeni kell a támogatás emelése érdekében *„a méltányosság és a szükség nevében”*.[1717] A püspök az egyházakat saját bevételeik növelésére is ösztönözte. Arra biztatta a

fenntartókat – református püspökökhöz hasonlóan –, hogy éljenek a földosztás adta lehetőségekkel: igényeljenek földet az Országos Földosztó Bizottságtól. Az egyházközségek elég visszafogottan reagáltak a püspök indítványára. Néhányan kaptak földet, de nem mindegyikük fogadta el. Ennek az oka a vele járó terhekben kereshető. Raffay javasolta ugyan a megváltási díj elengedését az egyház szolgálataira való tekintettel, de ez nem történt meg.[1718]

Az államosítás

A felekezeti iskolák államosítása (1919) egyáltalán nem volt előzmény nélküli. Az 1868: XXXVIII. törvényt követően még községesítési hullám indult el. Ennek hátterében az állt, hogy a fenntartók, illetve az egyházi felügyeleti szervek úgy látták, hogy a törvénnyel az állam a népiskolák működtetésének kötelességét átruházta a községekre. A törvény előírásainál fogva a fenntartási költségek ráadásul növekedtek. Az első nagy államosítási hullám, tehát amikor már nem a politikai község, hanem az állam fenntartásába ment át az iskola, az 1890-es években keletkezett. Hátterében az állam fokozottabb szerepvállalásra törekvése (nemzetiségi politika), valamint a romló gazdasági helyzet állt. Államosításra ezt követően is sor került, oka a fenntartók részéről elsődlegesen anyagi jellegű. A népiskolai oktatás ingyenessé tétele 1908-ban újabb nagyobb hullámot idézett elő. Az iskolák jelentős bevételi forrástól estek el, a megmaradó intézmények fokozottan rá lettek szorulva az állam támogatására.

Hogy az államosítás mögött milyen érdekek húzódtak meg, az esetenként változott.[1719] Az I. világháború utolsó évében (1917/18-as tanév) több bányakerületi elemi iskolát (Csanádalberti [lásd 14. kép], Pitvaros, Nagybánhegyes) is érintett az államosítás. A népiskolai kerületi felügyelő az esetekről beszámolva *„súlyos tanügyi sérelemről”* beszélt, Csanád vármegye közigazgatási bizottságának, illetve a főispánnak tudatos és tervszerű politikájáról. Véleménye szerint a vármegye az államsegély megvonásával el akarja lehetetleníteni az iskolák működését, hogy elérje az államosításukat. Panaszkodott továbbá a VKM *„rideg elutasítására”*, amellyel a megkeresésére reagált. Túróc vármegyei iskolák államosítására is kitért, ezek

némelyike ekkor már befejezett tény volt: a megállapodás már megszületett az egykori és az új fenntartó között. Az átadás feltétele az egyház részéről az volt, hogy az állam evangélikus vallású tanítót nevez ki, s őt kötelezi az evangélikus vallásoktatás ellátására. (Ez általános kitétel volt mindkét nagy protestáns felekezet esetében.) Közismert, hogy a nemzetiségek által lakott területeken – mint amilyen e két vármegye is volt – a működő iskolák államosítása, illetve új állami iskolák építése évtizedek óta alkalmazott politika volt. Amiért említjük ezen eseteket, az a katolizáció vádja. Azzal, hogy a VKM más felekezetű tanítót nevez ki, nehezítette (a lelkész elfoglaltságának függvényében esetenként lehetetlenné tehette) a vallásoktatást, mint ahogy az történt a túrócbesztercei és a suttói iskolában. [1720]

14. kép: Csanádalberti evangélikus népiskolája

Resicabánya egykor evangélikus, ekkor állami népiskolájával kapcsolatban ugyanekkor – talán hasonló ok miatt – katolikus szellemű nevelés panasza fogalmazódott meg.[1721] A panaszok szaporodtak a Horthy-korszakban, s nem csak az egykori evangélikus iskolákra vonatkoztak.[1722] A felekezetközi diskurzusok egyik központi témája lett a pozíciókérdés.[1723] Az egyes felekezetek ragaszkodtak ahhoz, hogy a különböző állami

hivatalokat – így az állami iskolákban a pedagógusi állásokat – a lakosság felekezeti arányszámának megfelelően töltsék be.[1724]

Az iskolák átadásának szándéka a kerületi közgyűlési jegyzőkönyvek tanúsága szerint 1927-ben egyre több fenntartó részéről mutatkozott meg – miközben evangélikus népiskola felállításának szorgalmazására is volt ismét példa (Medgyesegyháza).[1725] Az orosházi egyházközség is lépéseket tett új evangélikus iskola alapítása érdekében. Abban, hogy e törekvésében a község és a VKM részéről is akadályokba ütközött, a kerület tervszerűséget vélt felfedezni.[1726]

A VKM párhuzamosan az intézményhálózat racionalizálását tűzte ki célul. Igyekezett elérni a 30 tanulói létszám alatti *„törpeiskolák”* bezárását, összevonását. Tőlük megvonta az államsegélyt. A többtanítós intézményeknél tanítóként szintén létszámhatárokat állapított meg. Raffay püspök a rendelkezés mögött az egyház jogainak korlátozását s gyengítését látta. Ennek az intézkedésnek a célja szintén az államosítás (és ezzel a katolizálás) – tette hozzá.[1727]

Az évtized fordulóján a gazdasági válság az évek óta nehézségekkel küzdő népiskolákat a csőd szélére sodorta. Több fenntartó döntött úgy: képtelen továbbra is finanszírozni az iskolája működését. Érzékelve, hogy a minisztériumtól nem érkezik segítség, felajánlották azt a községnek vagy az államnak. Tették ezt a főfelügyeleti tiltás ellenére vagy annak tudatában. A püspök ugyanis elvi okokból ellenezte az átadást (ahogy a megszűnést is), s vonakodott megadni hozzájárulását. 1932-es püspöki jelentésében mindezt így indokolta: *„A gyülekezetek mind szélesebb körökben foglalkoznak az iskolák feladásának szándékával. Pedig mi iskolafenntartó, mert tanító egyház vagyunk. Nekünk az iskolákról lemondanunk nem szabad. Amit őseink örökül hagytak, azt nekünk is utódainkra kell átörökítenünk. Hogy nagyok a terhek, azt mindnyájan látjuk és fájlaljuk. Hogy néhol már nem bírják a tanítói nyugdíjjárulékokat fizetni, sőt javadalmukat sem képesek kiadni, az mindenesetre aggasztó és sajnálatos jelenség, de bíznunk kell abban, hogy híveink a külső terhektől lassanként megszabadulnak és apáik példája szerint szívesen áldoznak ismét az egyház és az iskola ikeroltárán.”*[1728]

A fenntartók először úgy védekeztek, hogy visszafogták kiadásaikat: nem fizették ki a tanítói nyugdíjjárulékot, visszatartották a tanítók (és a

lelkészek) fizetését. Végső esetben lemondtak az iskoláról, ahogy az történt Szentesen és Hódmezővásárhelyen.[1729] Utóbbi történetét részletesebben is megvizsgáltuk. Hódmezővásárhely városában az evangélikus mellett állami és református iskolák is működtek. Az evangélikus iskolát (lásd 13. kép) kb. 135 évvel azelőtt alapították, egy tanító foglalkozott a többségében evangélikus vallású gyerekekkel. A tanító államsegélyét a VKM még 1922-ben megvonta, de a fenntartó gyülekezet kérésére ugyan évközben és ideiglenes jelleggel, de évről évre hozzájárult a tanító javadalmához. Az egyházközség földbirtokára hitelt vett fel, s a várostól is kapott rendszeresen segélyt, így az iskola nehézségek árán, de működött, mégpedig bevallása szerint jó eredménnyel. Az új tanító vezetése alatt meg is erősödött, diákjai száma ismét meghaladta a 30 fős határt. 1929/30-ban 65 tanulója volt, a következő évre augusztusig 54-en iratkoztak be. 1929-ben az egyházközség újra a VKM segítségét kérte (ahogy egyébként a tanító is), de ekkor nem kapott kedvező választ. A VKM úgy látta, van elegendő jövedelme (földtulajdona és a városi segély miatt). 1930 nyarán az egyháztanács ezért úgy határozott: amennyiben az államsegélyt nem nyeri el, az iskolát – megtartva az épület tulajdonjogát – átadja az államnak vagy a városnak. Feltétlenül el szerette volna érni, hogy a tanítóját – az átadott vagy egy másik iskolában – alkalmazzák. Így ő a jövőben is el tudta volna látni a kántori feladatokat. (A többi helybeli tanító között nem volt ugyanis egyetlen evangélikus sem.) Az iskolát 1930 őszén még megnyitották, a püspök az átadáshoz nem adta meg ugyanis a hozzájárulását, hanem ismét tárgyalásokat kezdeményezett a minisztériummal. Csak a működés ideiglenes szüneteltetéséhez (felmenő rendszerben történő megszüntetéséhez) járult volna hozzá az újjáalapítás reményében. A püspöki döntésre az egyházközség az anyagi okok mellett (hitelt fizet, a hívek szegénysége miatt magasabb egyházi adót nem tud kivetni, évek óta költségvetési hiánnyal küzd, nem tudja betölteni a lelkészi állást) a demográfiai helyzettel érvelt. A vegyes házasságok, az egyház kárára adott reverzálisok túlsúlya miatt a közeljövőben várhatóan elfogynak az evangélikus tankötelesek – vélte. A VKM 1930 októberében ismét megtagadta az államsegélyt. Döntését a korábbiak mellett azzal indokolta, hogy a fenntartás kultúrpolitikai és pedagógiai szempontból (osztatlan volta

miatt) nem indokolt. A lemondásra feltehetőleg a tanév végén került sor, az 1932. évi püspöki jelentés már tényként említi azt.[1730]

15. kép: A hódmezővásárhelyi evangélikus elemi iskola

Összegzésül: a kerület az államosítást mindenképpen el akarta kerülni. A korábbi döntéseket, mint például a pilisi iskola háborús években történt átadását, Raffay *„óriási ballépésnek”* titulálta.[1731] A lemondáshoz/átadáshoz szükséges beleegyezését pedig csak kilátástalan helyzetben adta meg. Az iskolafenntartó egyházközségek számának csökkenése és újabb lemondások megelőzése miatt a kerületi közgyűlés egyetemes lépést sürgetett. Noha az államsegélyek csökkentése miatt az eleminél magasabb fokú iskolák is anyagi nehézségekkel küzdöttek, a helyzetük nem volt annyira rossz, hogy az átadásuk – kerületi közgyűlési szinten – szóba került volna.[1732] A VKM az iskolák államosítását nyíltan nem támogatta,

anyagilag rá volt szorulva a felekezetekre és a többi fenntartóra. Az állami támogatás elaprózását azonban igyekezett (volna) kerülni.[1733]

Az állam és az egyház közti kapcsolat

A „kultúrfölény" értelmezései

Az állami oktatáspolitika egyik kulcsfogalma az 1920-as években a kultúrfölény volt. Az egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek lapjain a kultúrfölény mint hivatkozási alap későn bukkant fel. Első alkalommal Raffay Sándor 1927. évi püspöki jelentésében használta ezt a fogalmat. Érvelése szerint a szabadság és a kísérletezés – a kultúrfölény jegyében – a minőség javulását szolgálja az oktatásügyben, ezért a miniszternek támogatnia kell a felekezetek sajátos törekvéseit is.[1734]

Új értelmezést adott a kultúrfölény fogalmának Pesthy Pál. Székfoglalójában az új kerületi felügyelő támogatta Klebelsberg törekvéseit. Ekkor *„evangélikus kultúrdicsőségről"* szólt, s az evangélikus tanintézetek számára az *„istenfélelem, tudományszeretet, hazafias érzés"* hármas kötelességét fogalmazta meg elvárásként. Kijelentette, a világ erkölcsi megújhodása csak *„a templom és az iskola által következhetik el"*, ezért mindent meg fog tenni erősítésük érdekében.[1735] Néhány hónappal később elmondott beszédében már kifejezetten evangélikus kultúrfölényről szólt: *„az egyház rangját a társadalomban nem fizikai ereje, illetve számbeli mennyisége adja meg, hanem az erkölcsi és kulturális tartalom"*.[1736] Minőségi fejlesztésre ösztönzött mintaként az országos középiskolai versenyben többször élen végző fasori gimnáziumra hivatkozva.[1737]

Az autonómia kérdése

Az állam és az evangélikus egyház között a vallásos szellemű, nemzeti tartalmú iskolai nevelés terén együttműködés alakult ki.[1738] A viszony azonban korántsem volt problémamentes. Raffay a kormányt és az állami közigazgatási szerveket ismételten elfogultsággal, pártossággal vádolta: a felekezeteket nem egyformán kezelik, az evangélikus egyház csupán

„*mostohagyereke*” az államnak.[1739] Máskor az államot gyengének titulálta ugyanezen vonatkozásban.[1740] 1929-ben pedig „*numerusz klauzuszra*” panaszkodott.[1741]

A vádak szerint az állami oktatáspolitika egyrészt elnézi a katolizálást, sőt olykor azt elő is segíti, másrészt saját szempontjait akarja érvényesíteni a fenntartók, s így a felekezetek kárára. Raffay szavaival: „*…minden egyes, a törvény alapján bennünket jogosan megillető állami hozzájárulás és anyagi segítség árában autonómiánk falait tördelgeti*”.[1742] A püspök az állami szervek eljárásával szemben is kifogást támasztott: pl. megsemmisít tanítóválasztást, megbízást ad egyházi alkalmazottaknak az egyház megkérdezése nélkül, vagy – s ez újra és újra megfogalmazódott – nem kéri ki a véleményét az őt is érintő döntések meghozatala előtt.[1743]

Ezen esetek ellenére 1921–1922-ben a püspöki jelentések az állam „*jóakaratát*”, „*inkább közönyös, mint ellenséges*” voltát emelték ki. Hangsúlyozták kedvező hozzáállását a finanszírozás terén.[1744] 1923 őszére megváltozott a püspök véleménye. „*Ridegebb magatartásra*” és az autonómia csorbulására panaszkodott:

> *„Az evangélium egyházai államsegélyes, de autonóm egyházak. Az államsegélyre rákényszerit a szegénység, rajogosit a törvény, az autonómia féltésére pedig rákötelez a kegyelet és az életösztön. Annál fájdalmasabb, hogy újabban az államsegélyt autonómiánk lassú elsorvasztásával akarják megfizettetni. Igaz, hogy ennek magunk is okai vagyunk. Az utóbbi években egészen divattá válik, hogy egyes emberek is, egyes egyházak is, különösen iskolai kérdésekben az egyházi főhatóság mellőzésével közvetlenül igyekeznek a világi hatóságoknál eredményeket elérni. Ez is egyik oka annak, hogy lépten nyomon olyan rendelkezésekkel lepnek meg bennünket, melyek egyházunk jogait és érdekeit sértik. Hogy csak néhányat emlitsek. Azelőtt csak szerződésileg állami kinevezés alá eső középiskolai tanárok kinevezésébe folyt bele az államhatalom, de ma már a törvényes feltételek mellett autonom hatáskörben megválasztott tanitók ellen is nem egyszer tiltakozik. Azelőtt a felügyeleti jog alapján ellenőrizték ugyan az egyház által kiadott hiványokat, ma azonban már rólunk nélkülünk intézkedik a lassanként mindenhatóvá növekvő tanfelügyelőség. Azelőtt legalább megbeszélték velünk, ha iskoláinkról határozni akartak, de ma már egyszerüen szó nélkül megvonják az államsegélyt és teszik lehetetlenné az iskolák fenntartását. Hasonló eljárást tapasztalunk a vallástanárokkal szemben is. Megtörtént, hogy egyes vallástanárokat egyszerűen felmentették, javadalmazásainkat megvonták anélkül, hogy erről az illetékes egyházat, vagy főhatóságot előzetesen értesitették volna. […] Az is igaz, hogy az államsegély manapság olyan nagy, hogy lassanként valósággá válhatik a mondás »aki fizet, az parancsol«, de azt sem szabad elfelejteni, hogy az államsegély nem kegy, hanem kötelezettség, a legfőbb felügyeleti jog pedig nem jogosithatja fel az államot az önkényeskedésre, hanem csak arra ad neki alkalmat, hogy azokat az erkölcsi hatalmas tényezőket is a maga céljai és feladatai szolgálatába vonja, melyekkel az egyházak rendelkeznek, melyekkel századok óta kipróbált munkatársai az államnak.”*[1745]

Raffay Sándor Ravasz László dunamelléki református püspökkel összefogva megpróbált változtatni a helyzeten, de eredménytelenül. Ezért az egyetemes egyház közbelépését kérte.[1746] 1922-től gr. Klebelsberg Kuno ült a vallás- és közoktatásügyi miniszteri székben. Raffay emlékiratában kiemelte Klebelsberg jóakaratát az evangélikus egyház irányában, viszont összességében úgy látta, hogy *„[s]oha nem vesztett annyit jogaiból és tekintélyéből a magyar protestantizmus* [kiváltképp az evangélikusok], *mint Klebelsberg-Petri uralma alatt”*.[1747] Sokatmondó, hogy a kerületi vezetők és a közgyűlés nem reagált Klebelsbergnek sem a miniszteri székből történő távozására (1931), sem az egy évvel később bekövetkező halálára. Raffay Klebelsberg utódjától, Karafiáth Jenőtől viszont dicsérő szavakkal búcsúzott, s nyilvánvalóan Klebelsbergre utalva azt hangsúlyozta ki, hogy ő nem volt *„felekezeti miniszter”*.[1748]

Az 1922–23-ban kezdődő állami megszorító intézkedések kiélezték tehát az állam és az evangélikus egyház közötti viszonylag jó viszonyt. A népiskolai tanügyi előadó az államot 1923-ban *„céltudatos”* protestáns ellenességgel vádolta. Szerinte a kántortanítói fizetés felülvizsgálatának módja a katolikus gyakorlatra van tekintettel, hiszen ott külön kezelték a két funkció után járó fizetést. A tanítói helyi javadalom kiszámításánál pedig szintén elfogultságról panaszkodott – konkrét esetekre is hivatkozva.[1749] Raffay püspök álláspontját és Klebelsberg erre adott reakcióját fentebb ismertettük. Petri Pál államtitkár is megszólalt a kérdésben, aki még a levélváltás előtt enyhe és kíméletes végrehajtást ígért, egyszersmind hozzátette, hogy az állam már így is *„óriási”* – a békebelinél is nagyobb – *„terhet”* vállalt magára.[1750] (Raffay 1927-ben vitatta, hogy az államsegély elérné a háború előtti szintet. Az összeg nagyságáról és a felekezetek részesedésének mértékéről a korábbinál is hevesebb vita bontakozott ki 1926-ban Glattfelder Gyula memoranduma kapcsán, amely számháborút váltott ki a felek közt. A csanádi püspök ugyanis azt állította, hogy a katolikus egyház javadalma az állami támogatással együtt arányaiban kisebb, mint a protestánsok államsegélye. Ennek azért volt nagy jelentősége, mert a protestáns egyházak a katolikus földvagyonra hivatkozva, a viszonosság elve alapján igényelték az államsegély emelését.)[1751]

Raffay véleménye a kultuszkormányzat magatartásáról a következő években sem változott. 1924-ben azt mondta: „*nem sok jót várhatunk*” a kormánytól, a kapcsolat csak romlott, az állam a rendelkezéseiben a katolikus egyház viszonyaiból indul ki, nincs tekintettel a felekezeti különbségekre, ezért „*sérelmes*” a politikája.[1752] 1925-ben a kapcsolat bizonytalan voltára panaszkodott: elismerte az anyagiak terén nyújtott támogatást, viszont felrótta az autonómiát illető – újabb és régebbi keletű – rendelkezéseket.[1753] Szerinte az segélyért cserébe „*az állam a felügyeleten felül más, korlátozó jogokat nem követelhet*”.[1754] Az önkormányzatra hivatkozva utasította el a püspök az ország 4 „*kultúrtartománnyá*” való felosztását.[1755]

A tanítói nyugdíjjárulékok kiszabása újfent előhozta az autonómia problémáját. Ezen intézkedésben is megnyilvánult: a minisztérium egyoldalúan előírhatja az iskolafenntartók, így a felekezetek kötelességét. Ezáltal nemcsak jogaik csökkentek, hanem az anyagi rászorultságuk miatt függőségük is nőtt. Véleménye szerint a tanítói identitás szempontjából sem hatott kedvezően a döntés: erősíti kötődésüket az államhoz.[1756]

A klebelsbergi népiskola-építési program felekezeti iskolák építéséhez/bővítéséhez is nyújtott segítséget. Az egyházak a gyülekezeteik szegénysége miatt erre rá is voltak szorulva, ezért azt szívesen vették. Mind az evangélikus, mind a református egyház visszásnak tartotta, és ezért határozottan fellépett ellene, hogy az így felépített iskolákba az állam maga nevezhette ki az első tanítót (1926: VII. tc. 6. §). Raffay úgy látta, ez az első lépés az „*államilag kinevezett felekezeti tanítók*” rendszere felé.[1757] A hódmezővásárhelyi evangélikus iskola bezárása kapcsán pedig kijelentette: „*autonómiánk értéktelen történelmi emlékké múmiásodik*”.[1758]

Az autonómia részeként alkalmazottai felett az egyház saját bírósága ítélkezhetett. Ennek megkerülését, a peres ügyek polgári törvényszék elé vitelét tiltotta. Feltehetően az esetek szaporodása miatt a VKM külön rendeletben foglalkozott a kérdéssel, s ebben kimondta: a világi bíróságok nem vizsgálhatják meg ezeket az ügyeket, csak abban hivatottak döntést hozni, mely fórum elé tartoznak. Az egyházkerület üdvözölte a döntést.[1759]

A vallásoktatás

Az állam és az egyházak fentebb tárgyalt ideológiai egyetértése következtében a korszakban egyaránt ragaszkodtak a kötelező iskolai hitoktatáshoz. Mind az alapfokú, mind a középfokú intézményekben, valamint a középiskolákban törvény írta elő a vallástan oktatását.[1760] Raffay a vallástanítást 1921-ben a *„jövendő alapvetésének”* nevezte, s hozzátette: *„most egy zilált lelkü korban a vallástanítás még sokkalta fontosabb, mint volt bármikor”*.[1761] Sürgette ezért a tanterv, a tananyag, a taneszközök felülvizsgálatát.[1762] Pesthy Pál 1929-ben tartott felügyelői székfoglaló beszédében szintén kiemelte a hitoktatás fontosságát. Véleménye szerint a vallásoktatást végzőkön múlik, hogy az általuk lerakott alapokon újjá tud-e épülni az egyház, felvirágzik-e a vallásos élet. A vallást meg kell szerettetni a fiatalsággal, így lesz hitük oly szilárd, hogy életük végéig megmarad – tette hozzá.[1763]

Az egyház a vallásoktatás érdekében igyekezett elérni, hogy a tanítók felekezeti megoszlása tükrözze a lakosságét, s ahogy láthattuk, iskolái átadásánál is a vallásoktatás hosszú távú megoldására törekedett.[1764] Szóba került a vallástanórák ideális számának iskolatípusok szerinti megállapítása.[1765] Erősítették és szervezettebbé tették a felügyeletet is, s igyekeztek azt valamennyi iskolatípusra kiterjeszteni. A középfokú és a középiskolai vallásoktatás ellenőrző hatósága 1927-ben az egyházkerület helyett az egyházmegye lett. Az espereseknek pedig jelentést kellett (volna) küldeniük.[1766] Ez a rendszer azonban nem vált be, s ezért 1932-ben megváltoztatták, amikor is kerületi vallástanítói felügyelőt választottak.[1767] A korszakban szóba került vallástanárképző intézmény felállítása, ami azonban végül nem valósult meg.[1768]

Az állam és az egyház között a vallásoktatás kérdésében együttműködés alakult ki. A hittanórákon való részvétel mellett 1920-tól jogszabályba foglalt kötelessége volt a diákoknak a vasárnapi templomba járás.[1769] Az állam hozzájárult önálló hitoktatói állások szervezéséhez és a fizetést is biztosította. Ezekre különösen nagy szükség volt Budapesten és a környező településeken.[1770] (A főváros által fenntartott iskolákban a hitoktatás székesfővárosi támogatással zajlott.) Ezen új státuszú állások jogi természetét utólag tisztázták az egyház elképzelésének megfelelően: a

vallástanárokat állam által fizetett egyházi alkalmazottaknak tekintették. Az állam csak ellenőrizte munkájukat, a rendelkezés joga az egyházé volt.[1771] A hitoktatók más csoportjai fizetésével az egyház kevésbé volt elégedett. A lelkészek tiszteletdíjának emelése újra és újra megfogalmazódott.[1772]

Összegzés

Annak ellenére, hogy az 1920-as évek kormányai a keresztény-nemzeti ideológiát képviselték, s ebből kifolyólag mintegy természetes szövetségeseit képezték az egyházak, az evangélikus vallásfelekezet és az állam kapcsolata a tanügy terén mégis problémákkal volt teli. A bányai egyházkerület vezetői és irányító testülete, a közgyűlés egyre súlyosabb kifogásokat fogalmazott meg a VKM tevékenységével szemben. A sérelmek száma nem csökkent: újra és újra, évről évre ugyanazok a témák kerültek elő. Ebből világossá válik: az álláspontok nem közeledtek egymáshoz. A VKM politikája mögött az evangélikus egyház olykor katolikus érdekeket vélt felfedezni. De a vádjai nem ebből fakadtak elsődlegesen. A kritika alapja az volt, hogy a minisztérium rendszeresen egyeztetés nélkül, saját szempontjai alapján irányította az oktatásügyet, s avatkozott be ezáltal az autonóm evangélikus tanügybe. Elismerték és megköszönték a kapott támogatást, de összegét nem tartották méltányosnak. A bizalmatlanság az egyház részéről érzékelhetően nőtt a korszakban.

Ha a református és az evangélikus egyházi (pontosabban egyházkerületi) vezetés véleményét egymás mellé állítjuk, nagyon hasonló narratívumokat kapunk. Mind ugyanazokon a területeken látták a problémákat, a reakció is majdhogynem ugyanaz volt, a megoldást is hasonló irányban keresték. Az állam és a protestáns egyházak között kialakult tanügyi természetű konfliktusok a protestáns egyházi vezetőket közös fellépésre ösztönözték. Ezt tette lehetővé a korszakunkban már működő Protestáns Vegyes Bizottság is, de e szervezeten kívül is sor került erre. Az egyházkerületek is engedtek az autonómiájukból, s vagy közösen próbálták érdekeiket érvényesíteni, vagy pedig – az esetek nagy részében – az egyetemes egyházhoz fordultak.

Hozzá kell tennünk, az elégedetlenség a bányai egyházkerület vezetői részéről „befelé”, a hívek irányába is megfogalmazódott: a megerősödést az egyháztagok szilárd hitétől, az egyház iránti áldozatos munkától várták (volna). Ezen a téren valóban történtek előrelépések. Az evangélikus egyház kialakított új munkaágakat, aktívabb lett az ifjúsági munka területén is (pl. vasárnapi iskolák, iskolai és azon kívüli gyermek és ifjúsági egyesületek). A megújulás azonban nem érte el a várt mértéket, s gazdasági-társadalmi körülmények sem voltak kedvezőek. Az iskolák finanszírozásának egyházon belüli megoldására nem láttak reális esélyt, ezért sem merült fel az a kerületi közgyűlésen.

Érdemes lenne az állam (a VKM) narratíváját a felekezetek elbeszélése mellé állítani, s ütköztetni velük. De ez már egy másik vizsgálat célkitűzése lesz.

Források

Levéltári és múzeumi források

EOL (Evangélikus Országos Levéltár) BEK (Bányai Egyházkerület) 189–191. cs. 1923. évi közgyűlési iratok.

EOL BEK 188. cs. (Püspöki irattár, 1923: 1851–2101.)

EOL BEK 237–238. cs. (Püspöki irattár, 1929.)

EOL BEK 245. cs., 247. cs. (Püspöki irattár, 1930.)

EOL *Raffay Sándor püspök önéletírása.* é. n., h. n. (Kézirat)

Képek: 1–3., 5–15. kép: Evangélikus Országos Gyűjtemény; 4. kép: *Magyarország, Budapest VI., Budapest VII., a fasori evangélikus templom és a Budapest-Fasori Evangélikus Gimnázium…* (1938). Képszám: 124095. Fortepan/Stuber Andrea. https://fortepan.hu/hu/photos/?id=124095. Letöltés ideje: 2025.03.30.

Egyéb elsődleges források

1926. évi VII. törvénycikk a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról. http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=7667. (Letöltés ideje: 2010. 01. 30.)

BEEK jkv. 1918. ápr. = *A bányai ágost. hitv. ev. egyházkerület 1918. évi április hó 15-én Budapesten tartott rendkivüli közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Ifj. Kellner Ernő Könyvnyomdája, 1918.

BEEK jkv. 1918. szept. = *A bányai ágost. hitv. ev. egyházkerület 1918. évi szeptember hó 5-én és 6-án Budapesten megtartott rendes évi közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Ifj. Kellner Ernő Könyvnyomdája, 1918.

BEEK jkv. 1920. = *A bányai ágost. hitv. ev. egyházkerület 1920. évi október hó 7-én Budapesten tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Ifj. Kellner Ernő Könyvnyomdája, 1920.

BEEK jkv. 1921. = *A bányai ágost. hitv. ev. egyházkerület 1921. október 7-én Budapesten tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Ifj. Kellner Ernő Könyvnyomdája, 1921.

BEEK jkv. 1922. = *A bányai ágost. hitv. ev. egyházkerület 1922. szeptember 7-én Budapesten tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Ifj. Kellner Ernő Könyvnyomdája, 1922.
BEEK jkv. 1923. = *A bányai ágost. hitv. ev. egyházkerület 1923. évi október hó 20-án Budapesten tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* (Kézirat) EOL Bányakerületi jegyzőkönyvek.
BEEK jkv. 1924. = *A bányai ágost. hitv. ev. egyházkerület 1924. szeptember 25-én Budapesten tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Budapest, Ifj. Kellner Ernő Könyvnyomdája, 1924.
BEEK jkv. 1925. = *A bányai ágost. hitv. ev. egyházkerület 1925. szeptember 24-én Budapesten tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadja a bányai ág. hitv. egyházkerület. Budapest, Ifj. Kellner Ernő Könyvnyomdája, 1925.
BEEK jkv. 1926. = *A bányai ágost. hitv. ev. egyházkerület 1926. október hó 7-én Budapesten tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadja a bányai ág. hitv. egyházkerület. Budapest, Ifj. Kellner Ernő Könyvnyomdája, 1926.
BEEK jkv. 1927. = *A bányai ágost. hitv. ev. egyházkerület 1927. szeptember 15-én Budapesten tartott közgyűlésének Jegyzőkönyve.* Kiadja a bányai ág. hitv. egyházkerület. Budapest, Ifj. Kellner Ernő Könyvnyomdája, 1927.
BEEK jkv. 1928. = *A bányai ágost. hitv. ev. egyházkerület 1928. október 12-én Budapesten tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadja a bányai ág. hitv. egyházkerület. Budapest, Ifj. Kellner Ernő Könyvnyomdája, 1928.
BEEK jkv. 1929. = *A bányai ágost. hitv. evang. egyházkerület Budapesten 1929. évi május 14-15-én tartott rendkívüli és 1929. évi október 4-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadja a bányai ág. hitv. evang. egyházkerület. Budapest, Ifj. Kellner Ernő Könyvnyomdája, 1929.
BEEK jkv. 1930. = *A bányai ágost. hitv. evang. egyházkerület Budapesten 1930. évi október h 10-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadja a bányai ág. hitv. evang. egyházkerület. Budapest, Ifj. Kellner Ernő Könyvnyomdája, 1930.
BEEK jkv. 1931. = *A bányai ágost. hitv. evang. egyházkerület Budapesten 1931. évi szeptember hó 24-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadja a bányai ág. hitv. evang. egyházkerület. Kispest, Faragó Imre Könyvnyomdája, 1931.
BEEK jkv. 1932. = *A bányai ágost. hitv. evang. egyházkerület Budapesten 1932. évi október hó 6-án tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadja a bányai ág. hitv. evang. egyházkerület. Budapest, Ifj. Kellner Ernő Könyvnyomdája, 1932.
BEEK jkv. 1933. = *A bányai ágost. hitv. evang. egyházkerület Budapesten 1933. évi szeptember hó 28-án tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiadja a bányai ág. hitv. evang. egyházkerület. [Kecskemét], Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Rt., 1933.
RAFFAY Sándor (1924): Eltolódások az állam és az egyház viszonyában. *Protestáns Szemle* XXXIII. évf. 1. sz., 11–21.
RAFFAY Sándor (1944): Ötven év távlatából. D. Raffay Sándor püspöknek, a Magyarországi Evangélikus Lelkészek Egyesülete elnökének visszaemlékezései. Magyarországi Evangélikus Lelkészek Egyesülete, Budapest.

Másodlagos források

CSIZMADIA Andor (1966): *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatának kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban.* Budapest, Akadémiai Kiadó – Zrínyi Kiadó.
DETRE János (é. n.): *Fejezetek a Pest megyei Evangélikus Népiskolák történetéből.* h. n. (Kézirat, EOL).
FABINY Tibor (1987): Az evangélikus egyház. In: LENDVAI L. Ferenc (szerk.): *A magyar protestantizmus, 1918–1948. Tanulmányok.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 128–170.
GICZI Zsolt (2009): *A katolikus-protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai a Horthy-korszak Magyarországán.* Doktori disszertáció. Budapest, ELTE (Kézirat, ELTE Egyetemi Könyvtár.)

GICZI Zsolt (2010): Felekezeti viták a katolikusok és a protestánsok érvényesülési lehetőségeiről a Horthy-korszakban. *Aetas* 25. évf. 1. sz., 24–42.
GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete.* Osiris Kiadó, Budapest, 2006.
HUSZTI József (1942): *Gróf Klebelsberg Kuno életműve*. h. n., k. n.
KORNIS Gyula (1927): *Magyarország közoktatásügye a világháború óta.* Budapest, Magyar Paedagogiai Társaság.
LÁSZLÓ T. László (2005): *Egyház és állam Magyarországon 1919–1945.* Budapest, Szent István Társulat.
LENDVAI L. Ferenc (1987): *A magyar protestantizmus 1918–1948.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
MANN Miklós (1997): *Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között.* Budapest, OPKM.
MÉSZÁROS István (1988): *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája, 996–1948.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
NAGY Péter Tibor (2000): *Járszalag és aréna. Egyház és az állam az oktatáspolitika erőterében a 19. és a 20. századi Magyarországon.* Budapest, Új Mandátum.
ORMOS Mária (2003): Politikai ideológia a két világháború között. In: VONYÓ József (szerk.): *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Tanulmányok*. Budapest – Pécs, MTT – Pro Pannonia, 75–86.
OTTLYK Ernő (1964): Egyházunk a Horthy-korszakban. *Lelkipásztor* XXXIX. évf. 7–8. sz., 428–462.
RÉBAY Magdolna (2003): A felekezeti kérdés az 1920-as, 1930-as évek fordulóján a Református Figyelő és a Magyar Kultúra írásaiban. *Kút* II. évf. 3–4. sz. 165–175.
RÉBAY Magdolna (2009): *Leány-középiskolák Magyarországon és a német nyelvű országokban. A jogi szabályozás az 1870-es évektől 1945-ig.* Budapest, Új Mandátum.
RÉBAY Magdolna (2010): Az autonómia határai(n). Református kontra állami oktatáspolitika az 1920-as években. *Iskolakultúra* XX. évf. 3. sz., 74–86.
RÉBAY Magdolna (2011): *Református közoktatás a fővárosban a kezdetektől 1952-ig. Kitekintéssel az illetékes egyházmegyék és a Dunamelléki Református Egyházkerület közoktatási politikájára.* Debrecen, Csokonai.
RÉBAY Magdolna (2012): A bányai evangélikus egyházkerület oktatási politikája (1920–1931). Evangélikus – református párhuzamok. In: MÁNYOKI János – PINTÉR Gábor (szerk.): *Bivio 2012 Tanulmányok az Evangélikus Országos Könyvtár műhelyéből.* Budapest, Evangélikus Országos Könyvtár, 71–102.
SÁRKÖZI István (1980): *Az ellenforradalmi rendszer népiskola-politikája Magyarországon (1919. augusztus – 1944).* Budapest, Akadémiai Kiadó.
SOMOGYI József (1942): *Hazánk közoktatásügye a második világháborúig.* Budapest, Eggenberger-féle Könyvkereskedés.
SOMOGYI Lászlóné (KARVALICS Rózsa) (1974): *A barcsi evangélikus elemi iskola története.* Szakdolgozat. (Kézirat, EOL 270/1974.)
SZABÓ Ildikó (2010): Az egyházak közreműködése a nemzeti identitás formálásában a Horthy-korszakban. *Iskolakultúra* XX. évf. 2. sz., 33–52.
SZENTGÁLI Zsolt (1999): A Keresztény Községi Párt felekezeti viszonyai és egyházi kapcsolatai. In: KÓSA László (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek kollokviuma (1998. november 3.). Tanulmányok.* Budapest, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 151–194.
T. KISS Tamás (1998): Állami művelődéspolitika az 1920-as években. *Gróf Klebelsberg Kuno kultúrát szervező munkássága.* Budapest – Salgótarján, Magyar Művelődési Intézet – Mikszáth Kiadói Kft.
TŐKÉCZKI László (1999): Az egyházak és az iskoláztatás Klebelsberg Kuno nézeteiben. In: *Klebelsberg Kuno.* Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: T. KISS Tamás. Budapest, Új Mandátum, 307–315.

ZOMBORYNÉ BAZSÓ Rozália (2008): *Egyházépítés – iskolaépítés a Bányai Egyházkerület iskolarendszere Raffay Sándor püspöksége idején a két világháború közt.* Budapest. (Kézirat, EOL.)
ZOVÁNYI Jenő (1977): *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. Szerk. LADÁNYI Sándor. Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Osztályának Sajtóosztálya.

ÖSSZEGZÉS

A kutatás főbb eredményeit az alábbiakban három pontban összegezzük. Az első két pontban az egyházkerületek elvi törekvéseinek központi elemeit szedjük össze, s vonunk párhuzamot az állami, valamint az egyházi vezetés oktatási és nevelési céljai közt. Ahogy látni fogjuk, az iskolákban folyó nevelés és oktatás célját mind a két „fél" – a jelszavak szintjén – hasonlóan fogalmazta meg. Mind a ketten állást foglaltak a felekezeti intézményhálózat megtartása mellett, de a finanszírozásról már eltérőek voltak a vélemények. Végül megmaradt a dualizmus korában kialakult háromszereplős (egyházi fenntartó, állam, község) rendszer, amelyben utóbbinak volt és maradt legkisebb a jelentősége. Nem változott a finanszírozás módja sem, az állami támogatás ezt követően is főleg a pedagógusok fizetésének a kiegészítéséből állt. Az utolsó pontban az egyházi oktatáspolitikában a pedagógiai szakmai szempontok felértékelődéséről, valamint az egységesedésről írunk. Nem voltak lényeges eltérések az egyes egyházkerületek oktatási „programjában". Az állami oktatáspolitikának döntéseire hasonló, szinte egyazon válaszokat hoztak. A Horthy-korszakban a református egyház egységesülése tehát folytatódott. Az egységesülés iránti igényt mutatja az országos oktatáspolitikai irányelvek kidolgozása, valamint a közös vállalkozások, mint a kecskeméti jogakadémia vagy a Kálvineumok vagy a debreceni Tanárképző Intézet/Internátus közös – azaz több egyházkerület által történő –

fenntartása, sőt talán a nagykőrösi lelkésztanító-képző tanfolyam működtetése is. Utóbbinak ugyanis nem csak budapesti hallgatói voltak.

Ideológiai egyezés

A Horthy-korszak oktatási kormányzatai és a református egyházkerületi, valamint az egyetemes egyházi vezetés ideológiája közt egyértelmű azonosság figyelhető meg. Oktatáspolitikájuk ugyanazon ideológiai alapon állt: mind a kormányzat, mind az egyház nemzeti misszióban gondolkodott. A nemzeti célok átadása, a nemzeti identitás erősítése az iskolák alapvető célkitűzése volt. A kultúrfölény, a neonacionalizmus vagy a nemzetnevelés állami programjának egyes elemeire rábukkanhatunk a református vezetők megszólalásaiban. A püspökök tudatosan hivatkoztak is az egyházi iskolák nemzeti jellegére, s ezzel hangsúlyozták, kiemelték a nézetazonosságot. Ez volt az egyik legfőbb érvük a református iskolák állami támogatása és annak növelése mellett. Újra és újra előkerült, hogy a református egyház nemcsak a korban, hanem különösen a belpolitikai függetlenség (1867) elérése előtt a magyar kultúra legfontosabb hordozója, ápolója, propagálója volt. Mivel döntő többségben magyar ajkú hívekből állt, iskoláiban mindig is a magyar nemzeti kultúrára történő nevelés zajlott. Ezekben az intézményekben nevelődtek, ezekben az intézményekben tanítottak a magyar politikai és kulturális élet nagy alakjai. A református egyház ezért úgy látta, hogy a múlt és a jelen érdemeinél fogva joggal számíthat az állam segítő jobbjára. Ez az érvelés mind a református többségű tisztántúli, mind a kisebbségi sorban élő dunántúli reformátusság körében fellelhető, ahogy a másik két egyházkerületben is.

Az egyházi vezetők és a közgyűlések egyértelműen azonosultak a területi revízió céljával is, s támogatták a kormányzat ez irányú törekvéseit. (Egyéb aktuálpolitikai kérdések főként a főgondnoki beszédekben bukkantak fel. A püspökök általában az egyházat közvetlenül érintő kérdésekre koncentráltak.) Igényként fogalmazták meg a leválasztott területeken maradt református egyházközségekkel a kapcsolat fenntartását. A visszacsatolásokat követően pedig gyors ütemben lezajlott az

egyházszervezet átalakítása, a „visszatért” gyülekezetek bekapcsolása a korábbi egyházkerületekbe, egyházmegyékbe. Megtörtént az oktatási intézményrendszer felülvizsgálata, ami a közép- és a felsőfokon átalakítással, egyes intézmények megszűnésével járt.

A magát keresztténynek nevező állami kurzus a tanügyi törvényekben az oktatási intézmények kötelességévé tette a vallásos nevelést, s érvényben hagyta a kötelező vallásoktatást az oktatási rendszer alap- és középfokán. A vallásos nevelés feladatával könnyen, mondhatjuk, természetes módon azonosultak a református iskolák. Ezekben a református valláserkölcsi nevelés nemcsak a hittanórákra korlátozódott, hanem áthatotta a mindennapokat: a tanévet istentisztelet nyitotta és zárta, naponta imádkoztak, a középfoktól felfelé lelkigyakorlatot, ún. csendes napot tartottak, hitbuzgalmi ifjúsági egyesületek működtek a falaik közt. Valamennyi tantárgy tanításában megjelent a református világnézet. (Az egyházi főhatóságok által elfogadott tankönyveket lehetett csupán használni.) Az egyházi vezetők – a társadalom körében terjedő közöny, illetve a katolikus egyház fokozódó aktivitása miatt – mindent megtettek a felekezeti nevelés eredményesebbé tétele érdekében. Felléptek akkor, ha a nem református iskolákban nem a jogszabályoknak megfelelően folyt a vallásoktatás. A községi és az állami iskolákban ugyanis előfordult, hogy a többség vallását preferálták, s ezért például katolikus iskolai imákat mondattak el, vagy katolikus misére vitték a diákokat. (A korban törvény írta elő a diákok vásárnapi istentisztelet-látogatását.) Találkozunk tehát a tanulók „elnevelésével”, azaz felekezeti hovatartozásának nem megfelelő vallásos nevelésével. A zsinati előírásokhoz igazodva az egyházkerületi közgyűlések kikötötték: református iskola csak abban az esetben adható át a községnek vagy az államnak, ha a jövőben az új fenntartó református tanítót foglalkoztat. Ő a lelkész elfoglaltsága esetén a vallásoktatást is ellátta. A vallásos nevelés megújítása érdekében egyrészt fokozódott az említett hitbuzgalmi egyesületek (mint az SDG, a MEKDSZ, a KIE) aktivitása az iskolákban, másrészt a valláspedagógiai munkát igyekeztek korszerűsíteni. Rendszeresek lettek a valláspedagógiai konferenciák, később az ifjúsági vezetőképzők.

A református vallásos nevelés fontosságának hangsúlyozása nem jelentette azt, hogy a református iskolákból a más vallású fiatalokat kizárták. Különböző arányban, de mind a négy egyházkerületben találunk a diákok

közt más felekezethez tartozókat még a középiskolákban is. A kutatásaink arra utalnak, hogy erőszakos térítő tevékenységről a református iskolákban nem beszélhetünk. Ezek az intézmények továbbra is befogadók és toleránsak voltak. Az 1939. évi, Hóman Bálint által elrendelt középiskolai numerus clausust azonban – tudjuk ezt korábbi iskolatörténeti kutatásainkból – nekik is végre kellett hajtaniuk, bár ez a kérdés az egyházkerületi közgyűléseken nem került elő. Az iskolai tandíjban felekezeti alapon történő differenciálás hátterében elsődlegesen anyagi okokat vélünk felfedezni. Antiszemita megnyilatkozásokkal a forrásainkban nem találkoztunk, faji szemléletmód azonban fel-felbukkant. Pedagógusnak a zsinati törvények alapján ugyan csak protestánst vehettek fel a református iskolák fenntartói, nekik azonban nem kellett egy bizonyos teológiai irányzatot képviselniük. Köztük világias szemléletű – kultúrprotestánsnak nevezhető – szakembereket is találhatunk.

Finanszírozási válság

A korszak legégetőbb (oktatási) kérdésének – a református egyház oldaláról – a felekezeti iskolák finanszírozási válsága tekinthető. Annak megoldása foglalkoztatta leginkább az egyház vezetőit. Az első világháborút követően az ország gazdasági krízisbe jutott, amelyből hosszú évekig nem tudott kilábalni. Rövid konjunktúra után az évtized fordulóján a mezőgazdaság területén újabb recesszió kezdődött, amely – a világgazdasági folyamatok hatására is – a gazdaság többi szektorára is átterjedt. A református egyház – annak különböző szervezeti egységei: az egyházközségek, az egyházmegyék, az egyházkerületek és egyes intézményeik – hazafias célból vagyonuk jelentős részét a háborús évek alatt hadikölcsönbe „fektették". Ez jelentős vagyonvesztést okozott számukra. A gazdasági válság ezért az egyházat elszegényedve találta. A hiányzó forrásokat több egyházközség hitelből igyekezett előteremteni, sokan közülük – a kedvezőbb feltételek miatt – devizakölcsönt vettek fel. Ennek visszafizetése különösen nagy terhet jelentett számukra.

A kritikus gazdasági helyzet az államot is arra késztette, hogy átgondolja a felekezeti oktatás finanszírozását. Ahogy láthattuk, míg a XIX. század végétől e téren a fokozódó térnyerése figyelhető meg, ekkor a visszavonulás irányába tett lépéseket. Csökkentette a fizetéskiegészítő államsegélyt, növelte a fenntartók nyugdíjterheit, nem igazította az inflációhoz a fenntartói államsegélyt, stb. A kis létszámú iskolákat pedig – pedagógiai és pénzügyi okokból – igyekezett felszámolni. Ez az intézkedés vezetett a lelkésztanítói intézmény visszaállításához, a lelkésztanító-képzés megszervezéséhez. A fenntartók az állami támogatás csökkenése és általában a nehéz anyagi helyzetük miatt sok iskolában késtek a tanítók és a tanárok fizetésével, vagy annak csak egy hányadát folyósították, tartoztak a nyugdíjjárulékkal, nem fejlesztették a taneszközöket, a könyvtárakat, nem

került sor az épületek állagának javítására, bővítésére, új berendezések beszerzésére.

Az egyes fenntartók, illetve az egyház vezetői próbáltak új bevételi forrásokat keresni. A református középiskolákban ezért egyre nagyobb számban vettek fel leánytanulókat. Ahogy láthattuk, ezen a téren a legmegengedőbb a református egyház szabályozása volt. Az 1934. évi középiskolai törvény tilalmáig még a nyilvános státuszt is engedélyezte, ezt követően pedig nem kötötte tanulmányi eredményhez a jelentkezést: mindenkit felvett, aki elvégezte az előző osztályt. A Tiszáninneni Egyházkerület új adót, ún. kultúradót vetett ki az egyházmegyéire, a befolyó összeget pedig a magasabb fokú iskolákra fordította. A Dunántúli Egyházkerület gabonaadóval próbálta javítani a költségvetésének helyzetét. Baltazár Dezső tiszántúli püspök az amerikai hívek körében gyűjtött adományokat a debreceni Református Kollégium céljaira. Antal Géza pápai teológiai tanár, egyházkerületi főjegyző a holland reformátusok közt keresett támogatókat, és saját vagyonából is adakozott a pápai főiskola javára. Előadás-sorozatot is szerveztek ugyanezzel a céllal éveken keresztül. A Dunamelléken a pesti Lónyay Gimnázium új épületkomplexumának felépítésére a fővárosi, állami támogatás mellett hívek jelentős adakozásának köszönhetően került sor.

Az állam gazdaságpolitikáját az egyházi vezetők kemény szavakkal illették. Az ideológiai azonosságra hivatkozva nehezményezték a megszorításokat. Hangsúlyozták, az 1848: XX. tc. értelmében az állam köteles az egyházak oktatási terheit felvállalni. Követelték a békebeli támogatási szinthez történő visszatérést. Szóba került a felekezeti és általában az egész népoktatás finanszírozási rendszerének megváltoztatása. A katolikus egyházi vezetők (Glattfelder Gyula püspök és Horváth Győző segédpüspök) vetették fel az országos általános iskolaadó vagy kultúradó bevezetését. Az adót az ország valamennyi állami egyenes adót fizető lakosára és minden vállalkozásra kivetették volna. Az így befolyó pénzösszegből fizették volna ki a népoktatásban dolgozó tanítók bérét. A javaslat a református körökben is pozitív visszhangra lelt. Mind az Egyetemes Konvent, mind az egyházkerületek közgyűlései többször tárgyalták, javasolták elrendelését. Arra azonban végül nem került sor. Párhuzamosan egyéb reformkoncepciók is kidolgozásra kerültek (vö. pl. Rusztek Károly, Becker Vendel vagy Ormós Lajos indítványát). A

református egyházon belül felmerült a források központosítása, országos Magyarországi Református Iskolai Közpénztár létrehozása, és ezzel együtt az oktatásirányítás, sőt akár a fenntartás egységesítése. A II. világháború miatt azonban ez az elképzelés nem került megvalósításra.

A finanszírozási válság tehát elhúzódott, a rendszer alig volt fenntartható, ezért nem véletlen, hogy 1945-től egyházi körökben is egyre többen rokonszenveztek az államosítással. (Amelynek főleg a tanítók közt már 1919-ben is sok híve volt.) Az egyházi vezetők többsége számára azonban a tárgyalt korszakban az államosítás elfogadhatatlan volt. A felekezeti iskolákhoz „a végsőkig" ragaszkodtak. Az egyház számára ezeket nélkülözhetetlennek tartották. Feladásukat ezért igyekeztek megakadályozni. Ezt várta el tőlük az Egyetemes Konvent is. Azonban, ha jelentős kisebbségben is, de ellenvélemény is megfogalmazódott. Révész Imre tiszántúli püspök úgy nyilatkozott: csak a hitvalló iskolákra van szükség, azokra, amelyek hivatásuknak, azaz a vallásos nevelésnek, megfelelnek. A tiszáninneni vezetés részéről Farkas István püspök szólt pártolóan az államosítás mellett.

A református egyházi vezetők az egyházukat gyakran mostohagyereknek nevezték, s az állam szemére vetették: a katolikus egyházzal nagyvonalúbban bánik el. Földvagyona ellenére bőkezűbben támogatja iskolái fenntartásában. Nincs tekintettel a református egyház nehéz anyagi helyzetére, a nemzeti nevelés terén szerzett érdemeire. Hagyja, hogy a vallásos nevelés katolikus színezetű legyen az állami iskolákban.

Megállapítható: a Horthy-korszakban a felekezeti népoktatás terén sajátos helyzet állt elő. Az egyházak – szegénységük miatt – az állami segítség növelését (vagy legalábbis szintjének visszaállítását) kérték, az azzal együtt járó autonómiavesztést viszont nem fogadták el. (Sőt, úgy vélték – vö. főképp Ravasz László beszédei –, hogy az állam 1920-as évekbeli visszavonulásnak együtt kellene járnia az autonómia növelésével, de ezzel éppen ellenkező hatások érvényesülnek. Az oktatási kormányzat – rótták fel Klebelsbergnek – megkérdezése nélkül dönt az őt érintő kérdésekben.) Az állami kormányzat ugyanis egyre szorosabb felügyelete alá vonta a felekezeti iskolákat, s egyre jobban igyekezett e fenntartói szektorban is érvényesíteni törekvéseit. A felekezeti iskolák függősége a Horthy-éra második felében is növekedett. A Hóman-féle 1935. évi tanügyigazgatásról szóló törvény például korábban rájuk nem vonatkozó passzusokat is

tartalmazott. A terület-visszacsatolások és háborús helyzet hozta meg a felek jobb együttműködését. A német megszállást követően azonban korábbinál is kiegyensúlyozatlanabb lett a viszony az állam és a református egyházi vezetés közt.

A finanszírozás és az autonómia kérdésében a református és az evangélikus egyház között nem találtunk lényeges különbséget. A két protestáns egyház hasonló gondokkal küzdött.

Erősödő szakmaiság

A neveléstudományi tanulmányok a lelkészképzés részét alkották, hiszen a lelkészek az iskolafelügyelet, iskolaigazgatás munkájából is kivették a részüket például a fenntartó egyházközségek tisztviselőjeként vagy az elsőfokú felügyeleti szerv, az iskolaszék tagjaként. A Horthy-korszakra kiépült egyházmegyei iskolafelügyeleti rendszer – ami az alapfokú intézmények ellenőrzését látta el – lelkészek és tanítók munkájára épült. E téren az egyházi vezetők egyre jobban törekedtek a tanítók munkájának bevonására, ami által erősödött a szakmaiság. Párhuzamosan működött az állami felügyeleti rendszer, amely fenntartótól függetlenül felügyelte, ellenőrizte az oktatási intézményeket. Az egyházi és az állami felügyelet értékelése sokszor nem vágott egybe, amit az egyházi források a megítélés eltérő szempontjaival és idejével magyaráztak. Az egyházi vezetés az állami előírásokat, ajánlásokat igyekezett megvalósítani, illetve foganatosítani saját iskoláiban. Olykor azonban szakmai indoklással – mint a Tiszáninneni Egyházkerület a miskolci leánygimnáziumi Sportkör esetében – nem követte a VKM útmutatását.

Az egyházmegyék, az egyházkerületek és az Egyetemes Konvent szintjén is működtek tanügyi bizottságok, egyre inkább iskolatípusok (mint elemi, polgári, középiskola) szerint differenciáltan. Ezekben lelkészek és világiak – azaz pedagógusok – egyaránt részt vettek. Feladatuk a szakmai felügyelet gyakorlása, az oktatási döntések szakmai előkészítése volt. Egyes egyházkerületek tanügyi felügyelőket (vagy előadókat) is alkalmaztak. Közülük a legerősebb pozíciót Imre Sándor tudta kialakítani magának, de nagy volt a befolyása tanügyi kérdésekben Dóczi Imrének is, aki a Tiszántúlon töltötte be hosszú időn át ezt a tisztséget. Imre Sándor bevonásával Ravasz László egyértelműen a pedagógiai szakmai szempontoknak adott elsőbbséget. A kerületi tanfelügyelet élére ugyanis Imre személyében a neveléstudomány egyik első sorban álló művelője

került, aki egyetemi katedrát is kapott a korszakban. Imre Sándor nevéhez újítások sora fűződik. Nevelési állapotrajzokat készített, igyekezett egységesíteni az érettségi vizsga követelményeit, kezdeményezte a középiskolai tanárok hospitálást, előkészületeket tett a népiskolák nyolcosztályossá fejlesztése érdekében.

A református egyházban tehát a nehéz anyagi helyzet ellenére próbálták az oktatási intézményrendszert fejleszteni, az iskolákban folyó pedagógiai munkát korszerűsíteni, ha nem is egyenlő intenzitással. (Ezt főként az 1948-as államosítási törvény fényében van értelme hangoztatni, hiszen az egyik legfőbb érv a felekezeti iskolák – sok esetben egyébként valós – korszerűtlensége volt.)

Források

Levéltári források

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL):
- A/1 1478,
- A/1 ikl 1461. és 1465.,
- A/14. 673. csomó,
- A/1-b. 192. doboz 878/1917.

Evangélikus Országos Levéltár (EOL):
- BEK (Bányai Egyházkerület) 189–191. cs. 1923. évi közgyűlési iratok,
- BEK 188. cs. (Püspöki irattár, 1923: 1851–2101.),
- BEK 237–238. cs. (Püspöki irattár, 1929.),
- BEK 245. cs., 247. cs. (Püspöki irattár, 1930.),
- *Raffay Sándor püspök önéletírása.* é. n., h. n.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL):
- K 721 3. 2/d. 1903.,
- K 721 3. 2/c. 1902.

Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (ZSL):
- 2a/60. 1922. évi konvent,
- 2/a fond (Konventi közigazgatási iratok) 90. doboz (Elnöki Tanács jegyzőkönyvei) 97/a tétel (Az 1848. XX. tc. fokozatos végrehajtása, 1925–1949.) 4565/1928. sz. [Az ORLE 1928. szeptember 3-i hódmezővásárhelyi közgyűlésének jegyzőkönyve.],
- 2/a 97. doboz 97/a tétel 40/1944. sz. Előterjesztés az egyházunknak járó államsegélyek felemelése érdekében,
- 2/a fond 129. doboz (Közös Protestáns Bizottság) 129/a tétel (Közös Protestáns Bizottság ügyei 1908–36) ikt. sz. nélkül [285–335. oldal]. A római katholikus egyház előterjesztése az 1848. évi XX. t-cz. 3. §-a alapján leendő állami segélyezés iránt,
- 2/a fond 129. doboz 129/a tétel 5810/1933. sz. Jegyzőkönyv a két protestáns egyházat közösen érdeklő ügyek tárgyalására kiküldött bizottságnak 1933. május 23-án tartott üléséről,
- 2/a fond 90. doboz 90/b tétel 4140/1931. sz. Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1931. november 25-én tartott üléséről,
- 2/a fond 90. doboz 90/b tétel 5790/1935. sz. Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1935. évi november hó 4. napján tartott üléséről,
- 2/a fond 90. doboz 90/b tétel 6240/1933. sz. Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1933. november 3. napján tartott üléséről,
- 2/a fond 97. doboz 90/b tétel (Egyházi sérelmek orvoslása, 1926–1927.) 3749/1925. sz. Emlékirata az Országos Református Lelkész-Egyesület 1925. augusztus 24-iki kecskeméti kongresszusának a református egyházi sérelmek orvoslása tárgyában,
- 2/a fond 97. doboz 97/b tétel 1082/1926. A csanádi püspöktől (Másolat). [Glattfelder Gyula csanádi püspök levele Csernoch János bíboros hercegprímásnak, 1926. szeptember 18.],

- 2/a fond 97. doboz 97/b tétel 2901/1926. sz. Egyházi sérelmek ügyében 1926. október 29-ére összehívott miniszteri konferencia ügye,
- 2/a fond 97. doboz 97/b tétel 377/1926. sz. [Ravasz László dunamelléki református püspök 1926. január 2-i levele a Konventi Elnökségnek.],
- 2/a fond 97. doboz 97/b tétel 626/1926. sz. Kivonat a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1926. február 18. napján tartott ülésének jegyzőkönyvéből,
- 2/a fond 97. doboz 97/b tétel 770/1932. sz. Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1932. február 12-én tartott üléséről,
- 2/a fond 97. doboz 97/b tétel 846/1926. sz. Pro memoria a magyarországi református egyház sérelmeiről és kívánalmairól a vallás- és közoktatásügyi miniszter urral folytandó szóbeli tárgyalás számára,
- 2/a fond 97. doboz 97/b tétel ikt. sz. nélkül. Jegyzőkönyv az 1926. évi október hó 29-én a vallás és közoktatásügyi miniszteriumban tartott egyházpolitikai értekezletről,
- 2/a 90. a. 3710/1927. sz. Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1927. évi november hó 8-án tartott üléséről,
- 2/a 90. a 350/1929. sz. Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1929. január 18-án tartott üléséről,
- 2/a 90. b. 280/1930. sz. Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1930. január 13-án tartott üléséről,
- 2/a 90. b. 4060/1932. sz. Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1932. évi november hó 26-án tartott üléséről,
- 2/a 90. b. 4790/1934. sz. Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1934. augusztus 13-án tartott üléséről.

Jegyzőkönyvek[1773]

A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között, I. kötet. Összeállította és bevezette: BEKE Margit. München – Budapest, Aurora, 1992.
Bányai Evengélikus Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1918–1933.
Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1885–1945.
Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1920–1948.
Egyetemes Konvent üléseinek jegyzőkönyvei, 1886–1944.
Erdélyi Református Egyházkerület jegyzőkönyvei, 1941–1942.
Katolikus püspökkari értekezlet jegyzőkönyvei, 1931–1932.
Magyarországi Református Egyház Egyetemes Tanügyi Bizottságának jegyzőkönyvei, 1936–1940.
Tiszáninneni Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1922–1946.
Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1919–1948.

Naplók, irományok

Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója (XLVI. kötet) Budapest, Athenaeum, 1926.
Az 1922. évi június hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés Irományai (XXVIII. kötet) Budapest, Athenaeum, 1926.
Az 1927. január hó 25-ére hirdetett országgyűlés Felsőházának Naplója. (I–VI. kötet). Budapest, Athenaeum, 1927–1931.
Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett országgyűlés Felsőházának Naplója. (I–III. kötet). Budapest, Athenaeum, 1932–1935.

Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója (I–XXIII. kötet.) Budapest, Athenaeum, 1931–1934.
*Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. (*I–XIII. kötet) Budapest, Athenaeum, 1935–1937.
A Magyarországi Református Egyház Budapesten 1928. évi május hó 8. napján megnyílt országos zsinatának naplója. III. Harmadik ülésszak. 1930. május 1-12. Budapest, 1930.
Az 1939. évi június 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. (I–XV. kötet.) Budapest, Athenaeum, 1939–1942.
Az 1939. június hó 10-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója. (I. kötet) Budapest, Athenaeum, 1940.

Törvények, rendeletek, szabályzatok

1883. évi XXX. törvénycikk a középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről. https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=88300030.TV&targetdate=&printTitle=1883.+%C3%A9vi+XXX.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev. Letöltés ideje: 2024. 08. 15.
1926. évi VII. törvénycikk a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról. http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=7667. Letöltés ideje: 2010. 01. 30.
1926: XXIV. tc. A leányközépiskola és a leánykollégium. (1927) In: *Magyar Törvénytár, 1926. évi törvénycikkek*. Budapest, Franklin Társulat, 284–294.
A középiskoláról szóló 1934: I. t.-c. végrehajtási utasítása. (1936) Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1936. évi március hó 31-én kelt 32.400/936. V. 1. sz. rendeletével. Budapest, Egyetemi Nyomda.
A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 12.233/1924/VIII. c. számú rendelete a nem állami elemi népiskolák fenntartói által fizetett államsegélyek iránti felterjesztéshez melléklendő iratok tárgyában. (1924) *Hivatalos Közlöny,* XXXII. évf. 8. sz., 87–88.
A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 136.000/1923. számú rendelete a nem állami elemi iskolai tanítók, óvónők és állandó gyermekmenedékházvezetőnők illetményei tárgyában. (1923) *Hivatalos Közlöny,* XXXI. évf. 21. sz., 293–296.
A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 144.843/1923. VIII/a sz. rendelete az elemi iskolákba járó tankötelesek számának csökkenése folytán szükségessé váló intézkedések tárgyában. (1923) *Hivatalos Közlöny,* XXXI. évf. 1. sz., 1–2.
A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 152.500/1923. VIII/c. sz. rendelete a nem állami elemi iskolai tanítók, óvónők és állandó gyermekmenhelyvezetőnők államsegélyének felülvizsgálata tárgyában kiadott rendelet végrehajtása tárgyában. (1923) *Hivatalos Közlöny,* XXXI. évf. 1. sz., 2.
A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1924. évi 95.000/IX. számú körrendelete a „nem állami tanszemélyzet orsz. nyugdíjintézetét" szabályozó 7001/1924. évi M. E. számú kormányrendelet végrehajtása tárgyában. (1924) *Hivatalos Közlöny,* XXXII. évf. 23. sz., 260–275.
A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 61.300/1923. – VIII/c. számú rendelete a községi és hitfelekezeti elemi népiskoláknál működő s az államkincstár által javadalmazott állami elemi iskolai rendes vagy helyettes tanítók után az iskolafenntartók által fizetendő pénzegyenérték megállapítása tárgyában. (1923) *Hivatalos Közlöny,* XXXI. évf. 20. sz., 284–285.
A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 99.500/1924. számú rendelete az elemi iskolai beíratási díj megállapítása és a községi és hitfelekezeti elemi népiskolák részére tandíjkárpótlás címen folyósított államsegélyek szabályozása tárgyában. (1924) *Hivatalos Közlöny,* XXXII. évf. 22. sz., 261–263.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek az 1922. évi 164,127. VIII. c. számú rendelete a községi és hitfelekezeti elemi népiskolai tanítók (óvónők) állami segélyezésének tárgyában. (1922) *Hivatalos Közlöny,* XXX. évf. 24. sz., 440–441.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek az 1922. évi december hó 21-én 130,700/VIIIa. sz. a. kiadott rendelete az iskoláztatási kötelesség teljesítésének biztosításáról szóló 1921. évi XXX. törvénycikk végrehajtása tárgyában. (1923) *Hivatalos Közlöny,* XXXI. évf. 2. sz., Melléklet, 9.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek az 1922. évi VI. t.-c. 4. és a XVIII. 8. t.-c. §§ alapján kiadott 1922. évi 122,000. VIII. d. számú rendelete az államsegélyes községi és hitfelekezeti elemi népiskolai tanítói- és óvónői állások, valamint az azok után adott államsegélyek felülvizsgálata tárgyában. (1922) *Hivatalos Közlöny,* XXX. évf. 18. sz., 327–331.

A magyarországi református egyház törvényei. Az 1939. évi március hó 1. napján megnyilt ötödik budapesti zsinat által alkotott I–VI. törvénycikkek. A Magyarországi Református Egyház hivatalos kiadványa. Budapest, 1941.

A VKM 1895. 72.039. sz. a. rendelete a nők középiskolai tanulmányára vonatkozólag. (1896) *Hivatalos Közlöny* IV. évf. 2. sz., 25–26.

A VKM 1916. évi 86.100 eln. sz. rendelete a leányközépiskolák szervezetének, rendtartásának és tanításterveinek életbe léptetése tárgyában. *Hivatalos Közlöny* XXIV. évf. 17. sz. (1916. július 14.), 61–266.

A VKM 5574/1936 eln. sz. r. az 1934: XI. tc. végrehajtása tárgyában ki adott 32.400/1934. V. 1. sz. r. kiegészítése tárgyában. *Hivatalos Közlöny* XLIV. évf. 20. sz. (1936. szeptember 29.), 339–340.

Szabályzat a lelkészképzésről és képesitésről az erdélyi református egyházkerületben. Elfogadott az erdélyi református egyházkerület közgyűlésének 35-1939. jksz. határozatával. Cluj-Kolozsvár, [Erdélyi Református Egyházkerület], 1939.

VKM 34.846/1936. V. 1. sz. rendelete a be nem járó leánymagántanulóknak a fiúközépiskolába való felvétele tárgyában. *Hivatalos Közlöny* XLIV. évf. 17. sz. (1936. július 1.), 295.

VKM. 1895. 65.719. sz. a. 1895. december 19. budapesti és kolozsvári egyetemek tanácsához intézett leirata a nőknek a bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti pályára lépése tárgyában. *Hivatalos Közlöny* IV. évf. (1896) 1. sz., 1–3.

VKM. 1896. évi 63.520. sz. a. kelt rendelete a nőknek egyetemi, illetőleg műegyetemi rendkívüli hallgatókul leendő felvétele tárgyában. (1896) *Hivatalos Közlöny* IV. évf. 24. sz. (1896. november 26.), 416.

XI. tc. a középiskoláról. In: *Magyar Törvénytár. 1924. évi törvénycikkek.* Budapest, Franklin Társulat, 1925, 152–160.

XI. törvénycikk a középiskoláról. In: *Magyar Törvénytár. 1934. évi törvénycikkek.* Budapest, Franklin Társulat, 1935, 82–97.

Egyéb elsődleges források

9943 – 1943. V. szám. Az Erdélyi Református Egyházkerület igazgatótanácsának jelentése 1939 november 1-től 1942 november 1-ig. Kolozsvár, Minerva, 1942.

A felekezeti iskolák válsága. (1931) *Lelkészegyesület* XXIV. évf. 46. sz. (1931. november 14.), 337.

A magyar társadalom lexikonja. (1931) Budapest, [Magyar Társadalom Lexikonja Kiadóvállalat].

A magyarországi ág. hitv. ev. gimnáziumok rendtartása. Rozsnyó, 1905.

A magyarországi ág. hitv. evang. középiskolák rendtartása. Budapest, Evangélikus Egyház, 1927.

A magyarországi evangélikus egyház közép- és középfokú iskoláinak rendtartása. Megállapította a Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1942. évi november hó 7-én tartott közgyűlése 20. jegyzőkönyvi pontban foglalt határozatával. Életbeléptette az egyetemes közgyűlés elnöksége 1942. évi július hó 1-iki hatállyal. Győr, Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem, 1942.

A magyarországi református gimnáziumok és leánygimnáziumok rendtartása. Megállapította és az 1939/40. iskolai évre életbeléptette az egyetemes konvent 1939. évi április hó 20-án … hozott határozatával. Budapest, Református Egyetemes Konvent, 1939.

A magyarországi református gimnáziumok és leánygimnáziumok rendtartása. Megállapította az egyetemes konvent 1942. évi május hó 7-én 255/1942. szám alatt hozott határozatával. Budapest, Református Egyetemes Konvent, 1942.

A magyarországi református gimnáziumok rendtartása. Budapest, 1910.

A miskolci református reálgimnázium értesítője az 1931-32. iskolai évről. Szerk.: CSORBA György. Miskolc, 1932.

A nem állami tanitók kenyere csak a kulturadó bevezetésével biztositható. (1934) *Magyarság* XV. évf. 14. sz. (1934. január 19.), 4.

A református egyház (1867–1918). http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/241.html. Letöltés ideje: 2024. 08. 24.

A református egyház hitvallása. (Heidelbergi Káté) é. n. [193?] h. n., k. n.

A tiszáninneni református egyházkerület miskolci leánygimnáziumának és a vele kapcsolatos internátusnak értesítője az 1931/1932. iskolai évről. Közzéteszi: DOMBY László. Miskolc, [1932].

A trianoni béke (1920), Református Pedagógiai Intézet, https://refpedi.hu/media/statikus/hatteranyagok/terkepek/M12_1_trianon.jpg.

Adó a felekezeti iskolák föntartására? (1933) *Népszava* LXI. évf. 11. sz. (1933. január 14.), 3.

Antal Géza. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, https://varosikonyvtar.papa.hu/node/4612. Letöltés ideje: 2025. 03. 30.

APOSTOL Pál (1927): *A dunamelléki református gimnáziumok rendtartása. Megállapította az 1911. május 16-án tartott egyházkerületi közgyűlés.* Kunszentmiklós, Dunamelléki Református Egyházkerület.

Az elnémuló iskolák. (1931) *Kálvinista Szemle* XII. évf. 44. sz. (1931. október 31.), 351.

B. J. [BERKES József?] (1933): Kultuszadó. *Kálvinista Szemle* XIV. évf. 17. sz. (1933. április 22.), 133.

BARABÁS András (1933a): A népiskolai terhek arányosítása. *Nemzetnevelés* XV. évf. 5. sz. (1933. március 1.), 66–67.

BARABÁS András (1933b): A népiskolai terhek arányosítása. *Nemzetnevelés* XV. évf. 8. sz. (1933. április 15.), 116–117.

BARÁTH Imre (1931a): Mi lesz népiskoláinkkal? *Lelkészegyesület* XXIV. évf. 19. sz. (1931. május 9.), 148–149.

BARÁTH Imre (1931b): Ifjú Timótheusaink jövőjéről. *Lelkészegyesület* 24. évf. 6. sz., 43–44.

BECKER Vendel (é. n.): *A főiskolai tanítóképzés problémája: Tanítóképzés és papnevelés.* Szeged, k. n.

BECKER Vendel (1943): *A keresztény nemzeti népiskolák jövő alakulása. Előadta a Szent István Akadémia 1942 október 2-án tartott felolvasó-ülésén.* Budapest, k. n.

BESSENYEI Lajos (1932): Elnöki megnyitó az ORTE ceglédi közgyűlésén. *Protestáns Tanügyi Szemle* VI. évf. 6. sz., 171–176.

BIKKI Béla (1932): Segítség vagy csőd! *Nemzetnevelés* XIV. évf. 17. sz. (1932. szeptember 1.), 264–265.

BITTENBINDER Miklós (1913): A felsőbb leányiskola megoldatlan kérdései. *Magyar Paedagogia* XII. évf. 10. sz., 656–663.

BORSOS Károly (1930): A protestáns iskolák jövője. *Protestáns Tanügyi Szemle* IV. évf. 1. sz., 1–3.

BORSOS Károly (1931a): A felekezeti iskolák állami segélyezése… *Protestáns Tanügyi Szemle* V. évf. 4. sz. (1931. április), 160–161.

BORSOS Károly (1931b): Új esztendő. *Protestáns Tanügyi Szemle* V. évf. 1. sz., 1–5.

BRUNNER András (1927): A holland példa nyomán. *Nemzetnevelés* IX. évf. 22. sz. (1927. november 15.), 338–339.

CSIZMADIA Andor (1966): *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatának kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
Csurgói Református Kollégium (…) évkönyve az 1942/43. iskolai évről. Közli BODÓ Jenő. Pápa, 1943.
Csütörtökön tartja ülését a tanügyi pályázatunk biráló bizottsága. (1934) *Magyarság* XV. évf. 7. sz. (1934. január 11.), 4.
DEMÉNY Ottóné – PEISNER Ella (1908): Nemi felvilágosítás és koedukáció. *A Nő és a Társadalom* II. évf. 9. sz. (1908. szeptember 1.), 150–150.
Döntött a birálóbizottság a Magyarság tanügyi pályázatára beérkezett munkáról. (1934) *Magyarság* XV. évf. 8. sz. (1934. január 12.), 6.
Falusi lelkész (1931): Mit tehetünk a felekezeti iskolák megmentéséért? *Lelkészegyesület* 24. évf. 22. sz., 172–173.
GAÁL László (1939): *A magyarországi református középiskolák rendtartása.* Budapest, Református Egyetemes Konvent.
GERGELY Ferenc (1935): A katholikus tanítóság anyagi helyzetének javítása. *Nemzetnevelés* XVII évf. 7. sz. (1935. április 1.), 98–100.
GLÜCKLICH Vilma (1916): A leányközépiskolák reformja. *A Nő* III. évf. 8. sz. (1916. augusztus 5.), 118–119.
HACKER Boriska (1916): A leányközépiskolák reformja és a koedukáció. *A Nő* III. évf. 10. sz. (1916. október 5.), 155–156.
Hajdúnánás, Református Gimnázium. https://fotomuzeum.hu/media/fenykep/00860089.jpg. Letöltés ideje: 2024. 08. 24.
HETESSY Kálmán dr. (1932a): A magyar református iskolaügy. *Kálvinista Szemle* XIII. évf. 15. sz. (1932. április 9.), 118–119.
HETESSY Kálmán dr. (1932b): A magyar református iskolaügy II. *Kálvinista Szemle* XIII. évf. 16. sz. (1932. április 16.), 125–126.
Hogyan biztositjuk 7000 terményjárandóságú tanitó kenyerét és iskoláik további fenntartását. (1933) *Magyarság* XIV. évf. 267. sz. (1933. november 24.), 7.
HORVÁTH Győző – RUSZTHY-RUSZTEK Károly szerk. [1938?]: *Törvényjavaslat-tervezet a népiskolai terhek arányosításáról és a nem állami tanítók helyi illetményeinek korszerű kiszolgáltatásáról.* Budapest, k. n.
HORVÁTH Győző (1927): Ideális népoktatási törvény Hollandiában. *Nemzetnevelés* IX. évf. 20. sz. (1927. október 15.), 306–307.
HORVÁTH Győző (1931a): *A katholikus elemi iskola létjoga és életkérdése. Különlenyomat a „Nemzetnevelés" 1931. október 15-i számából.* Budapest, k. n.
HORVÁTH Győző dr. (1931b): A katholikus elemi iskola létjogosultsága és életkérdése. *Nemzetnevelés* XIII. évf. 20. sz. (1931. október 15.), 301–305.
HORVÁTH Győző dr. [1931?c]: *Iskola, község, állam. Az elemi iskolák személyi terheinek igazságos elosztása és a tanírók sérelmeinek megszüntetése.* Kalocsa, k. n.
HORVÁTH Győző (1932): A hitfelekezeti elemi iskolák fenntartásáról. *Nemzetnevelés* XIV. évf. 14. sz. (1932. július 15.), 211–213.
Horváth Viktor Győző, http://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/horvath-gyozo. (Letöltés ideje: 2011. 11. 02.)
Iskolaadó? A felekezeti adót azonban csökkentenék. (1933) *Magyarország* XL. évf. 11. sz. (1933. január 14.) 3.
JÓZAN László (1931): Református nevelésünk válsága. *Kálvinista Szemle* XII. évf. 7. sz. (1931. február 7.), 44–45.
Károli Gáspár revideált fordítása. A Máté írása szerint való szent evangyéliom. 28. fejezet, 18–20. vers. https://szentiras.hu/KG/M%C3%A1t28,18-20. Leöltés ideje: 2024. 11. 01.

KATONA Mihály (1899): *A középiskolák belrendtartására és fegyelmezésére vonatkozó szabályok a dunamelléki ev. ref. egyházkerületben. Megállapitattott az egyházkerület 1894. október 27. és következő napjain tartott közgyűlésének 50. számú j. k. végzésében. Átvizsgáltatott és némileg módosítva megerősítetett az egyházkerület 1897. október 23. és következő napjain tartott ülésének 51. sz. j. k. végzésében.* Kecskemét, k. n.

KOLOSZÁR Endre (1931): Népoktatásunk problémái. *Nemzetnevelés* XIII. évf. 6. sz. (1931. március 15.), 88.

KOMJÁTHY Aladár (1931): Református egyházunk és a gazdasági válság. *Kálvinista Szemle* XII. évf. 51. sz. (1931. december 19.), 405–406.

LANDI Ferenc (1931): Ha a lex Horváth valóban törvény lesz. *Nemzetnevelés* XIII. évf. 24. sz. (1931. december 15.), 364–367.

LANDY Ferenc (1932): A katholikus tanítóság nyomora és a katholikus iskolák. *Nemzetnevelés* XIII. évf. 15. sz. (1931. augusztus 1.), 226.

– lt. – n. (1932): Egyházunk tragikuma az iskolával. *Lelkészegyesület* XXV. évf. 40. sz. (1932. október 1.), 289.

Magyarország, Budapest VI., Budapest VII., a fasori evangélikus templom és a Budapest-Fasori Evangélikus Gimnázium… (1938). Képszám: 124095. Fortepan/Stuber Andrea. https://fortepan.hu/hu/photos/?id=124095. Letöltés ideje: 2025.03.30.

Magyarország, Csököly, református iskola tanulóinak csoportképe (1933). Képszám: 85046. Fortepan/Nagy Józsefné dr., https://fortepan.hu/hu/photos/?id=85046. Letöltés ideje: 2025.03.30.

Magyarország, Debrecen, Református Kollégium (1937). Képszám: 11277. Fortepan/Gyöngyi, https://fortepan.hu/hu/photos/?id=11277. Letöltés ideje: 2025.03.23.

Magyarország, Hajdúnánás, Főgimnázium (később Kőrösi Csoma Sándor Református Gimnázium), évzáró ünnepség (1937). Képszám: 85541, Fortepan/Nagy Zoltán, https://fortepan.hu/hu/photos/?id=85541. Letöltés ideje: 2025.03.23.

Magyarország, Miskolc, a Szinva patak az Erzsébet (Szabadság) térnél lévő hídról nézve. Előtérben a Herman Ottó Múzeum, szemben a Zrínyi Ilona leánygimnázium (egykor és ma Lévay József református gimnázium) (1957). Képszám: 79702. Fortepan/UVATERV. https://fortepan.hu/hu/photos/?id=79702. Letöltés ideje: 2025.03.30.

Magyarország, Sárospatak, Rákóczi út 1., Sárospataki Református Kollégium (1940). Képszám: 233011. Fortepan/Tordai György, https://fortepan.hu/hu/photos/?id=233011. Letöltés ideje: 2025. 03. 30.

Magyarországi Református Középiskolák Rendtartása. Budapest, Egyetemes Konvent, 1927.

Makó, https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Csongrad_megye/pages/CSMEE/Magyar/html/Mako4.html. Letöltés ideje: 2025. 03. 30.

Makó története 1920-tól 1944-ig: Az egyházi élet, https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako_monografia_sorozat/index_6.htm. Letöltés ideje: 2025. 03. 30.

NAGY Iván dr. vitéz (1935): Hitfelekezeti iskolai adó. *Néptanítók Lapja* LXVIII. évf. 16. sz. (1935. augusztus 12.), 628–629.

NAGY Péter Tibor (2011): *A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika 1867–1945.* Budapest, Gondolat Kiadó.

Nátus. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, https://varosikonyvtar.papa.hu/node/7352. Letöltés ideje: 2025.03.30.

PÁLYI Ede (1927): Glattfelder csanádi püspök országos kultuszadót kíván. *Pesti Napló* (1927. január 30.) 9–10.

PERECZ István (1931a): Államosítsuk-e iskoláinkat. *Lelkészegyesület* 24. évf. 8. sz., 60–61.

PERECZ István (1931b): Mit tehetünk felekezeti iskoláink megmentéséért? *Lelkészegyesület* 24. évf. 17. sz., 134–135.
PINTÉR Jenő (1926): A *magyar középiskolák igazgatásának kézikönyve. A középiskolákra vonatkozó törvények, rendeletek, szolgálati szabályzatok és ügykezelési utasítások magyarázatos gyűjteménye.* Budapest.
PIRCHALA Imre (1905): *A magyarországi középiskolák rendje. Törvényeink, szabályzataink, utasításaink és rendeleteink alapján.* Budapest.
RAFFAY Sándor (1924): Eltolódások az állam és az egyház viszonyában. *Protestáns Szemle* XXXIII. évf. 1. sz., 11–21.
RAFFAY Sándor (1944): Ötven év távlatából. D. Raffay Sándor püspöknek, a Magyarországi Evangélikus Lelkészek Egyesülete elnökének visszaemlékezései. Magyarországi Evangélikus Lelkészek Egyesülete, Budapest.
Református Gimnázium. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, https://varosikonyvtar.papa.hu/node/8044. Letöltés ideje: 2025.03.30.
Rendtartás a gimnázium és a leánygimnázium számára. Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1938. évi május hó 22-én kelt 109.670/1938. IX. ü. o. sz. rendeletével. Budapest, 1938.
Rendtartás a katolikus gimnáziumok számára, a katolikus középiskolai főhatóság és a katolikus középiskolai főigazgatóság szervezete, ügyrendje, hatásköre. Budapest, 1939.
RÉVÉSZ Imre (1932): Hová? Tűnődések egy könyv felett. *Protestáns Szemle,* XLI. évf., 153–158.
Révész Kálmán. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, https://varosikonyvtar.papa.hu/node/5216. Letöltés ideje: 2025.03.30.
Románia, Erdély, Székelyudvarhely, a Református Kollégium épülete (1921). Képszám: 30381. Fortepan/Makkai Sándor Protestáns Népfőiskolai Egyesület gyűjteménye. https://fortepan.hu/hu/photos/?id=30381. Letöltés ideje: 2024. 08. 20.
RUSZTEK Károly (1933a): A népiskolai terhek arányosítása és a nem állami tanítók javadalmának biztosítása. *Nemzetnevelés* XV. évf. 19. sz. (1933. október 1.), 290–293.
RUSZTEK Károly (1933b): A népiskolai terhek arányosítása és a nem állami tanítók illetményeinek biztosítása. *Népoktatási Szemle* II. évf. 1. füzet (1933. január–március), 32–41.
RUSZTEK Károly (1933c): *A népiskolai terhek arányosítása és a nem állami tanítók illetményeinek biztosítása. Különlenyomat Rusztek Károly: A magyar népoktatás új útjai c. könyve I. részéből.* Baja, k. n.
S. SZABÓ József (1931): A református egyházat foglalkoztató fontosabb iskolai kérdések. *Protestáns Tanügyi Szemle* V. évf. 4. sz. (1931. április), 127–133.
Sárospatak város területén található domborművek és emléktáblák. http://www.sarospatak.hu/nevezetessegek/kozteritablak.htm. Letöltés ideje: 2013. 02. 17.
SCHWIMMER Rózsa (1911): A deáklányok sorsa. *A Nő és a Társadalom* V. évf. 1. sz. (1911. január 1.), 3–4.
SEMATKAYNÉ SCHWANDA Magda (1939): Koedukációs kérdések. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* LII. évf. 4–5. sz. (1938–1939. december–január), 154–158.
SERÉNYI Antal dr. (1928): A hitfelekezeti iskolák közjogi segélye. *Nemzetnevelés* X. évf. 8. sz. (1928. április 15.), 118–121.
SERÉNYI Antal dr. (1929): Az iskolai teherviselés egyenlőtlenségei. *Nemzetnevelés* XI. évf. 8. sz. (1929. április 15.), 120–123.
Tarczal: Református templom és iskola. II. Rákóczi Ferenc Könyvtár (Miskolc) Helyismereti Gyűjtemény, 1. Tarczal_Reformatus_templom_es_iskola_5_27_eleje – KL3171.
Tovább fokozódik az érdeklődés a Magyarság tanügyi pályázata iránt. *Magyarság* XIV. évf. 269. sz. (1933. november 26.), 4.

VARGA Sándor (1931): Legyen-e református iskola? *Kálvinista Szemle* XII. évf. 43. sz. (1931. október 24.), 342–343.
VARSÁNYI Géza (1909a): A nemek együttes nevelése. *A Nő és a Társadalom* III. évf. 4. sz. (1909. április 1.), 54–55.
VARSÁNYI Géza (1909b): A nemek együttes nevelése. *A Nő és a Társadalom* III. évf. 5. sz. (1909. május 1.), 69–70.
VÁSÁRHELYI János (1940): *Egyházunk élete. – Püspöki jelentés – 1938–1939.* Különlenyomat az Erdélyi Református Egyházkerület 1939. évi Jegyzőkönyvéből. Cluj-Kolozsvár, Minerva.
ZIBOLEN Endre (1937): A fiúk és a leányok nevelésének eltérése a középiskolában. *Nevelésügyi Szemle* 1. sz. (1937. június–szeptember), 377–386.

Másodlagos források

„Nem erővel, sem hatalommal, hanem az én lelkemmel…" (Zakariás 4,6) A Dunántúli Református Egyházkerület. (2008) Veszprém, Dunántúli Református Egyházkerület.
A Pápai Református Főiskola négyszázados ünnepének emlékkönyve. (1933) Összeállította PONGRÁCZ Ferenc. Pápa, Főiskolai Nyomda.
A. SAJTI Enikő (2009): A magyar állam berendezkedése a Délvidéken 1941–1944. *Limes* 2. sz. 63–82.
ÁCS Marianna (2015): A nőnevelés intézményeinek kiépülése és fenntartása a Dunamelléki Református Egyházkerületben 1948-ig. *Acta Szekszardiensum* Tom. 17. 17–43.
ÁCS Marianna (2017): *Még a kövek is… Nőnevelés a Felsőbaranyai Református Egyházmegye polgári leányiskolájában és internátusában (1916–1948).* Pécs, IDResearch Kft./Publikon Kiadó.
ALBERT B. Gábor (2013): A református fiú-középiskolák történelemtankönyv-használata 1926-tól az 1930-as évek közepéig. *Magyar Pedagógia* 113. évf. 3. sz., 119–129.
ALBERT B. Gábor (2017): *Protestáns tankönyvek a XX. század első felében.* In: POMPOR Zoltán (szerk.): Alapvetés: Háttértanulmányok a református iskolarendszer fejlesztéséhez. Budapest, Magyarországi Református Egyház, 103–116.
B. MAJOR János (összeállította) (1921): *Dr. Ravasz László dunamelléki püspök beiktatása alkalmával elhangzott beszédek és imák.* Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület.
Balogh Jenő. In: KENYERES Ágnes (szerk.): *Magyar életrajzi lexikon, 1000-1990,* https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC00523/00827.htm. Letöltés ideje: 2023. 07. 10.
BALOGH Júlia (1996): *Az erdélyi hatalomváltás és a magyar közoktatás, 1918–1928.* Budapest, Püski.
BARÁTH Béla Levente (2014): *„Földbegyökerezés és égbe fogózás…": A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében (1911-1920).* (Nemzet, egyház, művelődés 10.) Sárospatak, Hernád Kiadó.
BARCZA József (1981): A Kollégium története 1919 után. In: *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára.* Szerkesztette a Tiszáninneni Református Egyházkerület elnöksége. Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 245–261.
BARCZA József (1983): Az egyház iskolaügye. In: BARTHA Tibor – MAKKAI László: *Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből, 1867–1918.* (Studia et Acta Ecclesiastica V.) Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 116–127.
BEREKMÉRI Árpád Róbert (2022): Felekezeti oktatás a Marosi Református Egyházmegyében 1920 után. In: KOLUMBÁN Vilmos József (szerk.): *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról. Egyháztörténeti tanulmányok.* (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 32.) Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Egyetemi Műhely Kiadó, 383–400.
BÍRÓ Sándor – BUCSAY Mihály – TÓTH Endre – VARGA Zoltán (1949): *A magyar református egyház története.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

BÓDI Ferenc (1943): *A Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium másfél-évszázados története.* I–II. kötet. Csurgói Könyvtár XIX. Csurgó, Kaposvár: Új-Somogy Nyomda, https://reformacio.mnl.gov.hu/sites/default/files/csatolmanyok/a_csurgoi_reformatus_csokonai_vitez_mihaly_gimnazium_masfel_evszazados_tortenete_i.pdf. Letöltés ideje: 2023. 08. 01.

BOGNÁRNÉ KOCSIS Judit (2018): Valláspedagógiai nézetek, kutatások nemzetközi kitekintésben. *Új Pedagógiai Szemle* 68. évf. 9–10. sz. https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-pedagogiai-szemle/vallaspedagogiai-nezetek-kutatasok-nemzetkozi-kitekintesben. Letöltés ideje: 2024. 09. 16.

BOLDIZSÁR ZEYK Imre: Adatok Kalotaszeg magyar oktatás- és iskolatörténetéhez. In: KESZEG Vilmos (szerk.): *Iskolák, iskolamesterek, diákok Erdélyben.* Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2011, 27–56.

BUCSAY Mihály (1985): *A protestantizmus története Magyarországon, 1521–1945.* Budapest, Gondolat.

BURA László (1999): *Iskolavárosunk Szatmárnémeti.* Csíkszereda, Státus Könyvkiadó.

CSIHA Sándor – GYULAI Edit (szerk.) (1996): *A hajdúböszörményi Bocskai István Gimnázium jubileumi évkönyve, 1621–1996.* Debrecen – Hajdúböszörmény, Bocskai István Gimnázium

CSIZMADIA Andor (1966): *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatának kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban.* Budapest, Akadémiai Kiadó – Zrínyi Kiadó.

CSOHÁNY János (1983): A magyar állam valláspolitikája és a református egyház. In: BARTHA Tibor – MAKKAI László (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978.* (Studia et Acta Ecclesiastica V.) Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 91–103.

CSOHÁNY János (1988): A korszakváltások évszázada (1849–1950). In: BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története.* Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 192–300.

CSŰRÖS András Jakab (2017): *Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején: A magyar reformátusság egy válságos időben.* Doktori disszertáció. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, https://corvina.kre.hu/phd/Csuros_A_Reformatus_egyhazi_elet_doktori_fuggelekkel.pdf. Letöltés ideje: 2024. 08. 19.

DEÁK Gábor (1999): A miskolci ev. ref. – Lévay József – főgimnázium története. In: PÁPAY Sándor (szerk.): *A falak üzenete. Emlékkönyv a miskolci Lévay József Református Gimnázium épületének 100 éves évfordulójára, 1889–99.* Miskolc, Lévay József Református Gimnázium, 8–47.

DETRE János (é. n.): *Fejezetek a Pest megyei Evangélikus Népiskolák történetéből.* h. n. (Kézirat, EOL).

DONÁTH Péter (2008): *A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből, 1868–1958.* Budapest, Trezor Kiadó.

DONÁTH Péter (2008): Politikai-világnézeti diszkrimináció vagy valami más? Nagykőrösi (és más városbeli) igazgatók küzdelme tanítóképzőjük fennmaradásáért s identitásuk megőrzésért a változó iskolapiaci viszonyok és oktatáspolitikai elvárások előterében 1918–1958. In: DONÁTH *Péter: A magyar művelődés* és *a tanítóképzés történetéből, 1868–1958.* Budapest, Trezor, 235–668.

DONÁTH Péter (2021): Imre Sándor művelődéspolitikai nézeteinek formálódása, minisztériumi szerepvállalásának motívumai, körülményei 1909–1918. In: GOMBOS Norbert (szerk.): *Imre Sándor-emlékkötet: Tanulmányok a nemzetnevelő pedagógus, művelődéspolitikus halálának 75. évfordulójára.* Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, 27–86.

DONÁTH Péter (2022a): Imre Sándor alelnöksége az Országos Közoktatási Tanácsban. I. Kétségek – szolgálat – program 1943-ban. *Neveléstudomány,* (10)2, 51–70.

DONÁTH Péter (2022b): Imre Sándor alelnöksége az Országos Közoktatási Tanácsban II. Navigare necesse est – lapok az OKT 1943–1944. évi dokumentumaiból. *Neveléstudomány*, (10) 3 78–97.

DONÁTH Péter (2022c): Imre Sándor levélváltása Kemény Gáborral a II. zsidótörvényről és a pedagógia, a pedagógusok, az egyetemek feladatairól s hallgatóiról 1939–1944-ben. *Új Pedagógiai Szemle* 72. évf. 5–6. sz. 105–114.
DONÁTH Péter (2022d): *Konszenzuskereső reformer a válságok és szélsőségek korában. Imre Sándor a nemzeti együttműködés akadályairól, művelődéspolitikai szerepvállalásáról, a köznevelésről, a magyar pedagógiáról.* Budapest, Trezor Kiadó.
DONÁTH Péter (2023): Imre Sándor feljegyzései „ügyvivő" miniszterségének napjairól (1919. augusztus 7–15.). Emlékei miniszteri kezdeményezéseiről, törekvéseiről a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban. *Polymatheia,* (29), 3–4, 37–58.
DRASKÓCZY István (1993): *A Budapesti Református Gimnázium „A LÓNYAY" 1909–1952.* Budapest, Budapesti Református Öregdiákok, Török Pál Egyesület, Lónyai utcai Református Gimnáziumért Alapítvány.
EGEY Antal (1980): *Lelkésztanítóképzés Sárospatakon.* Sárospatak. (Kézirat, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Nagykönyvtár)
ESZENYI Béla – ESZENYINÉ SZÉLES Mária (1992): A Királyhágómelléki Református Egyházkerület. In: BARABÁS Zoltán – MIKLÓS László – BODÓ Barna (szerk.): *Erdélyi egyházaink évszázadai.* Bukarest, Transil Rt.
FABINY Tibor (1987): Az evangélikus egyház. In: LENDVAI L. Ferenc (szerk.): *A magyar protestantizmus, 1918–1948. Tanulmányok.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 128–170.
FARKAS Aladár (2011): Másfél évszázados borszéki oktatás. In: KESZEG Vilmos (szerk.): *Iskolák, iskolamesterek, diákok Erdélyben.* Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2011, 111–134.
FAZEKAS Csaba (1999): *Nyolc évtized a miskolci református egyház történetéből, 1918–1998.* Miskolc, Magyar Kálvin Szövetség Miskolci Tagozata.
FAZEKAS István (2009): *Tanügyi rendszerek Erdélyben a XIX–XX. században.* Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó.
FEDINEC Csilla (1999): *Fejezetek a Kárpátaljai magyar közoktatás történetéből (1938–1991).* Officina Hungarica VIII. Budapest, Nemzetközi Hungarológiai Központ. http://mek.oszk.hu/07400/07493/07493.pdf. (Letöltés ideje: 2013. 05. 04.)
FEHÉR Erzsébet (2000): Reformok a sárospataki középfokú tanítóképző történetében. In: KOVÁTS Dániel (szerk.): Örökség és megújulás. Sárospataki Pedagógiai Füzetek 19. Sárospatak, Miskolci Egyetem Comenius Tanítóképző Főiskolai Kar, 91–97.
FRANK Tamás (2022): Néptanítók sajtóreprezentációja a Horthy-korszakban (1921–1938). Doktori értekezés, ELTE. https://ppk.elte.hu/dstore/document/1024/doktorjelolt_FRANK_TAMAS_disszertaci%C3%B3.pdf . Letöltés ideje: 2024. 09. 01.
FÜRJ Zoltán (1996): A lelkésztanítóságtól a tanító lelkészekig. Vázlat a magyar református tanítóképzés történetéről. *Pedagógusképzés* 1–2. sz., 172–177.
GALO Vilmos (2012): A Beretkei Református Árvaház története, 1929–44. *Egyháztörténeti Szemle* 13. évf. 2. sz. http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/galovilmos.htm. Letöltés ideje: 2013. 05. 05.
GICZI Zsolt (2009): *A katolikus-protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai a Horthy-korszak Magyarországán.* Doktori disszertáció. Budapest, ELTE (Kézirat, ELTE Egyetemi Könyvtár.)
GICZI Zsolt (2010): Felekezeti viták a katolikusok és a protestánsok érvényesülési lehetőségeiről a Horthy-korszakban. *Aetas* 25. évf. 1. sz. 24–42.
GOMBOS Norbert szerk. (2021): *Imre Sándor-emlékkötet: Tanulmányok a nemzetnevelő pedagógus, művelődéspolitikus halálának 75. évfordulójára.* Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó.
GSZELMANN Ádám (2004): *A Szilády Áron Református Gimnázium története. A Kiskunhalasi Református Egyház oktatási intézményei, 1664–2004.* Kiskunhalas, Kiskunhalasi Református

Kollégium – Thorma János Múzeum.
GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete.* Osiris Kiadó, Budapest, 2006.
GYŐRI L. János (2008): *„Egész Magyarországnak és Erdélységnek… világosító lámpása" – A Debreceni Református Kollégium története*. Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület.
HEGYMEGI KISS Kálmán (1896): *A nagy-kőrösi és dunamelléki ev. reform. tanítóképzőintézet monográphiája.* Nagykőrös, Bazsó Nyomda.
HODOSSI Sándor (2016): Református tanítóképzés a Dunántúlon. *Mediárium* 10. évf. 1. sz. (2016. 01. 10.) 32–42. https://epa.oszk.hu/01500/01515/00018/pdf/EPA01515_mediarium_2016-01_032-042.pdf. Letöltés ideje: 2023. 08. 01.
HORVÁTH Péter: *150 éve született Endrei Ákos.* http://www.mvkkvar.hu/kiallitas/endreiakos.php. Letöltés ideje: 2013. 02. 18.
HÖRCSIK Richárd (1883): Református iskola és nevelés. In: BARTHA Tibor – MAKKAI László (szerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből, 1867–1978.* (Studia et Acta Ecclesiastica V. kötet) Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 299–311.
HUSZTI József (1942): *Gróf Klebelsberg Kuno életműve*. H. n., k. n.
ILLYÉS Bálint (é. n. [1979.]): *A kunszentmiklósi gimnázium három évszázada (1679–1979).* Kunszentmiklós, [Gimnázium].
Intézményünk névadója. https://levay.tirek.hu/magunkrol/nevadonk. Letöltés ideje: 2024. 08. 12.
Iskolánk története. http://www.ffg.hu/2000/Iskolatortenet.htm. Letöltés ideje: 2013. 02. 17.
KELEMEN Elemér (2002): *Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitika a 19–20. századi Magyarországon.* (Társadalom és oktatás 18.) Budapest, Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó.
KERESZTY Orsolya (2011): *„A Nő és a Társadalom" a nők művelődéséért (1907–1913).* Budapest, Mati.
KÉRI Katalin (2008): *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmuskori Magyarországon, 1867–1914.* Pécs, Pro Pannonia.
KÉRI Katalin (2018): *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon: nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással.* Pécs, Kronosz.
KÉZI Erzsébet (2000): A sárospataki tanítóképző egyházi visszavétele 1929-ben. In: KOVÁTS Dániel (szerk.): Örökség és megújulás. Sárospataki Pedagógiai Füzetek 19. Sárospatak, Miskolci Egyetem Comenius Tanítóképző Főiskolai Kar, 87–90.
KÉZI Erzsébet (2004): *Egy megvalósult klebelsbergi koncepció. (A sárospataki Angol Internátus.)* Budapest, Eötvös József Könyvkiadó.
KÉZI Erzsébet (2007): *Tanítóképzés Sárospatakon a két világháború közt.* Sárospatak, ME Comenius Tanítóképző Főiskolai Kar.
KISS Réka – LÁNYI Gábor szerk. (2023): *Ravasz 100. Püspöki jelentések.* Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, KGRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, Kálvin Kiadó.
KISS Réka (2006): Ravasz László püspöki működése. In: KÓSA László (szerk.) *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról.* I. kötet. Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 537–577.
KOCSIS Elemér főszerk. (1988): *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest, Református Zsinati Iroda.
KÓNYA László (2009): Tanító/nő- és óvóképzés Szatmár megyében és Szatmárnémetiben. In: SZABÓ K. Attila (2009): *Az erdélyi magyar tanító és óvóképzés évszázadai (1777–2000).* Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 610–654.
KORMOS László (1983): Református egyház a magyar politikai életben. In: BARTHA Tibor – MAKKAI László (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből, 1867–*

1978. (Studia et Acta Ecclesiastica V.) Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 271–298.
KORNIS Gyula (1927): *Magyarország közoktatásügye a világháború óta.* Budapest, Magyar Paedagogiai Társaság.
KÓSA László (2011): A kereszt jele a magyarországi protestánsoknál. In KÓSA László: *Művelődés, egyház, társadalom: Tanulmányok.* Akadémia Kiadó, Budapest, 15–33.
KÓSA László (2011): A történész Révész Imre fordulata. In KÓSA László: *Művelődés, egyház, társadalom: Tanulmányok.* Akadémia Kiadó, Budapest, 408–454.
KOVÁCS Ábrahám (2006): A skót presbitarianizmus hatása Budapesten: a Skót Misszió rövid története. In: KÓSA László (szerk.): *Református Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról,* II. kötet. Budapest: Argumentum Kiadó – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 895–914.
KOVÁTS Andor (1932): Vázlatok a kecskeméti jogakadémia történetéhez. In *Emlékkönyv a Kecskeméten működő egyetemes református jogakadémia fennállásának századik évfordulójára, 1831–1931.* Kecskemét, Tanári Kar, 1–79.
KÖDÖBÖCZ József (1986): *Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada.* Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat.
LADÁNYI Andor (1969): *A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében*. Budapest, Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont.
LÁSZLÓ T. László (2005): *Egyház és állam Magyarországon 1919–1945.* Budapest, Szent István Társulat.
LEEL-ŐSSY Lóránt (2000): *Baltazár Dezső püspök élete és munkássága. Dokumentumok, könyvek, családi emlékezések alapján.* Esztergom, [Magánkiadás].
LENDVAI L. Ferenc (1987): *A magyar protestantizmus 1918–1948.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
LUKÁCS István – MOLNÁR József – SZABÓ Kálmán Attila (2009): Tanítónő-, tanító- és óvóképzés Székelyudvarhelyen. In: SZABÓ K. Attila (2009): *Az erdélyi magyar tanító és óvóképzés évszázadai (1777–2000).* Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 852–901.
LUKÁCSI Imre (1943): *Beszél a múlt. A Dunavecsei Ref. Egyházközség és Dunavecse község története.* KOVÁCS István, MÁTHÉ Elek és KOVÁCS László tanulmányával. Dunavecse, Dunamente.
MAJOR János összeáll. (1921): *Ravasz László beiktatása alkalmából elhangzott beszédek és imák.* Budapest, Dunemelléki Református Egyházkerület.
MAKKAI Sándor – BÖSZÖRMÉNYI Ede (1983): A reformátusok és a reformátusság a magyarországi kapitalista társadalomban. In: BARTHA Tibor – MAKKAI László (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből, 1867–1978.* (Studia et Acta Ecclesiastica V.) Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 23–60.
MAKKAI Sándor (1932): Nyilvánvaló evangélium. *Protestáns Szemle* XLI. évf., 225–230.
MANN Miklós (1997): *Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között.* Budapest, OPKM.
MÉSZÁROS István (1988): *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája, 996–1948.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
MOLNÁR Sándor Károly (2003): Adalékok Baltazár Dezső életéhez. *Kút* II. évf. 3–4. sz., 80–93.
MÜLLER Ildikó (2000): Nők iskolája: Az első magyar lánygimnázium oktatói és diákjai, 1896–1917. In: BÓDY Zsombor – MÁTAY Mónika – TÓTH Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára.* Budapest, Osiris, 202–226.
MÜLLER Ildikó (2004): A budapesti állami felsőbb leányiskola leánygimnáziumi tanfolyama 1897–1918. In: FEITL István – SIPOS András (szerk.): *Iskolák, diákok, oktatáspolitika a 19–20. században. Tanulmányok.* Budapest, Napvilág, 45–59.

NÁDASDY Lajos (1988): *Fejezetek a Pápai Református Nőnevelő Intézet történetéből.* Pápa, A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei.
NAGY Adrienn (2011): Felsőbb leányiskolák, mint érettségit adó középfokú szakiskolák a XX. század elején. *Képzés és gyakorlat* 9. évf. 1–2. sz., 7–20. https://real-j.mtak.hu/16268/1/K%C3%A9Gy_2011_9_1-2.pdf Letöltés ideje: 2024. 08. 15.
NAGY Alpár-Csaba (2012): *A Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi rész története (1940–1945).* Documentatio Etnographica 27. Budapest, L'Harmattan.
NAGY István (2011): *Diakónia.* Nagykőrös, Károly Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Kara, https://dtk.tankonyvtar.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/4040/diakonika11.pdf?sequence=1&isAllowed=y. Letöltés ideje: 2023. 07. 10.
NAGY Károly (1999): Miért nem volt Ózdnak középiskolája 1945 előtt? In: BALASSA Iván, FEHÉR József, HŐGYE István, VIGA Gyula (szerk.): *Széphalom 10.* A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve. Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Társaság, 544–554.
NAGY Péter Tibor (1992): *A magyar oktatás második államosítása.* Budapest, Educatio Kiadó.
NAGY Péter Tibor (2000): *Járszalag és aréna. Egyház és az állam az oktatáspolitika erőterében a 19. és a 20. századi Magyarországon.* Budapest, Új Mandátum.
NAGY Péter Tibor (2011): *A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika 1867–1945.* Budapest, Gondolat.
NAGY Zoltán (2019): Az emberi tartás példája. In: *Kaposvári mementó.* https://kaposvarmost.hu/blog/kaposvari-memento/2019/11/02/az-emberi-tartas-peldaja.html. Letöltés ideje: 2024. 11. 05.
NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin (1969): *A nők művelődési jogáért vívott harc hazánkban (1777–1928).* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
Négyszáz református év. http://reformatus.hu/mutat/negyszaz-ev/. Letöltés ideje: 2013. 02. 18.
NÉMETH László (1940): A magyar élet antinómiái. In: NÉMETH László: *A minőség forradalma.* (III–IV. kötet) Budapest, Magyar élet, 50–79.
ORMOS Mária (2003): Politikai ideológia a két világháború között. In: VONYÓ József (szerk.): *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Tanulmányok.* Budapest –Pécs, MTT – Pro Pannonia, 75–86.
OTTLYK Ernő (1964): Egyházunk a Horthy-korszakban. *Lelkipásztor* XXXIX. évf. 7–8. sz. 428–462.
OZSVÁTH Anna (2009): Óvónő-, tanítónő- és tanítóképzés Sepsiszentgyörgyön. In: SZABÓ K. Attila (2009): *Az erdélyi magyar tanító és óvóképzés évszázadai (1777–2000).* Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 538–609.
OZSVÁTH Judit (2003): *Erdélyi iskola. Antológia, repertórium.* Csíkszereda, Státus Kiadó, 2003.
PÁPAY Sándor szerk. (1999): *A falak üzenete. Emlékkönyv a miskolci Lévay József Református Gimnázium épületének 100 éves évfordulójára, 1889–99.* Miskolc, Lévay József Református Gimnázium.
PÉTERI Lajosné (2008): A hajdúnánási Református Gimnázium története 1656–1948-ig. In: PÉTERI Lajosné (főszerk.): *Emlékkönyv a hajdúnánási középiskola 350 éves évfordulójára 1656–2006.* Hajdúnánás, Kőrösi Csoma Sándor Gimnázium és Szakközépiskola, 8–161.
PEYER-MÜLLER Fritz (1999): *A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre.* Budapest, Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya.
POPÉLY Gyula (2005): *Erős várunk az iskola. Tanulmányok a szlovákiai magyar oktatásügy problémaköréből (1918–1938).* Pozsony, Madách – Posonium.
PORNÓI Imre (1995): A nyolcosztályos népiskola és a református egyház. *Protestáns Szemle,* LVII. (IV. új) évf. 2. sz., 91–107.

PORNÓI Imre (2013): *Fordulatok a magyar kultúrpolitikában az 1940-es években.* http://www.irisro.org/pedagogia2013januar/0108PornoiImre.pdf. Letöltés ideje: 2023. 07. 12.
PORNÓI Rita (2016). Harsányi István, a népi tehetségek pataki gyámolítója. In: BARTHA Ákos – PAÁR Ádám – PÉTERFI Gábor (szerk.): *Népiblog: Az elmúlt évek írásai (2014–2016).* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 268–272.
PÖLÖSKEI Ferenc (1981): A kollégium a kiegyezés után. In: RUZSÁS Lajos – TRÓCSÁNYI Zsolt – BODOLAY Géza – KISS József – PÖLÖSKEI Ferenc (1981): *A pápai kollégium története.* Budapest, Tankönyvkiadó, 325–421.
PÖLÖSKEI Ferenc (1981): A Kollégium története 1918-tól 1945-ig. In: RÚZSÁS Lajos – TRÓCSÁNYI Zsolt – BODOLAY Géza – KISS József – PÖLÖSKEI Ferenc: *A pápai kollégium története.* Budapest: Tankönyvkiadó, Kecskemét: Petőfi, 380–421.
PUKÁNSZKY Béla (2006): *A nőnevelés évezredei.* Budapest, Gondolat.
RÉBAY Magdolna (2003): A felekezeti kérdés az 1920-as, 1930-as évek fordulóján a Református Figyelő és a Magyar Kultúra írásaiban. *Kút* II. évf. 3–4. sz., 165–175.
RÉBAY Magdolna (2006a): A „Baár-Madas Református Leánynevelőintézet" története (1907–1952). In: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról,* II. kötet. Budapest: Argumentum Kiadó – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006. 841–871.
RÉBAY Magdolna (2006b): A Budapesti Református Gimnázium története (1859–1952). In: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról.* II. kötet. Budapest: Argumentum Kiadó – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 805–840.
RÉBAY Magdolna (2006c): A Julianna Református Elemi (Általános) Iskola története (1926–1948). In: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról.* II. kötet. Budapest, Argumentum Kiadó, 2006, 873–894.
RÉBAY Magdolna (2008): Leánygimnáziumot?! Alapítási törekvések 1891–1892-ben. In: CSÁSZÁR Melinda – ROSTA Gergely (szerk.): *Ami rejtve van s ami látható. Tanulmányok Gereben Ferenc 65. születésnapjára.* (Pázmány társadalomtudomány 10.) Budapest – Piliscsaba: LOISIR Könyvkiadó Kft., 2008, 395–410.
RÉBAY Magdolna (2009): *Leány-középiskolák Magyarországon és a német nyelvű országokban: A jogi szabályozás az 1870-es évektől 1945-ig.* Budapest, Új Mandátum.
RÉBAY Magdolna (2009): Református iskolák a Dunamelléken. In: FARBAKY Péter – KISS Réka (szerk.): *Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén. Kiállítási katalógus.* Budapest, Budapesti Történeti Múzeum – Dunamelléki Református Egyházkerület, 76–81.
RÉBAY Magdolna (2010a): *A református egyház és a tanárképzés (1867–1952). In Buda András – Kiss Endre: Interdiszciplináris pedagógia, tanárok, értelmiségiek. A VI. Kiss Árpád Emlékkonferencia Debrecen, 2009. szeptember 18–19. előadásainak szerkesztett változata.* Kiss Árpád Archívum Könyvsorozata VI. kötet. Debrecen, Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete, 185–195.
RÉBAY Magdolna (2010b): Az autonómia határai(n): Református kontra állami oktatáspolitika az 1920-as években. *Iskolakultúra* XX. évf. (2010) 3. szám, 76–86. http://www.iskolakultura.hu/index.php/iskolakultura/article/view/20995. Letöltés ideje: 2024. 08. 16.
RÉBAY Magdolna (2011): *Református közoktatás a fővárosban a kezdetektől 1952-ig. Kitekintéssel az illetékes egyházmegyék és a Dunamelléki Református Egyházkerület közoktatási politikájára.* Debrecen, Csokonai.
RÉBAY Magdolna (2012a): „[N]agy mult, becsületes jelen és sokat váró jövő." A Dunántúli Református Egyházkerület közoktatási politikája Hóman Bálint és gróf Teleki Pál miniszterségé alatt (1932–1939). In: PUSZTAI Gabriella – FENYŐ Imre – ENGLER Ágnes (szerk.): *A tanárok*

tanárának lenni… Tanulmányok Szabó László Tamás 70. születésnapjára. Debrecen, Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ, 355–375.

RÉBAY Magdolna (2012b): A bányai evangélikus egyházkerület oktatási politikája (1920–1931). Evangélikus – református párhuzamok. In: MÁNYOKI János – PINTÉR Gábor (szerk.): *Bivio 2012 Tanulmányok az Evangélikus Országos Könyvtár műhelyéből.* Budapest, Evangélikus Országos Könyvtár, 71–102.

RÉBAY Magdolna (2012c): A Tiszáninneni református egyházkerület oktatási politikája gr. Klebelsberg Kuno miniszterségе idején. In: BUDA András – KISS Endre (szerk.): *Interdiszciplináris pedagógia és a felsőoktatás alakváltozásai. A VII. Kiss Árpád Emlékkonferencia előadásainak szerkesztett változata. Debrecen 2011. szeptember 16–17.* (Kiss Árpád Archívum Könyvsorozata VII. kötet.) Debrecen, Kiss Árpád Archívum Könyvsorozata, Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete, 86–97.

RÉBAY Magdolna (2012d): Az arányosabb és igazságosabb teherviselés jegyében. Javaslatok a (felekezeti) népiskolák finanszírozásának reformjára a Horthy-korszakban. In: Új kutatások a neveléstudományokban 2011. *Közoktatás, pedagógusképzés, neveléstudomány: A múlt értékei és a jövő kihívásai.* Sorozatszerkesztők: KOZMA Tamás, PERJÉS István. Budapest, MTA Pedagógiai Tudományos Bizottsága, ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 345–364.

RÉBAY Magdolna (2012e): Kényszerű együttlét? A koedukáció gyakorlata a református fiúközépiskolákban (1895–1944). In: ifj. BERTÉNYI Iván – GÉRA Eleonóra – RICHLY Gábor (szerk.): *„Taníts minket úgy számlálni napjainkat…" Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 377–402.

RÉBAY Magdolna (2012f): Küzdelmes évek – „a tizenkettedik órában"?! A Tiszántúli Református Egyházkerület oktatásügye az 1930-as évek első felében. In: ORSÓS Anna – TRENDL Fanni (szerk.): *Útjelzők. Ünnepi kötet pályatársak, kollégák, tanítványok neveléstudományi tanulmányaiból a 70 esztendős Forray R. Katalin tiszteletére.* Pécs, PTE BTK, 232–238.

RÉBAY Magdolna (2014a): A református oktatás a visszacsatolt területeken (1938–1944/45). In: DEMÉNY Piroska – FÓRIS-FERENCZI Rita: *Minőség és versenyképes tudás.* Kolozsvár, Babeș-Bolyai Tudományegyetem Pedagógia és Alkalmazott Didaktika Intézet, Doceo Egyesület, 203–212.

RÉBAY Magdolna (2014b): Megoldási kísérlet a kisiskolák helyzetére: a lelkésztanítóság intézménye a református egyházban a Horthy-korszakban. *Egyháztörténeti Szemle* 15. évf. 1. sz., 51–73.

RÉBAY Magdolna (2014c): Református javaslatok a felekezeti iskolák finanszírozására a Horthy-korszakban. In: PUSZTAI Gabriella – LUKÁCS Ágnes (szerk.): *KözössÉGteremtők. Tisztelgés a magyar vallásszociológusok nagy nemzedéke előtt.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 295–313.

RÉBAY Magdolna (2019): Középiskolai koedukáció – pró és kontra (1891–1944). In: ÁCS Marianna – CZEFERNER Dóra – PUSZTAFALVI Henriette – TAKÁCS Zsuzsanna Mária (szerk.): *„Asszonyoknak igen sokat kell tudni…":* Új kutatások a nőnevelés történetéről. Pécs, Kronosz Könyvkiadó, 31–49.

RÉBAY Magdolna (2022): Élethalálharc az anyagiakkal: A református oktatás helyzete a Tiszántúli Egyházkerületben az 1920-as években. In: KOVÁCS Klára (szerk.): *Értékközvetítés és iskola: Tanulmányok Szabó László Tamás tiszteletére.* (Oktatáskutatók könyvtára 14.) Debrecen, CHERD, 117–137.

RÉBAY Magdolna (2023): Együttműködés és függőség az oktatásban: Az állam és a Tiszántúli Református Egyházkerület esete (1936–1943). In: KATTEIN-PORNÓI Rita – TÓTH Péter – KANCZNÉ NAGY Katalin (szerk.): *Oktatás egy változó világban – Kutatás, innováció, fejlesztés.* (HERA Évkönyvek X.) Budapest – Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, Nevelés- és Oktatáskutatók Egyesülete, 338–353.

RÉBAY Magdolna (2024a): A „kitartottság" állapotában? A Tiszáninneni Református Egyházkerület reakciója a hómani oktatáspolitikára. In: PUSZTAI Gabriella – ENGLER Ágnes – HRABÉCZY

Anett – BENCZE Ádám (szerk.): *Mesterség és intelligencia az oktatáskutatásban. Tanulmányok Kozma Tamás tiszteletére.* (Oktatáskutatók könyvtára 18.) Debrecen, CHERD, 2024, 13–26.
RÉBAY Magdolna (2024b): A Dunántúli Református Egyházkerület közoktatás-politikája az 1940-es évek első felében *Egyháztörténeti Szemle* 25. évf. 1. sz., 99–120. https://doi.org/10.54231/ETSZEMLE.2024.1.142 2024
RÉBAY Magdolna (2024c): A Dunántúli Református Egyházkerület közoktatás-politikája az 1920-as évek első felében. In: GORDON GYŐRI János – BAJZÁTH Angéla (szerk.): *Elkötelezettség és rugalmasság: a neveléstudomány útjai az átalakuló világban*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar, 20–31.
RÉBAY Magdolna (2025): „Körömszakadtáig": A Tiszáninneni Református Egyházkerület oktatásügye az 1930-as évektől a világháború végéig. In KUSPER Judit – SZŐKE-MILINTE Enikő – SZŰTS-NOVÁK Rita (szerk.): *Pedagógiai összhangzattan: Tanulmányok a 70 éves Pukánszky Béla tiszteletére.* Eger, Líceum Kiadó, 299–312.
RÚZSÁS Lajos – TRÓCSÁNYI Zsolt – BODOLAY Géza – KISS József – PÖLÖSKEI Ferenc (1981): *A Pápai Kollégium története.* Budapest, Tankönyvkiadó.
S. HEKSCH Ágnes (1969): *Imre Sándor művelődéspolitikai rendszere.* Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat.
SÁRAI SZABÓ Katalin (2008): Ravasz László a női hivatásról és a nők egyházi munkájáról. In: KÓSA László (szerk.): *Ravasz László emlékezete. Emlékülés Ravasz László születésének 125. évfordulóján. 2007. szeptember 29.* Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 80–92.
SÁRAI SZABÓ Katalin (2011): *A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig – a belmissziói mozgalom hatása a nők egyházi működésére.* Doktori disszertáció ELTE BTK. https://doktori.btk.elte.hu/hist/saraiszabokatalin/diss.pdf. Letöltés ideje: 2024.10.10.
SÁRKÖZI István (1980): *Az ellenforradalmi rendszer népiskola-politikája Magyarországon (1919. augusztus – 1944).* Budapest, Akadémiai Kiadó.
SCHERER Lajos (1940): *A 350 éves losonci gimnázium vázlatos története.* A Losonci M. Kir. Áll. Kármán József – Gimnázium Baráti Körének kiadása. Losonc.
SERI András (1984): *Lelkésztanítóképző tanfolyam Nagykőrösön.* Budapest, [Ráday Kollégium].
SIMON Ervin (2013): Az elemi népoktatás felekezeti jellegéből adódó konfliktusok Cseténben a 20. század első évtizedeiben: Kisegyháziak jelenléte egy református elemi népiskolában. In LUKÁCS Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 25.) Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtudományi Egyesület, 121–132.
SOMOGYI József (1942): *Hazánk közoktatásügye a második világháborúig.* Budapest, Eggenberger-féle Könyvkereskedés.
SOMOGYI Lászlóné (KARVALICS Rózsa) (1974): *A barcsi evangélikus elemi iskola története.* Szakdolgozat. (Kézirat, EOL 270/1974.)
SZABÓ Előd (2001): *„Kutasd át a régi időket" Cseresznyevirág: A Baár-Madas története 1907–1952.* Budapest, Baár-Madas Budapesti Református Gimnázium.
SZABÓ Gyula (1939): A gimnázium angol ágazata és angol internátusa. In: MÁTYÁS Ernő (szerk.): *A sárospataki református főiskola.* Sárospatak, Sárospataki Református Főiskola, 23–24.
SZABÓ Ildikó (2010): Az egyházak közreműködése a nemzeti identitás formálásában a Horthy-korszakban. *Iskolakultúra* 2. évf. 20. sz., 33–52.
SZABÓ K. Attila (2009): Bevezetés. In: SZABÓ K. Attila: *Az erdélyi magyar tanító és óvóképzés évszázadai (1777–2000).* Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 17–132.
SZAKÁCSNÉ KOZÁRI Piroska (2007): Személyes emlékek a Felső-baranyai Református Egyházmegye Leánynevelő Intézete évtizedeiből. In: *Emlékek a Pécsi Református Polgári Leányiskola életéből.* Pécs, Pécsi Református Kollégium Gimnáziuma és Általános Iskolája, 11–77.

SZANTNER Viktor (2006): A pest-budai és budapesti konventek és zsinatok. In: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról,* I. kötet. Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 275–299.
SZAPPANOS Károly (2006): A kecskeméti ref. Egyház és iskoláinak története 1564–1931. In: SZABADOS László (szerk.): *Fejezetek a 400. tanévet ünneplő kecskeméti református gimnázium történetéből.* Kecskemét, Emmaus, 9–51.
SZÁSZ Lajos (2021): *Baltazár Dezső református püspök közéleti és egyházi tevékenysége.* Doktori disszertáció. ELTE BTK.
SZEKFŰ Gyula (1934): *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, k. n.
SZENTGÁLI Zsolt (1999): A Keresztény Községi Párt felekezeti viszonyai és egyházi kapcsolatai. In: KÓSA László (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek kollokviuma (1998. november 3.). Tanulmányok.* Budapest, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 151–194.
SZŐNYI György (1983): Vallásoktatás. Konfirmáció. In: BARTHA Tibor – MAKKAI László (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből, 1867–1978.* (Studia et Acta Ecclesiastica V.) Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 432–436.
SZŰTS-NOVÁK Rita (2020): Imre Sándor és az egyetemi antiszemitizmus. In: Pelesz Nelli (szerk.): *Művelődés, műveltség, minőség.* Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, 165–182.
SZŰTS-NOVÁK Rita (2022): *Gyertyánffy István és Imre Sándor nőképe és nőnevelési gondolatai.* EKKE NTDI, Doktori értekezés.
SZŰTS-NOVÁK Rita (2023): A nőnevelés szervezése Imre Sándor munkáiban (1924–1929). In: Medovarszki István (szerk.): *Tantárgy-pedagógiai kaleidoszkóp: 2022 – Pedagógiai és szakmódszertani tanulmányok az iskola világából*. Eger, Líceum Kiadó, 73–81.
T. KISS Tamás (1998): Állami művelődéspolitika az 1920-as években. Gróf Klebelsberg Kuno kultúrát szervező munkássága. Budapest – Salgótarján, Magyar Művelődési Intézet, Mikszáth Kiadói Kft.
TAJTHY Ákos (2022): *Akkor és most: A Bársony-ház és a Lévay József Református Gimnázium.* https://minap.hu/cikk/akkor-es-most-barsony-haz-es-levay-jozsef-reformatus-gimnazium. Letöltés ideje: 2024. 10. 27.
TÁRNOK Gyula (1939): *Magyar reformátusok a csehszlovákiai kisebbségi sorsban.* A Pápai Református Theológiai Akadémia kiadványai 32. Pápa, Főiskolai Nyomda, 1939.
TIBORI János (2001): *Levéltári források a Királyhágómelléki Református Egyházkerület történetéhez a két világháború közötti negyedszázadból.* Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani X. Debrecen, k. n.
TÓTH Tibor (1996): *A nagykőrösi Arany János Református Gimnázium története (1896–1996).* Nagykőrös, Farkas P.
TŐKÉCZKI László (1999): Az egyházak és az iskoláztatás Klebelsberg Kuno nézeteiben. In: *Klebelsberg Kuno.* Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: T. KISS Tamás. Budapest, Új Mandátum, 307–315.
TÖMÖSKÖZI Ferenc (2018): A Komáromi Református Koedukált Tanítóképző felállításának rövid története. In: KOVÁTS-NÉMETH Mária – LÉVAI Attila – SZABÓ Péter (szerk.): *A magyarság megtartó ereje a Kárpát-medencében.* Győr, Palatia Nyomda és Kiadó Kft., 105–131., https://www.researchgate.net/publication/330702741_A_Komaromi_Reformatus_Koedukalt_Tanitokepzo_felallitasanak_rovid_tortenete. Letöltés ideje: 2023. 08. 01.
UGRAI János (2013a): Küzdelem a perifériára szorulás ellen – a II. világháború előtt és után. In: DIENES Dénes – UGRAI János (szerk.): *A Sárospataki Református Kollégium története.* Sárospatak, Hernád Kiadó, 157–171
UGRAI János (2013b): Szellemiség és hangulat. In: DIENES Dénes – UGRAI János (szerk.): *A Sárospataki Református Kollégium története.* Sárospatak, Hernád Kiadó, 171–190.

UJVÁRY Gábor (2010): „Élt ötvenhét évet, dolgozott egy évszázadnyit”: Klebelsberg Kuno megítéléséről és időszerűségéről. In UJVÁRY Gábor (2010): *Harmindharmadik nemzedék: Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”.* Budapest, Ráció Kiadó, 25–58.

ULICZA Tamás (2023): *Száz éve iktatták be az első kárpátaljai püspököt.* https://reformatus.hu/reformatus-egyseg/hirek/szaz-eve-iktattak-be-az-elso-karpataljai-puspokot/. Letöltés ideje: 2024. 08. 23.

VARGA Gáborné (2011): *Ravasz László és a református oktatáspolitika Magyarországon a két világháború között.* Doktori értekezés. Budapest, ELTE BTK. https://doktori.btk.elte.hu/hist/vargagaborne/diss.pdf. Letöltés ideje: 2024. 11. 05.

VARGA Gáborné (2012): Ravasz László és Imre Sándor szerepe a református oktatáspolitika kialakításában a két világháború között az 1920-as, 1930-as években. *Első Század Online, Doktorandusz 2012.* http://elsoszazad.elte.hu/varga-gaborne/. Letöltés ideje: 2013. 07. 25.

VATAŠČIN Péter (2021): Egy komáromi árvaház nem mindennapi története. *Új Szó* [online], 2021. december 29. https://ujszo.com/regio/egy-komaromi-arvahaz-nem-mindennapi-tortenete. Letöltés ideje: 2023. 08. 01.

VINCZE Tamás (2023): A régi középfokú tanítóképzés és a „mindenes tanító” eszménye. In NYÍRI Péter (szerk.): *Széphalom*. (A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 32.) Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Társaság, 317–331.

VINCZE Tamás (2024): Internátusi leánynevelés a dualizmus idején és az első világháború utáni években. In AJTAI-HORVÁTH Magda – TUKACS Tamás (szerk.): *Kimozdulások.* Nyíregyháza, Nyíregyházi Egyetem, 247–263.

ZOMBORYNÉ BAZSÓ Rozália (2008): *Egyházépítés – iskolaépítés a Bányai Egyházkerület iskolarendszere Raffay Sándor püspöksége idején a két világháború közt.* Budapest. (Kézirat, EOL.)

ZOVÁNYI Jenő (1939): *A Tiszántúli Református Egyházkerület története.* Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézete.

ZOVÁNYI Jenő (1977): *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon.* Szerk. LADÁNYI Sándor. Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Osztályának Sajtóosztálya.

ZSUMBERA Árpád (2022): *Szikla és Patak: Medgyasszay Vince dunántúli református püspök élete.* Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület.

Személynévmutató

Ady Lajos
Antal Géza
Apponyi Albert
Baksay Sándor
Balogh Jenő
Baltazár Dezső
Barabás András
Baráth Imre
Becker Vendel
Berzeviczy Albert
Bessenyei Lajos
Bethlen István
Borsos Károly
Czira Józsefné
Csernoch József
Csikesz Sándor
Csorba György
Darányi Ignác
Degenfeld József
Degenfeld Pál
Dóczi Imre
Dókus Ernő
Egey Antal
Enyedy Andor
Eötvös József
Faragó János
Farkas Géza
Farkas István

Ferenc József
Glattfelder Gyula
Göde Lajos
Gyökössy Endre
Győry Elemér
Haller István
Hanauer Á. István
Hittrich Ödön
Hóman Bálint
Horthy István
Horthy Miklós
Horváth Győző
Imre Sándor
Jankovich Béla
Juhász Béla
Kapi Béla
Karacs Teréz
Karafiáth Jenő
Karai Sándor
Kenessey Béla
Kéthly Anna
Kiss János
Klebelsberg Kuno
Koloszár Endre
Komjáthy Aladár
Kozma Andor
Kőrös Endre
Landi (Landy) Ferenc
Lázár Andor
Lévay József
Makkai Sándor
Makláry Károly
Marton János
Matolcsy Sándor
Medgyasszay Vince
Mester Miklós

Mikes János
Molnár Imre
Nagy Miklós
Németh István
Németh László
Ormós Lajos
Papp Ferenc (Tiszáninnen)
Papp Ferenc (Tiszántúl)
Perecz István
Pesthy Pál
Petri Elek
Petri Pál
Rácz Lajos
Raffay Sándor
Ravasz László
Révész Imre
Révész Kálmán
Rothermere, Lord
Rott Nándor
Rusztek Károly
Schwöder Ervin
Serédi Jusztinián
Svinger Jenő
Szekfű Gyula
Szinyei Merse Jenő
Szmrecsányi Lajos
Sztójay Döme
Tasnádi Nagy András
Teleki József
Teleki Pál
Tisza István
Tóth János
Tóth Pál
Trefort Ágoston
Váczy Ferenc
Vásárhelyi János

Vass József
Vay László
Virág Ferenc
Wlassics Gyula
Zsigmondy Jenő

Helynévmutató

Abaújkér
Abod
Ács
Aggtelek
Ajka
Alag-Dunakeszi
Alsójózsa
Apostag
Aszód
Bácsfeketehegy
Baja
Bakti
Balatonfőkajár
Balatonkenese
Balogújfalu
Bántapolcsány
Barátka
Barcs
Basal
Békés
Békéscsaba
Berekböszörmény
Berente
Beretke
Berettyóújfalu
Berzék
Besztercebánya
Bodzásottlakta

Brassó
Budapest
Bűdszentmihály
Cinkota
Csabád
Csanádalberti
Csertő
Csetény
Csombord
Csór
Csököly
Csömör
Csősz
Csurgó
Darvas
Debrecen
Dés
Diósgyőr
Dövény
Dunaalmás
Dunavecse
Edde
Eger
Egyházasszecsőd
Enying
Eperjes
Erdőbénye
Erdőcsoknya
Felsőbaracska
Felsőcéce
Felsőregmec
Finke
Furta
Fülöpszállás
Gagybátor
Gárdony

Gáva
Gibárt
Gödöllő
Gyönk
Gyulafirátót
Hajdúböszörmény
Hajdúnánás
Hajdúszoboszló
Hegymeg
Hejőpapi
Hencse
Hernádbűd
Hidvégardó
Hódmezővásárhely
Imola
Istvándi
Kadarkút
Kaposvár
Karcag
Kecskemét
Kerkanémetfalu
Kiscsákó
Kisdobsza
Kisgyőr
Kiskorpád
Kiskoszmány
Kiskunhalas
Kisláng
Kisrákos
Kistamás
Kisújszállás
Kocsord
Kolozsvár
Komádi
Komárom
Kondoros

Kőszárhegy
Középbogárd
Kunszentmiklós
Küngös
Ládbesenyő
Lajoskomárom
Lepsény
Léva
Losonc
Luzsok
Magyaralmás
Magyaregres
Magyarlad
Magyarújfalu
Maklár
Makó 22,
Mány
Máramarossziget
Marosvásárhely
Mátészalka
Medgyesegyháza
Meszes
Mezőlak
Mezőtúr
Miskolc
Molvány
Mosonrónafő
Nagybánhegyes
Nagyenyed
Nagygyimót
Nagykőrös
Nagytarcsa
Nagyvárad
Nemeskisfalud
Nemesoroszi
Nemesszalók

Nóráp
Noszlop
Nyíregyháza
Nyomár
Ókécske
Orci
Ordas
Orosháza
Ózd
Öcsöd
Őriszentpéter
Pamlény
Pápa
Pápadereske
Pécs
Pest
Pettend
Pilis
Pitvaros
Rádócskölked
Rakacaszend
Rákóczifalva
Rákosliget
Récse
Rimaszombat
Sály
Sárospatak
Sátoraljaújhely
Sepsiszentgyörgy
Siklós
Siómaros
Somlóvecse
Somogyhatvan
Somogyszob
Stuttgart
Suttó

Szarvas
Szászváros
Szatmárnémeti
Szatmárököritó
Szeged
Szeghalom
Székelyudvarhely
Székesfehérvár
Szend
Szenta
Szentendre
Szentes
Szilvásszentmárton
Szinpetri
Szögliget
Szörény
Szuhogy
Tabajd
Taktaszada
Tarcal
Teresztenye
Tihany
Tiszaföldvár
Tiszaoszlár
Tiszasalamon
Tiszaszalka
Tiszatarján
Tornakápolna
Tornaszentjakab
Tósok
Tótszentgyörgy
Tótvázsony
Túrócbeszterce
Újléta
Újlőrincfalva
Újpest

Ungvár
Vácbottyán
Veszprém
Viss
Vizsoly
Zádor
Zilah
Zselízkisfalud
Zsujta

Képek jegyzéke[1774]

Baltazár Dezső püspök Klebelsberg Kuno miniszterrel (Makó, 1927)
A makói református polgári fiúiskola épülete
Évzáró ünnepség a hajdúnánási református gimnáziumban (1937)
A Debreceni Református Kollégium
Dr. Ravasz László püspök
Gr. Teleki József főgondnok
Iskolaavatás Gödöllőn, középen Ravasz püspök
A szigetmonostori református iskola
Dr. Imre Sándor egyházkerületi tanügyi előadó
Ravasz László a Baár-Madasban
Alag-Dunakeszi református egyházközség iskolájának tanulói
A rákosligeti református iskola tanulói és tanítói
Szentendrei református polgári fiú- és leányiskola
A Baár-Madas egyik tanterme
A Baár-Madas tanulói előadás közben
A Budapesti Református Főgimnázium VIII. osztálya 1926/27-ben
Révész Kálmán püspök fiatalkori képe
Dókus Ernő emléktáblája a Sárospataki Református Kollégium falán
A tarcali református iskola
A Sárospataki Református Főiskola épülete (1940)
A miskolci (reál)gimnázium épülete
A csökölyi református népiskola tanulói 1933-ban
A pápai Nátus
A Pápai Református Gimnázium
A csurgói református középiskola 1897-ben átadott épülete
Magántanuló lányok a kiskunhalasi református gimnázium érettségiző osztályában (1917/18)
Érettségiző osztály a hajdúnánási református gimnáziumban (1941/42)

Glattfelder Gyula püspök, a Horváth-javaslat legfőbb támogatója
Rusztek Károly (1917)
Dr. Antal Géza református püspök (1866–1934)
A székelyudvarhelyi református kollégium épülete (1921)
Az aszódi evangélikus fiú-középiskola új épülete
Az aszódi reálgimnázium avatása 1931-ben (középen Raffay Sándor püspök)
Evangélikus templom és gimnázium Békéscsabán
A budapesti evangélikus gimnázium
A szarvasi evangélikus gimnázium
A szarvasi tanítóképző
Az aszódi leány-nevelőintézet
A budapesti evangélikus leány-nevelőintézet első otthona a Veres Pálné utcában (a díszterem és a folyosó)
Az apostagi evangélikus elemi iskola
Evangélikus imaház és iskola Kiscsákón
Építkezések Kondoroson (1929)
Csanádalberti evangélikus népiskolája
A hódmezővásárhelyi evangélikus elemi iskola

Ábrák, táblázatok, térképek jegyzéke[1775]

A fizetéskiegészítő államsegély százalékaránya a Tiszántúli Egyházkerület középiskoláiban (1941/42.)
A tiszántúli református népiskolák finanszírozása 1932/33 és 1942/43 között (P, valamint %)
A református népiskolák fenntartására szánt összeg a Tiszáninneni Egyházkerületben
A tanulók száma a tiszáninneni református népiskolákban tantermekként (fő)
A dunántúli református népiskolák száma (1929/30–1938/39)
A tanító(nő)k száma a dunántúli református elemi iskolákban (fő)
A dunántúli református alapfokú oktatás (1939)
Leány-középiskolák Magyarországon 1927/28-ban
Leánytanulók száma a református gimnáziumokban (1912/13–1915/16)
A tanév végén vizsgálatot tett leánytanulók száma és aránya a református fiú-középiskolákban (1916/17–1942/43)
Protestáns középiskolák (1937/38)
Leánytanulók fiú-középiskolai tanulmányának rendtartási feltételei fenntartók szerint (1895–1933)
Leánytanulók fiú-középiskolai tanulmányának rendtartási feltételei fenntartók szerint (1934–1944)
A református felekezeti népiskolák finanszírozása (pengő, 1934/35–1938/39. tanév)
A párhuzamos lelkésztanító-képzés (Pápa és Sárospatak)
A kiegészítő lelkésztanító-képzés (Nagykőrös)
A lelkésztanítók száma a református népiskolákban
Marton János (sárospataki teológiai akadémia) tantervjavaslata (1930)
A pápai teológiai akadémia tantervjavaslata (1930)
A lelkésztanítói tanfolyam végleges óraterve

Abstract

Reformed educational policy in the Horthy Era in Hungary

In our research, we analyze the educational policy that the four Hungarian church districts practised between 1920 and 1944, based on the church district reports. Thus, we demonstrate the church's official narratives. Then, we expound a few official issues, such as secondary school coeducation, the institution of pastoral teachers, financing denominational schools, the relationship of state and church, and the church's stance on autonomy. We describe the integration of reformed schools re-annected to Hungary after 1938. Finally, for the purpose of drawing a parallel, we discuss the education policy that the Lutheran Diocese of Bánya practised, regarding the 1920s.

According to our results, education policy as the state and the Reformed Church practised it rested on the same ideological basis: they were thinking in terms of a national mission. They both considered transmitting national goals and strengthening national identity as the schools' fundamental objective. We can trace certain elements of cultural superiority, Neonationalism or the state program of 'national education' in reformed leaders' statements. Bishops even consciously referred to the church schools' national character, emphasizing and highlighting the consensus of views. This was one of their main arguments in favor of granting and increasing the reformed schools' state support.

Church leaders and general assemblies unequivocally identified with the goal of territorial revision, as well, supporting the government's endeavors in this direction. They formulated the need for maintaining contact with the reformed church districts remaining in the severed territories. Then, after the re-annexation, the church organization was transformed at a rapid pace, joining the "returned" congregations into the former church districts and church dioceses. The education system underwent a revision, which

entailed transformations on the secondary and college levels, as well as cancelling individual institutions.

The 'state course', claiming to be Christian, established religious education as the educational institutions' duty in its education laws, leaving intact the obligatory religious education on the elementary and secondary level of the education system. Reformed schools indentified easily, we could say naturally, with the task of religious education. In these schools, reformed education on religious morals was not restricted to religion classes but it also permeated everyday life. Church leaders did their best to make religious education more successful. They raised their voice whenever religious education did not run in accordance with the laws. In order to renew religious education, on the one hand, the activity of previously mentioned religious congregations increased in these schools, and on the other hand, they endeavoured to modernize the profession of religion pedagogy. Conferences on religion pedagogy and later, youth leader training centers became regular.

The (educational) issue that could be considered the most burning in this era was the denominational schools' financing crisis. Solving this problem held church leaders' attention the most. Following World War I, the country fell into an economical crisis, and at the end of the decade, another crisis unfolded. This critical economical situation prompted the state to reduce the denominational schools' revenues as an act of frugality. Thus, individual patrons attempted to seek out new income sources. For example, reformed secondary schools admitted girl students in ever increasing numbers. Two church districts issued a new tax to finance their educational institutions. For example, Dezső Baltazár the Transtibiscan bishop sought supporters among American believers, and Géza Antal, later Transdanubian bishop, turned towards the Dutch protestants for support. The donations were used for rehabilitating the two districts' central educational institution.

Church leaders harshly denounced the state's economic policy, resenting the restrictions citing the ideological identity. They emphasized that according to the Act XX of 1848, the state is obligated to take over the churches' educational burdens. They demanded the state return to the level of support in the peace years (before 1914). Changing the financing system of denominational education and the entire public education in general got

on the table. Catholic leaders came up with introducing nationwide general school tax or culture tax – which would have been imposed on all Hungarian residents paying straight state tax, as well as on all the enterprises. Parallel to this, other reform concepts were also elaborated. Within the Reformed Church, the idea of centralizing resources and establishing a nationwide Public Fund for Hungarian Reformed Schools came up, and together with it, the unification of directing education and even the patron system. However, due to World War II, this concept was never realized.

The financing crisis was drawn out and the system was barely possible to maintain, so it is no wonder that from 1945, more and more people, even in church circles, sympathized with the state appropriation implemented in 1948 upon Communist pressure. For the majority of the Church leaders, however, in the discussed period, state or municipality appropriation was unacceptable. They held on to denominational schools „to the end", deeming these schools indispensable for the church. Thus, the leaders strove to prevent them from being handed over. This was precisely what the central organisation of the Hungarian church, the Universal Convent expected of them. However, counter opinions were also voiced, even if representing a significant minority. Imre Révész, Transtibiscan bishop claimed that only schools confessing their faith are needed, those living up to their vocation, namely religious education. On the part of Cistibiscan leadership, Bishop István Farkas voiced his support for state appropriation. But even among these leaders' statements, such ideas weren't dominant.

[1] *Károli Gáspár revideált fordítása. A Máté írása szerint való szent evangyéliom. 28. fejezet, 18–20. vers.* https://szentiras.hu/KG/M%C3%A1t28,18–20.

[2] *A református egyház hitvallása,* [193?], 49.

[3] A továbbiakban „egyház” kifejezés alatt a református egyházat értjük.

[4] 1919-ben a kommunista Tanácsköztársaság rendeletben kimondta az államosítást, de ez a jogszabály csak néhány hónapig volt érvényben.

[5] Szantner 2006, 281–283.

[6] Vö. Szabó 2010.

[7] Hörcsik 1983.

[8] Nagy 1992, 2000, 2011.

[9] Tőkéczki 1999. E

[10] Az 1930. évi népszámlálási adatok szerint a legnépesebb a Tiszántúli Református Egyházkerület volt (917 203), ezt követte a Dunamelléki Egyházkerület (509 599), majd a Tiszáninneni (204 901), végül a Dunántúli (181 459). (EK jkv. 1937, 114. p. 80.)

[11] Szőnyi 1983, 434.; vö. Bognárné Kocsis 2018, https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-pedagogiai-szemle/vallaspedagogiai-nezetek-kutatasok-nemzetkozi-kitekintesben.

[12] Három korábbi tanulmány (Rébay 2012, 2022, 2023) egybeszerkesztése

[13] vö. Ulicza, 2023.

[14] *A trianoni béke (1920),* Református Pedagógiai Intézet, https://refpedi.hu/media/statikus/hatteranyagok/terkepek/M12_1_trianon.jpg.

[15] Életrajzát újabban Szász Lajos dolgozta fel (Szász 2021).

[16] Zoványi 1939, 158., 177.; Zoványi 1977, 642–643.

[17] *Makó története 1920-tól 1944-ig: Az egyházi élet,* https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako_monografia_sorozat/index_6.htm.

[18] A tanácsköztársaság ideológiai okokból az iskolai vallásoktatás eltörlésére törekedett, de országosan nem tudta keresztülvinni a tervét. (Vö. CSŰRÖS 2017, 80–85.)
[19] A mezőtúri gimnazisták túlzott szigorra és helytelen módszer használatára hivatkozva bepanaszoltak egy tanárt a VKM-nél, máshol az egyik osztály egynapos szünetet vett ki magának a tanári kar tudta nélkül.
[20] TTREK jkv. 1919–1921. 1919. dec. 2-i rendkívüli intézőbizottsági ülés 437. p. 239–240., 472. p. 278–279.
[21] TTREK jkv. 1919–1921. 1920. jún. 23–24-i közgyűlés 212. p. 281–283.
[22] Uo. 212. p. 284.
[23] TTREK jkv. 1919–1921. 1920. dec. 6-i rendkívüli intézőbizottsági ülés 464. p. 529–530.
[24] Uo. 453. p. 488–489.
[25] TTREK jkv. 1919–1921. 1921. nov. 22–23-i közgyűlés 516. p. 763.
[26] TTREK jkv. 1928/1. 10. p. 9.
[27] Uo. 516. p. 762.
[28] Uo. és TTREK jkv. 1922 1922. aug. 7-i és 9-i rendkívüli intézőbizottsági ülés 300. p. 161.
[29] TTREK jkv. 1931. 246. p. 199.; TTREK jkv. 1932/2. 289. p. 11.; TTREK jkv. 1933. 8. p. 10.; TTREK jkv. 1934/2. 385. p. 90.; TTREK jkv. 1936/1. 2. p. 6–7.
[30] TTREK jkv. 1932/2. 289. p. 11.
[31] TTREK jkv. 1940. 331. p. 354.
[32] TTREK jkv. 1938/2. 284. p. 31.
[33] TTREK jkv. 1938/2. 284. p. 31.; TTREK jkv. 1940. 191. p. 284. Életéről, az államosításban betöltött szerepéről lásd KÓSA, 2011.
[34] TTREK jkv. 1941. 168. p. 1. melléklet 354.
[35] TTREK jkv. 1937. 152. p. 247.; TTREK jkv. 1939/2: 400. p. 244–245.
[36] TTREK jkv. 1942. 577. p. XII. melléklet 338.; 583. p. 342. A Horthy-korszak református tankönyveiről lásd ALBERT 2013 és ALBERT 2017.

[37] TTREK jkv. 1943. 391. p. VIII. melléklet 232.

[38] 1942-ben új népiskolai felügyeleti szabályzatot vezetett be a Konvent, ennek kapcsán az egyházkerületi népiskolai tanügyi felügyelő megválasztására is sor került. (TTREK jkv. 1942. 589. p. 344.)

[39] TTREK jkv. 1943. 402. p. 119.

[40] TTREK jkv. 1926/2. 395. p. 128.

[41] Uo.

[42] TTREK jkv. 1927/2. 381. p. 143., 383. p. 144., 397. p. 150., 411. p. 155., 414. p. 156., 426. p. 160., TTREK jkv. 1928/1. 178–179. p. 79., 204. p. 88., 209. p. 90.; TTREK jkv. 1928/2. 631. p. 232., 636. p. 233., 642. p. 236., 646. p. 238., 648. p. 239.; TTREK jkv. 1929/1. 197. p. 122., 199. p. 122., 215. p. 127., 221. p. 128., 225. p. 129., 228. p. 131., 236. p. 134.

[43] TTREK jkv. 1927/2. 270. p. 37.

[44] TTREK jkv. 1935/1. 37. p. 18–20. A kerület a furtai iskolák átadását végül engedélyezte, de csak az egyházi törvényekben rögzítetteken túli feltételek kikötése mellett. (TTREK jkv. 1931. 242. p. 196., TTREK jkv. 1932/1. 23/2. p. 19., 49. p. 45.; TTREK jkv. 1933. 130. p. 91.) A hajdúszoboszlói iskola átadását a kerület arra hivatkozva tagadta meg, hogy a gyülekezetnek lenne elég jövedelme. (TTREK jkv. 1932/2. 419. p. 121., vö. TTREK jkv. 1933. 129. p. 88–91.)

[45] TTREK jkv. 1933. 128. p. 88.; TTREK jkv. 1934/1. 150. p. 121–122. Vö. TTREK jkv. 1931. 277. p. 206.; TTREK jkv. 1934/1. 149. p. 121. Vö. TTREK jkv. 1934/2. 417. p. 128–130.

[46] TTREK jkv. 1932/2. 289. p. 11. A rákóczifalvai osztatlan népiskola sorsa évekig kérdéses volt, míg végül a gyülekezet lemondott róla. Az eklézsia idővel a lelkészt sem tudta fizetni. (TTREK jkv. 1931. 46. p. 28.; TTREK jkv. 1933. 132. p. 93., 185. p. 130.; TTREK jkv. 1934/1. 143. p. 118.; TTREK jkv. 1935/2. 363. p. 171.)

[47] TTREK jkv. 1932/2. 413. p. 113. Ld. az öcsödi iskola esetét: TTREK jkv. 1932/2. 190. p. 21. A román nemzetiségűek által is lakott (!) Darvas iskoláit még 1931-ben (?) átvette az állam. (TTREK jkv. 1931. 25. p. 15–16.)

[48] A korszakban megkülönböztettek politikai, vagy más néven polgári községeket és egyházközségeket. Előbbieket a teljes kötetben egységesen politikai községnek fogjuk nevezni.
[49] TTREK jkv. 1927/2. 427. p. 161.
[50] TTREK jkv. 1923. 499. p. 325.
[51] PORNÓI 1995, 99–104.
[52] TTREK jkv. 1923. 188. p. 153.; TTREK jkv. 1924. 352. p. 182., 360. p. 192–193.; TTREK jkv. 1925/2. 346. p. 113.; TTREK jkv. 1926/2. 413. p. 157–161.
[53] TTREK jkv. 1928/1. 275. p. 146.
[54] *Makó.* https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Csongrad_megye/pages/CSMEE/Magyar/html/Mako4.html.
[55] TTREK jkv. 1923. 526. p. 369.; TTREK jkv. 1925/2. 371. p. 124.
[56] TTREK jkv. 1928/1. 222. p. 101–109.
[57] TTREK jkv. 1929/1. 109. p. 64.; TTREK jkv. 1929/2. 438. p. 108–110.
[58] TTREK jkv. 1931. 34. p. 24., 199/a p. 137–138., 202/a p. 252.; TTREK jkv. 1932/1. 107. p. 76–77., 129. p. 128–129.; TTREK jkv. 1932/2. 382. p. 83–85.; TTREK jkv. 1933. 109. p. 68–72.; TTREK jkv. 1934/1. 105. p. 67.; TTREK jkv. 1935/2. 298. p. 95.; CSOHÁNY 1988, 274–275.
[59] TTREK jkv. 1923. 189. p. 154.
[60] TTREK jkv. 1926/2. 235. p. 7.
[61] TTREK jkv. 1926/2. 399. p. 143., 413. p. 157., 426. p. 165.; TTREK jkv. 1927/1. 213. p. 145–146.
[62] TTREK jkv. 1928/2. 492. p. 156.
[63] TTREK jkv. 1932/2. 426. p. 124–131.; TTREK jkv. 1934/2. 423. p. 236–237.
[64] A szeghalmi középiskola alapítványi fenntartásban állt, államsegélyt nem kapott. (TTREK jkv. 1926/2. 377. p. 112.; TTREK jkv. 1928/1. 270. p. 144.)
[65] TTREK jkv. 1931. 48. p. 29., 214. p. 164., 216. p. 170.; TTREK jkv. 1932/1. 214. p. 164–165.; TTREK jkv. 1933. 115. p. 76–77.; TTREK

jkv. 1934/1. 125. p. 102–103.; TTREK jkv. 1936/1. 114. p. 100–101.

[66] *Magyarország, Hajdúnánás, Főgimnázium (később Kőrösi Csoma Sándor Református Gimnázium), évzáró ünnepség* (1937). Képszám: 85541, Fortepan/Nagy Zoltán, https://fortepan.hu/hu/photos/?id=85541.

[67] TTREK jkv. 1928/1. 233. p. 119–122.

[68] TTREK jkv. 1933. 104. p. 58.; TTREK jkv. 1934/2. 258. p. 8–9. A kollégium történetét lásd KOCSIS 1988 és GYŐRI 2008.

[69] TTREK jkv. 1936/1. 100. p. 81.; TTREK jkv. 1936/2. 372. p. 135–136.

[70] TTREK jkv. 1932/1. 122. p. 105., 123. p. 106.; TTREK jkv. 1933. 104. p. 60.; TTREK jkv. 1935/2. 290. p. 81–82., 331. p. 119–123.; TTREK jkv. 1936/1. 89. p. 58–59., 100. p. 83–84., 101. p. 84–85. Az igazgatóváltásnál szintén csúszott az állami státuszba történő felvétel. (TTREK jkv. 1936/1. 84. p. 56., 85. p. 56–57.; TTREK jkv. 1936/3. 331. p. 88.)

[71] *Magyarország, Debrecen, Református Kollégium* (1937). Képszám: 11277. Fortepan/Gyöngyi, https://fortepan.hu/hu/photos/?id=11277.

[72] TTREK jkv. 1931. 214. p. 164., 216. p. 172.; TTREK jkv. 1933. 115. p. 76.; TTREK jkv. 1934/2. 385. p. 90–91., 386. p. 95., 390. p. 100., 400. p. 111.; TTREK jkv. 1935/2. 337. p. 132. Előfordult, hogy a mezőtúri gimnáziumban a diákok többsége lány volt. (TTREK jkv. 1925/1. 133. p. 95.) Volt olyan tanév, amelyben a debreceni kivételével minden fiú-középiskolába járt leány. (TTREK jkv. 1932/2. 387. p. 93.) A témával a kötetben külön fejezetben foglalkozunk.

[73] TTREK jkv. 1931. 214. p. 166–167.; TTREK jkv. 1932/2. 387. p. 95.; TTREK jkv. 1933. 115. p. 78.; TTREK jkv. 1935/2. 337. p. 133.

[74] TTREK jkv. 1934/2. 376. p. 85., 91. Az internátus fontosságát már az 1920-as években kiemelték. (Vö. TTREK jkv. 1928/2. 358. p. 11.)

[75] TTREK jkv. 1927/2. 320. p. 73. Lásd RÉBAY 2010.

[76] TTREK jkv. 1937. máj. 27-i tanácsülés 37. p. 33–35.

[77] TTREK jkv. 1939/2. 364. p. 153.; TTREK jkv. 1943. 300. p. 78–82., 301. p. 83.

[78] Rendszeres tanári továbbképző tanfolyamok szervezését is szorgalmazta.
[79] TTREK jkv. 1939/2. 390. p. 206–207.
[80] TTREK jkv. 1941. 290. p. 180.
[81] TTREK jkv. 1939/2. 394. p. 219., 228.
[82] TTREK jkv. 1942. 249. p. 1. melléklet 385–386., 348. p. 171–172.
[83] TTREK jkv. 1942. 342. p. 152–158.
[84] TTREK jkv. 1939/1. 99. p. 57–58.; TTREK jkv. 1939/2. 279. p. 84.; TTREK jkv. 1940. 387. p. 217.
[85] TTREK jkv. 1942. 530. p. 318.
[86] TTREK jkv. 1941. 168. p. 1. melléklet 355.; TTREK jkv. 1942. 341. p. III. melléklet 405.; 577. p. XII. melléklet 488.; TTREK jkv. 1943. 187. p. I. melléklet 157., 319. p. IV. melléklet 178., 196.
[87] TTREK jkv. 1941. 361. p. 253–254.
[88] A kerület a területi revízió politikai szándékával egyetértett, de óvta az egyházmegyéket a túlzásoktól. (Vö. TTREK jkv. 1937. máj. 27-i tanácsülés 51. p. 56.)
[89] Vö. TTREK. jkv. 1938/2. 354. p. 89–90.
[90] NAGY 2011, 245.
[91] SZABÓ 2010, 36–38, 41–43.
[92] Vö. NAGY 2000, 117–118.
[93] PORNÓI 1995, 95.
[94] TTREK jkv. 1919–1921. 1920. jún. 23–24-i közgyűlés 262. p. 417.
[95] TTREK jkv. 1919–1921. 1920. dec. 6-i rendkívüli intézőbizottsági ülés 456. p. 500.; 464. p. 528.
[96] A tanító illetményét megállapító okirat.
[97] TTREK jkv. 1919–1921. 1921. nov. 22–23-i közgyűlés 523. p. 773.; TTREK jkv. 1922. 446. p. 221.
[98] TTREK jkv. 1924. 233. p. 86–87.
[99] TTREK jkv. 1926/1. 35. p. 15–16.
[100] TTREK jkv. 1922. 517. p. 283.
[101] TTREK jkv. 1919–1921. 1921. jún. 22-i rendkívüli intézőbizottsági ülés 276. p. 635.; TTREK jkv. 1922. 522. p. 301.

[102] TTREK jkv. 1925/1. 137. p. 100.; TTREK jkv. 1925/2. 275. p. 33.
[103] TTREK jkv. 1924. 286. p. 114–115., 322. p. 170–171.
[104] TTREK jkv. 1919–1921. 1921. nov. 22–23-i közgyűlés 528. p. 776.
[105] TTREK jkv. 1923. 62. p. 27.
[106] TTREK jkv. 1926/2. 299. p. 46.
[107] TTREK jkv. 1924. 222. p. 81.
[108] TTREK jkv. 1923. dec. 11-i rendkívüli intézőbizottsági ülés 634. p. 437–438.
[109] TTREK jkv. 1924. 444. p. 235.
[110] Uo. 236.
[111] Uo.
[112] TTREK jkv. 1924. 464. p. 241.; TTREK jkv. 1925/1. 21. p. 11., 34. p. 18.; TTREK jkv. 1926/1. 36. p. 16.
[113] TTREK jkv. 1925/1. 23a p. 13., 23. p. 12–13.
[114] TTREK jkv. 1926/1. 37. p. 17–18.
[115] TTREK jkv. 1925/1. 20. p. 9–10.; TTREK 1926/1. 31. p. 13.
[116] TTREK jkv. 1928/1. 245. p. 128.
[117] TTREK jkv. 1925/2. 375. p. 124., 378. p. 125.
[118] TTREK jkv. 1923. 337. p. 244.
[119] TTREK jkv. 1925/2. 248. p. 8.
[120] TTREK jkv. 1926/2. 229. p. 11.
[121] TTREK jkv. 1925/2. 510. p. 201., 523. p. 207., 525. p. 208., 526. p. 208.; TTREK jkv. 1928/1. 289. p. 164., 301. p. 169.
[122] TTREK jkv. 1928/2. 505. p. 165–166.; TTREK jkv. 1929/1. 152. p. 97.
[123] TTREK jkv. 1928/2. 506. p. 166–167.
[124] TTREK jkv. 1927/1. 19. p. 9–10.
[125] TTREK jkv. 1927/1. 196. p. 139.
[126] TTREK jkv. 1927/2. 247. p. 26. A témával külön fejezetben foglalkozunk.
[127] TTREK jkv. 1927/2. 473. p. 203.
[128] Uo. 463. p. 189.

[129] TTREK jkv. 1934/2, 407. p. 119–120.; vö. TTREK jkv. 1932/2. 410. p. 107–110., 417. p. 118.; TTREK jkv. 1934/2. 411. p. 125.

[130] TTREK jkv. 1934/2. 385. p. 86., 94.

[131] TTREK jkv. 1933. 40. p. 18., 43. p. 19., 45. p. 20.; TTREK jkv. 1934/2. 407. p. 119–120., 450. p. 176.; TTREK jkv. 1935/1. 108. p. 104–105.; TTREK jkv. 1936/1. 121. p. 106.

[132] TTREK jkv. 1933. 164. p. 122.; TTREK jkv. 1934/1. 193. p. 148.; TTREK jkv. 1936/3. 439. p. 220.

[133] Vö. TTREK jkv. 1931. 45. p. 28., 246. p. 198.

[134] TTREK jkv. 1931. 2. p. 6.; 244. p. 197–198., 245. p. 198., 246. p. 198–199. Baltazár Dezső püspök a minisztériumot a finanszírozási gyakorlata miatt részvétlenséggel, közömbösséggel, sőt a reformátusok kárára elfogultsággal vádolta. (TTREK jkv. 1932/2. 289. p. 10–12.; TTREK jkv. 1935/2. 200. p. 8.)

[135] TTREK jkv. 1931. 47. p. 29.; 1934/1. 149. p. 120–121.

[136] TTREK jkv. 1932/2. 289. p. 10–11., 18–19.

[137] TTREK jkv. 1931. 244. p. 197. A nagyszalontai egyházmegye közgyűlése így fogalmazott: *„az iskolafenntartás nem kötelessége, hanem csak joga egyházunknak, mert élni akarásunk egyenesen azt teszi kötelességünkké, hogy inkább legyenek iskola nélküli egyházaink, mint egyház nélkül is nyomorgó iskoláink.”* (TTREK jkv. 1932/2. 329. p. 39–40.) Az alsószabolcsi-hajdúvidéki egyházmegye szintén fizetésképtelenségre panaszkodott. (TTREK jkv. 1933. 37. p. 17.)

[138] TTREK jkv. 1932/2. 329. p. 40.

[139] TTREK jkv. 1931. 95. p. 43.; TTREK jkv. 1932/2. 418. p. 118.; TTREK jkv. 1933. 50. p. 22., 127. p. 87–88., 129. p. 90.; TTREK jkv. 1934/1. 34. p. 24., 149. p. 121.; TTREK jkv. 1934/2. 287. p. 23., 407. p. 120., 123.; TTREK jkv. 1935/1. 37. p. 19.; TTREK jkv. 1935/2. 363. p. 173. A témával a problématörténeti részben külön fejezet foglalkozik.

[140] TTREK jkv. 1932/1. 137. p. 136.; TTREK jkv. 1936/1. 117. p. 105–106.

[141] TTREK jkv. 1933. 119. p. 80–81.; TTREK jkv. 1934/1. 132. p. 112.; TTREK jkv. 1935/2. 337. p. 128–129.

[142] TTREK jkv. 1932/2. 357. p. 56–57., 389. p. 97., 399. p. 100–101.; TTREK jkv. 1933. 115. p. 78., 122. p. 83.; TTREK jkv. 1935/2. 275. p. 61–62.
[143] TTREK jkv. 1932/1. 124. p. 108.; TTREK jkv. 1936/1. 101. p. 84–85.
[144] TTREK jkv. 1932/1. 137. p. 137.; TTREK jkv. 1933. 121. p. 83.
[145] TTREK jkv. 1942. 341. p. III. melléklet 406.
[146] TTREK jkv. 1931. 216. p. 170.; TTREK jkv. 1934/1. 137. p. 115–116.; TTREK jkv. 1934/2. 385. p. 85–86., 396. p. 107.; TTREK jkv. 1935/1. 107. p. 103–104.; TTREK jkv. 1935/2. 337. p. 128–129.; TTREK jkv. 1936/3. 372. p. 129. A hódmezővásárhelyi leánylíceumot – minden segítség nélkül – a helyi egyházközség tartotta fenn. Jelentősebb anyagi gondok ebben az intézményben forrásaink szerint 1935-ben mutatkoztak először. (TTREK jkv. 1935/2. 347. p. 149.; TTREK jkv. 1936/1. 116. p. 105.)
[147] TTREK jkv. 1935/2. 354. p. 158–159.
[148] TTREK jkv. 1937. 15. p. 112–113.
[149] Uo. 113.
[150] TTREK jkv. 1938/2. 362. p. 109.; TTREK jkv. 1943. 391. p. VIII. melléklet 231.
[151] TTREK jkv. 1934/2.407. p. 122.; TTREK jkv. 1935/2.363. p. 173.; TTREK jkv. 1937. 147. p. 344.; TTREK jkv. 1938/2. 362. p. 109. TTREK jkv. 1939/2. 398. p. 237.; TTREK jkv. 1940. 331. p. VII. melléklet 358.; TTREK jkv. 1941. 328. p. VIII. melléklet 434.; TTREK jkv. 1942. 577. p. XII. melléklet 490.; TTREK jkv. 1943. 391. p. VIII. melléklet 231.
[152] TTREK jkv. 1937. 93. p. 165.; TTREK jkv. 1938/1. 9. p. 8–9., 141. p. 129–130.
[153] TTREK jkv. 1939/2. 415. p. 252–253.
[154] TTREK jkv. 1943. 391. p. VIII. melléklet 231.
[155] Uo. 325. p. VII. melléklet 225.
[156] TTREK jkv. 1940. 191. p. 282.
[157] Uo. 191. p. 282–283.
[158] TTREK jkv. 1941. 168. p. I. melléklet 355.

[159] Uo.
[160] Uo. 168. p. 86.
[161] Uo. 328. p. VIII. melléklet 436.
[162] TTREK jkv. 1943. 187. p. I. melléklet 153.
[163] Uo. 214. p. 385–386.
[164] TTREK jkv. 1919–1921. 1921. nov. 22–23-i közgyűlés 545. p. 794.
[165] TTREK jkv. 1919–1921. 1920. jún. 23–24-i közgyűlés 215. p. 386.
[166] TTREK jkv. 1937. 162. p. 251.
[167] TTREK jkv. 1925/2. 450. p. 143.
[168] TTREK jkv. 1926/2. 304. p. 48.
[169] TTREK jkv. 1925/2. 530. p. 209–210.
[170] TTREK jkv. 1926/2. 295. p. 45.
[171] TTREK jkv. 1922. 401. p. 205–206.
[172] TTREK jkv. 1923. 139. p. 83–84.; Uo. 1923. márc. 21-i rendkívüli intézőbizottsági ülés 33. p. 12–13. Még 1928-ban is követtek el erőszakos cselekedeteket az egyetemi hallgatók a kollégium épületében. (TTREK jkv. 1928/2. 368. p. 28–29.)
[173] TTREK jkv. 1924. máj. 30-i rendkívüli intézőbizottsági ülés 105. p. 40–41.
[174] Klebelsberg 120 középiskolából 14-et akart megszüntetni (NAGY 2000, 135.).
[175] TTREK jkv. 1924. jún. 30-i rendkívüli intézőbizottsági ülés 141. p. 54–55.; TTREK jkv. 1924. máj. 30-i rendkívüli intézőbizottsági ülés 105. p. 40.
[176] TTREK jkv. 1924. 327. p. 172–173., 346. p. 178.; TTREK jkv. 1925/1. 146. p. 106.; TTREK jkv. 1925/2. 334. p. 96–97.
[177] TTREK jkv. 1925/1. 329. p. 84.
[178] TTREK jkv. 1926/1. 125. p. 76.
[179] TTREK jkv. 1925/2. 335. p. 97.
[180] TTREK jkv. 1927/1. 169. p. 108–111.
[181] TTREK jkv. 1937. 134. p. 211–212.
[182] Uo. 134. p. 213.
[183] Uo. 1937: 147. p. 240.

[184] Uo. p. 212., 218–219.
[185] TTREK jkv. 1937. 134. p. 212.; TTREK jkv. 1938/2. 354. p. 90.
[186] TTREK jkv. 1937. 127. p. 195.
[187] Uo. 156. p. 248–249.
[188] Uo. 158. p. 249–250.
[189] TTREK jkv. 1938/2. 345. p. 89.
[190] TTREK jkv. 1919–1921. 1921. nov. 22–23-i közgyűlés 599. p. 815.; TTREK jkv. 1922. 84. p. 30.
[191] TTREK jkv. 1922. 532. p. 308.; TTREK jkv. 1923. 62. p. 27.; TTREK jkv. 1923. 417. p. 262.
[192] TTREK jkv. 1923. 195. p. 156.; 504. p. 332–333.; TTREK jkv. 1925/2. 431. p. 135–136.
[193] TTREK jkv. 1923. 147. p. 99.
[194] TTREK jkv. 1927/2. 246. p. 15–16., 362. p. 136.; GICZI 2009, 70–85.
[195] TTREK jkv. 1919–1921. 1921. nov. 22–23-i közgyűlés 528. p. 777.; TTREK jkv. 1922. 517. p. 291.; TTREK jkv. 1925/2. 329. p. 84., 337. p. 99.; TTREK jkv. 1926/2. 375. p. 107.
[196] TTREK jkv. 1940. 356. p. 194.
[197] Uo. 360. p. 384.
[198] A témának külön fejezetet szentelünk a jelen kötetben.
[199] TTEEK jkv. 1942. 249. p. I. melléklet 375–376.
[200] TTREK jkv. 1919–1921. 1921. jún. 22-i rendkívüli intézőbizottsági ülés 277. p. 636.
[201] TTREK jkv. 1928/1. 356. p. 10.
[202] A főbb megoldási javaslatokat külön fejezetben gyűjtöttük össze.
[203] TTREK jkv. 1919–1921. 1921. jún. 22-i rendkívüli intézőbizottsági ülés 277. p. 636.
[204] TTREK jkv. 1923. márc. 21-i rendkívüli intézőbizottsági ülés 30. p. 12.
[205] TTREK jkv. 1923. 572. p. 412.
[206] TTREK jkv. 1922. 536. p. 313.
[207] TTREK jkv. 1929/1. 19. p. 10.

[208] TTREK jkv. 1940. 191. p. 283.
[209] Uo. 283–284.
[210] Uo. 285.
[211] TTREK jkv. 1941. 183. p. 201.
[212] TTREK jkv. 1937. 61. p. 151–152. (1936/37-ben mindössze egyetlen lelkésztanító működött az egyházkerület területén. [TTREK jkv. 1937. 147. p. 244.]); TTREK jkv. 1943. 220. p. 42., 221. p. 42.
[213] TTREK jkv. 1937. 93. p. 165.; TTREK jkv. 1938/2. 369. p. 115.; TTREK jkv. 1939/2. 303. p. 95.
[214] TTREK jkv. 1940. 331. p. 356., 359.; TTREK jkv. 1941. 337. p. 229.; TTEEK jkv. 1942. 249. p. I. melléklet 384. Az egyházkerület Pénzügyi Bizottsága az iskolafenntartó egyházközségektől az állami adó 1%-át, a nem iskolafenntartóktól annak 5%-át szedte volna be. (TTEEK jkv. 1942. 301. p. 129.)
[215] TTREK jkv. 1941. 333. p. 228.
[216] TTEEK jkv. 1942. 301. p. 129–130.
[217] TTREK jkv. 1934/1. 2. p. 5.
[218] TTREK jkv. 1933. 133. p. 95., 98.; TTREK jkv. 1934/1. 155. p. 125., 165. p. 138.; TTREK jkv. 1934/2. 258. p. 13., 415. p. 126–127., 423. p. 239.; TTREK jkv. 1935/1. 85. p. 65., 95. p. 77., 97. p. 82., 100. p. 93.; TTREK jkv. 1935/2. 292. p. 86., 337. p. 132., 375. p. 193.; TTREK jkv. 1936/3. 382. p. 143.; TTREK jkv. 1937. 147. p. 245. stb.
[219] TTREK jkv. 1940. 191. p. 286.
[220] Uo. 191. p. 286.
[221] TTREK jkv. 1937. máj. 27-i tanácsülés 53. p. 58.
[222] TTREK jkv. 1937. 147. p. 245.
[223] TTREK jkv. 1940. 191. p. 287.
[224] TTREK jkv. 1937. 195. p. 306., 311.; Uo. 1937. máj. 27-i tanácsülés 57. p. 59.; TTREK jkv. 1941. 353. p. 244–245.; TTREK jkv. 1942. 556. p. 327.; TTREK jkv. 1943. 405. p. 125.
[225] TTREK jkv. 1937. 148. p. 246.; TTREK jkv. 1942. 591. p. XIII. melléklet 510.
[226] TTREK jkv. 1940. 353. p. 192–193.

[227] TTREK jkv. 1937. 185. p. 273.; TTREK jkv. 1942. 591. p. XIII. melléklet 512.
[228] TTREK jkv. 1942. 591. p. XIII. melléklet 507.
[229] TTREK jkv. 1937. 184. p. 273., 195. p. 302.; TTREK jkv. 1939/2. 420. p. 256.
[230] TTREK jkv. 1937. 15. p. 114., 81. p. 158–159., 181. p. 272.; TTREK jkv. 1938/1. 8. p. 7.; TTREK jkv. 1939/1. 34. p. 18.; TTREK jkv. 1939/1. 35. p. 18.; TTREK jkv. 1939/2. 301. p. 93–94., 422. p. 269–271., TTEEK jkv. 1942. 271. p. 106.
[231] TTREK jkv. 1938/2. 354. p. 99.; TTREK jkv. 1940. 318. p. 330.; TTREK jkv. 1941. 313. p. IV. melléklet 401.; TTREK jkv. 1942. 341. p. III. melléklet 427.
[232] TTREK jkv. 1939/2. 382. p. 194.
[233] TTREK jkv. 1940. 318. p. 330.
[234] TTREK jkv. 1938/2. 354. p. 94.
[235] TTREK jkv. 1941. 351. p. 233–234.
[236] Uo. 352. p. 242.
[237] TTREK jkv. 1943. 406. p. 125–126.
[238] Uo. 409. p. 127–128., 410. p. 128.
[239] TTREK jkv. 1935/1. 107. p. 104.
[240] Korábban publikálásra került fejezetrészek (vö. Rébay 2011) jelentős átdolgozása. Ezúton szeretném megköszönni a Ráday Levéltár vezetőinek, Nagy Editnek és Szatmári Juditnak a kutatáshoz nyújtott szíves segítségét.
[241] Vö. Kiss – Lányi 2023.
[242] Zoványi, 1977, 159–160., 563., 67.
[243] RL A/1 ikl 1465.
[244] DMREK jkv. 1902. 7. p. 18. 1914-ben pedig így nyilatkozott: *„Nem lehetünk nyugodtak egyházunk és egyházunk intézményeinek haladása és fejlődése tekintetében sem; mert bár nem tagadható, hogy előre megyünk, de mégsem haladunk oly arányban, hogy a változott versenyviszonyok közt úgy megálljuk a helyünket, a mint az jövőnk szempontjából feltétlenül szükséges volna. […] Egyházi intézményeink között iskoláinkat is erősíteni és fejleszteni kell. Az iskolák az egyháznak*

veteményes kertjei. Ezen veteményes kerteket mi más kertészekre nem bizhatjuk, ha azt akarjuk, azok gyümölcsét egykor egyházunk élvezze. Ezért egyházunk szempontjából az elemi iskolaügy terén az államosítás elvének hirdetését annál inkább fájlalom, minél tekintélyesebb oldalról halljuk azt olykor hangoztatni. A felekezeti iskolák az egyház tulajdonát képezik s az egyház irányát és szellemét hivatvák kifejezni és képviselni. Ezek fölött lelkiismeretes gonddal őrködni tartozó kötelességünk.” (DMREK jkv. 1914. ápr., 4. p. 8–9.)

[245] Uo. 9.

[246] DMREK jkv. 1927. okt. 7. p. 66–67.

[247] RL A/1 ikl 1461.

[248] Oktatáspolitikáját elemezte VARGA 2011.

[249] B. MAJOR 1921, 37.; DMREK jkv. 1924. 6. p. 26–27.

[250] DMREK jkv. 1929. 7. p. 29.

[251] DMREK jkv. 1932. 9. p. 25.

[252] DMREK jkv. 1935. 8. p. 20.

[253] DMREK jkv. 1933. 8. p. 16.

[254] DMREK jkv. 1919. 5. p. 3.

[255] Uo. 4–5.

[256] Uo.

[257] B. MAJOR 1921, 36.; DMREK jkv. 1922. 8. p. 26–28.

[258] B. MAJOR 1921, 36., 38.

[259] DMREK jkv. 1932. 9. p. 15.

[260] DMREK jkv. 1926. 8. p. 25.

[261] DMREK jkv. 1923. 5. p. 18–19.; DMREK jkv. 1924. 6. p. 27., 30–31.; DMREK jkv. 1925. 4. p. 28–29.; DMREK jkv. 1926. 8. p. 24–25., 28.; DMREK 1928. 6. p. 25–26.; DMREK jkv. 1929. 7. p. 29–30.

[262] DMREK jkv. 1939. 8. p. 24–25.

[263] DMREK jkv. 1940. 101. p. 76. A kultúradó témájával az egyik problématörténeti fejezetben foglalkozunk.

[264] DMREK jkv. 1941. 5. p. 15., 17.

[265] Uo. 15. (Glattfelder Gyula püspök memoranduma 1926-ban a felekezetek közt vitát generált: ki fizet arányosan többet az iskolái fenntartásáért? Vö. *Az autonómiai határai[n]* c. fejezetet.)

[266] DMREK jkv. 1942. 70. p. 65–66.; DMREK jkv. 1943. 187. p. 144–145.

[267] RL A/1 ikl 1465.

[268] DMREK jkv. 1934. 218. p. 165–167.; DMREK jkv. 1935. 48. p. 40.;

[269] A törvény felekezeti fogadtatásáról lásd NAGY 2000a, 141–143.

[270] DMREK jkv. 1936. 10. p. 25–26.

[271] *„Van a helyzetben valami tisztázatlan elem. Mi a felekezeti iskolák fenntartásáért küzdünk, az államkormány felekezeti iskoláinkat dicséri, azoknak a fenntartását nemzeti érdeknek hirdeti és minden támogatást kilátásba helyez, közben pedig az iskolai törvényhozással, főképpen a végrehajtásban kialakuló jogszokásokkal észrevétlenül államosíttatik az egész felekezeti iskola rendszer. A felekezeti iskola ma-holnap csak egy olyan magyar látszat a sok közül, amellyel áltatjuk magunkat, amelynek fenntartásáért hiveink nagy áldozatot hoznak, de »egyházi iskola« a szó történelmi értelmében ma már nincs sehol. Tulajdonképpen az egész jelenlegi conceptio nem egyéb, mint alkalmas megadóztatási eszköz arra, hogy minél magasabb valamely néprétegnek kulturális művelődési igénye, szegénysége ellenére is, annál nagyobb közoktatási terheket rakjunk rá. Ezzel csak azt érjük el, hogy mentesülnek a közoktatási terhek hordozása alól azok, akik a nemzeti vagyonnak aránytalanul nagy részét bírják, de magyar református néprétegek művelődésének nagy nemzeti érdekénél terhekkel nem róhatók meg, mert a műveltség ára felekezetek szerint van megszabva.”* (DMREK jkv. 1937. 9. p. 16.)

[272] Majd így folytatta: *„Újra meg újra meg kell keresni, ki kell dolgozni tananyagban és módszerben, nevelésben és imponderabiliákban mindazt, amit a kálvinizmus jelent. Ezen a téren nagy mulasztásaink vannak, amelyeket helyre kell hozni. Tanítókat és pásztorokat hívok arra a közös munkára, amelynek célja megfelelni e nagy kérdésre: mit jelent gyakorlatilag a reformátusság egy iskola külsejére és belsejére, a növendékekre és a nevelőkre, a tanítás anyagára és módszerére, az iskola egész szellemi életére és a benne kialakuló életformákra nézve? Miután éppen az a meggyőződésem, hogy a református iskolák felbecsülhetetlen történelmi és szellemerkölcsi értéket képviselnek,*

szükségesnek tartom, hogy éppen most, az iskolai reformok és iskolaigazgatás átszervezésekor kialakuljon az a tiszta és biztos módszer, amely egyrészt a kormányzat elismerésre méltó törekvéseit támogatja, másfelől az egyház jogi, kulturális és erkölcsi birtokállományát maradéktalanul megőrzi." (DMREK jkv. 1936. 10. p. 26.)

[273] RL A/1 ikl 1465.

[274] DMREK jkv. 1941. 5. p. 17.

[275] DMREK jkv. 1942. 9. p. 16., 174. p. 152., 167. p. 149.

[276] DMREK jkv. 1937. 9. p. 15– 16., 92. p. 67., 94. p. 68.

[277] DMREK jkv. 1936. 10. p. 15– 16., 72.; DMREK jkv. 1941. 5. p. 29–30.

[278] Lásd S. HEKSCH 1969. Halálának 75. évfordulójára emlékkötet jelent meg: vö. GOMBOS szerk. 2021. Munkásságával újabban elsősorban DONÁTH Péter (lásd DONÁTH 2021, 2022abcd, 2023) és SZŰTS-NOVÁK Rita (lásd SZŰTS-NOVÁK 2020, 2022, 2023) foglalkozik.

[279] Lásd DONÁTH 2021, 2023.

[280] DMREK jkv. 1925. 4. p. 25. SERI András Csikesz Sándorra hivatkozva azt állítja, hogy Imre szinte teljesen önállóan intézte a kerület oktatási ügyeit. (SERI 1984, 31.)

[281] DMREK jkv. 1945. 10. p. 54., mellékelt püspöki jelentés 5. oldal. (Kézirat, RL A/1a [24. csomó] 24. doboz.)

[282] DMREK jkv. 1933. 199. p. 114–115.

[283] DMREK jkv. 1938. 95. p. 64–65., Függelék 224.

[284] Uo. 224.; DMREK jkv. 1939. 160. p. 141.

[285] DMREK jkv. 1940. 141. p. 109.; DMREK jkv. 1941. 206. p. 154.

[286] DMREK jkv. 1940. 148. p. 113.

[287] RL A/1 ikl 1461.

[288] DMREK jkv. 1939. 164. p. 146–147.

[289] Hogy pontosan mikortól, az nem derül ki. 1941-ben ez volt a helyzet. (DMREK jkv. 1941. 5. p. 29.)

[290] DMREK jkv. 1943. 212. p. 162.

[291] DMREK jkv. 1938. 11. p. 17.; DMREK jkv. 1941. 193. p. 147–148.

[292] DMREK jkv. 1943. 185. p. 144–145.

[293] DMREK jkv. 1940. 99. p. 75., 157. p. 116.

[294] DMREK jkv. 1923. 5. p. 17.
[295] DMREK jkv. 1925. 4. p. 21.
[296] DMREK jkv. 1933. 8. p. 16.
[297] DMREK jkv. 1927. okt. 7. p. 25., 185. p. 143.
[298] DMREK jkv. 1932. 9. p. 22.; DMREK jkv. 1933. 8. p. 13–14.; DMREK jkv. 1934. 8. p. 17–18.
[299] RL A/1 1478.
[300] DMREK jkv. 1938. 11. p. 17.
[301] *A Magyarországi Református Egyház törvényei,* Budapest 1933, 123.
[302] DMREK jkv. 1928. 6. p. 25.; DMREK jkv. 1929. 243. p. 139–141.
[303] DMREK jkv. 1929. 7. p. 29.
[304] RL A/1. ikl 1465.
[305] DMREK jkv. 1939. 29. p. 41–42.
[306] DMREK jkv. 1943. márc. tanácsülés 25. p. 200–203.; 1943. szept. tanácsülés 10. p. 215–216.
[307] DMREK jkv. 1932. 9. p. 16., 18.; DMREK jkv. 1935. 8. p. 20.; DMREK jkv. 1939. 8. p. 23–24.
[308] RL A/1. ikl 1465.
[309] A témával külön fejezet foglalkozik a jelen kötetben.
[310] DMREK jkv. 1929. 243. p. 141.; DMREK jkv. 1930. 8. p. 17–18.
[311] DMREK jkv. 1941. 30. p. 58–59.
[312] Felsőbaranyai: 45, Kecskeméti: 1, Külsősomogyi: 8. Pesti: 2, Solti: 1, Tolnai: 5, Vértesaljai Egyházmegye: 8 egyházközség. (DMREK jkv. 1935. 41. p. 37–38., 40.; vö. DMREK jkv. 1936. 40. p. 41.)
[313] Felsőbaranyai: 41, Kecskeméti: 1, Külsősomogyi: 8. Pesti: 0, Solti: 1, Tolnai: 4, Vértesaljai Egyházmegye: 7 egyházközség. (DMREK jkv. 1943. 272–273.; vö. DMREK jkv. 1942. 59. p. 60.)
[314] DMREK jkv. 1941. 5. p. 34.
[315] Gszelmann 2004, 70.; Szakácsné Kozári 2007, 12., 16.; Szappanos 2006, 31.
[316] Vö. Donáth 2008., 235–668.
[317] DMREK jkv. 1933. 8. p. 16–17.; DMREK jkv. 1934. márc. tanácsülés 13. 16. p. 188.; DMREK jkv. 1935. 8. p. 16.; DMREK jkv.

1936. 10. p. 25.; DMREK jkv. 1937. 9. p. 16–17., 99. p. 70.

[318] DMREK jkv. 1941. 5. p. 18–19., 30. p. 59.

[319] Uo. 58.

[320] Történetét feldolgozta Kovács, 2006.

[321] Történetéről lásd Ács, 2017, 62–185.

[322] Rébay 2011, 154.; DMREK jkv. 1917. szept. 68. p. 84–86.; DMREK jkv. 1925. 113. p. 143–145.; DMREK jkv. 1927. 189. p. 170–173.; DMREK jkv. 1928. 129. p. 133–135.; DMREK jkv. 1930. 8. p. 24., 188. p. 108.; DMREK jkv. 1931. 176. p. 134.; Szappanos 2006, 32.; Lukácsy 1943, 87.;

[323] RL A/1 ikl 1465.

[324] DMREK jkv. 1933. 215. p. 121.; DMREK jkv. 1934. 98. p. 99.

[325] DMREK jkv. 1935. 131. p. 95.; DMREK jkv. 1938. 95. p. 64.; DMREK 1939. 144. p. 133.

[326] DMREK jkv. 1943. 198. p. 151.

[327] Rébay 2011, 314–353. Történetét lásd Szabó 2001, Rébay 2006a.

[328] RL A/1 1478.

[329] DMREK jkv. 1916. VIII. Függelék 261–267.; DMREK jkv. 1917. máj. 50. p. 34–40.; DMREK jkv. 1925. 108. p. 124–125.; DMREK jkv. 1926. 147. p. 145–146.; DMREK jkv. 1927. 189. p. 160., 191. p. 179–180.; DMREK jkv. 6. p. 28., 113. p. 95., 127. p. 121–125.; DMREK jkv. 1929. 223. p. 130.; DMREK jkv. 1930. 185. p. 82.; Szappanos 2006, 32. A koedukáció kérdésével a kötetben külön problématörténeti fejezet foglalkozik.

[330] Uo.

[331] DMREK jkv. 1934. 219. p. 168.; DMREK jkv. 1936. 97. p. 72.

[332] Vö. Sárai Szabó 2008.

[333] DMREK jkv. 1938. 11. p. 17.

[334] Tóth 1996, 8–11., Kováts 1932, 25–29., 36–38.; Hegymegi Kiss 1896, 6–10.

[335] DMREK jkv. 1885. 22. p. 26., 42.; DMREK jkv. 1896. 11. p. 30–31.; DMREK jkv. 1897. 48. p. 146–148.; DMREK jkv. 1898. 23. p. 106.; DMREK jkv. 1904. 21. p. 47.; DMREK jkv. 1905. 58. p. 129.; DMREK jkv. 1907. 116. p. 170–171.; DMREK jkv. 1909. 18. p. 21.

[336] Vö. MANN 1997, 61.; NAGY 2000a, 135.

[337] Utóbbi történetét lásd TÓTH 1996, utóbbiét feldolgozta DRASKÓCZY 1993, RÉBAY 2006b.

[338] A miniszter azzal érvelt, az állami középiskolák helyettes tanárai csak hosszabb működés után válnak rendes tanárrá.

[339] DMREK jkv. 1922. 126. p. 106–109.; DMREK jkv. 1923. 5. p. 19.; DMREK jkv. 1925. 106. p. 116.; DMREK jkv. 1926. 146. p. 136.; DMREK jkv. 1927. okt. 186. p. 147., 150.; DMREK jkv. 1928. 6. p. 28., 126. p. 119.; DMREK jkv. 1930. 186. p. 96.; DMREK jkv. 1931. 171. p. 116.

[340] RL A/14. 673. csomó.

[341] DMREK jkv. 1932. 9. p. 18.; DMREK jkv. 1937. 89. p. 66.; DMREK jkv. 1939. 45. p. 224.; DMREK jkv. 1940. 131. p. 105.; DMREK jkv. 1941. 247. p. 189.; DMREK jkv. 1942. 167. p. 149.

[342] DMREK jkv. 1924. 122. p. 136.; DMREK jkv. 1925. 4. p. 26., 28. p. 47–48.; DMREK jkv. 1927. 185. p. 143.; DMREK jkv. 1928. 125. p. 106.

[343] TŐKÉCZKI 1999, 313–314.

[344] DMREK jkv. 1921. 179/a p. 20. 179/b p. 20.; DMREK jkv. 1923. 81. p. 84–85.; DMREK jkv. 1924. 6. p. 25–26., 116. p. 126–127.; DMREK jkv. 1927. okt. 7. p. 24., 48. p. 70–71.

[345] HÖRCSIK 1983, 308.

[346] DMREK jkv. 1931. 182. p. 153.

[347] DMREK jkv. 1932. 9. p. 17., 199. p. 111.

[348] DMREK jkv. 1938. 97. p. 65.; DMREK jkv. 1939. 161. p. 142.; DMREK jkv. 1941. 207. p. 155.; DMREK jkv. 1942. 175. p. 153–155.; DMREK jkv. 1943. 205. p. 156–157.

[349] DMREK jkv. 1935. 204. p. 132.

[350] DMREK jkv. 1939. 158. p. 137.; DMREK jkv. 1942. 174. p. 152.

[351] DMREK jkv. 1936. 102. p. 75.; DMREK jkv. 1937. 9. p. 15– 16., 104. p. 71.

[352] DMREK jkv. 1938. 11. p. 16– 17., 87. p. 59.

[353] Három korábbi tanulmány (Rébay 2012, 2024, 2025) egybeszerkesztése.

[354] ZOVÁNYI, 1977, 641.; TIREK jkv. 1939. 7. p. 56.
[355] Uo. 509., 190.,
[356] ZOVÁNYI, 1977, 655.
[357] *Intézményünk névadója,* https://levay.tirek.hu/magunkrol/nevadonk.
[358] MÉSZÁROS, 1988, 220–222.; Vö. TIREK jkv. 1936. 76. p. 91.
[359] TIREK jkv. 1936. 77. p. 92.
[360] Értesítő – reálgimn. 1931/32. 6., Értesítő – leánygimn. 1931/32. 3. Belső életükről lásd FAZEKAS 1999, 49–50., valamint DEÁK 1999, 38–40., PÁPAY 1999, 204–248.
[361] Vö. UGRAI, 2013a, 160–161
[362] *Révész Kálmán.* Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, https://varosikonyvtar.papa.hu/node/5216.
[363] A szerző felvétele (2012. 01. 09.)
[364] ZOVÁNYI, 1977, 641.; NAGY, 1999, 553.
[365] TIREK jkv. 1936. szept. tanácsülés 10b p. 12–13.; TIREK jkv. 1938. 6. p. 12.; TIREK jkv. 1939. okt. tanácsülés 31. p. 34–35.; TIREK jkv. 1940. 19. p. 85–86.; TIREK jkv. 1943. 29. p. 62., 30. p. 62.
[366] TIREK jkv. 1943. 4. p. 31.
[367] TIREK jkv. 1940. 7. p. 48., 63.
[368] TIREK jkv. 1931. nov. 136. p. 50.
[369] TIREK jkv. 1938. 7. p. 66.; TIREK jkv. 1942. 12.
[370] TIREK jkv. 1939. 128. p. 165.
[371] TIREK jkv. 1938. 7. p. 66.
[372] TIREK jkv. 1938. 141. p. 126. A nevelés eredményessége pedig a tanítótól függ, ezért így folytatta: „*Egyházunk szegénysége miatt sajnos nem tudunk tanítóink anyagi helyzetén segíteni, de azt minden esetre bele kell vinnünk a gyülekezetekbe, hogy a derék nevelői és tanítói munkát becsüljék meg egyházunk tagjai és most amikor olyan nehéz a tanítói hivatásnak megfelelni, ha egyebet nem, legalább megértést és szeretetet adjanak, ilyen erkölcsi támogatást, amely megkönnyíteni hivatott a nehéz és rögös életpályát.*" (TIREK jkv. 1938. 141. p. 127.)
[373] TIREK jkv. 1940. 7. p. 45.
[374] TIREK jkv. 1939. 7. p. 62.

[375] TIREK jkv. 1940. 7. p. 45–46.

[376] TIREK jkv. 1937. 123. p. 115.

[377] TIREK jkv. 1942. 5. p. 14–15.

[378] TIREK jkv. 1934. 73. p. 76. A törekvés sikerrel járt, 50% fölé kúszott a reformátusok aránya (TIREK jkv. 1935. 65 c. 71.; TIREK jkv. 1936. 76. p. 91.), később azonban ismét csökkent kicsit (TIREK jkv. 1937. 111. p. 110.). A líceum elindítása megint növekedést eredményezett (TIREK jkv. 1939. 120. p. 162.; TIREK jkv. 1940. 129. p. 180.), majd jelentősebb csökkenés történt, a líceumban viszont maradt 50% felett az arány (TIREK jkv. 1941. 150. p. 155., 163. p. 154.). A többi középiskolában és a tanítóképzőben ennél magasabb volt, az 1930-as években rendszerint 70–80% közt mozgott az arányuk. (TIREK jkv. 1934. 63. p. 72., 68. p. 74., 85. p. 81., TIREK jkv. 1935. 61. p. 70.; TIREK jkv. 1936. 69. p. 87., 77. p. 92.; TIREK jkv. 1937. 86. p. 96., 95. p. 99.; TIREK jkv. 1938. 100. p. 106., 117. p. 113.; TIREK jkv. 1939. 104. p. 156., 117. o. 160.; TIREK jkv. 1940. 115. p. 171., 121. p. 175.) A pataki gimnáziumban 1941/42-ben a terület-visszacsatolásokat követő keresettség miatt ez az arány 80%, majd 90% fölé emelkedett. (TIREK jkv. 1941. 115. p. 140.; TIREK jkv. 1943. 125. p. 93.) Eközben Miskolcon az állami gimnázium Kassára költözésével romlott a reformátusok aránya, de még így is 70% felett maradt (TIREK jkv. 1941. 131. p. 148.; TIREK jkv. 1943. 138. p. 97.).

[379] TIREK jkv. 1937. 123. p. 118. Az egyházkerületi Tanügyi Bizottság így indokolta egyetértve a lelkipásztori konferencia kérelmével: „… *ennek hiányában iskolaügyünk végzetes hanyatlása várható és szellemi irányítás tekintetében is elveszti autonómiáját és bibliás református jellegét. E tanterv és utasítás nélkül könnyen bekövetkezik a magyar ref. iskolaügyünk gyászos trianonja.*” (Uo.) 1938-ban újra előkerült a kérdés (TIREK jkv. 1938. 153. p. 131.).

[380] TIREK jkv. 1933. dec. 6. p. 19.

[381] TIREK jkv. 1939. 7. p. 57.; vö. TIREK jkv. 1940. 7. p. 46.

[382] TIREK jkv. 1940. 144. p. 186.

[383] TIREK jkv. 1928. júl. 24. p. 50., 37. p. 52–53.; TIREK jkv. 1930. jún. 4. p. 22., 70. p. 104.; TIREK jkv. 1931. okt. 121. p. 15–17.; TIREK jkv. 1932. ápr. 29–30.

[384] TIREK jkv. 1922. 23. p. 396–397.; TIREK jkv. 1925. júl. 6. p. 12., 16/i p. 53., 17. p. 54.
[385] TIREK jkv. 1929. júl. 9. p. 24.
[386] TIREK jkv. 1930. jún. 4. p. 16.
[387] TIREK jkv. 1927. júl. 5. p. 42.; TIREK jkv. 1928. júl. 5. p. 16.; TIREK jkv. 1931. jún. 8. p. 18.
[388] TIREK jkv. 1929. okt. 234. p. 91–92.; TIREK jkv. 1930. jún. 4. p. 16., 21–22., 29/232. p. 56.; TIREK jkv. 1930. okt. 175. p. 83–84., 179. p. 87–88.; TIREK jkv. 1931. jún. 66. p. 67–68.; TIREK jkv. 1931. nov. 93. p. 94.
[389] TIREK jkv. 1931. nov. 188. p. 91–92.
[390] TIREK jkv. 1933. jún. 7. p. 21.; TIREK jkv. 1933. dec. 2. p. 8.; TIREK jkv. 1935. 8. p. 17.; TIREK jkv. 1936. szept. tanácsülés 8. p. 12., 17.; TIREK jkv. 1939. 2. p. 46., 128. p. 165.; TIREK jkv. 1940. 7. p. 45.; TIREK jkv. 1941. 7. p. 47.
[391] TIREK jkv. 1938. 73. p. 92.
[392] TIREK jkv. 1941. 175. p. 165.
[393] Uo.
[394] HÖRCSIK 1983, 302.
[395] TIREK jkv. 1934. 7. p. 41.
[396] TIREK jkv. 1940. 7. p. 51.
[397] TIREK jkv. 1935. 8. p. 17.
[398] TIREK jkv. 1939. 2. p. 48.
[399] TIREK jkv. 1940. 7. p. 39.
[400] TIREK jkv. 1933. jún. 7. p. 22.
[401] TIREK jkv. 1936. 2. p. 4.
[402] TIREK jkv. 1939. 7. p. 62.
[403] TIREK jkv. 1939. 7. p. 63.
[404] TIREK jkv. 1933. jún. 7. p. 30.; TIREK jkv. 1936. 2. p. 5.; TIREK jkv. 1939. 7. p. 63.
[405] TIREK jkv. 1933. dec. 18. p. 102–103.
[406] TIREK jkv. 1943. 4. p. 25., 41.
[407] TIREK jkv. 1933. dec. 32. p. 126.

[408] TIREK jkv. 1943. 4. p. 25.

[409] HÖRCSIK számításai szerint országosan a népiskolai államsegély a szükségletek 46%-át fedezte 1925/26-ban, tíz évvel később azonban csak 40%-át. (HÖRCSIK, 1983, 301.)

[410] Az iskolák száma 1936/37-ben: 227 mindennapi elemi népiskola, 156 általánosan ismétlő elemi iskola, 14 gazdasági ismétlő iskola. 33 egyházközségnek nem volt iskolája. (TIREK 1937, 123. p. 115.) A következő két tanévben a szám lényegesen nem változott (vö. TIREK jkv. 1938. 141. p. 127.; TIREK jkv. 1939. 128. p. 166.). 1939/40-ben 346 mindennapi iskola, 18 továbbképző, 39 gazdasági továbbképző elemi iskola működött református fenntartásban. 62 egyházközségben nem volt saját iskola (TIREK jkv. 1940, 144. p. 188.).

[411] TIREK jkv. 1937, 123. p. 117.; 1938. 141. p. 128.; 1939. 128. p. 167.; 1940. 144. p. 189.; 1941. 175. p. 167. Az utolsó két tanévre (1939/40. és 1940/41.) vonatkozó összegek megegyeznek, ami minden bizonnyal tévedés. Az 1941/42-ről szóló számadatok hiányoznak a népiskolai előadó jelentéséből.

[412] TIREK jkv. 1933. dec. 15/1/j p. 91–92.; 15/1. k p. 94.

[413] Vö. TIREK jkv. 1934. 58. p. 71.

[414] TIREK jkv. 1934. 90. p. 83.; TIREK jkv. 1935. szept. tanácsülés 5. p. 5.; TIREK jkv. 1936. 49. p. 69., 51. p. 73–74.

[415] TIREK jkv. 1937. 69. p. 71., 70. p. 71., 71. p. 72., 80. p. 88.

[416] Vö. TIREK jkv. 1938. 61. p. 87., 65. p. 79–80.; TIREK jkv. 1943. 133. p. 95., 140/e p. 98.

[417] TIREK jkv. 1940. júl. tanácsülés 22. p. 16.; TIREK jkv. 1940. 133. p. 182–183.

[418] A sárospataki református iskolakomplexumot a korban főiskola (és nem kollégium) névvel illették. Az elnevezés arra utal, hogy az intézmény felsőfokú képzést is nyújtott.

[419] TIREK jkv. 1923. júl. 12. 3. p. 503–505.; TIREK jkv. 1923. júl. 31. 2. p. 511–515.; TIREK jkv. 1923. okt. 58. p. 572–573.

[420] TIREK jkv. 1925. júl. 6. p. 12., 9. p. 26.

[421] TIREK jkv. 1924. okt. 26. p. 706–707.; TIREK jkv. 1925. júl. 8. p. 22.

[422] Az egyházi adót, beíratási díjat, a középiskoláknál a tandíjat, illetve az izraeliták iskolafenntartási járulékát sem lehetett emelni. (TIREK jkv. 1929. júl. 65. p. 88.; TIREK jkv. 1922. 86/ty. p. 367.) A főiskola fűtési, majd épületfenntartási járulékot vetett ki 1929-ben és 1930-ban. (TIREK jkv. 1930. jún. 54. p. 79.)
[423] TIREK jkv. 1928. júl. 102. p. 97–98.; TIREK jkv. 1929. júl. 68. p. 90.; TIREK jkv. 1929. okt. 231. 88–89.
[424] TIREK jkv. 1925. okt. 18. p. 26.; TIREK jkv. 1930. jún. 79. p. 107–108.
[425] TIREK jkv. 1927. júl. 3. p. 34.; TIREK jkv. 1930. jún. 4. p. 18.; TIREK jkv. 1931. nov. 126. p. 34–35.
[426] Ugyanezen a néven fizettek az egyházkerületnek az egyházmegyéken keresztül az egyes gyülekezetek hozzájárulást. Ebből finanszírozták a kerületi fenntartású oktatási intézményeket. Más egyházkerületben azonban nem volt ilyen adó. (Vö. TIREK jkv. 1939. 44. p. Függelék 201–202.)
[427] TIREK jkv. 1933. jún. 2. p. 10.
[428] TIREK jkv. 1937. 7. p. 17. [Kiemelés az eredetiben.]
[429] TIREK jkv. 1933. jún. 2. p. 10.; TIREK jkv. 1933. dec. 2. p. 8.
[430] TIREK jkv. 1934. 2. p. 5.; TIREK jkv. 1935. 2. p. 6.; TIREK jkv. 1936. 2. p. 5.; TIREK jkv. 1937. 7. p. 24.; TIREK jkv. 1938. 6. p. 18.; TIREK jkv. 1939. 2. p. 46.; 7. p. 62.
[431] TIREK jkv. 1943. 24. p. 160. (Vö. TIREK jkv. 1942. nov. 149/g p.)
[432] TIREK jkv. 1946. 7. p. 8–9.
[433] TIREK jkv. 1933. jún. 7. p. 30.
[434] TIREK jkv. 1933. dec. 2. p. 7–8.
[435] TIREK jkv. 1936. 2. p. 6.; TIREK jkv. 1937. 103. p. 105.
[436] TIREK jkv. 1933. dec. 2. p. 7–8.
[437] TIREK jkv. 1943. 23. p. 160., 155. p. 104.
[438] TIREK jkv. 1937. 82. p. 92–93., 84. p. 95.
[439] TIREK jkv. 1922. 5. p. 299.
[440] TIREK jkv. 1925. okt. 25. p. 37–40.; TIREK jkv. 1927. okt. 48/e. 69–71.; TIREK jkv. 1930. jún. 29/226. p. 56.; TIREK jkv. 1930. okt. 170. p. 80–81.

[441] TIREK jkv. 1929. okt. 174. p. 21–22.; TIREK jkv. 1930. jún. 70. p. 103–104.; TIREK jkv. 1930. okt. 175. p. 83–84.; TIREK jkv. 1931. jún. 65. p. 67.
[442] TIREK jkv. 1925. júl. 26. p. 58.
[443] Itt két új tanítói állást is szerveztek, tehát valószínűleg valóban megszületett az új iskola. (TIREK jkv. 1929. okt. 249. p. 99.)
[444] TIREK jkv. 1928. júl. 104. p. 98–99., 109. p. 101–102.; TIREK jkv. 1928. okt. 152. p. 66.
[445] TIREK jkv. 1929. okt. 256. p. 103–104.
[446] A népes református egyházközséget a kerületi Népiskolai Tanügyi Bizottság 1928-ban szólította fel elemi iskola alapítására. (TIREK jkv. 1928. okt. 147/2. p. 55–56.) Ennek azonban nem lett foganatja. (TIREK jkv. 1929. júl. 53. p. 82.; TIREK jkv. 1930. okt. 163. p. 77–78.)
[447] Pl. TIREK jkv. 1923. jún. 5. p. 429.; TIREK jkv. 1928. júl. 96. p. 95.; TIREK jkv. 1929. okt. 247. 99.; TIREK jkv. 1930. jún. 70. p. 103–104., 101. p. 119.; TIREK jkv. 1930. okt. 162. p. 77.; TIREK jkv. 1930. okt. 191. p. 93. Sőt Sárospatakon óvónői állást is létesítettek, református felekezeti fenntartók körében igen ritka a korban. (TIREK jkv. 1928. júl. 99. p. 96.)
[448] TIREK jkv. 1938. 156. p. 131.
[449] TIREK jkv. 1939. okt. tanácsülés 16. p. 23–24.
[450] TIREK jkv. 1929. okt. 217/8. p. 73–74.
[451] TIREK jkv. 1939. 7. p. 61., 76.
[452] TIREK jkv. 1940. 7. p. 52., 71.
[453] TIREK jkv. 1940. 7. p. 51.
[454] TIREK jkv. 1943. 257/a p. 106.
[455] TIREK jkv. 1943. 164. p. 108–109.
[456] *Tarczal: Református templom és iskola.* II. Rákóczi Ferenc Könyvtár (Miskolc) Helyismereti Gyűjtemény, 1. Tarczal_Reformatus_templom_es_iskola_5_27_eleje – KL3171.
[457] TIREK jkv. 1929. okt. 183. p. 28.; TIREK jkv. 1931. nov. 136. p. 49–51., 193. p. 94.
[458] TIREK jkv. 1926. júl. 15. p. 96–97., 23. p. 102., 26. p. 103–104.; TIREK jkv. 1928. júl. 89. p. 91–92., 90. p. 92.; TIREK jkv. 1929. júl.

58. p. 84., 60. p. 86.; TIREK jkv. 1929. okt. 217. p. 68–69.; TIREK jkv. 1930. jún. 29/301. p. 56–57., 77. p. 106–107.; TIREK jkv. 1931. jún., 95. p. 96–97.; TIREK jkv. 1931. nov., 135. p. 48–49.

[459] TIREK jkv. 1940. 144. p. 187.

[460] Államsegélyt kértek, s a közgyűlés döntése szerint, ha nem kapják meg, átadhatják az iskolát (TIREK jkv. 1936. 120. p. 117.).

[461] TIREK jkv. 1937. 128. p. 120–122.

[462] A jegyzőkönyvekből nem derült ki, hogy végül átadták-e ezeket az iskolákat, vagy sem.

[463] Hiánypótlásra visszaküldték a kérelmet (TIREK jkv. 1939. 63. p. 137–138.).

[464] Ha VKM-mel nem tud megegyezni a fenntartó, a közgyűlés elfogadja a döntést (TIREK jkv. 1939. 82. p. 146–147.).

[465] Bizottságot küldtek ki a körülmények megvizsgálására (TIREK jkv. 1940. 83. p. 155.).

[466] TIREK jkv. 1941. 71. p. 118. E három esetben már az egyházmegye elutasította a kérést, hogy elejét vegye az államosítási hullámnak, amit a kerület megerősített.

[467] TIREK jkv. 1941. 76. p. 122. Az egyházkerület arra kérte a gyülekezetet, hogy fokozza a bevételeit.

[468] Uo. 98. p. 132.

[469] TIREK jkv. 1943. 105. p. 88.

[470] Uo. 88. p. 84.

[471] TIREK jkv. 1941. 106. p. 135.

[472] TIREK jkv. 1932. okt. 18. p. 40.; 1933. jún. 23/p. 57–58.

[473] Ha egytanítós iskola volt, akkor állt fenn ez a veszély. Több tanító esetén a létszám apadása állás támogatásának megvonásával és ekképpen a megszüntetésével járt. (Vö. TIREK jkv. 1940. 102. p. 166.; 144. p. 188.)

[474] TIREK jkv. 1926. júl. 11/I. f. p. 73.; TIREK jkv. 1928. júl. 46. p. 56., 48. p. 57.; TIREK jkv. 1931. jún. 8. p. 22.

[475] TIREK jkv. 1933. dec. 13/h. p. 47.

[476] Uo. 13/h. p. 48–49.

[477] Alsózemplén: Viss; Alsóborsod: Maklár, Újlőrincfalva, Mány; Felsőborsod: Felsőbaracska, Berente, Hegymeg, Meszes, Abod, Nyomár, Finke, Bántapolcsány, Dövény, Tornaszentjakab, Szuhogy; Gömör-Torna: Hidvégardó, Szögliget, Teresztenye, Tornakápolna.

[478] TIREK jkv. 1933. dec. 13/p. 46–47.

[479] Abaúj: Abaújkér, Csabád, Felsőcéce, Felsőregmec, Pamlény, Vizsoly; Alsóborsod: Újlőrincfalva, Maklár; Alsózemplén: Berzék, Viss; Gömör-Torna: Hidvégardó, Imola, Szinpetri; Felsőborsod: Berente, Ládbesenyő, Meszes, Rakacaszend. 1937-ben a vizsolyi lelkésztanítói állás megszűnt, ugyanis annak köszönhetően, hogy a VKM kiutalta a tanítói fizetéskiegészítő államsegélyt, mind a két állást újra meg lehetett szervezni. (TIREK jkv. 1937. 127. p. 120.)

[480] TIREK jkv. 1943. 18. p. 58.

[481] TIREK jkv. 1926. nov. 8. p. 7., 22. p. 16.; TIREK jkv. 1930. jún. 66. p. 100–101.

[482] Abaújkér, Rakacaszend (TIREK jkv. 1937. 123. p. 115.)

[483] TIREK jkv. 1940. 144. p. 188.

[484] TIREK jkv. 1941. 175. p. 166.; TIREK jkv. 1943. 155. p. 103.

[485] TIREK jkv. 1943. 158. p. 107.

[486] TIREK jkv. 1929. júl. 84. p. 98–100.; TIREK jkv. 1930. jún. 39. p. 64–65.; TIREK jkv. 1930. okt. 115. p. 26–32.; TIREK jkv. 1931. jún. 55. p. 62–63., 79. p. 77–78., 80. p. 79–80.

[487] TIREK jkv. 1936. 27. p. 52.

[488] A nők számára ezt nem engedték. Lelkésztanító csak férfi lehetett, hiszen gyülekezeti lelkészként is csak férfi szolgálhatott. Nők ugyanis csak vallástanárok lehettek a korban. Ennek ellenére a kerület támogatta, hogy a teológák a tanítóképzést a könnyített úton elvégezzék. (TIREK jkv. 1933. jún. 24/h. 63.) A nők egyházi működéséről lásd SÁRAI SZABÓ 2011.

[489] Tárgyai: test- és élettan, nevelés-, tanítás- és módszertan, gazdaságtan, rajz, ének-zene, kézimunka. Ezért a teológián az énektanítást intenzívebbé tették. (TIREK jkv. 1936. szept. tanácsülés 10. p. 21–22.)

[490] TIREK jkv. 1934. 20/a 55.; 20/b 56.; TIREK jkv. 1936. szept. tanácsülés 10. p. 21.
[491] TIREK jkv. 1936. szept. tanácsülés 10p p. 20.; TIREK jkv. 1937. 24. p. 43.
[492] Vö. TIREK jkv. 1938. 6. p. 18.; TIREK jkv. 1940. 144. p. 188.; TIREK jkv. 1941. 175. p. 167.; TIREK jkv. 1943. 155. p. 103.
[493] TIREK jkv. 1933. dec. 6. p. 19.
[494] TIREK jkv. 1938. 141. p. 127.; TIREK jkv. 1939. 128. p. 167.; TIREK jkv. 1940. 144. p. 188.
[495] TIREK jkv. 1938. 144. p. 129.
[496] TIREK jkv. 1936. 8. p. 20.; TIREK jkv. 1938. 6. p. 22.; TIREK jkv. 1939. 128. p. 167.; TIREK jkv. 1940. 78. p. 153.
[497] TIREK jkv. 1943. 155. p. 103.
[498] TIREK jkv. 1938. 141. p. 127.
[499] Uo.
[500] Történetét lásd DIENES, UGRAI szerk. 2013.
[501] A debreceni tudományegyetem teológiai fakultása az egyetem állami tulajdona ellenére kvázi református intézménynek tekinthető.
[502] A kérdést az döntötte el, hogy 1923-ban nagyon kevesen iratkoztak be (augusztus 20-ig 17, szeptember 10-ig 7 hallgató), az üresedésben lévő tanári státuszokat pedig nem tudták betölteni. (TIREK jkv. 1923. okt. 7. p. 524–527.; TIREK jkv. Intézőbizottsági ülés 1922. dec. 19. 34. p. 402–403.)
[503] TIREK jkv. 1922. 5. p. 295., 51. p. 332–334.; TIREK jkv. 1923. jún. 5. p. 426–428.; TIREK jkv. 1925. júl. 2. p. 6–7.
[504] TIREK jkv. 1925. júl. 7. p. 21.; TIREK jkv. 1925. okt. 6. p. 11.
[505] TIREK jkv. 1926. júl. 11/I. u. p. 78.
[506] TIREK jkv. Intézőbizottsági ülés 1922. dec. 19. 17. p. 391–392.; TIREK jkv. 1925. okt. 6. p. 12–13.; vö. TIREK jkv. 1927. okt. 11/a. p. 27.
[507] 1857-ben alapították, 1869-ben államosították. (FEHÉR 2000, 91., 97.) Vö. KÉZI 2000, 88–90.; FEHÉR 2000, 94–95.; Történetét lásd KÉZI 2007; KÖDÖBÖCZ 1986.

[508] A tárgyalások azért rekedtek meg 1927-ben, mert a pénzügyminiszter csak öt évre akarta megadni a 90%-os fizetéskiegészítést. Az egyházkerület úgy döntött, hogy ebben az esetben forráshiány miatt nem tudja vállalni az intézmény átvételét. (TIREK jkv. 1927. júl. 5. p. 41–42.)

[509] TIREK jkv. 1926. márc. 5. p. 5–8.; TIREK jkv. 1926. júl. 6/a. p. 50–51.; TIREK jkv. 1927. júl. 20. p. 77–80.; TIREK jkv. 1928. júl. 58. p. 61–64.; TIREK jkv. 1929. júl. 11. p. 32–33., Függelék 2. 155–158.; TIREK jkv. 1929. okt. 190. p. 39–46., 196. p. 51–52.; TIREK jkv. 1930. jún. 59. p. 81–93.

[510] TIREK jkv. 1925. júl. 2. p. 7., vö. 9. p. 26.

[511] TIREK jkv. 1927. júl. 20. p. 79.; TIREK jkv. 1928. júl. 58. p. 63. Vö. Lelkésztanítósággal foglalkozó fejezet a problématörténeti részben.

[512] TIREK jkv. 1933. dec. 15/1/g p. 78.

[513] TIREK jkv. 1934. 84. p. 81.; 89. p. 82.

[514] TIREK jkv. 1941. júl. tanácsülés 29. p. 20–22.; TIREK jkv. 1941. 31. p. 88.; Függelék Jegyzőkönyv 13. p. 204–205.

[515] TIREK jkv. 1938. okt. tanácsülés, 1. p. 7.; TIREK jkv. 1938. 137. p. 125.; TIREK jkv. 1939. 55. p. 126.; TIREK jkv. 1940. 131. p. 181.; 139. p. 184–185.; TIREK jkv. 1941. júl. tanácsülés 30. p. 22–23.; UGRAI, 2013b, 182.

[516] TIREK jkv. 1938. okt. tanácsülés 2. p. 8.; TIREK jkv. 1938. 6. p.20.

[517] TIREK jkv. 1933. jún. 7. p. 24.; TIREK jkv. 1933. dec. 26. p. 123–124.

[518] TIREK jkv. 1929. okt. 216. p. 68.; TIREK jkv. 1932. ápr. 30.; TIREK jkv. 1934. 7. p. 25.; 22. p. 57.

[519] Idézi BARCZA 1981, 247.

[520] Az angol reálgimnáziumi tagozat saját helyi tanterv alapján működött: nyolc osztályban heti 4-5 órában tanultak itt angolt, s angol nyelv és irodalomból is tettek érettségi vizsgát, amelyet több brit felsőoktatási intézmény elfogadott. (SZABÓ 1939, 23–24., KÉZI 2004, 133–134.) Hasonló francia nyelvű képzés indult 1938-ban a gödöllői premontrei gimnáziumban, illetve olasz nyelvű 1939-ben Pannonhalmán.

[521] TIREK jkv. 1927. júl 5. p. 41.; TIREK jkv. 1928. júl. 59. p. 64–66.; TIREK jkv. 1929. júl. 9. p. 23.; TIREK jkv. 1929. júl. 12. p. 33–34., 18. p. 50–55.; TIREK jkv. 1930. okt. 129. p. 57–58.; TIREK jkv. 1931. jún. 83. p. 84–85.; TIREK jkv. 1931. nov. 161. p. 75–76. Az internátusi építkezésekhez a főiskola is hozzájárult: jelentős összegű dolláralapú kölcsönt vett fel. (TIREK jkv. 1928. okt. 131. p. 34–40.; TIREK jkv. 1929. júl. 12. p. 34., 32. p. 66–67.)

[522] TIREK jkv. 1927. okt. 13. p. 32–34.

[523] 1930-ban azonban a főiskolát is utolérte az általános gazdasági válság. A következő évben még nagyobb lett a költségvetési hiány. (TIREK jkv. 1931. nov. 126. p. 32–35., 127. p. 35–40.)

[524] *Magyarország, Sárospatak, Rákóczi út 1., Sárospataki Református Kollégium* (1940). Képszám: 233011. Fortepan/Tordai György, https://fortepan.hu/hu/photos/?id=233011.

[525] Klebelsberg első látogatásakor – először járt kultuszminiszter személyében Patakon – megjelent a régió politikai elitje: országgyűlési és felsőházi képviselők, megyei köz- és tanügyigazgatási vezetők sora. (TIREK jkv. 1928. júl. 70. p. 77.)

[526] KÉZI 2004, 48–53.

[527] Nemcsak egyházi, hanem politikai kapcsolatok is kötötték a kerületet az angolszász világhoz: lord Rothermere-rel például ekkor már levelezésben állt. (Vö. TIREK jkv. 1927. okt. 3. p. 15.)

[528] TIREK jkv. 1931. nov. 123. p. 23.

[529] KÉZI, 2004, 54–57., 71–81.

[530] TIREK jkv. 1929. júl. 9. p. 29–30. Klebelsberg megítéléséről lásd UJVÁRY, 2010.

[531] TIREK jkv. 1928. júl. 59. p. 66.; TIREK jkv. 1929. júl. 9. p. 24., 29., 18. p. 53.; TIREK jkv. 1930. okt. 125. p. 54., 126. p. 55., 130. p. 59.; TIREK jkv. 1931. jún. 83. p. 84–85.; TIREK jkv. 1931. nov. 123. p. 24.; TIREK jkv. 1932. ápr. 6. p. 14., 29.

[532] TIREK jkv. 1936. 62. p. 84., 65. p. 86.

[533] TIREK jkv. 1935. 58. p. 68.; TIREK jkv. 1936. 50. p. 72.

[534] Értesítő – reálgimn. 1931/32. 3–5. Történetét lásd PÁPAY, 1999.

[535] TIREK jkv. 1928. okt. 140. p. 50–51.; TIREK jkv. 1929. okt. 208. p. 63–64.; TIREK jkv. 1930. okt. 112. p. 17–18. 157. p. 74–75.; TIREK jkv. 1931. jún. 8. p. 22.

[536] TIREK jkv. 1931. jún. 8. p. 25.; TIREK jkv. 1931. nov. 173. p. 83–84.; TIREK jkv. 1932. okt. 14., 60. p. 94–95.

[537] *Magyarország, Miskolc, a Szinva patak az Erzsébet (Szabadság) térnél lévő hídról nézve. Előtérben a Herman Ottó Múzeum, szemben a Zrínyi Ilona leánygimnázium (egykor és ma Lévay József református gimnázium)* (1957). Képszám: 79702. Fortepan/UVATERV, https://fortepan.hu/hu/photos/?id=79702.

[538] Értesítő – leánygimn. 1931/32. 3., 17.

[539] TIREK jkv. 1928. okt. 146. p. 52.

[540] TIREK jkv. 1930. jún. 62. p. 93–94.; TIREK jkv. 1930. okt. 156. p. 73–74.; TIREK jkv. 1931. jún. 83. p. 84–85., 105. p. 101–102.

[541] Az angol internátus bővítése miatt újabb építkezésre csak évekkel később került sor. (TIREK jkv. 1934. 93. p. 85–86.) 1941-ben a gimnázium keleti szárnyát kiépítették államsegélyt is felhasználva. Új tantermeket alakítottak ki, és elkészült a 2. tornaterem. Kibővítették továbbá az angol internátust. (TIREK jkv. 1941. júl. tanácsülés 41. p. 29., 42. p. 29.; TIREK jkv. 1943. 57. p. 74., 58ab p. 74.)

[542] 1933 nyarán jelentős tatarozás és átalakítás történt, amelynek keretében a szertárak új helyiségeket kaptak külön előadókkal. Ennek következtében új osztálytermeket tudtak kialakítani, amire a megnövekedett létszám miatt már feltétlenül szükség volt. Átépítették az igazgatói lakást is. (TIREK jkv. 1933. dec. 16/e 100., 16/g 101.) Mindez azonban nem bizonyult elegendőnek, hiszen a tanulói létszám tovább növekedett, a szertárak fejlesztését pedig a tankerületi főigazgató kérte számon, ezért a fenntartó megvásárolta a szomszédos telket. (TIREK jkv. 1936. 70. p. 88., 71. p. 88., 74. p. 90.) 1938-ban azonban csak külső tatarozás történt. (TIREK jkv. 1938. 122. p. 118.) Az építkezésre csak 1941-ben került sor. (TIREK jkv. 1941. júl. tanácsülés 45. p. 29.; TIREK jkv. 1941. 160. p. 153.) Hamarosan azonban háborús célokra lefoglalták az intézetet, az a fiú-középiskolában volt kénytelen működni. A pataki főiskola ugyanezt elkerülte. (TIREK jkv. 1943. 4. p. 34.)

[543] Az 1930-as évek közepén a miskolci gimnázium fizetéskiegészítő államsegélye csökkent. Dologi államsegélyt pedig nem is kapott. A kedvezőtlen anyagi viszonyokból fakadóan az iskola berendezése hiányos és elavult volt. A tornatermet 1936-ban nem lehetett használni, ezért állami segítséggel átépítették. Az épület szűk volt a megnövekedett diáklétszámnak, hiányzott a díszterem. (TIREK jkv. 1936. 77. p. 92.; 78. p. 94.; TIREK jkv. 1937. 95. p. 100.)

[544] TIREK jkv. 1935. szept. tanácsülés 17. p. 10.; TIREK jkv. 1936. 54. p. 77–79.; TIREK jkv. 1937. 71. p. 72.; 72. p. 72.; 73. p.

[545] TIREK jkv. 1939. 102. p. 153–154.; TIREK jkv. 1940. 7. p. 41., 122. p. 175–176., 123. p. 176–177. A diákok közel harmada volt református az első tanévben (TIREK jkv. 1940. 124. p. 177.), a másodikban az arány növekedett. (Uo. 125. p. 177.) Később 30–40% közt maradt. (TIREK jkv. 1941. 134. p. 150.)

[546] Vö. Kattein-Pornói, 2016.

[547] TIREK jkv. 1937. 43. p. 53.; TIREK jkv. 1939. 106. p. 157.; TIREK jkv. 1940. 7. p. 44.; 113. p. 171.; Függelék Jegyzőkönyv 11. p. 214.; TIREK jkv. 1941. júl. tanácsülés 38. p. 27.; TIREK jkv. 1941. 122. p. 144–145., 123. p. 145.

[548] TIREK jkv. 1941. 142. p. 152.; TIREK jkv. 1943. 117. p. 91.

[549] TIREK jkv. 1934. 7. p. 12. (Kiemelés az eredetiben.)

[550] Uo.

[551] TIREK jkv. 1937, 123. p. 115.; TIREK jkv. 1938. 141. p. 127.; TIREK jkv. 1939. 128. p. 166.; TIREK jkv. 1940, 144. p. 188.

[552] TIREK jkv. 1943. 66. p. 75–77.

[553] Zoványi, 1977, 641.; Nagy, 1999, 553.

[554] TIREK jkv. 1925. júl. 37. p. 66.

[555] TIREK jkv. 1928. júl. 44. p. 55–56.

[556] TIREK jkv. 1943. 40. p. 65–66.

[557] TIREK jkv. 1925. júl. 37. p. 66.

[558] TIREK jkv. 1939. 7. p. 61.

[559] TIREK jkv. 1939. 163. p. 155.; TIREK jkv. 1940. 127. p. 178. Ezt utóbb bővítették. (TIREK jkv. 1941. 141. p. 152.)

[560] TIREK jkv. 1936. 50. p. 72., 53. p. 75.; TIREK jkv. 1937. 76. p. 76–78.
[561] TIREK jkv. 1938. 6. p. 20.
[562] TIREK jkv. 1943. 33. p. 62–63.
[563] TIREK jkv. 1928. júl. 38. p. 53.; TIREK jkv. 1928. okt. 147/8. p. 58.; TIREK jkv. 1929. okt. 217/9. 74.; vö. TIREK jkv. 1930. jún. 39. p. 64–65.
[564] TIREK jkv. 1927. okt. 16. p. 39.
[565] TIREK jkv. 1922. 5. p. 294.; TIREK jkv. 1925. júl. 6. p. 15.; TIREK jkv. 1927. okt. 44. p. 62.; TIREK jkv. 1928. okt. 147/7. p. 57–58.; TIREK jkv. 1929. júl. 132. p. 120., 133. p. 120–121.
[566] TIREK jkv. 1943. 16. p. 55.
[567] TIREK jkv. 1937. 33. p. 54.
[568] TIREK jkv. 1940. 7. p. 47.
[569] TIREK jkv. 1938. 144. p. 129.
[570] TIREK jkv. 1933. dec. 19. p. 103–104.; vö. TIREK jkv. 1934. 28. p. 60.
[571] TIREK jkv. 1938. 148. p. 130.; TIREK jkv. 1940. 23. p. 88.; TIREK jkv. 1943. 16. p. 57.
[572] TIREK jkv. 1938. 35. p. 61.
[573] TIREK jkv. 1943. 16. p. 56., 17. p. 58.
[574] TIREK jkv. 1933. dec. 20. p. 104.
[575] TIREK jkv. 1940. 30. p. 92.
[576] Az Egyetemes Konvent központosítani akarta a vallástanárok képzését, de a kerület nem mondott le erről a jogáról. (TIREK jkv. 1937. 63. p. 69–70.; TIREK jkv. 1938. 20. p. 47–48.)
[577] TIREK jkv. 1937. 25. p. 43–44., 26. p. 44–45.
[578] TIREK jkv. 1940. 27. p. 90–91.
[579] TIREK jkv. 1937. 33. p. 52.; TIREK jkv. 1938. 35. p. 60.; TIREK jkv. 1943. 16. p. 56.
[580] TIREK jkv. 1943. 14. p. 52.
[581] TIREK jkv. 1940. 18. p. 85.
[582] Vö. TIREK jkv. 1935. 70. p. 75.; TIREK jkv. 1939. 40. p. 116.
[583] TIREK jkv. 1939. 42. p. 119.

[584] TIREK jkv. 1936. 126. p. 119.; TIREK jkv. 1939. 62. p. 136. Hasonló kritikát szült a korban a feszületek kifüggesztése. (KÓSA, 2011, 30.)
[585] TIREK jkv. 1940. 24. p. 88–89.
[586] Vö. TIREK jkv. 1933. dec. 14. p. 112–113.; TIREK jkv. 1935. 11. p. 25.; 78. p. 77.
[587] TIREK jkv. 1933. dec. 6. p. 17., 24.
[588] TIREK jkv. 1934. 7. p. 18., 11. p. 38., 101. p. 97.; TIREK jkv. 1936. 14. p. 31.; TIREK jkv. 1937. 33. p. 52.; TIREK jkv. 1938. 35. p. 60.; TIREK jkv. 1943. 16. p. 56., 14. p. 52.
[589] TIREK jkv. 1935. 11. p. 25.
[590] TIREK jkv. 1940. 49. p. 117.
[591] TIREK jkv. 1934. 79. p. 79.
[592] TIREK jkv. 1946. 7. p. 9.
[593] Három korábbi tanulmány (Rébay 2012, 2024ab) egybeszerkesztése és kiegészítése az 1920-as évek második felével, 1930-as évek elejével.
[594] MAKKAI, BÖSZÖRMÉNYI 1983, 33.; *„Nem erővel…”* 2008, 3–4.
[595] DTREK jkv. 1925. szept. PONGRÁCZ József: *Emlékbeszéd…*, 129.
[596] DTREK jkv. 1920–1921. Püspöki jelentések, 1920. szept. 22-i püspöki jelentés, 7–9.; DTREK jkv. 1920–1921. Püspöki jelentések, 1921. szept. 24–25-i püspöki jelentés, 40–42.; DTREK jkv. 1939. febr. 2. p. 5.
[597] DTREK jkv. 1941. nov. 106. p. 60.
[598] DTREK jkv. 1939. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 11.; DTREK jkv. 1940. nov. 31. p. 36.,
[599] DTREK jkv. 1940. nov. 252. p. 151.
[600] DTREK jkv. 1941. nov. 2. p. 7.; 31. p. 22.
[601] DTREK jkv. 1922. jún. 11. p. 7.
[602] DTREK jkv. 1935. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 6–7.; DTREK jkv. 1935. szept. Függelék III. 124.
[603] ZOVÁNYI 1977, 162.; Balogh Jenő. https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-

eletrajzi-lexikon-7428D/b-74700/balogh-jeno-74830/; Balogh Jenő, https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC00523/00827.htm.

[604] DTREK jkv. 1924. okt. 40. p. 23.
[605] DTREK jkv. 1925. szept. 95. p. 36.
[606] DTREK jkv. 1925. szept. 116. p. 41.
[607] DTREK jkv. 1920–1921. Püspöki jelentések, 1920. szept. 22-i püspöki jelentés, 23–24.
[608] DTREK jkv. 1920–1921. Püspöki jelentések, 1920. szept. 22-i püspöki jelentés, 23., 25–28.; DTREK jkv. 1920–1921. 1920. szept. 41. p. 67.; 43. p. 67–68.
[609] A szünetben történő felügyelet pontos betartása még 1922-ben is probléma maradt. Ekkor a tanárok pár napra történő eltávozásának a kérdése is felmerült. Bizonyára gyakoribb probléma lehetett. (DTREK jkv. 1922. jún. 26. p. 13.)
[610] DTREK jkv. 1920–1921. Püspöki jelentések, 1920. szept. 22-i püspöki jelentés, 24.
[611] DTREK jkv. 1920–1921. Püspöki jelentések, 1921. szept. 24–25-i püspöki jelentés, 50., 51.
[612] DTREK jkv. 1920–1921. Püspöki jelentések, 1920. szept. 22-i püspöki jelentés, 27–28.; DTREK jkv. 1920–1921. 1921. szept. 2. p. 108.; DTREK jkv. 1921. ápr. 20. 7. p. 13.
[613] DTREK jkv. 1922. okt. 241. p. 83.
[614] DTREK jkv. 1924. okt. 17. p. 15.
[615] DTREK jkv. 1935. ápr. 11. p. 33–34. Életéről lásd Zsumbera 2022.
[616] Uo. 35.
[617] DTREK jkv. 1935. ápr. 11. p. 35.
[618] DTREK jkv. 1936. okt. 16. p. 22.
[619] DTREK jkv. 1940. jan. 3. p., 9.
[620] DTREK jkv. 1941. nov. 330. p. 171.
[621] DTREK jkv. 1940. jan. 3. p. 9.
[622] DTREK jkv. 1920–1921. Püspöki jelentések, 1920. szept. 22-i püspöki jelentés, 21.; DTREK jkv. 1921. ápr. 20. 7. p. 13.
[623] DTREK jkv. 1920–1921. Püspöki jelentések, 1921. szept. 24–25-i püspöki jelentés, 44–45.
[624] DTREK jkv. 1923. máj. 94. p. 41.

[625] DTREK jkv. 1936. okt. 167. p. 101.
[626] DTREK jkv. 1922. okt. Püspöki jelentés, 16.
[627] DTREK jkv. 1922. okt. Püspöki jelentés, 17.
[628] DTREK jkv. 1925. szept. 76. p. 31–32.; 192. p. 67.; DTREK jkv. 1925. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 19.
[629] DTREK jkv. 1926. máj. Intézőbizottsági ülés, 5. p. 136–139.; DTREK jkv. 1927. ápr. Intézőbizottsági ülés, 7. p. 5–6.; DTREK jkv. 1927. szept. 67. p. 31.; DTREK jkv. 1928. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 30.; DTREK jkv. 1929. szept. 183. p. 73.; DTREK jkv. 1930. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 8–9., 151. p. 58–59.; DTREK jkv. 1931. szept. 168. p. 62.
[630] DTREK jkv. 1931. szept. 138. p. 53., 147. p. 55–56.; DTREK jkv. 1932. szept. 197. p. 77.
[631] DTREK jkv. 1920–1921. 1921. szept. 89b p. 123.; DTREK 1922. okt. Püspöki jelentés, 15–16.
[632] DTREK jkv. 1920–1921. 1920. szept. 72. p. 71.; DTREK jkv. 1920–1921. 1921. szept. 82. p. 122.
[633] DTREK jkv. 1922. okt. Püspöki jelentés, 15.; 31. p. 29.
[634] DTREK jkv. 1925. szept. 240. p. 83.
[635] DTREK jkv. 1922. okt. Püspöki jelentés, 16.; 70. p. 34.
[636] DTREK jkv. 1926. szept. 90. p. 82.
[637] DTREK jkv. 1926. máj. Intézőbizottsági ülés, 22. p. 146.
[638] DTREK jkv. 1926. szept. 172. p. 75.; 186. p. 81.; 200. p. 185.
[639] DTREK jkv. 1926. szept. 216. p. 89.-
[640] DTREK jkv. 1930. szept. 231. p. 88.; DTREK jkv. 1939. okt. 222. p. 113.
[641] DTREK jkv. 1930. szept. 231. p. 88.; DTREK jkv. 1931. szept. 228. p. 85.; DTREK jkv. 1932. szept. 172. p. 64.; DTREK jkv. 1933. szept. 160. p. 72–73.; DTREK jkv. 1934. szept. 129. p. 45–46.; DTREK jkv. 1935. szept. 182. p. 86–87.; DTREK jkv. 1936. okt. 167. p. 99–100.; DTREK jkv. 1937. okt. 229. p. 110.; DTREK jkv. 1938. okt. 171. p. 104.; DTREK jkv. 1939. okt. 222. p. 113.
[642] DTREK jkv. 1925. szept. 25. p. 15., Püspöki jelentés [Függelék] 8.
[643] DTREK jkv. 1926. szept. 212. p. 87–88.

[644] DTREK jkv. 1927. szept. Püspöki jelentés [Függelék], 25.
[645] DTREK jkv. 1928. szept. 46. p. 56.
[646] DTREK jkv. 1928. szept. 255. p. 126.
[647] DTREK jkv. 1928. szept. 222. p. 125.; DTREK jkv. 1929. szept. 220. p. 194.; vö. DTREK jkv. 1930. szept. 255. p. 103.
[648] DTREK jkv. 1930. szept. 231. p. 89.
[649] DTREK jkv. 1929. szept. 30. p. 16.
[650] DTREK jkv. 1930. szept. 164. p. 63–64.
[651] DTREK jkv. 1930. szept. 255. p. 103.
[652] DTREK jkv. 1930. máj. intézőbizottsági ülés, 21. p. 8.
[653] DTREK jkv. 1930. szept. 73. p. 34–35.
[654] Ruzsás, Trócsányi, Bodolay, Kiss, Pölöskei 1981, 393–394.; DTREK jkv. 1931. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 29., 67. p. 32–33.; DTREK jkv. 1932. máj. intézőbizottsági ülés 8. p. 4.; DTREK jkv. 1933. szept. Függelék IV. 21–22.; DTREK jkv. 1935. szept. 36. p. 27. További részletek a lelkésztanítóságról szóló fejezetben.
[655] DTREK jkv. 1933. szept. 80. p. 42.; DTREK jkv. 1935. szept. Függelék III. 124., 166. p. 76–78. A témával a kötetben külön tanulmány foglalkozik.
[656] DTREK jkv. 1936. okt. 34. p. 34.
[657] DTREK jkv. 1936. okt. 167. p. 102.; 1937. okt. 229. p. 113.
[658] Mind a 8 gyülekezet a Veszprémi Egyházmegye területén volt. A Tatai Egyházmegye Tarján felvételét javasolta, a kerületi közgyűlés ezt azonban nem fogadta el. (DTREK jkv. 1936. okt. 157. p. 96.)
[659] DTREK jkv. 1933. szept. 160. p. 73.; DTREK jkv. 1934. szept. 129. p. 45.; DTREK jkv. 1935. szept. 182. p. 87.; DTREK jkv. 1936. okt. 167. p. 99.; DTREK jkv. 1937. okt. 229. p. 111.
[660] Hogy végül megtarthatta-e az iskola, vagy sem, arra vonatkozóan nincs forrásunk. Elvesztése esetén a zádori anyaegyházközség iskolájában magántanulóként kellett (volna) levizsgázniuk a diákoknak. (DTREK jkv. 1933. szept. 98. p. 48., vö. 160. p. 73.)
[661] DTREK jkv. 1935. szept. 195. p. 95.
[662] DTREK jkv. 1933. szept. 132. p. 59–60.; DTREK jkv. 1934. szept. 44. p. 27., 47. p. 28.

[663] DTREK jkv. 1933. szept. Függelék III. 23. p. 13.
[664] DTREK jkv. 1933. szept. Függelék III. 23. p. 13.
[665] *Magyarország, Csököly, református iskola tanulóinak csoportképe* (1933). Képszám: 85046. Fortepan/Nagy Józsefné dr., https://fortepan.hu/hu/photos/?id=85046.
[666] DTREK jkv. 1939. okt. 152. p. 81–82.
[667] DTREK jkv. 1936. okt. 16. p. 22. Vö. zselickisfaludi iskola esete. (DTREK jkv. 1933. szept. Függelék III. 22. p. 11–12.)
[668] DTREK jkv. 1936. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 12., 135. p. 84–85.
[669] DTREK jkv. 1931. szept. 156. p. 57.; DTREK jkv. 1933. szept. 112. p. 52.
[670] DTREK jkv. 1930. szept. 219. p. 81.; DTREK jkv. 1934. szept. 43. p. 27.; DTREK jkv. 1935. szept. 211. p. 102.
[671] DTREK jkv. 1935. szept. 212. p. 102.; DTREK jkv. 1936. okt. 167. p. 99.
[672] DTREK jkv. 1938. okt. 125. p. 84–85.; DTREK jkv. 1939. febr. 26. p. 23–24.; DTREK jkv. 1939. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 18.
[673] DTREK jkv. 1941. nov. 108. p. 62.; 330. p. 170.
[674] DTREK jkv. 1935. szept. 194. p. 94., 200. p. 96.
[675] DTREK jkv. 1936. okt. 167. p. 101.
[676] Uo. 147. p. 93.
[677] DTREK jkv. 1937. okt. 267. p. 123–124.
[678] DTREK jkv. 1933. szept. 160. p. 73.; DTREK jkv. 1934. szept. 129. p. 46.; DTREK jkv. 1935. szept. 182. p. 88.; DTREK jkv. 1936. okt. 167. p. 99–100.; DTREK jkv. 1937. okt. 229. p. 110.
[679] Vö. DTREK jkv. 1936. okt. 16. p. 23. A jegyzőkönyvekből általában a szándék derül ki (telket vásároltak iskolának, kölcsönt vettek fel, közalapi segélyt kértek), hogy végül az építkezés megtörtént-e, arról sokszor nincs szó. (Pl. DTREK jkv. 1934. szept. 224. p. 78.; DTREK jkv. 1935. szept. 203. p. 96., 210. p. 101.; DTREK jkv. 1936. okt. 144. p. 92., 198. p. 116., 211. p. 119., 231. p. 124–125.; DTREK jkv. 1937. okt. 264. p. 123.; DTREK jkv. 1938. okt. 126. p. 85., 147. p. 93., 227. p. 121–122.; DTREK jkv. 1939. febr. 25. p. 22.; DTREK jkv.

1939. okt. 256. p. 131., 262. p. 132., 267. p. 133., 282. p. 135.) Magyaralmáson viszont bizonyíthatóan felépült az új iskola és a tanítói lakás, ahogy új iskolaépületet adtak át Székesfehérvárt, Szalafőn, Tósokon, Kőszárhegyen és Tótszentgyörgyön is. Nemesszalókon a tanító új lakásba költözhetett. (DTREK jkv. 1936. okt. 167. p. 101.; DTREK jkv. 1937. okt. 29. p. 23., 229. p. 112–113.) A püspök 1938-ban már korábbi kettő mellett az őriszentpéteri, a kerkanémetfalui, kisrákosi, rádóckölkedi, mezőlaki és csóri építkezésekről számolt be. (DTREK jkv. 1938. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 15.) Új iskola és tanítói lakás épült Balatonkenesén és Enyingen is. (DTREK jkv. 1938. okt. 171. p. 106.)

[680] DTREK jkv. 1934. szept. 21. p. 21.

[681] Uo. 29. p. 23., 45. p. 27.

[682] DTREK jkv. 1933. szept. 168. p. 78.; DTREK jkv. 1935. szept. 185. p. 92.; DTREK jkv. 1936. okt. 229. p. 112.; 1937. okt. 230. p. 114.; DTREK jkv. 1939. okt. 222. p. 112.

[683] DTREK jkv. 1930. szept. 231. p. 88.; DTREK jkv. 1931. szept. 228. p. 85.; DTREK jkv. 1932. szept. 172. p. 64.; DTREK jkv. 1933. szept. 160. p. 72–73.; DTREK jkv. 1934. szept. 129. p. 45–46.; DTREK jkv. 1935. szept. 182. p. 86–87.; DTREK jkv. 1936. okt. 167. p. 99–100.; DTREK jkv. 1937. okt. 229. p. 110.; DTREK jkv. 1938. okt. 171. p. 104.; DTREK jkv. 1939. okt. 222. p. 113.

[684] DTREK jkv. 1938. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 15., 21–22.; 171. p. 104–107., 218. p. 118.

[685] Uo. 171. p. 104.

[686] DTREK jkv. 1939. okt. 222. p. 114–117.

[687] Uo. 222. p. 115., 261. p. 132.

[688] DTREK jkv. 1940. nov. 16. p., Püspöki jelentés [Függelék] o. n.

[689] DTREK jkv. 1941. nov. 330. p. 168.

[690] DTREK jkv. 1940. nov. 16. p., Püspöki jelentés [Függelék] o. n. A Komáromi egyházmegye elemi és ismétlő elemi iskolai tanulóiról nincs adat.

[691] Vö. DTREK jkv. 1940. nov. 28. p. 30–31., 30. p. 32–33.

[692] Az egyházkerületi tanács már 1940/41-es megnyitást szeretett volna elérni a feltételek fennállása esetén. (DTREK jkv. 1940. jún. 26-i tanácsülés, 8. p. 177.)
[693] DTREK jkv. 1940. nov. 265. p. 161.; DTREK jkv. 1942. okt. 339. p. 183., 346. p. 185–186.
[694] 735 református népiskolából 305 feküdt a Dunántúli Egyházkerület területén. (PORNÓI 1995, 101.)
[695] DTREK jkv. 1941. nov. 330. p. 168. Mezőföld 1940-ben még engedélyezte, hogy hiányzó feltételek esetén a fenntartók felmentést kérjenek. (DTREK jkv. 1940. nov. 265. p. 161.)
[696] DTREK jkv. 1941. nov. 340. p. 177–178.
[697] DTREK jkv. 1942. okt. 337. p. 180.
[698] DTREK jkv. 1942. okt. 346. p. 185.
[699] Uo. 250. p. 187.
[700] DTREK jkv. 1942. júl. 31-i tanácsülés, 19. p. 212–213.
[701] DTREK jkv. 1941. nov. 330. p. 168.; DTREK jkv. 1943. okt. 413. p. 169.
[702] DTREK jkv. 1942. okt. 337. p. 178.
[703] DTREK jkv. 1941. nov. 272. p. 135–137.
[704] Uo. 272. p. 136.; 330. p. 169.; 280. p. 148–149. DTREK jkv. 1942. okt. 280. p. 148–149.; DTREK jkv. 1943. okt. 295. p. 125.
[705] A kisbéri kántortanító. (DTREK jkv. 1943. okt. 295. p. 125.)
[706] DTREK jkv. 1941. nov. 47. p. 27.; DTREK jkv. 1942. okt. 15. p. Püspöki jelentés [Függelék], 19.
[707] DTREK jkv. 1943. okt. 395. p. 159. Ez történt Nemesorosziban, ahol a legközelebbi református népiskola tanítójának kellett ellenőriznie a lelkész munkáját, illetve év végén levizsgáztatnia a diákokat (uo. 396. p. 159.).
[708] DTREK jkv. 1941. nov. 19. p. Püspöki jelentés [Függelék], 17.
[709] DTREK jkv. 1942. okt. 262. p. 140–141.
[710] DTREK jkv. 1943. okt. 389. p. 156.
[711] DTREK jkv. 1942. okt. 340. p. 183.
[712] DTREK jkv. 1941. nov. 330. p. 171.; DTREK jkv. 1942. okt. 22–23-i közgyűlés, 249. p. 186.

[713] DTREK jkv. 1943. okt. 415. p. 170–171.
[714] Vö. DTREK jkv. 1927. szept. 250. p. 118.; 248. p. 117.
[715] DTREK jkv. 1940. nov. 268. p. 162.; DTREK jkv. 1941. nov. 342. p. 178.; 345. p. 179.; DTREK jkv. 1943. okt. 411–413. p. 168–170.
[716] DTREK jkv. 1943. okt. 399. p. 164–165.
[717] PORNÓI 2013, 76.
[718] Vö. DTREK jkv. 1940. nov. 66. p. 66–68.; 67. p. 68–69.; DTREK jkv. 1941. nov. 330. p. 169–171.; 358. p. 182.
[719] DTREK jkv. 1942. okt. 338. p. 181–182.
[720] Uo. 299. p. 166.
[721] 1941-ben még nem fogadták el. (DTREK jkv. 1941. nov. 300. p. 154–155.); DTREK jkv. 1942. okt. 298. p. 164–165.
[722] DTREK jkv. 1942. okt. 315. p. 173.
[723] DTREK jkv. 1943. okt. 148. p. 59–60. Az egyházkerület hozzájárult az államosításhoz, ahogy már 1931-ben is. (Vö. DTREK jkv. 1931. szept. 137. p. 52.) Kérdés, hogy végül megvalósult-e.
[724] DTREK jkv. 1942. okt. 337. p. 179.
[725] Uo. 222. p. 115–116.
[726] DTREK jkv. 1940. nov. 252. p. 148.
[727] Uo. 265. p. 169.
[728] DTREK jkv. 1939. febr. 7. p. 12., 21. p. 20.; DTREK jkv. 1939. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 17.
[729] DTREK jkv. 1943. okt. 68. p. 31.
[730] DTREK jkv. 1926. szept. 12. p. Püspöki jelentés [Függelék] 29.; DTREK jkv. 1927. szept. Püspöki jelentés [Függelék], 26.; DTREK jkv. 1941. nov. 2. p. 8–9.; DTREK jkv. 1942. okt. 15. p. Püspöki jelentés [Függelék], 19., 40. p. 31., 91. p. 62.
[731] NÁDASDY 1988, 24., 47–48.
[732] DTREK jkv. 1920–1921. 1920. szept. 85. p. 73.
[733] *Nátus*. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, https://varosikonyvtar.papa.hu/node/7352.
[734] DTREK jkv. 1925. szept. Püspöki jelentés [Függelék], 17–18.
[735] DTREK jkv. 1924. okt. 200. p. 48.
[736] Pl. DTREK jkv. 1930. máj. intézőbizottsági ülés, 14. p. 6.

[737] DTREK jkv. 1935. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 23., 23. p. 23.; DTREK jkv. 1936. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 20., 54. p. 39.; DTREK jkv. 1937. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 17.; DTREK jkv. 1938. okt. 53. p. 33.; DTREK jkv. 1939. okt. 86. p. 39–40.

[738] DTREK jkv. 1930. máj. intézőbizottsági ülés, 14. p. 6.; DTREK jkv. 1931. szept. 88. p. 38.

[739] DTREK jkv. 1924. okt. 201. p. 49.

[740] DTREK jkv. 1923. máj. 30. 36. p. 20.

[741] DTREK jkv. 1928. szept. 128. p. 72.; DTREK jkv. 1943. okt. 367. p. 145.

[742] DTREK jkv. 1927. szept. 135. p. 50.; DTREK jkv. 1929. szept. 98. p. 43.

[743] DTREK jkv. 1934. szept. 89. p. 36.; DTREK jkv. 1936. okt. 62. p. 41.; DTREK jkv. 1937. okt. 76. p. 38.; DTREK jkv. 1938. okt. 59. p. 36.; DTREK jkv. 1939. okt. 89. p. 40–41.

[744] NAGY 2019, https://kaposvarmost.hu/blog/kaposvari-memento/2019/11/02/az-emberi-tartas-peldaja.html.

[745] DTREK jkv. 1932, 142. p. 52–53.; DTREK jkv. 1941. nov. 103. p. 58.; DTREK jkv. 1942. okt. 18. p. 42.; DTREK jkv. 1943. okt. 225. p. 95–96.

[746] NÁDASDY 1988, 67–68.

[747] DTREK jkv. 1933. szept. 12. p. 20–22., 48. p. 32., 51. p. 33.; DTREK jkv. 1934. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 15., 84. p. 35., 96. p. 38., 100. p. 39.; DTREK jkv. 1935. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 23., 27., 23. p. 22., 70. p. 35–36., 75. p. 39.; DTREK jkv. 1936. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 19., 70. p. 47., 49., 73. p. 52–53.; DTREK jkv. 1937. okt. 83. p. 42., 86. p. 46.;

[748] DTREK jkv. 1934. szept. 86. p. 36.

[749] DTREK jkv. 1937. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 17–18., 30. p. 27.

[750] DTREK jkv. 1938. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 23–24., 62. p. 39., 63. p. 46–49.; DTREK jkv. 1939. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 19., 99. p. 47., 51–52.

[751] DTREK jkv. 1935. szept. 60. p. 32.; DTREK jkv. 1936. okt. 54. p. 39.; DTREK jkv. 1938. okt. 52. p. 32–33., 55. p. 34.; DTREK jkv. 1939. okt. 84. p. 38–39. (Az iskola vezetése a fizetéskiegészítésre és az anyagi helyzetének javulására várhatott.)

[752] DTREK jkv. 1937. okt. 72. p. 37. Tornaszereket a pápai gimnázium is kapott. (DTREK jkv. 1938. okt. 43. p. 31.)

[753] DTREK jkv. 1933. szept. Függelék III. 18. p. 9–10.; DTREK jkv. 1935. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 22. Lásd a koedukációról írt tanulmányt a problématörténeti részben!

[754] DTREK jkv. 1928. szept. 210. p. 92–93.

[755] DTREK jkv. 1935. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 26., 23. p. 23.

[756] DTREK jkv. 1936. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 20.; DTREK jkv. 1937. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 17., 75. p. 38.

[757] DTREK jkv. 1937. okt. 30. p. 27.

[758] DTREK jkv. 1938. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 20–21.

[759] NÁDASDY 1988, 71–73.

[760] DTREK jkv. 1938. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 20–21. 28. p. 24., 57. p. 35–36., Függelék I. B. 6. p. 53., 7. p. 134–135.; DTREK jkv. 1939. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 16–17.

[761] DTREK jkv. 1940. nov. Püspöki jelentés [Függelék] 22.

[762] A leánylíceumban összesen 91 leány kapott érettségi bizonyítványt. Az utolsó tanítónői képesítő vizsgát pedig 1942/43-ban tartották. (NÁDASDY 1988, 70, 81.)

[763] DTREK jkv. 1939. okt. 99. p. 53.

[764] DTREK jkv. 1941. nov. 19. p. Püspöki jelentés [Függelék], 14.; DTREK jkv. 1941. aug. 13-i tanácsülés, 13. p. 191.; DTREK jkv. 1942. okt. 201. p. 100–101.; DTREK jkv. 1943. okt. 352. p. 141.

[765] DTREK jkv. 1945. okt. Püspöki jelentés, 38.; 245. p. 63.

[766] Ez később a kollégium épületét sem kerülte el: először kórháznak foglalták le, majd a német, később az orosz katonaság vette igénybe tetemes károkat okozva. A tanítás a nőnevelő intézet és az elemi iskolai tantermeiben váltakozva zajlott ezért. (DTREK jkv. 1945. okt. Püspöki jelentés, 28., 42.)

[767] DTREK jkv. 1940. nov. 138. p. 95.; DTREK jkv. 1941. nov. 98. p. 56., 218. p. 109., 231. p. 113., 205. p. 104., 45. p. 30.; DTREK jkv. 1941. aug. 13-i tanácsülés, 18. p. 194.; DTREK jkv. 1942. okt. 205. p. 102–103.; 208. p. 107–108.; DTREK jkv. 1943. okt. 24. p. Püspöki jelentés [Függelék], 12–13., 25., 217. p. 90–91., 344. p. 140., 345. p. 140.; DTREK jkv. 1943. júl. 7-i tanácsülés, 12–15. p. 186–189.
[768] DTREK jkv. 1940. nov. 157. p. 102., 158. p. 102.; DTREK jkv. 1941. nov. 19. p. Püspöki jelentés [Függelék], 16., 39. p. 26.; DTREK jkv. 1941. nov. 220. p. 110., 222. p. 110–111.; DTREK jkv. 1942. júl. 31-i tanácsülés, 5. p. 198–203.; DTREK jkv. 1942. okt. 206. p. 104–106.; DTREK jkv. 1943. júl. 7-i tanácsülés, 17. p. 190–191.; Hodossi 2016, 39.; Peyer-Müller 1999, 355–358.; Tömösközi 2018,108–114.
[769] DTREK jkv. 1942. okt. 206. p. 104.; DTREK jkv. 1942. júl. 31-i. tanácsülés, 5. p. 200–203.; DTREK jkv. 1943. okt. 77. p. 35., 38.
[770] DTREK jkv. 1941. nov. 241. p. 123.
[771] DTREK jkv. 1942. júl. 31-i tanácsülés, 5. p. 199–200.
[772] DTREK jkv. 1942. okt. 15. p. Püspöki jelentés [Függelék], 17.; DTREK jkv. 1943. máj. 5-i tanácsülés, 6. p. 5–10.
[773] DTREK jkv. 1943. okt. 24. p. Püspöki jelentés [Függelék], 28.; 77. p. 34–39.
[774] Hodossi 2016, 40.
[775] DTREK jkv. 1942. okt. 215. p. 109.
[776] Uo. 109–110.
[777] DTREK jkv. 1943. okt. 357. p. 142.
[778] Ruzsás, Trócsányi, Bodolay, Kiss, Pölöskei 1981, 13–17.
[779] DTREK jkv. 1939. okt., Püspöki jelentés [Függelék] 19.
[780] Bódi 1943, 9–16., 55–62.
[781] DTREK jkv. 1925. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 13.
[782] Vö. Nagy 2000, 134–137.
[783] DTREK jkv. 1925. szept. 115. p. 41.
[784] DTREK jkv. 1924. okt. 193. p. 47.; DTREK jkv. 1925. szept. 106. p. 39.; DTREK intézőbizottsági ülés jkv. 1925. ápr. 29. 44. p. 116.
[785] DTREK jkv. 1928. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 8–9.; 115. p. 71.

[786] DTREK jkv. 1935. szept. Függelék III. 121.

[787] DTREK jkv. 1935. ápr. 11. p. 35–36., 23. p. 21.

[788] DTREK jkv. 1935. szept. 23. p. 21.; DTREK jkv. 1936. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 19.

[789] DTREK jkv. 1936. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 20.; DTREK jkv. 1938. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 25.

[790] DTREK jkv. 1937. okt. 43. p. 31–32.

[791] DTREK jkv. 1940. nov. 2. p., 5–8.

[792] *Református Gimnázium*. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, https://varosikonyvtar.papa.hu/node/8044.

[793] Kereskedelmi képzés indítása Pápán már 1930-ban felmerült. A kerületi közgyűlés ekkor azonban még kivihetetlennek tartotta. (DTREK jkv. 1930. szept. 114. p. 45.)

[794] DTREK jkv. 1940. nov. 120. p. 90.

[795] DTREK jkv. 1940. nov. Püspöki jelentés [Függelék] 20–21.

[796] DTREK jkv. 1940. nov. 16. p., Püspöki jelentés [Függelék], 19–22., 23. p., 27., 111. p. 87–88., 121. p. 90., 134. p. 94., 319. p. 169.; DTREK jkv. 1941. nov. 19. p. Püspöki jelentés [Függelék], 17.; 40. p. 26–27., 81. p. 48., 176. p. 93–94., 301. p. 127–128.; DTREK jkv. 1943. okt. 317. p. 134.

[797] A tanulók felekezeti megoszlása 1939/40-ben: 14 református, 9 evangélikus, 27 római katolikus. (Ruzsás, Trócsányi, Bodolay, Kiss, Pölöskei 1981, 396.)

[798] DTREK jkv. 1940. nov. 16. p., Püspöki jelentés [Függelék], 19–22., 23. p., 27., 111. p. 87–88., 121. p. 90., 134. p. 94., 319. p. 169.; DTREK jkv. 1941. nov. 179. p. 95.; DTREK jkv. 1942. okt. 148. p. 86.; Pölöskei 1981, 396.

[799] Ruzsás, Trócsányi, Bodolay, Kiss, Pölöskei 1981, 396.

[800] DTREK jkv. 1938. okt. 28. p. 24–26., Függelék I. B. 5. p. 132–133.; DTREK jkv. 1939. okt. Püspöki jelentés [Függelék], 18–19., 56. p. 31–32.

[801] DTREK jkv. 1940. nov. 55. p. 56–59.; DTREK jkv. 1941. nov. 235. p. 114–115.; DTREK jkv. 1941. aug. 13-i tanácsülés, 19. p. 195.;

DTREK jkv. 1942. okt. 15. p. Püspöki jelentés [Függelék], 16.; PÖLÖSKEI 1981, 396.

[802] DTREK jkv. 1942. okt. 160. p. 92.

[803] DTREK jkv. 1940. jún. 26-i tanácsülés, 6. p. 175–176.

[804] DTREK jkv. 1943. júl. 7-i tanácsülés, 16. p. 190.

[805] DTREK jkv. 1945. júl. 24-i tanácsülés, 6. p. 5.

[806] RUZSÁS, TRÓCSÁNYI, BODOLAY, KISS, PÖLÖSKEI 1981, 396.

[807] Pl. DTREK jkv. 1934. szept. 119. p. 43.; DTREK jkv. 1936. okt. 89. p. 59.; DTREK jkv. 1938. okt. 71. p. 52.

[808] DTREK jkv. 1934. szept. 75. p. 33.; DTREK jkv. 1935. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 21.

[809] DTREK jkv. 1936. okt. 2. p. 8.; DTREK jkv. 1936. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 18.; DTREK jkv. 1939. okt. 73. p. 34.

[810] Csokonai- és Berzsenyi-padot, valamint az alapító tiszteletére Festetics-kaput állítottak fel, elkészült Kozma Andor mellszobra, az iskola régi diákjának, Baksay Sándor püspöknek és Tisza Istvánnak az emlékműve. (BÓDI 1943, 318–319.)

[811] BÓDI 1943, 320., 328.

[812] Uo. 360–361.

[813] DTREK jkv. 1941. nov. 19. p. Püspöki jelentés [Függelék], 16.

[814] Uo. 200. p. 101–102.

[815] Az egyes tagozatok elnevezése: Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium, Református Körmendy Sándor Mezőgazdasági Középiskola, Református Nagybáthy János Téli Mezőgazdasági Szakiskola, Baksay Sándor Belsősomogyi Református Népfőiskola, Gróf Festetich György Fiúnevelőintézet. (DTREK jkv. 1941. nov. 201. p. 103–104.)

[816] DTREK jkv. 1941. nov. 196. p. 101.; DTREK jkv. 1942. okt. 186. p. 96.; DTREK jkv. 1943. okt. 338. p. 138., 340. p. 139.

[817] DTREK jkv. 1942. okt. 377. p. 193.

[818] Uo. 15. p. Püspöki jelentés [Függelék], 16.

[819] Uo. 377. p. 193.

[820] HORVÁTH, http://www.mvkkvar.hu/kiallitas/endreiakos.php. A kép őrzési helye: Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium,

Általános Iskola és Kollégium Könyvtára, jelzete: F12.

[821] DTREK jkv. 1943. okt. 24. p. Püspöki jelentés [Függelék], 27. A csurgói gimnázium esetén ezt az évkönyvekből tudjuk. (Vö. *Csurgói Református Kollégium (…) évkönyve az 1942/43. iskolai évről,* 1943. 39.)

[822] DTREK jkv. 1933. szept. 138. p. 61., Függelék III. 29. p. 15.; DTREK jkv. 1937. okt. 68. p. 37.

[823] DTREK jkv. 1938. okt. 87. p. 60.; DTREK jkv. 1939. okt. 104. p. 54–55.

[824] DTREK jkv. 1933. szept. Függelék III. 26. p. 14.; DTREK jkv. 1938. okt. 128. p. 85–86.; DTREK jkv. 1939. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 17., 222. p. 114.

[825] DTREK jkv. 1936. okt. 2. p. 8.; DTREK jkv. 1938. okt. 140. p. 90.

[826] DTREK jkv. 1940. nov. 264. p. 160.; DTREK jkv. 1941. nov. 333. p. 174.; DTREK jkv. 1943. okt. 405. p. 166–167.

[827] DTREK jkv. 1942. okt. 355. p. 188–189.

[828] DTREK 1940. nov. 16. p., Püspöki jelentés [Függelék] 22.; DTREK jkv. 1941. nov. 19. p. Püspöki jelentés [Függelék], 17.); DTREK jkv. 1942. okt. 15. p. Püspöki jelentés [Függelék], 17–18.; DTREK jkv. 1943. okt. 24. p. Függelék.

[829] DTREK jkv. 1945. okt. Püspöki jelentés, 41.

[830] DTREK jkv. 1941. nov. 124. p. 73–75.

[831] DTREK jkv. 1927. szept. Püspöki jelentés [Függelék], 21.; DTREK jkv. 1942. okt. 15. p. Püspöki jelentés [Függelék], 7., 12–13.; 337. p. 179.

[832] DTREK jkv. 1942. okt. 5. p. 9. Történetéről lásd NAGY, 2011, 91-92.

[833] DTREK jkv. 1940. nov. 16. p., Püspöki jelentés [Függelék], 23.

[834] DTREK jkv. 1942. okt. 5. p. 9.; 15. p. Püspöki jelentés [Függelék], 12–13.; 110. p. 73.

[835] DTREK jkv. 1941. nov. 131. p. 77.; DTREK jkv. 1943. okt. 198. p. 80.

[836] A történetéről lásd VATAŠČIN, 1941.

[837] DTREK jkv. 1940. nov. 70. p. 72.; DTREK jkv. 1941. aug. 13-i. tanácsülés, 14. p. 191.
[838] DTREK jkv. 1933. szept. 12. p. 14.
[839] Vö. *A Pápai Református Főiskola…* 1933.
[840] DTREK jkv. 1933. szept. Függelék IV. 2.
[841] DTREK jkv. 1935. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 15.
[842] DTREK jkv. 1933. szept. 12. p. 16.
[843] Uo. Függelék IV. 9–10.
[844] DTREK jkv. 1934. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 5–6.
[845] DTREK jkv. 1938. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 15.
[846] DTREK jkv. 1936. okt. 12. p. 16.
[847] Mint a tanítóválasztás jogának korlátozása, tananyagbeosztás, tanterv, tanulmányi rend meghatározása, a tanítók és tanárok nyugdíjazása, a gimnáziumban 12 éves felvételi korhatár megállapítása, a községi segélyben részesülő elemi iskolák ügye, az iskolák felügyeletének személyi összeállítása, az iskolalátogatásokkal kapcsolatban az elnöki tisztség betöltése.
[848] DTREK jkv. 1937. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 10.
[849] DTREK jkv. 1939. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 8–10.
[850] DTREK jkv. 1941. nov. 19. p. Püspöki jelentés [Függelék], 7.
[851] DTREK jkv. 1942. okt. 15. p. Püspöki jelentés [Függelék], 6.
[852] BÓDI 1943, 26.
[853] DTREK jkv. 1943. okt. 24. p. Püspöki jelentés [Függelék], 14.
[854] Uo. 24. p. Püspöki jelentés [Függelék], 12., 14–15.
[855] DTREK jkv. 1945. okt. Püspöki jelentés, 25.
[856] DTREK jkv. 1921. ápr. 20. 7. p. 7.
[857] DTREK jkv. 1922. okt. Püspöki jelentés, 18.
[858] DTREK jkv. 1920–1921. Püspöki jelentések, 1920. szept. 22-i püspöki jelentés, 28–29.
[859] Vö. DTREK jkv. 1920–1921. Püspöki jelentések, 1921. szept. 24–25-i püspöki jelentés, 58.; DTREK jkv. 1920–1921. 1921. szept. 11. p. 131.; 112. p. 131.
[860] DTREK jkv. 1920–1921. 1921. szept. 126. p. 133.

[861] DTREK jkv. 1922. okt. 57. p. 32.
[862] DTREK jkv. 1924. okt. 122. p. 37–38.
[863] DTREK jkv. 1923. máj. 62. p. 30.
[864] DTREK jkv. 1920–1921. Püspöki jelentések, 1920. szept. 22-i püspöki jelentés, 29–30.; DTREK jkv. 1920–1921. Püspöki jelentések, 1921. szept. 24–25-i püspöki jelentés, 54.; 1920. szept. 22–23. 108. p. 79.; DTREK jkv. 1922. jún. 30. p. 17.; DTREK jkv. 1924. okt. 116. p. 37.; 117. p. 37.
[865] DTREK jkv. 1923. máj. 41. p. 25.
[866] DTREK jkv. 1920–1921. 1920. szept. 105. p. 76., 106. p. 77–78.; DTREK jkv. 1922. okt. 86. p. 39.
[867] DTREK jkv. 1922. jún. 30. p. 16.
[868] DTREK jkv. 1920–1921. 1920. szept. 108. p. 80., 249. p. 99.; DTREK jkv. 1922. 7. 30. p. 16.
[869] DTREK jkv. 1921. ápr. 15. p. 15.; DTREK jkv. 1922. jún. 19. p. 11.; DTREK jkv. 1923. máj. 71. p. 32.; DTREK jkv. 1924. aug. 11. p. 12.
[870] DTREK jkv. 1920–1921. Püspöki jelentések, 1921. szept. 24–25-i püspöki jelentés, 58.; DTREK jkv. 1920–1921. 1921. szept. 50. p. 118.
[871] DTREK jkv. 1925. ápr. 29-i intézőbizottsági ülés 35. p. 114–115.; DTREK jkv. 1926. szept. 12. p. Püspöki jelentés [Függelék] 18., 121. p. 53.; DTREK jkv. 1927. 127. p. 48.; DTREK jkv. 1928. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 20.; DTREK jkv. 1929. szept. 32. p. 18.; DTREK jkv. 1930. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 16.; DTREK jkv. 1931. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 19.
[872] DTREK jkv. 1924. okt. 14.; DTREK jkv. 1925. szept. 136. p. 46.; DTREK jkv. 1927. szept. 118. p. 45.
[873] Vö. DTREK jkv. 1924. okt. 130. p. 39.; DTREK jkv. 1925. szept. 162. p. 59., 163. p. 59–60.; DTREK jkv. 1927. szept. 123. p. 47–48.
[874] DTREK jkv. 1925. szept. 39. p. 21.
[875] Uo. 50. p. 26.
[876] Uo. 2. p. 6–7., 47. p. 24–25.
[877] Uo. 49. p. 25.
[878] Uo. 147. p. 52.

[879] DTREK jkv. 1927. szept. 116. p. 44.
[880] DTREK jkv. 1925. szept. 46. p. 24.; DTREK jkv. 1928. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 31.; DTREK jkv. 1929. szept. 86. p. 35–36.; DTREK jkv. 1930. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 27., 117. p. 47., 120. p. 49.
[881] DTREK jkv. 1931. szept.100. p. 41.
[882] DTREK jkv. 1925. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 8.
[883] A zselízkisfaludi, a basali, a szörényi, a magyarladi, a pettendi, a nórápi, a sályi, a tótvázsonyi, a gyulafirátóti, a kadarkúti, a pápadereskei és a somlóvecsei tanítóét.
[884] A nagygyimóti, a tótszentgyörgyi és a csertői kántortanítóét.
[885] Az aszári, a szendi, az ajkai, a mencshelyi, a szentantalfai és a nemesszalóki intézményt. (A szentantalfai utóbb megszűnt [DTREK jkv. 1929. szept. 207. p. 88.], ahogy a szendi is [DTREK jkv. 1932. szept. 172. p. 68.].)
[886] DTREK jkv. 1923. máj. 37. p. 20–21.
[887] 1925-ben az egyházkerületi intézőbizottság kért erről kimutatást az esperesektől, ami esetleg a püspöki irattárban fellelhető. Erre a kutatásra azonban most nem volt módunk. (Vö. DTREK jkv. 1925. ápr. 29-i intézőbizottsági ülés, 10. p. 109.)
[888] DTREK jkv. 1925. szept. 213. p. 74.
[889] Uo. 244. p. 84.
[890] Vö. DTREK jkv. 1924. okt. 203. p. 49.
[891] DTREK jkv. 1923. máj. 37. p. 21.
[892] Uo. 37. p. 21.
[893] Uo. 37. p. 22.
[894] DTREK jkv. 1924. okt. 161. p. 42.; DTREK jkv. 1925. szept. 68. p. 30.
[895] DTREK jkv. 1925. szept. 160. p. 58.
[896] DTREK jkv. 1929. szept. 207. p. 84.; 211. p. 95–96.
[897] DTREK jkv. 1930. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 20–21.
[898] DTREK jkv. 1931. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 10., 26., 177. p. 65–67.
[899] DTREK jkv. 1929. szept. 207. p. 85., 86.

[900] DTREK jkv. 1932. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 9., 19., 23. p. 16., 172. p. 64., 66., 68.
[901] DTREK jkv. 1931. szept. 203. p. 77.; DTREK jkv. 1932. szept. 132. p. 48–49., 138. p. 51–52.
[902] DTREK jkv. 1930. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 8.; 79. p. 36.; 93–94. p. 39.
[903] DTREK jkv. 1932. szept. 81. p. 33., 93–94. p. 36.
[904] DTREK jkv. 1924. okt. 57. p. 28.
[905] DTREK jkv. 1924. okt. 230. p. 54.; DTREK jkv. 1925. szept. 265. p. 88.
[906] DTREK jkv. 1924. okt. 161. p. 42.
[907] DTREK jkv. 1925. szept. 24. p. 15.; 160. p. 57.; vö. DTREK jkv. 1925. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 8.; DTREK jkv. 1927. szept. 198. p. 69.
[908] DTREK jkv. 1924. okt. 15.
[909] DTREK jkv. 1925. szept. 251. p. 85.
[910] Uo. 259. p. 87.
[911] DTREK jkv. 1928. szept. Püspöki jelentés [Függelék], 10.; DTREK jkv. 1930. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 8.
[912] DTREK jkv. 1933. szept. Függelék IV. 20.
[913] DTREK jkv. 1934. szept. 14. p. 16.; vö. DTREK jkv. 1935. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 17–20.
[914] DTREK jkv. 1935. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 15–16., 129. p. 60. Az egyházközségek gyengesége miatt merült fel a központi egyházi alap (az Országos Közalap) megerősítése. (DTREK jkv. 1935. ápr. 11. p. 37.)
[915] Vö. NAGY 1992, 172–173.
[916] DTREK jkv. 1933. szept. 124. p. 57., 166. p. 77.; DTREK jkv. 1934. szept. 129. p. 47.; DTREK jkv. 1935. szept. 129. p. 59., 156. p. 73.; DTREK jkv. 1938. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 23., 113. p. 72–74.
[917] DTREK jkv. 1937. okt. 141. p. 69–70.
[918] DTREK jkv. 1933. szept. 12. p. 22.; DTREK jkv. 1934. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 13., 208. p. 74.; DTREK jkv. 1935. szept.

Püspöki jelentés [Függelék] 16.; 20. p. 116–117.; DTREK jkv. 1936. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 12., 16. p. 21–22. Lásd a problématörténeti részben a témával foglalkozó fejezetet!

[919] DTREK jkv. 1935. ápr. 11. p. 37.; DTREK jkv. 1935. szept. 129. p. 57–58.; DTREK jkv. 1936. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 12.

[920] DTREK jkv. 1935. ápr. 11. p. 37.

[921] DTREK jkv. 1936. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 12.

[922] DTREK jkv. 1934. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 13., 155. p. 60–62.; vö. DTREK jkv. 1937. okt. 162. p. 83–84.

[923] DTREK jkv. 1941. nov. 19. p. Püspöki jelentés [Függelék], 18–21.; 42. p. 28.; DTREK jkv. 1943. okt. 24. p. Püspöki jelentés [Függelék], 32.

[924] DTREK jkv. 1937. okt. 135. p. 66–67. A cseténi református iskolában pedig a baptista diákokra vetettek ki plusz iskolafenntartási hozzájárulási díjat. (SIMON, 2013, 125-127.)

[925] Pl. a tanítói nyugdíjjárulék fizetése (vö. DTREK jkv. 1941. nov. 280. p. 142–143.; DTREK jkv. 1942. okt. 343. p. 184.)

[926] DTREK jkv. 1943. okt. 24. p. Püspöki jelentés [Függelék], 13.; DTREK jkv. 1943. okt. 267. p. 110.

[927] Az egyházkerület a 177 ezer P építési és felszerelési államsegély mellett 150 ezer P egyházi közalapi kölcsönt is kapott a bővítéshez. (DTREK jkv. 1940. nov. 55. p. 56.; DTREK jkv. 1941. nov. 87. p. 50.; 98. p. 56.; DTREK jkv. 1942. okt. 52. p. 39.)

[928] DTREK jkv. 1941. nov. 83. p. 48.; DTREK jkv. 1942. okt. 56. p. 41.

[929] DTREK jkv. 1940. nov. 123. p. 91.; DTREK jkv. 1941. nov. 166. p. 91.; 170. p. 91–92.; 165. p. 90.; 171. p. 92.; DTREK jkv. 1942. okt. 163–64. p. 92.; 185. p. 96.; stb.

[930] DTREK jkv. 1942. okt. 195. p. 98.; 198. p. 99.; 200. p. 100.; 208. p. 107. (A polgári leányiskolára nézve nem találtunk pontos számadatot, de valószínűleg ott is 60% volt a fizetéskiegészítés aránya.)

[931] DTREK jkv. 1941. nov. 192. p. 100.; DTREK jkv. 1942. okt. 141. p. 85.; 153. p. 88.; 147. p. 87.; 208. p. 107.; DTREK jkv. 1943. okt. 327. p. 136.

[932] DTREK jkv. 1942. okt. 167. p. 93.; 212. p. 108.; 212. p. 108.; DTREK jkv. 1943. okt. 304. p. 129.; 358. p. 142–143.

[933] DTREK jkv. 1940. jan. 3. p., 9.

[934] DTREK jkv. 1943. márc. 15. p. 25.

[935] DTREK jkv. 1942. okt. 341. p. 183.; DTREK jkv. 1943. okt. 398. p. 162–164.

[936] DTREK jkv. 1943. okt. 397. p. 159–162.

[937] DTREK jkv. 1942. okt. 271. p. 144.; DTREK jkv. 1943. okt. 368. p. 146.

[938] *„Mi hangsúlyozzuk, hogy minden körülmények között feltétlenül ragaszkodunk autonomikus jogainkhoz a nevelés és oktatás egész vonalán és követeljük rendelkezési jogunknak tiszteletben tartását éppúgy, mint ahogy teljes tisztelettel hajolunk meg az állam legfőbb felügyeleti joga előtt.”* (DTREK jkv. 1920–1921. Püspöki jelentések, 1921. szept. 24–25-i püspöki jelentés, 57.)

[939] DTREK jkv. 1920–1921. Püspöki jelentések, 1921. szept. 24–25-i püspöki jelentés, 56.

[940] DTREK jkv. 1920–1921. 1921. szept. 24–25. 49. p. 117.

[941] DTREK jkv. 1925. szept. 265. p. 88–89.; DTREK jkv. 1926. szept. 12. p. Püspöki jelentés [Függelék] 10–11.

[942] DTREK jkv. 1924. okt. 161. p. 42.

[943] DTREK jkv. 1926. szept. 12. p. Püspöki jelentés [Függelék] 9–10.

[944] DTREK jkv. 1927. szept. 197. p. 68.

[945] DTREK jkv. 1930. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 22.

[946] DTREK jkv. 1922. okt. Püspöki jelentés, 17.; vö. DTREK jkv. 1925. szept. 249. p. 85.

[947] DTREK jkv. 1925. szept. 253. p. 86.; 254. p. 86.

[948] Uo. 267. p. 89.

[949] DTREK jkv. 1936. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 19.

[950] DTREK jkv. 1933. szept. 12. p. 18., Függelék IV. 20.; vö. DTREK jkv. 1931. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 24.

[951] Pl. DTREK jkv. 1941. nov. 330. p. 169.

[952] Ezt erősíti meg Antal 1927/28-ban végzett vizsgálatának eredménye is, amikor az eltérő értékeléseket kapó tanítók esetét

egyenként megvizsgálta. (DTREK jkv. 1928. Püspöki jelentés [Függelék] 25–26.) Hatására a kerület az egyházmegyei iskolalátogatókat szigorúbb és reálisabb értékelésre utasította. (DTREK jkv. 1928. szept. 62. p. 58.)

[953] Uo. 160. p. 73., Függelék IV. 20.; DTREK jkv. 1939. okt. 222. p. 117.

[954] DTREK jkv. 1935. szept. 23. p. 21.

[955] DTREK jkv. 1937. okt. 234. p. 117.

[956] Uo. 233. p. 117.

[957] DTREK jkv. 1939. okt. 231. p. 122–125.

[958] DTREK jkv. 1936. okt. Püspöki jelentés [Függelék] 17–18., 19. p. 25–26.

[959] Uo. 167. p. 100–101.

[960] DTREK jkv. 1937. okt. 229. p. 111.; DTREK jkv. 1938. okt. 171. p. 105–106.

[961] DTREK jkv. 1940. nov. 265. p. 169.

[962] DTREK jkv. 1924. okt. 204. p. 50.; 205. p. 50.; DTREK jkv. 1925. szept. 271. p. 90.; 273. p. 90.; DTREK jkv. 1928. szept. 192. p. 88.

[963] DTREK jkv. 1920–1921. 1920. szept. 159. p. 89.

[964] SZŐNYI 1983, 434.

[965] DTREK jkv. 1940. nov. 154. p. 100–101.; DTREK jkv. 1941. nov. 213. p. 107.; DTREK jkv. 1942. okt. 199. p. 99.

[966] DTREK jkv. 1925. szept. 103. p. 38.

[967] DTREK jkv. 1925. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 14–15.; DTREK jkv. 1926. szept. 12. p. Püspöki jelentés [Függelék] 28–29.

[968] DTREK jkv. 1925. szept. 36. p. 20.

[969] Uo.

[970] Uo. 187. p. 66.

[971] DTREK jkv. 1941. nov. 243. p. 123.; DTREK jkv. 1943. okt. 24. p. Püspöki jelentés [Függelék] 22.

[972] DTREK jkv. 1929. szept. 34. p. 20.; DTREK jkv. 1930. szept. Püspöki jelentés [Függelék] 20.

[973] DTREK jkv. 1927. szept. 223. p. 84–85.

[974] DTREK jkv. 1925. szept. 264. p. 88.

[975] DTREK jkv. 1924. okt. 35. p. 22.
[976] DTREK jkv. 1924. okt. 55. p. 27.; DTREK jkv. 1925. szept. 270. p. 89.
[977] DTREK jkv. 1923. máj. 84. p. 38.; 85. p. 39.
[978] DTREK jkv. 1943. okt. 374. p. 149.
[979] DTREK jkv. 1940. nov. 266. p. 161.; DTREK jkv. 1941. nov. 112. p. 65.
[980] DTREK jkv. 1926. szept. 106.
[981] DTREK jkv. 1927. szept, 223. p. 80., 90.
[982] DTREK jkv. 1940. nov. 163. p. 107.; DTREK jkv. 1941. nov. 113. p. 67.; DTREK jkv. 1942. okt. 92. p. 63.
[983] DTREK jkv. 1922. okt. Püspöki jelentés, 17.
[984] DTREK jkv. 1924. okt. 219. p. 52.
[985] DTREK jkv. 1928. szept. 216. p. 108., 120.
[986] DTREK jkv. 1924. okt. 218. p. 52.
[987] Uo. 223. p. 53.
[988] DTREK jkv. 1940. nov. 258. p. 159.
[989] DTREK jkv. 1943. okt. 24. p. Püspöki jelentés [Függelék], 21.; 382. p. 153.
[990] DTREK jkv. 1942. okt. 233. p. 115.; 234. p. 115–116.; DTREK jkv. 1943. okt. 377. p. 151.
[991] DTREK jkv. 1940. nov. 147. p. 152.; DTREK jkv. 1941. nov. 246. p. 124.
[992] DTREK jkv. 1940. nov. 166. p. 109–110.
[993] Uo. 255. p. 156–158.
[994] DTREK jkv. 1942. okt. 92. p. 63.
[995] DTREK jkv. 1940. nov. 252. p. 149–151., 153.
[996] DTREK jkv. 1942. okt. 352. p. 187.
[997] DTREK jkv. 1943. okt. 399. p. 164–165.
[998] DTREK jkv. 1939. febr. 27. p. 24–25.; DTREK jkv. 1939. okt. 90. p. 42., 182. p. 93.
[999] DTREK jkv. 1939. okt. 90. p. 42.
[1000] DTREK jkv. 1925. szept. 208. p. 73.

[1001] DTREK jkv. 1922. okt. Püspöki jelentés, 7–8.; 20. p. 26.
[1002] DTREK jkv. 1924. okt. 106. p. 34.
[1003] DTREK jkv. 1925. szept. 205. p. 72.; DTREK jkv. 1926. szept. 194. p. 83.; 238. p. 100.; 107.
[1004] DTREK jkv. 1923. máj. 86. p. 39–40.
[1005] DTREK jkv. 1925. szept. 186. p. 66.
[1006] Uo. 203. p. 71.
[1007] Uo. 201. p. 71.
[1008] DTREK jkv. 1940. nov. 70. p. 71.; vö. DTREK jkv. 1943. okt. 163. p. 68–69.
[1009] Vö. DTREK jkv. 1926. szept. 238. p. 98., 105.; DTREK jkv. 1941. nov. 330. p. 170–172.; DTREK jkv. 1942. okt. 337. p. 181.
[1010] DTREK jkv. 1926. szept. 238. p. 106.
[1011] DTREK jkv. 1940. nov. 85. p. 76.
[1012] DTREK jkv. 1930. szept. 223. p. 84.
[1013] DTREK jkv. 1940. nov. 88. p. 79.
[1014] DTREK jkv. 1943. okt. 24. p. Püspöki jelentés [Függelék] 35.
[1015] (Kiemelés az eredetiben.) DTREK jkv. 1943. márc. 15. p. 25.
[1016] A tanácsülési jegyzőkönyvek függelékként közölve – ahogy 1941–1942 esetében is.
[1017] Rébay 2012 átdolgozása.
[1018] Vö. RÉBAY 2008.; RÉBAY 2009, 108–116.; KÉRI 2018, 445–451.
[1019] KÉRI 2018, 451–454.; RÉBAY 2009, 116–118.; NAGY 2011, 10–12.
[1020] *1883. évi XXX. törvénycikk a középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről.* https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=88300030.TV&targetdate=&printTitle=1883.+%C3%A9vi+XXX.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev. Letöltés ideje: 2024. 08. 15.
[1021] Vö. *1926: XXIV. tc. A leányközépiskola és a leánykollégium,* 1927, 284–294; *XI. tc. a középiskoláról,* 1925, 152–160; *XI. törvénycikk a középiskoláról,* 1935, 82–97.
[1022] A miniszter elsősorban a társadalom felsőbb és magasan iskolázott köreiből származó, tehetséges és szorgalmas nőkre gondolt célcsoportként. (MOL K 721 3. 2/d. 1903.)

[1023] *VKM. 1895. 65.719. sz. a. 1895. december 19. budapesti és kolozsvári egyetemek tanácsához intézett leirata a nőknek a bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti pályára lépése tárgyában,* 1896, 1–3.

[1024] *A VKM 1895. 72.039. sz. a. rendelete a nők középiskolai tanulmányára vonatkozólag,* 1896, 25–26. (Vö. Kéri 2008, 113–123.)

[1025] MNL OL K 721 3. 2/d. 1903.

[1026] Vö. Rébay 2009, 18–32., 54–65.

[1027] A középiskolát a társadalom középső és felső társadalmi rétegei iskolájának tekintették és tekinthetjük. A lányok középiskolai és egyetemi szintű tanulmányai iránti igény még egyértelműbben ugyanebben a körben jelentkezett.

[1028] Müller 2000, 204–223., Müller 2004, 46–57.

[1029] Nagyné Szegvári 1969, 329; Bittenbinder 1913, 657–660.

[1030] MNL OL K 721 3. 2/c. 1902.

[1031] Ennek adott hangot Csernoch János hercegprímás 1901-ben, amikor a minisztert a leánygimnáziumi tanulók számának emelkedésére figyelmeztette. (Nagyné Szegvári 1969, 328.)

[1032] Schwimmer 1911, 3–4.

[1033] *A VKM 1916. évi 86.100 eln. sz. rendelete a leány-középiskolák szervezetének, rendtartásának és tanításterveinek életbe léptetése tárgyában,* 1916, 261–266.

[1034] *Az 1922. évi június hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés Irományai,* XXVIII., 1926, 328–329.

[1035] *A nemzetgyűlés 599. ülése 1926. évi november hó 12-én, pénteken,* 1926, 367–380.

[1036] *Az országgyűlés képviselőházának 259. ülése 1934. április 11-én, szerdán,* 1934, 158.; *Az országgyűlés képviselőházának 260. ülése 1934. április 12-én, csütörtökön,* 1934, 219.; *Az országgyűlés felsőházának 58. ülése 1934. évi május hó 3-án, csütörtökön,* 1934, 222.

[1037] *XI. Törvénycikk a középiskoláról,* 1935, 84, 85–86, 92; vö. Rébay 2009, 165–168.

[1038] Mészáros 1988, 327.

[1039] Hacker 1916, 155–156; Varsányi 1909a, 54–56; Varsányi 1909b, 70; Deményné, Peisner 1908, 9; vö. Kereszty 2011, 185–208.

[1040] Glücklich 1916, 118–119.

[1041] Vö. Rébay 2019.

[1042] Nekik fiú-középiskolában kellett érettségizniük.

[1043] Varsányi 1909a, 54–55.

[1044] Mészáros István szerint a miniszter 1915-ben még megengedte, hogy a lányok azokon a helyeken, ahol nincs leánygimnázium, a fiú-középiskolába magántanulói státusban kvázi rendes tanulóként órákra is bejárhassanak. A tantermekben külön kellett ülniük, az órákra csak a tanár kíséretében mehettek be és távozhattak el azokról. A szüneteket a lányszobában kellett tölteniük. (Mészáros 1988, 10.) Erre a rendeletre/leiratra azonban sehol másutt nem találtunk utalást, s magára a forrásra sem bukkantunk rá.

[1045] Amely településen volt leánygimnázium, ott még magántanulók sem lehettek. Ahol csak felső leányiskola volt, ott a VIII. osztály óráira be is járhattak. Az I–VII. osztályban azonban csak be nem járó magántanulók lehettek. Polgári leányiskola esetén a felsőbb osztályokba engedélyezték a bejárást, az alsóbbakba azonban nem.

[1046] Egy elégségest megenged.

[1047] RL A/1-b. 192. doboz 878/1917., 175.000/1916. V. sz. Rendelettervezet.

[1048] ZSL 2a/60. 1922. évi konvent, 1698/66.; EK jkv. 1917, 97. p. 119.

[1049] Gszelmann 2004, 97. A kép őrzési helye és jelzete: *A gimnázium egyik osztálya 1915 körül.* Thorma János Múzeum, F4793.

[1050] Korábban nem volt ilyen limit. (Vö. Rébay 2009, 169–172.)

[1051] *VKM 34.846/1936. V. 1. sz. rendelete a be nem járó leánymagántanulóknak a fiúközépiskolába való felvétele tárgyában,* 1936, 295; *A VKM 5574/1936 eln. sz. r. az 1934: XI. tc. végrehajtása tárgyában ki adott 32.400/1934. V. 1. sz. r. kiegészítése tárgyában,* 1936, 339–340.

[1052] Bár törekedtünk a teljességre, de mivel csak budapesti gyűjteményekben volt módunk kutatni, így csak az ezekben (OPKM, OSZK) elérhető rendtartásokat elemeztük.

[1053] Az 1894/50. és 1897/51. sz. közgyűlési határozatokon alapult. (Katona 1899.)

[1054] Apostol 1911.

[1055] *A magyarországi református gimnáziumok rendtartása,* 1910.

[1056] Az 1921-ben hozott módosításba az 1920. évi állami rendtartás hatására bekerült: a leány magántanulóknak be kell mutatniuk a tanterv által előírt kézimunkákat. A magánvizsgán meg kell válaszolniuk az elméleti kérdéseket, s egyes részleteket el kell készíteniük. (EK jkv. 1920–1921. 1. melléklet, 209–210.)

[1057] Ha a továbbtanulásra nézve döntő rendes tárgyakból csak egy jó osztályzata van (236. §). (*Magyarországi Református Középiskolák Rendtartása,* 1927, 65.)

[1058] *Magyarországi Református Középiskolák Rendtartása,* 1927, 46.

[1059] Szinte ugyanezt a szöveget találjuk a többi fenntartó rendtartásában is, a minta minden bizonnyal az állami rendtartás. (Vö. Pintér 1926, 72–73; *Rendtartás a gimnázium és a leánygimnázium számára* 1938: 59; *Rendtartás a katolikus gimnáziumok számára…,* 1939, 59; *A magyarországi ég. hitv. evang. középiskolák rendtartása,* 1927, 22.)

[1060] *Magyarországi Református Középiskolák Rendtartása,* 1927, 28; Gaál 1939, 46.

[1061] EK jkv. 1928. 179. p. 187–188.

[1062] Egy tárgyból sem kellett javító vizsgát tennie.

[1063] Amennyiben vagy a tanulmányi eredmény, vagy a magaviselet romlott, az igazgató az engedélyt visszavonhatta.

[1064] Gaál 1939, 9–11.

[1065] *A magyarországi református gimnáziumok és leánygimnáziumok rendtartása,* 1942, 9–11.

[1066] *A magyarországi ág. hitv. ev. gimnáziumok rendtartása,* 1905, 13.

[1067] Tehát magán, társulati, katolikus, izraelita vagy görögkeleti fenntartás esetén a teljes evangélikus fiú-középiskola látogatható.

[1068] *A magyarországi ág. hitv. evang. középiskolák rendtartása,* 1927, 4–5.

[1069] Az engedélyt a tanulmányi eredmény és a magaviselet romlása esetén rövidebb időre az igazgató, véglegesen a püspök vonhatta vissza.

[1070] *A magyarországi evangélikus egyház közép- és középfokú iskoláinak rendtartása,* 1942, 8–10.

[1071] PIRCHALA 1905, 46.

[1072] PINTÉR 1926, 52.

[1073] Ha helyben van polgári leányiskola, akkor csak az V–VIII. osztályba.

[1074] Ezen százalékarány nagysága vitát generált (vö. RÉBAY 2009, 169–170.) a fenntartók között. Láthattuk, végül minden főhatóság érvényesítette a saját elképzelését.

[1075] *Rendtartás a gimnázium és a leánygimnázium számára,* 1938, 12–13.

[1076] *Rendtartás a katolikus gimnáziumok számára…,* 1938, 12–13.

[1077] EK jkv. 1915. 27. sz. melléklet, 525–526.

[1078] ZSL 2a/60. 1922. évi konvent iratai, a VKM 98886/1909., 113983/1914. V., 13.158/1915. V., 102.567/1915. V. sz. levele; Kenessey Béla 4019/1910., 3582/1914., 2481/1915. sz. levele; valamint a nagyenyedi kollégium elöljáróságának 2528/1915. sz.; a kolozsvári kollégium elöljáróságának 10/1916. sz.; a marosvásárhelyi kollégium elöljáróságának 397/915. sz.; a székelyudvarhelyi kollégium elöljáróságának 1915. november 26-án kelt levele; 278/1915. sz. alatt kivonat a szászvárosi kollégium tanári kara gyűlésének jegyzőkönyvéből; a zilahi kollégium elöljáróságának 228/1915. sz. levele; a sepsiszentgyörgyi kollégium elöljáróságának 161/1913. sz. levele.

[1079] EK jkv. 1918, 121. p. 135.

[1080] ZSL 2a/60. 1922. évi konvent iratai, Petri Elek 2865/1915. sz. levele és Baltazár Dezső 6275/1915. sz. levele.

[1081] EK jkv. 1914. P. melléklet, 428; EK jkv. 1915. 24. sz. melléklet, 520; EK jkv. 1916. 24. sz. melléklet, 552; EK jkv. 1917. 17. sz. melléklet, 378–379.

[1082] EK jkv. 1914. 139. p. 182–184.; Vö. RÉBAY 2019.

[1083] EK jkv. 1915. 166. p., 238., 27. sz. melléklet, 513–516. Vö. EK jkv. 1916. 204. p., 238–239.

[1084] EK jkv. 1916. 23. sz. melléklet, 542.

[1085] EK jkv. 1915. 27. sz. melléklet, 515.

[1086] A Dunamelléken és a Tiszántúlon külön szüneti tartózkodási helyről, illemhelyről, felügyelőről kellett gondoskodni, a termekben pedig a leányoknak saját padjaik voltak. Erdélyben is alkalmaztak felügyelőt, volt leányszoba. A létszám a leánytanulókkal együtt nem haladhatta meg az engedélyezett létszámot. A Dunamelléken egyházi szempontok miatt az alsó osztályokba csak református vallású leányt vehettek fel nyilvános tanulóként, ha a településen nem működött leánygimnázium, felső leányiskola vagy református polgári leányiskola, mégpedig a tanulmányi eredmény megkötése nélkül. A Tiszántúlon a nyilvános státus feltétele az általános jeles, Erdélyben a jeles és a jó bizonyítvány volt. A Tiszáninnen is kialakítottak leányszobát az iskolák. Itt sem volt tanulmányi megkötés. (EK jkv. 1916. 203. p. 236–237.)

[1087] EK jkv. 1916. 203. p. 236–239.

[1088] EK jkv. 1917. 17. sz. melléklet, 378–379.; EK jkv. 1918. 107. p. 124., 18. sz. melléklet, 316–317.

[1089] Csiha – Gyulai 1996, 15.

[1090] TTREK jkv. 1928/2. 469. p. 108. (A békési reálgimnáziumban a felügyeletet az egyik VIII. osztályos lánytanulóra bízták.)

[1091] TTREK jkv. 1932/2. 387. p. 91.

[1092] TTREK jkv. 1929/1. 124. p. 77.

[1093] ZSL 60/a, 1590/1918., Az erdélyi református egyházkerület igazgatótanácsának Kolozsvárt 1918. április 18-án kelt levele az Egyetemes Konvent Elnöksége részére.

[1094] TTREK jkv. 1917. 97. p. 119.

[1095] ZSL 60/a, 1698/1918. melléklete, A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 121.250/1918. sz. alatt kelt s az autonóm felekezeti főhatóságokhoz intézet átiratának másolata. (Az 1920. évi állami rendtartást nem sikerült megtalálnunk.)

[1096] EK jkv. 1931. 216. p. 190.

[1097] EK jkv. 1932. 139. p. 147.; EK jkv. 1933. 104. p. 121.

[1098] 1932/33-ban Hajdúnánáson 37, Kunszentmiklóson 31, Hadúböszörményben 27, Nagykőrösön 51, 1934/35-ben Nagykőrösön

60, Kunszentmiklóson 53, Szeghalmon 43, Hajdúnánáson 53, Gyönkön 30, Pápán 29, Hajdúböszörményben 28, Kisújszálláson 22 rendes leánytanuló volt. (EK jkv. 1934. 176. p. 161.; EK jkv. 1936. 225. p. 200.)

[1099] EK jkv. 1937. 172. p. 173.

[1100] Uo. 189. p. 238.

[1101] EK jkv. 1941. 285. p. 292.

[1102] EK jkv. 1937. 172. p. 173.

[1103] EK jkv. 1936. 225. p. 200.

[1104] EK jkv. 1918. 18. sz. melléklet, 316.; EK jkv. 1920–1921. 30. sz. melléklet, 110–111.; EK jkv. 1922. 52. p. 41.; EK jkv. 1923. 51. p. 52.; EK jkv. 1924. 43. p. 40.; EK jkv. 1925. 103. p. 95.; EK jkv. 1926. 127. p. 120.; EK jkv. 1927. 100. p. 103.; EK jkv. 1928. 162. p. 154.; EK jkv. 1929. 131. p. 144.; EK jkv. 1930. 159. p. 150–151.; EK jkv. 1931. 216. p. 190–191.; EK jkv. 1932. 139. p. 146–147.; EK jkv. 1933. 104. p. 121.; EK jkv. 1934. 176. p. 161–162.; EK jkv. 1935. 132. p. 158–159.; EK jkv. 1936. 225. p. 200.; EK jkv. 1937. 172. p. 173.; EK jkv. 1938. 214. p. 368.; EK jkv. 1939. 170. p. 210.; EK jkv. 1940. 287. p. 291.; EK jkv. 1941. 252. p. 298.; EK jkv. 1942. 62. p. 71–72.; EK jkv. 1943. 179. p. 191–192.; EK jkv. 1944. 122. p. 147.

[1105] EK jkv. 1930. 159. p. 169.

[1106] EK jkv. 1940. 336. p. 394.; EK jkv. 1941. 262. p. 348.

[1107] EK jkv. 1931. 216. p. 191.

[1108] TTREK jkv. 1931. 216. p. 172.

[1109] Péteri 2008, 121–144, 177–179, 196.

[1110] Gszelmann 2006, 123, 131.

[1111] Mészáros 1988, 328. (A budapesti intézmények a térképről hiányoznak.)

[1112] EK jkv. 1929. 134. p. 163. Leánygimnáziumot akart nyitni 1935-ben a mátyásföldi fiókegyház is. Az engedélyt azonban – a református tanulók várhatóan alacsony száma és a rendezetlen anyagi helyzet miatt – a Konventtől nem kapta meg. (EK jkv. 1935. 198. p. 271–272.; EK jkv. 1936. 132. p. 239.)

[1113] EK jkv. 1931. 234. p. 217.

[1114] Uo. 326. p. 319–320.
[1115] Uo. 329. p. 321.
[1116] EK jkv. 1933. 188. p. 235–239.
[1117] EK jkv. 1934. 191. p. 196–197.
[1118] EK jkv. 1937. 188. p. 237.
[1119] DTREK jkv. 1935. szept. 23. p. 23., Melléklet, 22., 26.; DTREK jkv. 1933. szept. 18. p. 9–10.
[1120] A középiskolában tanuló lányok száma és aránya a Horthy-korszakban szinte egyenletes emelkedést mutatott. A felső társadalmi rétegek számára a lányaik érettségihez juttatása általános céllá vált. (Papp 2006, 728–732.)
[1121] A törvényt követően a koedukáció kérdése ismét nagyobb visszhangot kapott. Különös aktualitást nyert a terület-visszacsatolásokat követően, hiszen Csehszlovákiában az együttnevelés megengedett volt. (Zibolen 1937, Semetkayné 1939.)
[1122] Vö. Rébay 2009, 169–172.
[1123] EK jkv. 1937. 181. p. 210–211., 187. p. 236., 188. p. 236–238.; utasítása, 1936, 8–9.; EK jkv. 1938. 222. p. 306.
[1124] EK jkv. 1939. 170. p. 225.
[1125] EK jkv. 1944. 128. p. 180.
[1126] EK jkv. 1940. 294. p. 326–327.; EK jkv. 1941. 285. p. 389–395.
[1127] A polgári iskolák koedukálttá tétele az 1927. évi XII. tc. értelmében ekkor már lehetséges volt.
[1128] EK jkv. 1940. 287. p. 283.
[1129] DMREK jkv. 1929. 223. p. 130. Az internátus szerepéről a lánynevelésben lásd Vincze 2024.
[1130] Péteri 2008, 156.
[1131] Első megjelenés: Rébay 2010b.
[1132] Ormos 2003.
[1133] Nagy 2000, 116–122.; Szabó 2010, 36–38.; vö. Rébay 2003.
[1134] TTREK jkv. 1919. 1. p. 4., 24. p. 22–23., 320. p. 206., 437. p. 342., 447. p. 255., 472. p., 279.; TTREK jkv. 1920. 212. p. 383–384.; DMREK jkv. 1919. 4. p. 4–5.

[1135] TTREK jkv. 1928/1. 10. p. 9. (Hozzá kell tennünk, hogy Horthy István rövid ideig töltötte be a tisztséget, s később összeütközésbe került Baltazár püspökkel. [LEEL-ŐSSY 2000, 108.])
[1136] TTREK jkv. 1920. 212. p. 384.
[1137] TTREK jkv. 1920. 464. p. 529–530.; 1921. 516. p. 761., 763.; 1922. 517. p. 283.; 1923. 504. p. 332.
[1138] DMREK jkv. 1926. 8. p. 25.
[1139] Pl. DMREK jkv. 1929. 7. p. 29.
[1140] DMREK jkv. 1922. 126. p. 107.
[1141] TTREK jkv. 1920. 453. p. 488–489.
[1142] A terv még 1921-ben megszületett, s az egyház ellenkezését váltotta ki. (TTREK jkv. 1921. 523. p. 773.) Még hevesebb volt az ellenállás 1922-ben, amikor a tiszántúli közgyűlés határozatában leszögezte: *„egyházaink óriási összegeket költenek népnevelési célokra, felhívja a vallás- és közoktatásügyi Miniszter úr figyelmét arra, hogy a rendelet betűszerinti végrehajtása egyházaink közül soknak egész életét tenné kétségessé s dobná híveink nagy számát a hitetlenség karjaiba, éppen ezért tisztelettel kéri a Miniszter urat, hogy e rendelkezés végrehajtásánál egyfelől sok terhet viselő egyházaink teherbíróképességét, másfelől a (…) valláserkölcsi momentumokat figyelembe venni méltóztassék.”* (TTREK jkv. 1922. 446. p. 221.)
[1143] 1922. évi 122 000. VIII. d. sz. VKM rendelet. (A rendeletek pontos címe és elérhetősége megtalálható a Forrásjegyzékben.) TTREK jkv. 1924. 375. p. 198.
[1144] TTREK jkv. 1923. 47. p. 19., 596. p. 426.; TTREK jkv. 1924. 233. p. 86–87.; TTREK jkv. 1925/1. 23. és 23a p. 12–13.; TTREK jkv. 1926/1. 35. p. 15–16.; 37. p. 16–17., 485. p. 208.; TTREK jkv. 1927. 73. p. 56.; DMREK jkv. 1924. 6. p. 27.; DMREK jkv. 1925. 4. p. 28–29.
[1145] TTREK jkv. 1923. 554. p. 405.
[1146] TTREK jkv. 1923. 634. p. 437.; TTREK jkv. 1924. 286. p. 114., 323. p. 170–171.; TTREK jkv. 1925/1. 138. p. 100–101.; DMREK jkv. 1924. 123. a 138.
[1147] TTREK jkv. 1919. 42. p. 47.; TTREK jkv. 1926/2. 229. p. 11. (Ezért, konkrétan a Debreceni Református Kollégium anyagi

helyzetének stabilizációja miatt vállalkozott Baltazár püspök két amerikai adománygyűjtő körútra. [1924. 179. p. 65.])

[1148] TTREK jkv. 1921. 524. p. 773–774.; TTREK jkv. 1922. 517. p. 283., 522. p. 299–301.; TTREK jkv. 1924. 111. p. 46., 121. p. 46–47., 324. p. 176–177.

[1149] TTREK jkv. 1921. 501. p. 736–737.

[1150] TTREK jkv. 1922. 158. p. 83–84.

[1151] 1922. évi 122 000. VIII. d. sz. VKM rendelet 5. §; TTREK jkv. 1924. 222. p. 81.; TTREK jkv. 1925/2. 418. p. 132.; DMREK jkv. 1924. 137. p. 164–165.

[1152] 12 233/1924/VIII. c. sz. VKM rendelet; TTREK jkv. 1923. 182. p. 151.; TTREK jkv. 1925/1. 20. p. 10.

[1153] 1924. évi 000/IX. sz. VKM rendelet; TTREK jkv. 1925/1. 20. p. 9–10., 34. p. 18.; TTREK jkv. 1926/1. 31. p. 13.; DMREK jkv. 1924. 124. p. 139.

[1154] TTREK jkv. 1928/1. 245. p. 128–130.; DMREK jkv. 1928. 6. p. 25.

[1155] TTREK jkv. 1926/2. 295. p. 45., 465. p. 211.; TTREK jkv. 1927. 94. p. 61–62., 109. p. 66., 381. p. 143., 383. p. 144., 397. p. 149.; 414. p. 156.; TTREK jkv. 1928/1. 178. p. 79., 179. p. 79., 204. p. 88., 209. p. 90., 551. p. 205., 553. p. 206., 567. a p. 212–213., 614. p. 227., 615. p. 227., 631. p. 232. 636. p. 233., 642. p. 236., 646. p. 237–238., 648. p. 239.; TTREK jkv. 1929. 197. p. 122., 199. p. 122., 215. p. 127., 221. p. 128., 225., 236. p. 138. stb.

[1156] 144 843/1923. VIII/a. sz. VKM rendelet; TTREK jkv. 1924. 554. p. 405.; TTREK jkv. 1925/1. 23. p. 12.; TTREK jkv. 1926/2. 253. p. 26., 410. p. 163.; DMREK jkv. 1928. 6. p. 25.; DMREK jkv. 1929. 7. p. 29., 243. p. 139–141.

[1157] DMREK jkv. 1926. 8. p. 26–27. Történetét lásd RÉBAY 2006.

[1158] TTREK jkv. 1923. 533. p. 375–376.; TTREK jkv. 1928/1. 214. p. 91., 289. p. 158., 301. p. 169., 505. p. 165– 66., 506. p. 166–167., 507. p. 167–168.; TTREK jkv. 1929. 152. p. 97.

[1159] TTREK jkv. 1923. 189. p. 154., 526. p. 364.; TTREK jkv. 1926/2. 399. p. 143., 413. p. 157–161.; DMREK jkv. 1925. 113. p. 145.; DMREK jkv. 1927. 189. p. 170.

[1160] TTREK jkv. 1923. 523. p. 365.; TTREK jkv. 1924. 360. p. 192–193.; TTREK jkv. 1925/2. 346. p. 113.; TTREK jkv. 1926/2. 235. p. 7., 421. p. 163.; TTREK jkv. 1928/1. 222. p. 101., 106., 109.; TTREK jkv. 1929. 109. p. 64–65.; DMREK jkv. 1928. 6. p. 28. (Nyíregyházán a Kálvineummal kapcsolatban protestáns tanítóképző is nyílt 1928-ban. [TTREK jkv. 1928/2. 493. p. 162.])

[1161] Hogy a VKM mily egyéb szempontok alapján javasolta éppen ezen iskolák megszüntetését, annak megállapításához további kutatások szükségesek. A békési gimnázium tanulói létszáma ugyanis kisebb volt, mint a karcagié, körülbelül akkora, mint a hajdúnánásié.

[1162] TTREK jkv. 1924. 141. p. 54–55., 323. p. 171.; TTREK jkv. 1925/2. 329. p. 83.; DMREK jkv. 1922. 126. p. 106–109.; DMREK jkv. 1924. 123. p. 137.

[1163] TTREK jkv. 1924. 327. p. 172.

[1164] TTREK jkv. 1925/2. 335. p. 97–98.; TTREK jkv. 1926/1. 123. p. 73–75., 377. p. 112.; TTREK jkv. 1928/1. 270. p. 144., 480. p. 125.; TTREK jkv. 1929. 124. p. 79., 452. p. 132.; TTREK jkv. 1931. 48. p. 29. (A szeghalmi iskolát alapítvány működtette, korszakunkban hiába kérvényezett államsegélyt, ismételten visszautasította a VKM.) Kecskeméten az alapítást megelőzően évekig leány-középiskolai tanfolyam indult. (DMREK jkv. 1925. 108. p. 125.) DMREK jkv. 1927. 191. p. 179–180.; DMREK jkv. 1928. 127. p. 121–125.

[1165] 1926-ban a leány-középiskolák típusát kellett meghatározni. Ekkor azonban nem alakult ki hasonló vita.

[1166] TTREK jkv. 1924. 141. p. 54–55., 346. p. 178.; TTREK jkv. 1925/1. 147. p. 106., 334. p. 96–97.; TTREK jkv. 1926/1. 125. p. 76–77. Dóczi görög és latin szakos tanárként különösen ellenezte a változtatást. (TTREK jkv. 1925/2. 319. p. 64–65.) DMREK jkv. 1924. 123. p. 137–138.; DMREK jkv. 1927. 186. p. 147., 150. (A budapesti csak elhúzódó tárgyalások eredményeként maradhatott gimnázium.)

[1167] Ugyanez volt a helyzet a pápai gimnázium esetén is (lásd dunántúli egyházkerületről szóló fejezet).

[1168] TTREK jkv. 1927. 169. p. 109.; TTREK jkv. 1928/1. 233. p. 118–119., 418. p. 69.; TTREK jkv. 1931. 50. p. 30–31., 196. p. 127–128.

[1169] Vö. Rébay 2010.

[1170] LADÁNYI 1969, 76–79.; TTREK jkv. 1923. 328. p. 230., 550. p. 401.; TTREK jkv. 1924. 96. p. 36–37.; DMREK jkv. DMREK jkv. 1921. 179. a és b p. 20.; DMREK jkv. 1922. 124. p. 93.; DMREK jkv. 1923. 81. p. 84–85.; DMREK jkv. 1924. 6. p. 25., 117. p. 126–127.

[1171] TTREK jkv. 1920. 214. p. 384–386.

[1172] TTREK jkv. 1921. 545. p. 794.

[1173] TTREK jkv. 1922. 434. p. 218.

[1174] TTREK jkv. 1921. 37. p. 554.; 1923. 523. p. 362.

[1175] TTREK jkv. 1921. 528. p. 777.; TTREK jkv. 1922. 517. p. 291.; TTREK jkv. 1923. 168. p. 135.; TTREK jkv. 1925/2. 329. p. 84–85., 337. p. 99.; TTREK jkv. 1926/2. 375. p. 107.

[1176] TTREK jkv. 1924. 444. p. 235–236., 472. p. 243–245.; TTREK jkv. 1926/2. 265. p. 33.; TTREK jkv. 1927. 211. p. 145.; TTREK jkv. 1928/1. 229. p. 132.

[1177] TTREK jkv. 1920. 215. p. 386.; TTREK jkv. 1925/1. 21. p. 11., 25. p. 14.; TTREK jkv. 1927. 208. p. 144., 210. p. 144–145.; DMREK jkv. 1927. 185. p. 141–142.

[1178] TTREK jkv. 1921. 599. p. 810.; TTREK jkv. 1922. 84. p. 30.; TTREK jkv. 1923. 62. p. 27.; TTREK jkv. 1923. 417. p. 262.

[1179] TTREK jkv. 1923. 637. p. 244. Baltazár alapvetően az államsegélyes irányzat híve volt. A Horthy-korszakot megelőző iskolafenntartással kapcsolatos nézeteit lásd SZÁSZ 2021, 68., 82., 103., 135., 164.

[1180] MAJOR 1921, 36.

[1181] TTREK jkv. 1924. 323. p. 171.

[1182] DMREK jkv. 1923. 5. p. 19.; DMREK jkv. 1925. 4. p. 28–29.; DMREK jkv. 1926. 8. p. 25.

[1183] TTREK jkv. 1924. 464. p. 241.; TTREK jkv. 1925/1. 20. p. 9–11.

[1184] TTREK jkv. 1926/1. 31. p. 14.; ld. továbbá TTREK jkv. 1927. 19. p. 9.

[1185] TTREK jkv. 1926/2. 229. p. 12.

[1186] DMREK jkv. 1924. 6. p. 26–27.

[1187] *Az országgyűlés felsőházának 20. ülése 1932. évi június hó 24-én, pénteken,* 1932, 358–359.

[1188] TTREK jkv. 1925/2. 248. p. 8.; TTREK jkv. 1927. 246. p. 15–16.; TTREK jkv. 1928/2. 356. p. 9–10.; *Az országgyűlés felsőházának 3. ülése 1927. évi január hó 31-én, hétfőn,* 1927, 10–11.; *Az országgyűlés felsőházának 13. ülése 1927. évi junius hó 22-én szerdán,* 1927, 216. (A tiszántúli közgyűlés is hivatkozik az egyenlő elbánás elvére: TTREK jkv. 1926/2. 355. p. 74.)

[1189] DMREK jkv. 1923. 5. p. 19.

[1190] Konfliktus egyéb kérdésekben is kialakult (például a debreceni egyetemnek a Kollégium épületéből történő késedelmes kiköltözése kapcsán vagy mert a VKM a jogszabályok, illetve a jogszokás ellenére előzetes jóváhagyás jogát vezette be).

[1191] DMREK jkv. 1924. 6. p. 27.

[1192] DMREK jkv. 1926. 8. p. 24–25.

[1193] TTREK jkv. 1921. 528. 776–777.; TTREK jkv. 1923. 634. p. 437–438.

[1194] Pl. TTREK jkv. 1925/2. 510. p. 201., 523. p. 207.; TTREK jkv. 1927. 19. p. 9.

[1195] Pl. DMREK jkv. 1923. 5. p. 17.; DMREK jkv. 1925. 4. p. 21., 25.

[1196] TTREK jkv. 1921. 277. p. 635–636.

[1197] TTREK jkv. 1924. 3. p. 4.

[1198] TTREK jkv. 1923. 30. p. 12. Erre volt is példa: vö. TTREK jkv. 1923. 572. p. 412.

[1199] TTREK jkv. 1924. 205. p. 75.

[1200] DMREK jkv. 1924. 6. p. 27.

[1201] TTREK jkv. 1928/2. 356. p. 9.

[1202] TTREK jkv. 1929. 19. p. 10. További megoldási javaslatokat lásd a következő fejezetben.

[1203] TTREK jkv. 397. p. 138.

[1204] TTREK jkv. 1922. 536. p. 313., 1923. 504. p. 332.; DMREK jkv. 1925. 4. p. 29.

[1205] Ld. pl. TTREK jkv. 1922. 405. p. 107–108.

[1206] Németh 1940, 50–79.; Szekfű 1934, 427–434.

[1207] *Az országgyűlés felsőházának 20. ülése 1932. évi június hó 24-én, pénteken,* 1932, 357.; Nagy 2000, 134., 136.

[1208] Kormos 1983, 277–278.

[1209] Makkai 1932, 228–230., Révész 1932, 155–157.

[1210] Két korábbi tanulmány (Rébay 2012 és 2014) egybeszerkesztése.

[1211] Csizmadia 1966, 250–251.; Nagy 2011, 351.

[1212] Az iskolák finanszírozásáról lásd az előző fejezetet is!

[1213] A tanítói földek terményjövedelmének pénzértékét a VKM által megszabott kulcs alapján kellett kiszámolni. Az ekképpen kiszámított érték szerint állapították meg a helyi jövedelmet és egészítette ki azt az állam. Az értékegységeket viszont nem viszonyították a piaci árakhoz, túl magasak voltak, s ez a tanítóknak nagy veszteséget jelentett.

[1214] ZSL 2/a fond 97. doboz 97/b tétel 846/1926. sz.; *A Magyarországi Református Egyház Budapesten 1928. évi május hó 8. napján megnyílt országos zsinatának naplója,* 1930, 657. sz. 1169–1171.

[1215] Becker 1943, 22–24.; Csizmadia 1966, 249.

[1216] Józan 1931, 45.; Hetessy 1932a, 118.; 1932b, 125–126.

[1217] Sárközi 1980, 179–181.; ZSL 2/a fond 97. doboz 97/b tétel 846/1926. sz.; ZSL 2/a fond 90. doboz 90/b tétel 770/1932. sz.; ZSL 2/a fond 97. doboz 97/a tétel 40/1944. sz.

[1218] ZSL 2/a fond 129. doboz 129/a tétel ikt. sz. nélkül [285–335. oldal]. Vö. Giczi 2009.

[1219] Bikki 1932, 264–265.; Komjáthy 1931, 405.; Varga 1931, 342–343.; S. Szabó 1931, 127–132.; Koloszár 1931, 88.; *Az országgyűlés képviselőházának 133. ülése 1936. május 20-án, szerdán,* 1936, 80.

[1220] – lt – n. 1932, 289.; Rusztek 1933b, 35.

[1221] Ld. pl. Baráth 1931a, 149.

[1222] A néptanítók életkörülményeikről és sajtóreprezentációjukról lásd Frank 2022. Túlterhelésükről lásd Vincze 2023, 318–319.

[1223] Landi 1931, 367.

[1224] Brunner 1927, 339.

[1225] A felekezeti iskolák finanszírozásának átalakítása az egyházi adózási rendszer új alapokra helyezése kapcsán is felmerült 1931-ben. Csizmadia szerint ez és a községi háztartási törvényjavaslat terve egyaránt szerepet játszott abban, hogy Horváth 1931-ben előállt a

kultúradó – hozzátehetjük: már korábban publikált, de addig kevés visszhangot kapott – koncepciójával. (Csizmadia 1966, 250–252.)

[1226] Horváth 1932, 211–212.

[1227] Serényi 1929, 123.; B. J. 1933, 133.

[1228] Serényi 1928, 122–123.

[1229] Annak ellenére, hogy a sajtóban Horváth kezdett cikkezni a kultúradóról, ezért a javaslatot az ő nevéhez kapcsolták, az már Glattfelder Gyula 1926-ban nyilvánosságra hozott memorandumában is szerepelt. (Pályi 1927, 9.)

[1230] Horváth 1931-ben megjelent cikkét (1931b) még ugyanebben az évben propagandacélból a szövetség különnyomatban is kiadta (1931a). A cikket elküldték a Felsőház tagjainak. Horváth *Iskola, község, állam…* c. írását is azzal a céllal jelentette meg, hogy az országgyűlés két kamarája tagjainak elküldje.

[1231] Kimondottan a magániskolákról nem írt ebben a cikkében, az 1931-ben megjelent tanulmányában viszont már általában beszélt az iskolákról, jellegtől függetlenül. (Horváth 1931b, 304.).

[1232] Horváth 1927, 306–307.

[1233] Brunner 1927, 338–339. A népoktatás aktuális problémáit felvető cikkében 1931 tavaszán, tehát még Horváth újabb írásának a megjelenése előtt, Koloszár Endre megemlítette Horváth rendszerét. Azt az iskolai adózás arányosabbá tétele miatt nagyrészt helyeselte, viszont hozzátette, hogy a tanítói állások betöltésének a kérdése valószínűleg vita alapját fogja képezni. Úgy vélte, továbbra is a hitfelekezeteknek kellene választaniuk a kántortanítókat, míg a többi felekezeti tanító esetén a püspököt illetné a kinevezés joga, de egyeztetnie kellene a miniszterrel. (Koloszár 1931, 88.)

[1234] Horváth 1931b, 301–304.

[1235] Landi 1931, 364.; vö. Horváth 1932, 213.

[1236] Például a jogi személyeknek, a más vallásúaknak, ha nincs más iskola a településen vagy a helyi földbirtokosnak. (Vö. Horváth é. n., 2–3.)

[1237] *Jegyzőkönyv. Fölvétett Budapesten, 1931. évi március hó 18-án a hercegprímási palotában tartott püspökkari értekezleten,* 1992, 356–357.

[1238] *Az országgyűlés felsőházának 19. ülése 1932. évi június hó 23-án, csütörtökön,* 1932, 325.

[1239] 1930-ban Pest vármegye küldötteként a Felsőház tagja lett, a következő évtől mint főkáptalani nagyprépost hivatalból is jelen lehetett az üléseken. (*Horváth Viktor Győző.* http://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/horvath-gyozo.)

[1240] Földadó, házadó, általános kereseti adók.

[1241] Csökkenhetne ebből kifolyólag a községi adó, megszűnnének egyes, iskolai célú egyházi adók (a párbér).

[1242] Horváth 1932, 212–213.

[1243] Landy 1932, 226.; Barabás 1933a, 66. A protestáns/református sajtó eddigi kutatásaink szerint nem foglalkozott ilyen nagy terjedelemben a kultúradóval – annak ellenére, hogy a különböző szintű református egyházi közgyűlések folyamatosan napirenden tartották a kérdést. B. J. tollából 1933 áprilisában jelent meg cikk róla *Kultuszadó* címmel a *Kálvinista Szemlé*ben, amely egyértelműen támogató volt. A *Protestáns Szemle* nem írt a javaslatról.

[1244] *Makó története 1920-tól 1944-ig: Az egyházi élet,* https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako_monografia_sorozat/index_6.htm.

[1245] A tanulmány évmegjelölés nélkül jelent meg. Barabás András 1931-re datálja (Barabás 1933a, 66.), viszont szerintünk az 1932-es, felsőházi beszédet követő megjelenés is elképzelhető.

[1246] Horváth é. n., 4–7.

[1247] Glattfelder már 1926-ban kelt memorandumában – tehát még Horváth első javaslata előtt! – országos, állami „*kultuszadó*”

bevezetését javasolta a felekezetek összes (egyházi és iskolai) szükségletének fedezése, az 1848: XX. tc. teljes megvalósítása érdekében. Elképzelései szerint a *„kultuszadó”*-ból befolyó forrásokkal egészítené ki az állam – lélekszámuk arányában – a felekezetek saját bevételét, felhasználásukról pedig maguk az egyes felekezetek döntenének. (ZSL 2. a, 97. b 1082/1926.) Glattfelder 1934-ben a Felsőházban sürgette a finanszírozás rendezését, s annak egyik lehetséges útjaként említette az országos iskolaadót. (*Az országgyűlés felsőházának 62. ülése 1934. évi június hó 15-én, pénteken,* 327.)

[1248] *Jegyzőkönyv. Fölvétetett Budapesten, 1932. évi október hó 19-én a hercegprímási palotában tartott püspökkari értekezleten,* 1992, 448–450.

[1249] Rusztek Károly ekkor már régóta a tanügyigazgatásban dolgozott: először Maros-Torda vármegye segéd-tanfelügyelője, majd 1917-től tanfelügyelője volt. 1919-től ugyanezt a tisztséget töltötte be Heves vármegyében. 1929-ben helyezték át a Bács-Bodrog vármegyei tanügyi hatóság élére. A bajai katolikus egyházközség képviselő-testületének és a vármegyei törvényhatóságnak is aktív tagja volt. Jelentős a hírlapírói, szakírói tevékenysége. (*A magyar társadalom lexikonja,* 1931, 483.)

[1250] Rusztek saját bevallása szerint 1933-ban már 7 éve dolgozott a probléma megoldásán. (RUSZTEK 1933a, 290.)

[1251] Rusztek véleménye szerint az állam a személyi kiadások fedezetét csak az állami egyenes adó felemelésével vagy új adó *(„kultuszadó”)* bevezetésével tudná előteremteni, azonban ezt szerinte az ország gazdasági állapota nem bírja el. A főváros speciális helyzete miatt pedig eleve borulna a rendszer: a budapesti elemi iskolák szinte kizárólag községiek, ezek fenntartásának módján nem akarna változtatni, ami azt jelenti, hogy az új adót a fővárosiakra nem lehetne kiterjeszteni. Számításai szerint ezzel a *„kultuszadó”* kulcsa – az összes személyi kiadás átvétele esetén – 14%-ra nőne. (RUSZTEK 1933b, 35–36.)

[1252] BARABÁS 1933a, 66.

[1253] Később hozzátette: ha a község új épületet emel, annak már a tulajdonosa lesz. (RUSZTEK 1933c, 49.)

[1254] Állami népiskolával rendelkező községek minden tanítói állás után havi 10, évi 120 P illetményváltságot fizetnének.

[1255] Községi és felekezeti tulajdon esetén is.

[1256] A tanítók esetén értékegységenként 16, kántortanítóknál 10 P összegben – így a kántori munka extra díjazása is megoldható lenne szerinte.

[1257] Később évi 100 P-re módosította az összeget. (Rusztek 1933c, 25.)

[1258] A felekezeteknél bevett adóknál (párbér, lélekpénz, borbér stb.) ugyanis nem differenciáltak.

[1259] Ruszthi (Ruszthy) és Hegedűs család magángyűjteménye. (Köszönet érte Hegedűs Juditnak.)

[1260] Az államsegély miatt tehát a miniszternek minden tanítói állás betöltéséhez hozzá kellett volna járulnia. Az új iskolák minden tanítóját a miniszter nevezhette volna ki.

[1261] Rusztek 1933b, 36–40. A felekezeti iskolai tanítók áthelyezésének a problémáját is megoldotta volna.

[1262] Barabás 1933a, 66.

[1263] *Jegyzőkönyv. Fölvétett Budapesten, 1931. évi március hó 18-án a hercegprímási palotában tartott püspökkari értekezleten,* 1992, 357.

[1264] Barabás 1933a, 66.

[1265] Barabás 1933b, 115–116.

[1266] A kántortanítók esetében 14, a tanítóknál 8 P-re mérsékelte az összegét. Barabás javaslata Rusztek szerint a háború előttinél is magasabb kántori fizetést eredményezett volna, másrészt túlontúl megterhelné az állami iskolás községeket.

[1267] Rusztek 1933a, 292–293.

[1268] Rusztek 1933c, 30–57.

[1269] A korábbi verzióban a földjavadalom értékegységek szerinti átszámolása szerepelt.

[1270] Horváth, Ruszthy-Rusztek 1938?, 3–7.

[1271] Borsos másik írásában kiemelte a középiskolák megőrzésének elsődlegességét: *„[a] protestáns öntudatnak azt a fokát, amelyre a népiskolás gyermek felemelhető, gondos hitoktatás talán még megoldhatja valahogy felekezeti iskola nélkül is; de erős hitű, minden megpróbáltatás közt helytálló protestáns intelligencia nevelése,*

protestáns középiskolák nélkül, lehetetlenség. Erős intelligencia nélkül pedig, főleg prot. kisebbségű országban, protestáns egyház tartósan, a fejlődés lehetőségeivel fenn nem állhat." (Borsos 1931b, 3.)

[1272] Borsos 1930, 1–2.

[1273] Bessenyei 1932, 172.

[1274] A kántortanítói javadalmat – ahogy fentebb is írtuk – a VKM tanítói helyi (azaz fenntartói) javadalomnak tekintette, s ahhoz számította hozzá az államsegélyt. Ennek következményeként a kántori munka díjazás nélkül maradt.

[1275] EK jkv. 1934. 232. sz. 253.

[1276] ZSL 2/a fond 97. doboz 97/b tétel 377/1926. sz.

[1277] A gyönki és a hajdúnánási fiú-középiskolát a klebelsbergi kultuszkormányzat nem tartotta kultúrpolitikai szempontból fontosnak, ezért megvonta tőlük az államsegélyt. Végül mindkettő átvészelte a nehéz időszakot, s fennmaradt.

[1278] EK jkv. 1931. 223. p. 224., 231. p. 231.; ZSL 2/a fond 97. doboz 97/b tétel 377/1926. sz.

[1279] EK jkv. 1932. 4. sz. melléklet I. 390.; ZSL 2/a fond 97. doboz 97/a tétel 40/1944. sz.

[1280] EK jkv. 1932. 4. sz. melléklet I. 385–386.

[1281] Baráth szerint az egyházközségeknek meg kell adni a lehetőséget, maguk döntsenek az iskoláik sorsa felől. A Zsinat ugyanis felsőbb egyházi hatóság engedélyéhez és szigorú feltételekhez kötötte az iskolaátadást. (Baráth 1931a, 149.) Hogy kényes volt a kérdés, mutatja, hogy nem sokkal később egy névtelenségbe burkolózó szerző jelentette ki, az államnak oda kell adni az iskolákat, mert úgyis az a célja, hogy elvegye ezeket. (Falusi lelkész 1931, 173.)

[1282] Az államsegély összege a református népiskolák esetében 1936/37-ben némileg visszaesett. A növekvő tendencia azonban a következő tanévben folytatódott. Az államsegély százalékos arányának alakulását is érdemes megvizsgálni, ami ugyanebben az évben közel 2%-kal csökkent, majd nagyjából változatlan, kb. 44% maradt. (A számadatok a tanévek sorrendjében: 45,24%; 45,68%; 43,73%; 43,62%; 43,57%.)

[1283] ETB jkv. 1940. 28. p. 23.

[1284] ETB jkv. 1936. 56. p. 118–119.; ETB jkv. 1937. 80. p. 139.; ETB jkv. 1938. 36. p. 62.; ETB jkv. 1939. 27. p. 35.; ETB jkv. 1980. 28. p. 22.

[1285] ETB jkv. 1940. 41. p. 30., 2. melléklet 207–210.

[1286] ZSL 2/a fond 97. doboz 97/a tétel 40/1944. sz.

[1287] Az elképzelés többször megjelent az egyházi sajtóban (vö. VARGA 2011, 123.). 1930-ban ezt a finanszírozási rendszert javasolta a Konventnek a Tiszántúli Egyházkerület. (EK jkv. 1931. 193. p. 149.) Később – hogy csak néhány példát említsünk – a Dunántúli, majd a Dunamelléki Egyházkerület is szorgalmazta a bevezetését. Utóbbi összekötötte a kultúradó kivetésével. (EK jkv. 1933. 82. p. 76.; EK jkv. 1934. 84. p. 130.)

[1288] Az egyik legfontosabb propagálója Borsos Károly mezőtúri református gimnáziumi igazgató, a Tiszántúli Református Egyházkerület középiskolai felügyelője, a *Protestáns Tanügyi Szemle* főszerkesztője volt. (BORSOS 1931a, 160–161.) Javaslatát többen támogatták (vö. PERECZ 1931, 61.).

[1289] EK jkv. 1933. 82. p. 75–76.

[1290] Javasolta, hogy a református egyház ajánlja fel az iskolai célú ingatlanjainak jövedelmét az államnak, és a hívek állami adójának 5%-át. (BARÁTH 1931a, 148.)

[1291] Ennek bevételéből kellene kifizetni Perecz szerint a személyi kiadásokat, a dologiakat pedig a fenntartók állnák. (PERECZ 1931a, 61.)

[1292] EK jkv. 1932. 313. p. 326–327.

[1293] EK jkv. 1934. 252. p. 252–253.

[1294] EK jkv. 1935. 184. p. 255.

[1295] EK jkv. 1936. 279. p. 300.; EK jkv. 1937. 107. p. 160.

[1296] *Az országgyűlés felsőházának 90. ülése 1943. évi december hó 15-én, szerdán,* 1943, 96.

[1297] RÉBAY 2012a, 88.

[1298] ZSL 2/a fond 97. doboz 97/a tétel 4565/1928. sz.

[1299] A teljes fizetést, a családi pótlékot, esetleg a hadipótlékot, valamint a lakáspénzt.

[1300] PERECZ 1931b, 134–135.

[1301] Feltehetőleg a teljes személyi kiadások átvételére gondolt.

[1302] BARÁTH 1931a, 148. Az államosítás mellett érvelt egy korábbi cikkében is: szerinte *„a népiskolai terhektől roskadozó magyar református egyházat”* a következő generációnak át kell szerveznie *„egy belmissziót, szociális munkát végző anyaszentegyházzá”*. (BARÁTH 1931b, 44.)

[1303] Egy I. és egy II. díjat osztottak ki, a tanítói pályázatok közül 10, a nem tanítóiak közül hármat jutalmaztak. A két díjazott utazást, illetve pénzjutalmat kapott.

[1304] *Tovább fokozódik az érdeklődés a Magyarság tanügyi pályázata iránt*, 1933, 4.; *A nem állami tanitók kenyere csak a kulturadó bevezetésével biztositható*, 1934, 4.; *Csütörtökön tartja ülését a tanügyi pályázatunk biráló bizottsága*, 1934, 4.; *Döntött a birálóbizottság a Magyarság tanügyi pályázatára beérkezett munkáról*, 1934, 6.

[1305] BESSENYEI 1932, 172.

[1306] Uo. 175.

[1307] Uo.

[1308] ZSL 2/a fond 97. doboz 97/a tétel 40/1944. sz.

[1309] ZSL 2/a fond 97. doboz 97/a tétel 3749/1925. sz.

[1310] ZSL 2/a fond 97. doboz 97/a tétel 377/1926. sz.

[1311] ZSL 2/a fond 97. doboz 97/a tétel 846/1926. sz. (Ebben főként oktatásüggyel kapcsolatos sérelmek szerepeltek.)

[1312] ZSL 2/a fond 97. doboz 97/a tétel 626/1926. sz.

[1313] ZSL 2/a fond 97. doboz 97/a tétel 2901/1926. sz. és ikt. sz. nélkül a Jegyzőkönyv…

[1314] Ismételten gondot jelentett a megbízható statisztikai adatok hiánya. Az Egyetemes Konvent ezért 1931 februárjában elrendelte a népiskolai terhek összeírását. Az adatokat össze szerette volna vetni a háború előttiekkel. A vállalkozás kudarcba fulladt. (VARGA 2011, 120.)

[1315] EK jkv. 1932. 20. p. 12–13., 293. p. 312.

[1316] ZSL 2/a fond 90. doboz 90b tétel 4140/1931. sz.

[1317] EK jkv. 1932. 293. p. 312.; 4. sz. Melléklet 383–396.; ZSL 2/a. fond 90. doboz 90/b tétel 4140/1931. sz.

[1318] VARGA 2012, 10–13., VARGA 2011, 115–129.

[1319] Idézi VARGA 2012, 13.

[1320] Uo.

[1321] A sajtóban megjelent reakciók közül Nagy Miklósét, a szeghalmi református igazgatójáét érdemes kiemelni, konkrét elképzeléseket fogalmazott meg a központi iskolafelügyelettel kapcsolatban. Nagy a finanszírozás kérdésével nem foglalkozott. (Vö. VARGA 2011, 145–150.) Az államsegély központosítását az Egyetemes Konvent is támogatta. A terv azonban VKM támogatását nem nyerte el. (Hörcsik, 1983, 302)

[1322] A tanító(nő)képzőkben dolgozó szerzetestanárok államsegélyét is csökkentse.

[1323] Az egyházi vezetés nehezményezte, hogy az állam ott is iskolát emelt, ahol volt elég felekezeti intézmény, s ezzel hozzájárult az iskolája elnéptelenedéséhez, hosszabb távon a megszűnéséhez.

[1324] ZSL 2/a fond 90. doboz 90/b tétel 770/1932. sz.

[1325] Az internátusi alapból és esetleg más forrásból.

[1326] A lelkésztanítói intézményt a református egyház a kisiskolák finanszírozási problémáira reagálva élesztette fel. A VKM ugyanis költséghatékonyságra hivatkozva megvonta a 30 fő alatti iskolák tanítóitól az államsegélyt. Az egyház ezeket az intézményeket akarta megmenteni e régi, ekkor már alig létező gyakorlat visszahozatalával. A lelkésztanítók képzését is elindította 1929-ben. (Lásd az erről szóló fejezetet!)

[1327] EK jkv. 1933. 82. p. 75–81. Annak megvizsgálására, hogy mely javaslat milyen mértékben valósult meg, a jelen tanulmányban nem teszünk kísérletet.

[1328] EK jkv. 1937. 41. p. 28.; EK jkv. 1938. 253. p. 332.

[1329] ZSL 2/a fond 90. doboz 90/b tétel 6240/1933. sz. 9. pont

[1330] ZSL 2/a fond 129. doboz 129/a tétel 5810/1933. sz.

[1331] Az írás ugyanebben az évben meg is jelent.

[1332] Papp a kerületi Tanügyi Bizottság tagja volt. (VARGA 2011, 117., 128–139.)

[1333] Vö. RÉBAY 2011, 196–197.

[1334] GERGELY 1935, 99–100.

[1335] SERÉNYI 1928, 121.; VARGA 1931, 342.

[1336] BECKER 1943, 40–48.

[1337] A tanítók megkapnák a fizetés mellett a családi pótlékot, a lakáspénzt (ha nincs lakás), a VII. fizetési osztály fizetéskülönbözetét, a félárú vasúti menetjegy váltásához szükséges igazolvány díját, a hadi- és az igazgatói pótlékot (vö. uo. 23–27.). A tanítói és a kántori javadalmakat szétválasztották volna (vö. uo. 55–58.). (Ezzel a tanítók évek óta hangoztatott követelései megvalósultak volna.) A tanítók az állami nyugdíjintézetbe tartoztak volna. Mindezzel megszűnt volna az állami tanítók javadalmi előnye.

[1338] Hasonló javaslat (egyetemes egyház legyen az iskolák tulajdonosa, ő kezelje az államsegélyt) református körökben is felbukkant. (Vö. pl. HETESSY 1932a, 118–119.; 1932b, 126.)

[1339] BECKER 1943, 61–64.

[1340] Az 1868 előtti iskola meghagyása mellett. (Uo. 58.)

[1341] Emellett fizetniük kellett a szerződés szerinti földhaszonjárulékot és – ahol volt – a kegyúri járulékot.

[1342] *Jegyzőkönyv. Fölvétetett Budapesten, 1932. évi október hó 19-én a hercegprímási palotában tartott püspökkari értekezleten,* 1992, 448–450.

[1343] *Az országgyűlés képviselőházának 190. ülése 1933. május 31-én, szerdán,* 1933, 429.

[1344] A tervezetet, amely tartalmazta az *„új iskolaadó”* bevezetését, Hóman Bálint átvette. 1932 decemberében a Magyarországi Tanítóegyesületek Országos Gyűlésén még nyíltan az elképzelés mellé állt. Január közepén Petri Pál VKM államtitkár *„az iskolaadó”* állami pótadóként történő bevezetésének tervéről beszélt. (*Az országgyűlés képviselőházának 133. ülése 1936. május 20-án, szerdán,* 1936, 74.) A javaslat néhány sajtórgánumba is bekerült. (*Adó a felekezeti iskolák föntartására,* 1933, 3.; *Iskolaadó? A felekezeti adót azonban csökkentenék,* 1933, 3.) A napilapok többsége azonban nem tért ki rá. Noha a VKM végül nem terjesztette be a tervezetet, az kétségkívül a köztudatban maradt, ahogy azt többek közt a szaksajtóban megjelent írások, például a *Néptanítók Lapjá*ban 1935-ben megjelent támogató cikk (NAGY 1935, 629.), vagy a tárgyban tett parlamenti felszólalások sora igazolja.

[1345] Uo.

[1346] *Az országgyűlés képviselőházának 280. ülése 1934. május 18-án, pénteken,* 1934, 58.

[1347] Pedig „csak” a személyi kiadások állami finanszírozását értette alatta. (*Az országgyűlés képviselőházának 24. ülése 1935. június 3-án, hétfőn,* 1935, 177.)

[1348] *Az országgyűlés képviselőházának 24. ülése 1935. június 3-án, hétfőn,* 204. Molnár Imre szerint egyházpolitikai okok miatt sem vezették be a kultúradót. (*Az országgyűlés képviselőházának 132. ülése 1936. május 12-én, kedden,* 1936, 44.)

[1349] BECKER 1942, 29–30.; *Az országgyűlés képviselőházának 24. ülése 1935. június 3-án, hétfőn,* 1935, 176.

[1350] *Az országgyűlés képviselőházának 133. ülése 1936. május 20-án, szerdán,* 1936, 83–84.

[1351] *Az országgyűlés képviselőházának 215. ülése 1937. május 20-án, csütörtökön,* 1937, 370.

[1352] *Az országgyűlés képviselőházának 107. ülése 1940. május 7-én, kedden,* 1940, 532. Serédi Jusztinián is pártolta a „*kultúradó*” kivetését. (*Az országgyűlés felsőházának 13. ülése 1939. évi december hó 12-én, kedden,* 1940, 83.)

[1353] *Az országgyűlés képviselőházának 157. ülése 1940. november 21-én, csütörtökön,* 1940, 735–736.

[1354] *Az országgyűlés képviselőházának 114. ülése 1940. június 7-én, pénteken,* 1940, 177–178.; *Az országgyűlés felsőházának 24. ülése 1940. évi június hó 26-án, szerdán,* 1940, 329.

[1355] *Az országgyűlés képviselőházának 157. ülése 1940. november 21-én, csütörtökön,* 1940, 697.

[1356] *Az országgyűlés felsőházának 90. ülése 1943. évi december hó 15-én, szerdán,* 1944, 96. Makray Lajos dologi terhek viselésére továbbra is a fenntartókat kötelezte volna. (Ez az elképzelés lett az uralkodó az eltelt években.) *Az országgyűlés képviselőházának 304. ülése 1942. november 11-én, szerdán,* 1942, 230.

[1357] Rébay 2014 átdolgozása.

[1358] Vö. előző fejezet.

[1359] Vö. FÜRJ 1996, 174–176.

[1360] Számukról pontos adatokkal nem rendelkezünk. Lelkésztanítóra mindenesetre igény lett volna, hiszen az Egyetemes Konvent felmérése alapján 1894/95-ben összesen 261 református tanítói állás volt betöltetlen: Erdélyben 104, Dunántúlon 69, Tiszáninnen 50, Dunamelléken 22, Tiszántúlon 16 állás. Az adatok azonban a Konvent értékelése szerint nem megbízhatóak. (EK jkv. 1896. 68. p. 93–94.) 1897-ben 295 üres tanítói állást számoltak össze. Ekkor 44 lelkésztanító működött. (EK jkv. 1899. 72. p. 152.)

[1361] EK jkv. 1889. 62. p. 81.; EK jkv. 1891. ápr. 34. p. 71–73.

[1362] Uo.; EK jkv. 1894. 88. p. 8–9.

[1363] EK jkv. 1886. 76. p. 126. A Dunamelléki Egyházkerület közgyűlése 1888-ban írta elő – ismét? – a lelkészjelöltek számára a tanítóképesítő vizsga letételét. (RÉBAY 2011, 91.)

[1364] EK jkv. 1889. 62. p. 80–81. A miniszter 1889-ben azt ígérte az EK világi elnökének, megadja a felmentést a szóban forgó 3 egyházközségnek, de hangsúlyozta, csak eseti engedélyezésről van és lehet szó. (EK 1891. 39. p. 75–76.)

[1365] EK jkv. 1901. 76. p. 100–101.; EK jkv. 1902. ápr.-máj. 59. p. 93–94.

[1366] EK jkv. 1943. 404. p. 502.

[1367] EK jkv. 1890. 86. p. 75–93.

[1368] EK jkv. 1894. 88. p. 7–8.

[1369] Vö. Dunamelléki Egyházkerület története (RÉBAY 2011, 116–117.).

[1370] EK jkv. 1913. 214. p. 243.

[1371] EK jkv. 1913. 313. p. 72.

[1372] EK jkv. 1913. 194. p. 229–230.

[1373] Vö. *Az autonómia határai(n)* c. fejezet, illetve SERI 1984, 2.; PORNÓI 1995, 94–95., 98.

[1374] EK jkv. 1930. 232. p. 269. (A Konvent megoldásként a lelkésztanítóságra való áttérést jelölte meg. [Uo.])

[1375] PÖLÖSKEI 1981, 393.; EK jkv. 1930. 232. p. 267.; EK jkv. 1929. 223. p. 264–265.; EK jkv. 1930. 232. p. 267–269. Vö. ZSL 2/a 90. b.

280/1930. sz. Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1930. január 13-án tartott üléséről.

[1376] EK jkv. 1929. 102. p. 110–115.

[1377] A forrás a Dunántúlra vonatkozik: Antal kérésére nem hajtotta végre Klebelsberg a határozatot. (EK 1930. 233. p. 270.)

[1378] EK jkv. 1926. 111. p. 102.

[1379] *Antal Géza.* Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, https://varosikonyvtar.papa.hu/node/4612.

[1380] EK jkv. 1926. 111. p. 102. 90. ZSL 2/a. 90/a 350/1929. sz. Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1929. január 18-án tartott üléséről.

[1381] EK jkv. 1927. 91. p. 87–89.

[1382] EK jkv. 1928. 228. p. 236. 1932-ben az EK a határozatot megismételte. (EK jkv. 1932. 123. p. 130.)

[1383] EK jkv. 1928. 228. p. 233.

[1384] EK jkv. 1928. 228. p. 234–236.; EK jkv. 1929. 102. p. 111–116.

[1385] A debreceni lelkészképző intézet igazgatója az intézet átszervezésével magyarázta a konventi határozat megsértését. A dunamelléki egyházkerületi közgyűlés pedig a budapesti református tanítóképző intézet hiányát, illetve az állami tanítóképzők és a teológiai akadémia nagy távolságát hozta fel indokul. (EK jkv. 1932. 122. p. 124.)

[1386] EK jkv. 1930. 265. p. 287., 5. sz. melléklet 449–452.

[1387] EK jkv. 1929. 102. p. 114–115.

[1388] A lelkésztanító-képzés elrendelése felvetette a teológiai képzés régóta aktuálisnak tartott reformját, annak négyről öt évre emelését. (EK 1930. 265. p. 287.; EK jkv. 1931. 200. p. 166–169.) A párhuzamos képzés megtartása esetén erről még szó volt, de a kiegészítő képzés elfogadását követően lekerült a napirendről. (EK jkv. 1934. 165. p. 151.)

[1389] EK jkv. 1931. 200. p. 168–175.

[1390] A feltételeken a VKM utóbb szigorított. Ezek: két új tanterem (egy osztályterem, egy gyakorló iskolai tanterem), min. 3 gyakorló

iskolai tanító, min. 1 pedagógia és 1 más szakos tanár. (EK jkv. 1933. 85. p. 93.)

[1391] EK jkv. 1932. 123. p. 124–130. A szakirodalomban különféle írásmódokkal találkozhatunk (pl. lelkész-tanítóképző – vö. DONÁTH 2008, 383.).

[1392] A Tiszáninneni Egyházkerület azt javasolta, hogy egyetlen lelkésztanító-képző tanfolyam induljon, mégpedig Sárospatakon, ahol saját kézben van a tanítóképző is. Tantermeket biztosított volna, de a szükséges személyi fejlesztések fedezését a Konventtől kérte. A Konvent az egyházkerületekre bízta azonban a tanfolyam megszervezését. (EK jkv. 1933. 84. p. 94–96.) (Egyetemes [azaz országos] jellegű oktatási intézmény ekkoriban csak a kecskeméti jogakadémia volt, de az is a kerületek közös finanszírozásában működött, nem pedig konventi fenntartásban.) A Dunamelléki Egyházkerület elvileg nyitott volt az együttműködésre, aztán végül önállóan állította fel a tanfolyamot. (EK jkv. 1934. 162. p. 149.) Valószínűleg ismételten az egyházkerületek parciális érdekei érvényesültek. A VKM is egy intézmény kijelölése mellett érvelt a költségek lefaragása és a képzés nagyobb intenzitása érdekében. A tanfolyam teljesítését pedig nem tette volna kötelezővé. (EK jkv. 1933. 1. sz. melléklet, 359–360.)

[1393] EK jkv. 1933. 1. sz. melléklet, 357–360.; 2. sz. melléklet 361–362.

[1394] Felmentést lehetett kérni. (EK jkv. 1934. 161. p. 149.)

[1395] A Tiszántúli Egyházkerület határozottan elzárkózott a teljesítés elől, a Tiszáninneni Kerület pedig a végrehajtást illetően tárgyalásokba bocsátkozott a minisztériummal, amely lezárásához idő kellett. Azok az évfolyamok, amelyek a képzés hiánya miatt nem szerezhettek tanítói oklevelet, felmentést kaptak, de az 1935/36-ban tanulmányaikat megkezdőknek teljesíteniük kellett a konventi határozatot. (EK jkv. 1936. 299. p. 323. és EGEY 1980, 12–16.)

[1396] EK jkv. 1935. 110. p. 123–124.

[1397] EK jkv, 1941. 243. p. 269–270., 244. p. 270. EK jkv. 1942. 57. p. 47.

[1398] EK jkv. 1941. 244. p. 270.; EK jkv. 1943. 166. p. 156.

[1399] Érvként a tanítóhiányt is fel lehetett hozni. (EK jkv. 1943. 360. p. 460–461.)
[1400] EK jkv. 1936. 299. p. 322.
[1401] EK jkv. 1929. 102. p. 114.; EK jkv. 1931. 200. p. 172.
[1402] EK jkv. 1936. 300. p. 324.
[1403] EK jkv. 1943. 359. p. 457–459.
[1404] TIREK jkv. 1933. dec. 13/h. 46–47.; TIREK jkv. 1943. 18. p. 58.
[1405] EK jkv. 1935. 125. p. 150.; EK jkv. 1936. 299. p. 322.; EK jkv. 1937. 267. p. 327. A dunamelléki egyházkerületi közgyűlés hangsúlyozta: a lelkésztanító-képzéstől elvárja, hogy az iskolaszéki elnöki és a vallásoktatói feladatra, valamint az egyházmegyei iskolafelügyelet munkájára jobban felkészítsék a jövendő lelkészeket. (Uo.) 1935-ben a Dunántúli Egyházkerületnek Medgyasszay Vince személyében új püspöke lett. (ZOVÁNYI 1977, 162.)
[1406] EK jkv. 1941. 244. p. 271.; EK jkv. 1942. 270. p. 348–349. A társítást a Dunántúli Egyházkerület határozottan elutasította, inkább a lelkésztanító-képzést állította volna vissza, ahogy a Tiszáninneni Egyházkerület is. A társítás ellen volt az Erdélyi Egyházkerület is. A Tiszántúli Egyházkerület nem foglalkozott érdemben a kérdéssel. (EK jkv. 1942. 51. p. 40.; EK jkv. 1943. 360. p. 460–461.)
[1407] EK jkv. 1943. 360. p. 460.
[1408] TIREK jkv. 1933. dec. 13/h. 47.
[1409] EK jkv. 1931. 196. p. 162.; EK jkv. 1935. 125. p. 149–150.; EK jkv. 1936. 298. p. 320.; EK jkv. 1937. 267. p. 330.
[1410] Antal szerepét elhunytát (1934. dec.) követően valószínűleg Ravasz László dunamelléki püspök vette át, aki Baltazár Dezső tiszántúli püspök 1936-ban bekövetkezett halála után a Konvent lelkészi elnöke lett. (Vö. EK jkv, 1939. 159. p. 179.)
[1411] EK jkv. 1927. 91. p. 87–89.; EK jkv. 1932. 123. p. 128–129.; EK jkv. 1934. 162. p. 149.; EK jkv. 1935. 125. p. 149.
[1412] EK jkv. 1930. 147. p. 139. A debreceni lelkészképzés állami intézménybe, egyetemre kerülése valóban behatárolta a kerület lehetőségeit. Problémát jelentett továbbá a teológus hallgatók magas száma is. (Seri 1984, 9–10., 42.)

[1413] EK jkv. 1931. 200. p. 167.
[1414] EK jkv. 1934. 162. p. 149.
[1415] EK jkv. 1935. 125. p. 149. (A kérdéssel az érintett debreceni intézmények, a lelkészképző és a tanítóképző intézet igazgatóját kereste meg.)
[1416] EK jkv. 1936. 299. p. 321.
[1417] Uo. 320–323.
[1418] EK jkv. 1937. 267. p. 328. A kiegészítő lelkésztanító-képzésben az egyik évet lefoglalja a tanítóképzés (vö. 3. táblázat).
[1419] Érvelését nem fogadta el, felmentést nem adott, ezért patthelyzet alakult ki. (EK jkv. 1937. 267. p. 329–330.; EK jkv. 1938. 259. p. 336–337.) Az egyházkerület ragaszkodott ahhoz, hogy a Zsinat elé kerüljön az ügy. (EK jkv, 1939. 159. p. 179.)
[1420] SERI 1984, 40.
[1421] EK jkv. 1930. 265. p. 287., 5. sz. melléklet 449–452.
[1422] EK jkv. 1930. 148. p. 140.; EK jkv. 1931. 196. p. 162.; EK jkv. 1933. 84. p. 91.; EK jkv. 1934. 158. p. 195–196.; EK jkv. 1935. 119. p. 142.; EK jkv. 1936. 296. p. 315. Az óraszámok az egyes tanévben változhattak. (Vö. PÖLÖSKEI 1981, 393–394.)
[1423] EK jkv. 1931. 196. p. 162.
[1424] EK jkv. 1932. 121. p. 112.
[1425] EK jkv. 1932. 123. p. 129.
[1426] EK jkv. 1935. 119. p. 144.
[1427] A teológia tanulmányi, kollokviumi, egészségügyi és anyagi szempontokra hivatkozott. Az 1934/35-ben végzett teológusoknak már nem kellett megszerezniük a tanítói oklevelet. (EK jkv. 1935. 125. p. 149–150.) Vö. EK jkv. 1936. 298. p. 320.
[1428] EK jkv. 1937. 267. p. 329.
[1429] Uo.
[1430] EK jkv. 1942. 51. p. 40.
[1431] EK jkv. 1931. 196. p. 162.
[1432] EGEY 1980, 3.
[1433] EK jkv. 1932. 121. p. 112.; EGEY 1980, 4–5.; SERI 1984, 38–40. Pápán kétségkívül jobbak voltak az eredmények. (Vö. EK jkv. 1930.

265. p. 287., 5. sz. melléklet 449–452.)

[1434] EK jkv. 1933. 1. sz. melléklet, 358–359.

[1435] EK jkv. 1935. 125. p. 149.; EK jkv. 1936. 251. p. 261–268.; EK jkv. 1937. 204. p. 259–264., 265. p. 324.; EK jkv. 1938. 192. p. 157., 166–167., 196. p. 237.; EK jkv, 1939. 183. p. 239., 152. p. 174.; EK jkv, 1940. 309. p. 345., 350.; EK jkv, 1941. 239. p. 259.; EK jkv, 1941. 312. p. 426.; EK jkv. 1942. 79. p. 123., 128–129., 132.; EK jkv. 1942. 57. p. 47.; EK jkv. 1943. 201. p. 264., 269., 166. p. 152.; DONÁTH 2008, 382.

[1436] SERI 1984, 23., 38. (A képzés költségeihez a többi egyházkerület nem járult hozzá – noha az indításkor ezt javasolta a Dunamelléki Egyházkerületi Tanács. [Uo. 11.])

[1437] SERI 1984, 28–30.

[1438] EK jkv. 1932. 123. p. 129.

[1439] Tárgyai: test- és élettan, nevelés-tanítás- és módszertan, gazdaságtan, rajz, ének-zene, kézimunka.

[1440] Írásbelit csak a neveléstudományi tárgyak köréből kellett tenniük. A szóbeli vizsga tárgyai: neveléstudományi tárgyak, magyar nyelvtan, alkotmánytan, Magyarország földrajza és gyakorlati tanítás.

[1441] EGEY 1980, 12–20.; EK jkv. 1933. 84. p. 91.; EK jkv. 1935. 125. p. 149.; EK jkv. 1938. 196. p. 237.; EK jkv, 1939. 152. p. 174.; EK jkv, 1941. 239. p. 259.

[1442] EGEY 1980, 12–13.; EK jkv. 1936. 298. p. 320.

[1443] EGEY 1980, 19–20.

[1444] EK jkv. 1931. 198. p. 164.; EGEY 1980, 15–16.; vö. SERI 1984, 39.

[1445] EK jkv. 1938. 199. p. 242.

[1446] EK jkv. 1937. 269. p. 230–231.; DMREK jkv. 1935. 42. p. 36–38.

[1447] EK jkv. 1931. 275. p. 283.; EK jkv. 1932. 195. p. 231.; EK jkv. 1933. 148. p. 202.; EK jkv. 1934. 218. p. 329.; EK jkv. 1935. 168. p. 238.; EK jkv. 1936. 265. p. 287.; EK jkv. 1937. 232. p., 288.; EK jkv. 1938. ápr. 167. p. 206.; EK jkv. 1939. ápr. 115. p. 143.; EK jkv. 1940. ápr. 229. p. 229.; EK jkv. 1941. 215. p. 225.; EK jkv. 1942. 102. p. 181.; EK jkv. 1943. 235. p. 339.

[1448] Uo.

[1449] Nem véletlenül hangsúlyozta a nagykőrösi lelkésztanító-képző tanfolyam megnyitásakor Váczy Ferenc igazgató Lutherre hivatkozva, hogy nem lehet diszharmóniáról beszélni, mert mindkét állás *„nevelés”*. (DONÁTH 2008, 383.) Ugyanezt emelte ki Tóth János szekszárdi lelkész 1935-ben megjelent tanulmányában. (SERI 1984, 16.)

[1450] EK jkv. 1931. 200. p. 168–174.; EK jkv. 1934. 160. p. 148.; EK jkv, 1941. 239. p. 249.; EK jkv. 1942. 44. p. 24.; EGEY 1980, 2.

[1451] EK jkv. 1927. 91. p. 88.

[1452] A VKM 1927-ben még ragaszkodott a teljes tanítóképesítő vizsga teljesítéséhez. (ZSL 2/a 90. a. 3710/1927. sz. Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1927. évi november hó 8-án tartott üléséről.)

[1453] EK jkv. 1929. 102. p. 110.

[1454] Uo.

[1455] EK jkv. 1931. 200. p. 170–172.

[1456] EK jkv. 1930. 5. sz. melléklet 451.; EK jkv. 1931. 200. p. 166.

[1457] Tóth János lelkészt idézi SERI, 1984, 50.

[1458] Idézi SERI 1984, 29.

[1459] Uo. 17.

[1460] Uo. 30.

[1461] Uo. 21–22., 17–18. A mulasztások száma utóbb a szigorú szabályozás miatt csökkent. Az egyházkerületi tanács ugyanis elrendelte, hogy a tanítóképzőnek minden hónapban fel kell terjesztenie a hiányzók névsorát az indoklással együtt, és mellékelnie kell a véleményét arról, hogy szerinte elfogadható-e a mulasztás. A püspököt pedig felhatalmazta, hogy szükség esetén fegyelmi eljárást indítson. (DMREK jkv. 1937. szept. 19-i tanácsülés 32. p. 208.)

[1462] KÖDÖBÖCZ 1986, 242. Egey Antal, aki a tanítóképzőnek az igazgatója is volt, nem látott ilyen problémát. (EGEY 1980, 20.)

[1463] EK jkv. 1933. 84. p. 91.; vö. EK jkv. 1931. 200. p. 169., 173. A tiszáninneni gyakorlatról lásd a kerületről szóló fejezetet!

[1464] EK jkv. 1934. 161. p. 149–150. A Dunamelléken külföldről visszatérve meg kellett kezdeni a tanítóképzést. (SERI 1984, 44.)

[1465] Dr. Kiss János ny. lelkészt idézi SERI 1984, 45.

[1466] EK jkv. 1931. 199. p. 165.; 200. p. 171.

[1467] PUKÁNSZKY 2006, 164.

[1468] Ezekben az években a lelkésztúlképzés miatt a lelkésznők elhelyezkedési nehézségekkel küzdhettek.

[1469] Sárospatakon egy nő szerzett a férfi teológusjelöltekkel együtt 1931/32-ben tanítói oklevelet. (EGEY 1980, 5.)

[1470] ZSL 2/a 90. b. 4060/1932. sz. Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1932. évi november hó 26-án tartott üléséről.

[1471] EK jkv. 1933. 88. p. 96–97.

[1472] Uo. 97–98.

[1473] EK jkv. 1934. 163. p. 150., 1. sz. melléklet, 335–337.

[1474] EK jkv. 1927. 91. p. 88.

[1475] EK jkv. 1929. 102. p. 113.

[1476] EK jkv. 1932. 123. p. 125.; EK jkv. 1933. 84. p. 91.

[1477] EK jkv. 1933. 86. p. 96. Hozzátesszük: tanítói túlképzés volt a korban. (Vö. EK jkv. 1934. 200. p. 215.)

[1478] Ek jkv. 1934. 1. sz. melléklet 336–337.

[1479] EK jkv. 1932. 123. p. 128.; EGEY 1980, 6–7.

[1480] A javasolt szöveg: *„Mivel ezek szerint N.N. a szabályszerű követelményeknek megfelelt, őt azoknak a református gyülekezeteknek … Tannyelvű elemi népiskoláiban való tanításra képesítettnek nyilvánítjuk, amelyekben az oktatást is a lelkész látja el.”* (EK jkv. 1935. 124. p. 142.)

[1481] Uo. Vö. EK jkv. 1936. 299. p. 322.; Vö. ZSL 2/a 90. b. 4790/1934. sz. Jegyzőkönyv a református egyetemes konvent elnöki tanácsának Budapesten, 1934. augusztus 13-án tartott üléséről.

[1482] EK jkv. 1936. 301. p. 324.

[1483] EK jkv. 1930. 149. p. 140.

[1484] EK jkv. 1927. 199. p. 199.; EK jkv. 1928. 228. p. 233–234.; EK jkv. 1929. 102. p. 112.; EK jkv. 1930. 149. p. 140.; EK jkv. 1931. 200. p. 167.; EK jkv. 1935. 191. p. 261–262.; EK jkv. 1937. 267. p. 329–330.,

291. p. 352–353.; EK jkv, 1939. 134. p. 156., 135. p. 156.; EK jkv. 1941. 244. p. 270–271.

[1485] Idézi SERI 1984, 46., 50.

[1486] Uo. 45.

[1487] Uo. Rácz Lajos pontos adatokat közöl erre vonatkozóan – cáfolni próbálva az ellenkező állításokat. (Uo. 47–48.)

[1488] Uo. 26–27. (SERI szerint a gyülekezeti munka főleg erre koncentrálódott.)

[1489] Uo. 49., 51. (Nagykőrösön 1943-ban a tanítói képesítést a vallásoktató lelkészi pályázat feltételévé tették. [Uo. 49.])

[1490] Uo. 44.

[1491] Uo. 45., 49.

[1492] BECKER é. n. 38. (A tanulmány 1938 előtt született, valószínűleg már az 1930-as években.)

[1493] Uo. 40.

[1494] Uo. 42.

[1495] Uo.

[1496] Hatásáról lásd DONÁTH 2008, 380–382.

[1497] Földrajz és szerves kémia a VKM engedélyével kimarad.

[1498] Hittan, magyar, német, mennyiségtan a VKM engedélyével kimarad.

[1499] EK jkv. 1930. 5. sz. melléklet, 449–452.

[1500] EK jkv. 1933. 2. sz. melléklet 361–362.

[1501] Rébay 2013 átdolgozása.

[1502] A szakirodalom elsősorban a Trianon utáni, kisebbségi létben eltöltött időszakra koncentrál (vö. pl. – hogy csak az újabb művekre utaljunk – BALOGH 1996, ESZENYI – ESZENYINÉ SZÉLES, 1992, POPÉLY 2005, OZSVÁTH 2003). Kivételt jelent NAGY (2012), A. SAJTI (2009) és részben TIBORI (2001) munkája.

[1503] EK jkv, 1940. 2. p. 3. (A lélekszámra nincs adat. Egy évvel korábban a visszakerült felvidéki és kárpátaljai egyházközségek száma 259, a reformátusok száma pedig kb. 199 400 fő volt. [EK jkv. 1939. 2. p. 4–5.])

[1504] EK jkv. 1941. 2. p. 4.

[1505] A magyarországi református egyház törvényei, 1941, 4–5., 8.
[1506] Uo. 11.
[1507] Uo. 7., 25.
[1508] EK jkv. 1941. 2. p. 4.
[1509] A magyarországi református egyház törvényei, 1941, 14–15.
[1510] EK jkv. 1940. 2. p. 4.; vö. EK jkv. 1942. 62. p. 100–101.
[1511] EK jkv. 1940. 2. p. 4.
[1512] Uo.
[1513] EREK jkv. 1941. 26. p. 42–43.
[1514] A háborús helyzetre történő hivatkozással az államosított iskolák 1941 után sem kerültek vissza az eredeti tulajdonosukhoz. (A. Sajti 2009, 71.) A református egyház ezért a templomi vallásoktatás és az ifjúsági munka megerősítésére, valamint vasárnapi iskolák alapítására törekedett. (DMREK jkv. 1943. 14. p. 30., 32.)
[1515] EK jkv. 1939. 167. p. 185–186.; Boldizsár Zeyk 2011, 39–43.; Popély 2005, 77–216.; A. Sajti 2009, 69. A Marosi Református Egyházmegye esetét lásd Berekméri 2022.
[1516] EK jkv. 1941. 2. p. 5.
[1517] EK jkv. 1942. 2. p. 5.
[1518] EK jkv. 1941. 2. p. 5.
[1519] Vö. Popély 2005, 82–83., 139., 158.; Balogh 1996, 40–108.
[1520] Írásunkban a visszaillesztés folyamatára fókuszálunk, a magyar állam kétségkívül újra megjelenő iskolai magyarosító politikájával nem foglalkozunk. A Délvidék példáját lásd A. Sajti 2009, 69–71.
[1521] A fenntartók nem is mindig várták meg a fejlesztéssel az egyházi főhatóság engedélyét. (EREK igazgatótanácsi jelentés 1943. 36., 83.)
[1522] EREK jkv. 1941. 38. p. 80–87.; EREK igazgatótanácsi jelentés 1943. 56., 124., 126.
[1523] Az 1920-as évek közepén a román állam *„kultúrzónákat”* alakított ki, amelyek egyike a magyarok által legnagyobb arányban lakott 10 vármegyére terjedt ki. Ezen térség állami iskoláiba a Regátról toboroztak tanítókat, akik magyarul ezért nem beszéltek. A nemzeti misszióra vállalkozó tanítók 50%-os fizetéspótlékot és egyéb

kedvezményeket kaptak. (Balogh 1996, 64–65.; Boldizsár Zeyk 2011, 41.; Ozsváth 2003, 47.)

[1524] EK jkv. 1943. 159. p. 240.

[1525] EK jkv. 1943. 360. p. 460–461.; EK jkv. 1944. 191. p. 270.

[1526] EREK jkv. 1941. 31. p. 60.; EREK igazgatótanácsi jelentés 1943. 17., 84. A kántortanítói oklevéllel vagy legalább kétéves tanítási gyakorlattal rendelkező tanítók kétéves tanfolyamon vehettek részt a kolozsvári református teológián, s így lévitaképesítést szerezhettek. (*Szabályzat a lelkészképzésről és képesítésről…*, 1939, 60–61.)

[1527] EK jkv. 1943. 235. p. 346.

[1528] Miközben honosító érettségi vizsga letételét elvárta a magyarországi felsőoktatási intézményekbe jelentkezőktől. (EK 1941. jkv. 254. p. 335–338.)

[1529] EK jkv. 1939. 201. p. 291.; EK jkv. 1940. 265. p. 249.

[1530] Vö. Dunántúli Egyházkerületről szóló fejezet.

[1531] EK jkv. 1941. 215. p. 229.; EK jkv. 1943. 235. p. 345., 238. p. 348.; vö. Farkas 2011, 123.

[1532] A Szatmárnémetiben működő tanítónőképző (vö. Bura 1999, 160.; Kónya 2009, 627–640. és Szabó 2009, 87.) a konventi forrásokban például leánylíceumként szerepel.

[1533] Vö. Ozsváth 2009, 538–609.

[1534] Vö. Lukács, Molnár, Szabó 2009, 852–901.

[1535] EK jkv. 1943. 202. p. 275–277.; EK jkv. 1944. 139. p. 200–201.

[1536] Az alapításról lásd Popély 2005, 117–119., 246–247.

[1537] DTREK jkv. 1940. jan. 22. p. 19.; DTREK jkv. 1940. nov. 158. p. 102.; DTREK jkv. 1941. 222. p. 110–111.; DTREK jkv. 1942. 206. p. 104–106., 222. p. 112.; DTREK jkv. 1943. 77. p. 34–39.; EK jkv. 1941. 2. p. 6., 312. p. 426., 326. p. 453–456.; EK jkv. 1942. 86. p. 151–153., 267. p. 347.; EK jkv. 1943. 214. p. 296–298.; EK jkv. 1944. 137. p. 199–200., 139. p. 200–201. (További részelek a Dunántúli Egyházkerületről szóló fejezetben.)

[1538] TTREK jkv. 1941. 314. p. 305–306.; TTREK jkv. 1942. 293. p. 127., 350. p. 173–177.; TTREK jkv. 1943. 328. p. 94–95.; EK jkv. 1943. 215. p. 298–302.

[1539] EK jkv. 1942. 79. p. 123.; EK jkv. 1944. 135. p. 190., 194.

[1540] EK jkv. 1942. 79. p. 129.; EK jkv. 1943. 201. p. 269.

[1541] A református egyház eleve aránylag kevés polgári iskolát működtetett 1918 előtt. Ezek közt található a marosvásárhelyi (1891) és az ungvári (1901–1904) polgári leányiskola. (Barcza 1983, 123.; Fedinec 1999, 20.) Kárpátalja területén csak református elemi iskola működött 1918 és 1938 közt (Fedinec 1999, 16., 19.).

[1542] A. Sajti 2009, 70.; Popély 2005, 200.

[1543] A székelyudvarhelyi iskola nem volt elégedett a változással, azzal érvelt, hogy Székelyföldön Marosvásárhelytől délre így csak egyetlen leánygimnázium maradt. (EK jkv. 1943. 221. p. 319.) Sepsiszentgyörgyön a polgári leányiskolai tanulók részére továbbtanulási lehetőséget biztosított az 1942-ben alapított 2 éves női kereskedelmi szaktanfolyam, amely ekkoriban az ország egyetlen ilyen típusú református intézménye volt. (EK jkv. 1944. 146. p. 216–217.)

[1544] Nagyváradon 1941-től működött református polgári leányiskola, mégpedig négy osztállyal. Ugyanitt református leánygimnázium is fennállt, mégpedig mindkettő a megszűnt állami leánygimnázium épületében. (TTREK jkv. 1941. 5. melléklet, 411.)

[1545] EK jkv. 1942. 90. p. 142., 92. p. 155–156.; EK jkv. 1943. 211. p. 311–320.; EK jkv. 1944. 147. p. 217., 222–223.; EREK jkv. 1942. 89. p. 142.

[1546] EK jkv. 1942. 62. p. 62–64.; EK jkv. 1944. jkv. 122. p. 169.; Boldizsár Zeyk 2011, 42.

[1547] EK jkv. 1942. 62. p. 66.; EREK jkv. 1942. 81–85. p. 124–126.

[1548] Ebbe nem számítottuk bele a később megnyílt székelyudvarhelyi református, valamint a visszacsatoláskor még állami fenntartású, előtte és utána azonban közös evangélikus-református rimaszombati gimnáziumot, valamint a nagyváradi leánygimnáziumot.

[1549] EK jkv. 1941. 252. p. 331.; EK jkv. 1943. 178. p. 181–182.

[1550] *Románia, Erdély, Székelyudvarhely, a Református Kollégium épülete* (1921). Képszám: 30381. Fortepan/Makkai Sándor Protestáns Népfőiskolai Egyesület gyűjteménye, https://fortepan.hu/hu/photos/?id=30381.

[1551] Ezt Erdélyben az elemi iskoláknál is megfigyelhettük: ahol volt református iskola, ott az állami szüneteltette a működését. (EREK jkv. 1941. 36. p. 75.)

[1552] EK jkv. 1941. 252. p. 301.

[1553] EK jkv. 1943. 178. p. 181–182. Az iskola vezetése azonban később úgy nyilatkozott, hogy leánygimnázium helyett inkább leánylíceumra, illetve tanítónőképző intézetre lenne szükség, s a líceumi osztályok szervezését tűzte ki célul. A Konvent türelemre, az alkalmas idő kivárására intette. (EK jkv. 1944. 122. p. 169., 171.)

[1554] EK jkv. 1944. 122. p. 140.

[1555] EREK jkv. 1942. 32. p. 63.

[1556] TÁRNOK 1939, 34., 82. A losonci gimnáziumot a református egyház 1869-ben átadta az államnak. A szerződésbe azonban belefoglalta: az csak addig érvényes, amíg magyar Parlamentnek felelős kormány rendelkezik az iskola felett. 1919-ben erre a záradékra hivatkozva a gimnázium reformátussá vált, a csehszlovák hatalom azonban államosította. (SCHERER 1940, 4–5., 8., 61.)

[1557] EK jkv. 1941. 252. p. 325–331. (További részletek a Tiszáninneni Egyházkerülettel foglalkozó fejezetben.)

[1558] TIREK jkv. 1939. dec. 2. p. 46–47.

[1559] EK jkv. 1939. 167. p. 186–192.; EK jkv 1940. 272. sz. 264.

[1560] EK jkv. 1942. 44. p. 37., 253. p. 319–321.

[1561] EK jkv. 1943. 166. p. 155.

[1562] EK jkv. 1943. 242. p. 352.; EK jkv. 1943. 160. p. 243–244.

[1563] EK jkv. 1942. 327. p. 405.; EK jkv. 1943. 320. p. 432.; EK jkv. 1944. 79. p. 96. A konventi jegyzőkönyvekben valószínűleg aktuális létszámadatok szerepelnek, az árvák számáról és általában az intézmény történetéről lásd GALO (2012).

[1564] EK jvk 1941. 311. p. 419.

[1565] A Konvent szerint a református tantervben szereplő óraszám és a rendkívüli tárgyak oktatásának a lehetősége továbbra is lehetővé, sőt akár szükségessé teszi a rendes státusz fenntartását. (EK jkv. 1941. 309. p. 416–419.)

[1566] EK jkv. 1941. 252. p. 326.

[1567] DTREK jkv. 1941. 222. p. 111.

[1568] A Konvent válaszában a VKM hatáskörébe tartozónak nevezte a kérdést, s az iskolákat utasította a miniszteri rendelkezések betartására. A marosvásárhelyi kéréssel kapcsolatban ugyanakkor kijelentette, hogy az ellenkezik a klasszikus nyelvoktatás céljával. (EK jkv. 1944. 122. p. 169–170.)

[1569] EK jkv. 1941. 283. p. 286–287.

[1570] EK jkv. 1940. 242. p. 241.

[1571] EK jkv. 1941. 215. p. 231., 233.

[1572] EK jkv. 1944. 178. p. 257.

[1573] Vö. EK jkv. 1942. 92. p. 157. (A II. bécsi döntés előtt működő szepsiszentgyörgyi tanonciskoláról nincs információnk. A brassói tanonciskola és a csombordi téli gazdasági iskola Romániában maradt. [VÁSÁRHELYI 1940, 22.])

[1574] EK jkv. 1944. 124. p. 174.

[1575] Uo.

[1576] Uo. 175–176. (Hogy a kezdeményezés realizálódott-e, arról nincs információnk.)

[1577] DMREK jkv. 1943. nov. 14. p. 30.

[1578] Uo. 218. p. 166.

[1579] Uo. 32.

[1580] TTREK jkv. 1941. V. melléklet 411. (Ebben az egyházkerületben volt a legerősebb az iskolafeladási hajlandóság.)

[1581] EREK jkv. 1941. 26. p. 48–49., 215. p. 230.

[1582] Uo. 26. p. 39.

[1583] Uo. 12., 17., 42–43., EREK jkv. 1942. 32. p. 36.; EREK igazgatótanácsi jelentés 1943. 4.; TTREK jkv. 1942. I. Melléklet 376.

[1584] EREK igazgatótanácsi jelentés 1943. 55.

[1585] Ez a forrásokból egyértelműen leszűrhető, sőt Vásárhelyi püspök is így nyilatkozott. (EREK jkv. 1942. 32. p. 35–36.) A. SAJTI Enikő a Délvidék esetén szintén *„sikeresnek”* nevezi ezt a folyamatot. (A. SAJTI 2009, 71.)

[1586] Első megjelenés: Rébay 2012.

[1587] Vö. Szabó 2010, 41–43.; Nagy 2000, 117–118.

[1588] Giczi 2009, 21.

[1589] Tökéczki 1999, 312.

[1590] Ezúton is szeretnék köszönetet mondani az Evangélikus Országos Levéltár igazgatójának, Czenthe Miklósnak és kollégáinak a szíves segítségéért.

[1591] Vö. Nagy 2000.

[1592] Zomboryné 2008.

[1593] Egyház kifejezés alatt a jelen fejezetben az evangélikus egyházat értjük.

[1594] Zoványi 1977, 46–47.

[1595] BEEK jkv. 63. p. 85.

[1596] BEEK jkv. 1924. 15. p. 23.

[1597] Raffay székfoglalójában így fogalmazott: *„…emelkedésünk hatalmas tényezői iskoláink. Az evangélikus tanintézeteket multak nagyságának és dicsőségének fénye övezi. Kapuikban mindenkor a kultúra és haladás angyalai álltak őrt. Sajátos értékük fényforrása azonban meghalványult. Meghalványult, de el nem veszett. E fényforrás az evangéliomi szellem és az egyéni nevelés. E kettő összefügg és egymást feltételezi. Evangéliumi szellem nélkül nem nevelhetünk egyéniségeket, öntudatos egyéniség kifejlesztése nélkül pedig az evangéliomi szellemnek nincs igazán otthona.”* (BEEK jkv. 1918. szept. 7. p. 23–24.) A nevelési eszményekről szólt az 1930. évi jelentésében is. (Vö. BEEK jkv. 1930. 7. p. 9–10.)

[1598] Ez főleg a középiskolákat érintette – lásd ott.

[1599] BEEK jkv. 1918. szept. 10. p. 32.

[1600] Detre é. n. 127.; BEEK jkv. 1920. 4. p. 10–11.

[1601] BEEK jkv. 1925. 13. p. 23. Hogy végül elkezdődött-e és milyen nagyságban az iskolák fejlesztése, arról nincs ismeretünk. (Vö. pl. BEEK jkv. 1928. 14. p. 20.) Raffay 1929 októberében már elsietettnek nevezte a népiskolai oktatás bővítését. (BEEK jkv. 1929. okt. 2. p. 35.)

[1602] BEEK jkv. 1920. 4. p. 9. Raffay hangsúlyozta: az elszakított egyházközségekről, iskolákról az egyház soha nem fog lemondani. (Uo. 10.)

[1603] Az egyes iskolákkal részletesebben foglalkozik ZOMBORYNÉ (2008, 23–25.).

[1604] BEEK jkv. 1918. szept. 10. p. 40.; BEEK jkv. 1921. 6. p. 15.

[1605] BEEK jkv. 1918. szept. 73. p. 93.

[1606] BEEK jkv. 1921. 6. p. 15.

[1607] Az alapkövet 1929-ben helyezték el. Az építkezés anyagi okokból elhúzódott. Befejezéséhez a fenntartó kölcsönt vett fel. (BEEK jkv. 1930. 7. p. 12., 14. p. 29.; BEEK jkv. 1932. 6. p. 18., III. Függelék 52.)

[1608] BEEK jkv. 1921. 56. p. 31–32. (Külföldi tanulmányok esetén feltétel is lehetett.)

[1609] A képek (egy kivétellel) az Evangélikus Országos Gyűjteményben találhatók. Közlésükért köszönetem fejezem ki Harmati Béla László igazgató úrnak. A 4. kép forrása: *Magyarország, Budapest VI., Budapest VII., a fasori evangélikus templom és a Budapest-Fasori Evangélikus Gimnázium…* (1938). Képszám: 124095. Fortepan/Stuber Andrea. https://fortepan.hu/hu/photos/?id=124095.

[1610] Arról, hogy valamelyik gimnázium megszűnése vagy átalakítása szóba került volna, nincs tudomásunk. A lehetőség azonban fennállt, ahogy ezt a református középiskolák története mutatja. (Vö. RÉBAY 2010, 78.)

[1611] BEEK jkv. 1924. 7. p. 12–13.; Vö. NAGY 2000, 134–137.

[1612] BEEK jkv. 1925. 33. p. 28–29. A középiskolai kerületi tanfelügyelő (dr. Hittrich Ödön) szintén ellenezte a döntést. Megtartotta volna a régi rendszert, azzal a különbséggel, hogy a görögpótló helyett modern idegen nyelv választását tette volna lehetővé – a görög mellett. (BEEK jkv. 1925. I. Függelék 54.)

[1613] BEEK jkv. 1925. I. Függelék 53. Az évtized végére a számuk megnövekedett: 1927/28: 9%, 1928/29: 6%, 1929/30: 12,5%. (BEEK jkv. 1929. okt. 17. p. 47.; BEEK jkv. 1930. 14. p. 28.)

[1614] BEEK jkv. 1927. 8. p. 11., 28., 34. p. 42.; BEEK jkv. 1928. 8. p. 14., 16. p. 23.; BEEK jkv. 1929. okt. 17. p. 47.; Vö. BEEK jkv. 1930. 14. p. 29.; BEEK jkv. 1931. 8. p. 13., 19/a p. 19., V. Függelék 40.

[1615] BEEK jkv. 1929. okt. 2. p. 35.

[1616] BEEK jkv. 1929. okt. 17. p. 47.

[1617] BEEK jkv. 1930. 7. p. 12.
[1618] BEEK jkv. 1932. III. Függelék 52.
[1619] BEEK jkv. 1918. ápr., 18. p. 13–14., 19. p. 14.;1918. szept., 10. p. 36–38., 79. p. 96–102.; vö. Zomboryné 2008, 32–34.
[1620] BEEK jkv. 1921. 78. p. 45.
[1621] BEEK jkv. 1924. 7. p. 18., 21., 24. p. 33.; BEEK jkv. 1925. 5. p. 17.; BEEK jkv. 1927. 8. p. 20.
[1622] BEEK jkv. 1928. 8. p. 13., 20. p. 24.
[1623] BEEK jkv. 1925. 37. p. 30–31.; BEEK jkv. 1926. 5. p. 16., 37. p. 34–35.; BEEK jkv. 1927. 37. p. 44.; BEEK jkv. 1929. okt. 17. p. 48., 19. p. 51.
[1624] BEEK jkv. 1927. 23. p. 39.; BEEK jkv. 1929. máj. 11. p. 6.
[1625] BEEK jkv. 1928. 20. p. 24., 21. p. 25.
[1626] BEEK jkv. 1930. 13. p. 28.
[1627] Vö. Zomboryné 2008, 41–42.; BEEK jkv. 1921. 77. p. 42.
[1628] BEEK jkv. 1918. szept. 73. p. 91. Vö. koedukációról szóló fejezet a problématörténeti részben.
[1629] Mészáros 1988, 316.
[1630] BEEK jkv. 1918. ápr., 21. p. 15–16.; 1918. szept. 10. p. 35.
[1631] BEEK jkv. 1920. 4. p. 20.; BEEK jkv. 1931. V. Függelék 42. A növendékek között az evangélikusok aránya 1924/25-ben 32% (57 fő), egy évvel korábban 30% (41 fő) volt. (BEEK jkv. 1925. I. Függelék 58.) Ez az arány később emelkedett: 46% (1928/29), 49% (1929/30), 55% (1930/31). (BEEK jkv. 1931. V. Függelék 43.)
[1632] BEEK jkv. 1929. okt. 17. p. 49.; BEEK jkv. 1930. I. Függelék 49.
[1633] Zomboryné 2008, 35–40.; BEEK jkv. 1927. 8. p. 20.
[1634] Rébay 2009, 148–150.
[1635] BEEK jkv. 1925. I. Függelék 58.; BEEK jkv. 1929. okt. 2. p. 29.; BEEK jkv. 1930. 7. p. 13.; BEEK jkv. 1931. V. Függelék 43.; BEEK jkv. 1932. II. Függelék, 53. Mivel érettségi vizsgája nem képesített egyetemre, a felső osztályok végül lassan elnéptelenedtek, és a szülők is sürgették a típusváltást. (BEEK jkv. 1933. 6. p. 19.; Raffay 1944, 44.)
[1636] Rébay 2011, 139–140., 150–151., 181.
[1637] BEEK jkv. 1918. szept. 7. p. 24.

[1638] BEEK jkv. 1918. szept. II. Függelék 6. p. 151.

[1639] 1920-től törvényhatósági bizottsági tag volt, korszakunk legvégén (1931) alelnökké választották. E pozíciót 1937-ig töltötte be. (SZENTGÁLI 1999, 158., 177.)

[1640] BEEK jkv. 1920. 4. p. 11–13.; Vö. BEEK jkv. 1924. 7. p. 14.

[1641] BEEK jkv. 1921. 6. p. 14.; (BEEK jkv. 1926. 5. p. 9–12.) Vö. továbbá BEEK jkv. 1928. 8. p. 7. Az újra és újra kiújult konfliktusokkal és azok okaival részletesen foglalkozott disszertációjában GICZI Zsolt. (GICZI 2009)

[1642] BEEK jkv. 1930. 3. p. 7.

[1643] Ezt a kerületi közgyűlés (vö. BEEK jkv. 1925. 20. p. 25.) és Raffay püspök konkrétan ki is mondta 1925-ben. Utóbbi így fogalmazott: „… *általános szabályul azt állítjuk fel, hogy meglévő intézeteinket meg kell tartanunk…*” (BEEK jkv. 1925. 5. p. 17.) Ld. továbbá BEEK jkv. 1929. okt. 2. p. 30.

[1644] BEEK jkv. 1924. 59. p. 44–45. 1933-ban [?] végül átadták a községnek. (BEEK jkv. 1932. 6. p. 16., BEEK jkv. 1933. 6. p. 21.)

[1645] BEEK jkv. 1925. 37. p. 31.

[1646] BEEK jkv. 1926. 5. p. 16–17.

[1647] Zsigmondy Jenő kerületi felügyelő is megfogalmazott hasonló véleményt. (Vö. BEEK jkv. 1925. 2. p. 6.)

[1648] BEEK jkv. 1921. 6. p. 10., 13. (Az első világháborút követően a protestáns egyházakban megerősödött a nemzetközi összefogás igénye. Raffay Sándor – Ravasz Lászlóhoz hasonlóan – igen aktív szerepet vállalt ezen a téren.)

[1649] A hiányzó internátusok egymást követően fel is épültek. BEEK jkv. 1921. 6. p. 10.; BEEK jkv. 1925. I. Függelék 54.; BEEK jkv. 1926. 5. p. 16.; BEEK jkv. 1927. 8. p. 20.; BEEK jkv. 1930. 7. p. 12.; BEEK jkv. 1931. V. Függelék 42.

[1650] Pl. BEEK jkv. 1924. 17. p. 26.; BEEK jkv. 1925. 14. p. 23–24.

[1651] BEEK jkv. 1921. 8. p. 18.; BEEK jkv. 1926. 5. p. 11.; BEEK jkv. 1927. 8. p. 16., 26.; BEEK jkv. 1928. 8. p. 11.; BEEK jkv. 1931. 8. p. 10. A Pesti Felső Egyházmegye 1928-ban ezért vetette fel, hogy a (kántor)tanítóknak gyakorlati teológiai tanfolyamot szervezzenek.

(BEEK jkv. 1928. 14. p. 20.) Arra is találtunk példát, hogy a kántorkodó tanítótól megkívánták a kántori oklevél megszerzését. (BEEK jkv. 1928. 14. p. 21.)

[1652] Raffay 1944, 49.

[1653] BEEK jkv. 1924. 7. p. 18., 22. p. 26–27.; BEEK jkv. 1930. 7. p. 14.

[1654] BEEK jkv. 1922. 50. p. 31., 67. p. 38.

[1655] EOL BEK 189. cs. 1207. (Békéscsabai főgimnázium jelentése.)

[1656] BEEK jkv. 1925. I, Függelék 53.

[1657] BEEK jkv. 1929. okt. 17. p. 46.; BEEK jkv. 1930. 14. p. 28.

[1658] Gyáni – Kövér 2006, 216.

[1659] BEEK jkv. 1921. 88. p. 48.

[1660] Vö. Zsigmondy Jenő felügyelői megnyitója. (BEEK jkv. 1922. 1. p. 5.)

[1661] BEEK jkv. 1922. 6. p. 8–10.

[1662] BEEK jkv. 1924. 7. p. 17., 20. p. 26.

[1663] Budapesten a nyolc gyülekezetből ötben, a bajai kivételével a III. Pesti Egyházmegye összes egyházközségében nem tartották hátrányosnak a más iskolában történő nevelést. Az I. Pesti Esperességből Cinkotáról és Újpestről jelentettek problémát, a II. Pesti Egyházmegyéből pedig csak Pilisből. Az Arad-Békési Egyházmegyében Medgyesegyháza a vallás anyanyelven történő oktatásnak lehetetlenségére panaszkodott. Ugyaninnen még Bodzásottlatka jelentett hátrányt. A Csanád-Csongrádi Esperesség területéről éltek a legtöbben (Hódmezővásárhely, Makó, Szeged és Tiszaföldvár) panasszal. Összesítve az adatlapot beküldő 55 gyülekezetből (leányegyházakkal együtt) 13 talált kifogásolnivalót ezen a téren, ami 24%-ot jelent.

[1664] 1918-ban szóba került ennek az iskolának az államosítása (lásd következő fejezet). Az itteni lelkészt pedig éppen 1923-ban a pánszlávizmus vádjával illették, ahogy Csanádalberti lelkészét is. (EOL BEK 188. cs. 1897.)

[1665] EOL BEK 190. cs. Budapesti esperesség, egyházi élet; Aradbékési Esperesség, egyházi élet…; Csanádcs. Esperesség, egyházi élet; 191. cs. I. Pestm. Esperesség, egyházi élet stb.; II. Pestm. Esperesség, egyházi

élet; III. Pestm. Esperesség, egyházi élet stb. [A Békési Esperességtől az EOL nem őriz adatlapokat.]

[1666] BEEK jkv. 1926. 21. p. 30.; BEEK jkv. 1927. 22. p. 39. A Pesti Egyházmegye évekig vonakodott végrehajtani a határozatot, a többi megszervezte az állást. (BEEK jkv. 1928. 14. p. 22.)

[1667] BEEK jkv. 1929. okt. 16. p. 45–46.; BEEK jkv. 1930. 13. p. 26.; BEEK jkv. 1931. 15. p. 18.

[1668] NAGY 2000, 76.

[1669] Vö. RÉBAY 2010, 76–77.

[1670] BEEK jkv. 1920. 4. p. 15.; BEEK jkv. 1930. 3. p. 6.

[1671] BEEK jkv. 1927. 8. p. 20.

[1672] BEEK jkv. 1918. szept. 10. p. 40.

[1673] BEEK jkv. 1921. 78. p. 44–45.; BEEK jkv. 1922. 68. p. 40.

[1674] BEEK jkv. 1926. 34. p. 33.; BEEK jkv. 8. p. 19–20., 15. p. 35–36., 35. p. 43.

[1675] Raffay székfoglaló beszédében 1918 szeptemberében ugyanis így szólt: *„népiskoláink lehető megtartását a múltból folyó kötelességünknek tekintem. Igaz, hogy a mindenfokú ingyenes állami népoktatás volna az ideál, amelyet minden országnak önmaga iránt való kötelessége volna megvalósítani. De igaz az is, hogy ez a magyar államra nézve, viszonyaiból kifolyólag, még sokáig ideál marad. Addig pedig az egyházak mint iskolafenntartók, az államnak olyan hűséges és készséges munkatársai, amelyektől az iskolákat igen komoly nemzeti vagy kulturális okok nélkül kisajátítani mindenképpen megokolatlan. Arra fogok törekedni, hogy iskoláját egyházkerületünk egyetlen egyháza sem áldozza fel a kényelem, vagy a könnyebb megélhetés kedvéért, de őrködni fogok azon is, hogy az iskolafenntartók az egyház méltóságának, tisztességének, államjogi hivatásának és társadalmi kötelezettségének megfelelően teljesítsék kötelességeiket s iskoláikat minden vonatkozásában a kellő színvonalon tartsák meg.”* (BEEK jkv. 1918. szept. 7. p. 24.)

[1676] BEEK jkv. 1922. 6. p. 12. Az autonómia védelmének elvét a jelentéshez kapcsolódó közgyűlési határozat is kimondta. (BEEK jkv. 1922. 6. p. 17.)

[1677] BEEK jkv. 1922. 47. p. 30. A pótlékokat beleértve. (BEEK jkv. 1927. 24. p. 40.)
[1678] BEEK jkv. 1929. okt. 16. p. 45.; vö. EOL BEK 188. cs. 1589.
[1679] BEEK jkv. 1922. 30. 27–28.
[1680] SÁRKÖZI 1980, 42.
[1681] EOL BEK 189. cs. ad 6./a 1922/23. évi tanügyi jelentés. Az évtized második felében is szerepelt a kerületi közgyűlésen a tanítói javadalom kérdése. (BEEK jkv. 1927. 24. p. 40., BEEK jkv. 1928. 14. p. 21.) Hozzá kell tennünk, hogy a felekezeti tanítók 1907 óta közhivatalnokoknak számítottak, s fizetésüket is előírták. (NAGY 2000, 131.) Más kérdés, hogy megkapták-e a nekik járó összeget.
[1682] BEEK jkv. 1929. okt. 2. p. 32., 16. p. 44.; BEEK jkv. 1929. okt. 16. p. 45.; BEEK jkv. 1930. 3. p. 6., 7. p. 14.; 13. p. 25.; BEEK jkv. 1931. 15. p. 18.
[1683] EOL BEK 189. cs. ad 6./a 1922/23. évi tanügyi jelentés. BEEK jkv. 1926. 15. p. 28.; BEEK jkv. 1927. 29/a p. 41.; BEEK jkv. 1929. okt. 2. p. 28.
[1684] EOL BEK 188. cs. 1880.
[1685] BEEK jkv. 1923. 12. p. 11.
[1686] EOL BEK 188. cs. 1880. A békési esperest az egyik ügy kapcsán a püspök külön megrótta erélytelenségéért. Az esperes ugyanis nem támogatta a kiscsákói tanító kérvényét. Raffay elvárta, hogy az egyházközség okiratokkal igazolja, hogy nem képes fizetni a tanítót, s hogy kéri az államsegélyt továbbra is. Hozzátette: *„Természetes, hogy a minisztérium a terhektől szabadulni igyekszik, de viszont az egyház soha nem képes azonnal átvállalni minden terhet, azt azonban alaposan ki kell mutatni.”* (EOL BEK 188. cs. 1865.) (A kiscsákói iskolát ábrázolja a 11. kép.) Az esperes válaszában beszámolt a megtett lépésekről. Ebben leírta, az orosházi iskola költségvetését azért nem csatolja, mert több a tanítók fizetése annál, mint amennyit a VKM engedélyez. (EOL BEK 188. cs. 1862.)
[1687] A békéscsabai tanítók esetét például problémásnak tartotta a helyi lelkész, aki szerzett jogok elvétele miatt jogtalannak nevezte az eljárást. (EOL BEK 188. cs. 1882.)
[1688] EOL BEK 188. cs. 1880.

[1689] EOL BEK 188. cs. 1851., 1852., 1859., 1865., 1867., 1884., 1885., 1886., 1924., 1940., 1941., 1949., 1952., 1962., 1575., 1588., 1591. A kérelmek egy része nem a gyülekezetektől, hanem a tanítóktól érkezett.

[1690] EOL BEK 188. cs. 1884., 1885., 1934., 2004., 2014.

[1691] A csömöri evangélikus egyház kérvényéről a vármegyei közigazgatási bizottsági döntését ld. EOL BEK 188. cs. 1924. A nagytarcsai tanító esetében a hatóság szintén a helyi javadalom ismételt megállapítására adott lehetőséget. (EOL BEK 188. cs. 2003.)

[1692] BEEK jkv. 1922. 32. p. 28.

[1693] BEEK jkv. 1924. 7. p. 13., 15. p. 25.

[1694] BEEK jkv. 1925. 53. p. 42.; BEEK jkv. 1926. 46. p. 38., 47. p. 38–39.; BEEK jkv. 1927. 48. p. 51.

[1695] BEEK jkv. 1925. 5. p. 14., 16. p. 24.; BEEK jkv. 1926. 15. p. 28.

[1696] RÉBAY 2010, 77.

[1697] BEEK jkv. 1927. 8. p. 11.; BEEK jkv. 1929. okt. 2. p. 30–31.

[1698] BEEK jkv. 1929. máj. 20. p. 9.; BEEK jkv. 1931. 37. p. 27.

[1699] BEEK jkv. 1930. 7. p. 13.

[1700] EOL BEK 188. cs. 1970.

[1701] EOL BEK 188. cs. 1970.

[1702] EOL BEK 188. cs. 2093.

[1703] EOL BEK 188. cs. 1970. melléklet (484/1924., 485/1924., 459/1924.); BEEK jkv. 1924. 7. p. 12. Az egyházkerület szerette volna a hozzájárulás arányát megváltoztatni. (Vö. BEEK jkv. 1924. 18. p. 26.) A tanítónőképzőnek 10%-ot kellett fizetnie. (BEEK jkv. 1925. II. Függelék 56.)

[1704] BEEK jkv. 1925. II. Függelék 53. 1928/29-ben ez az arány 85%, egy évvel később 87% volt. (A lakáspénzt nem beleszámolva.) A dologi kiadásokat a fenntartó fedezte szinte egészében. (BEEK jkv. 1929. okt. 17. p. 47.)

[1705] BEEK jkv. 1924. 7. p. 13.

[1706] BEEK jkv. 1929. okt. 16. p. 45.

[1707] Az egyház ezt többször is kérte. (Pl. BEEK jkv. 1929. okt. 16. p. 44.)

[1708] A Kondoroson folyt építkezéseket örökítették meg a 12. és a 13. képen.
[1709] Pl. BEEK jkv. 1927. 8. p. 20.
[1710] BEEK jkv. 1929. okt. 2. p. 27. Ugyanerre panaszkodott a Pesti Felső Egyházmegye főesperese is. (BEEK jkv. 1930. 13. p. 25.) Vö. SÁRKÖZI 1980, 85–88.
[1711] BEEK jkv. 1930. 7. p. 11., 13.
[1712] BEEK jkv. 1931. V. Függelék 41.; BEEK jkv. 1932. III. Függelék 51.
[1713] Feltehetőleg ezek is megszűntek, ahogy korábban a hódmezővásárhelyi. (BEEK jkv. 1931. 8. p. 13.; BEEK jkv. 1931. 15. p. 18.)
[1714] BEEK jkv. 1931. 8. p. 13., 23. p. 20., V. Függelék 43.
[1715] BEEK jkv. 1930. 7. p. 14.; BEEK jkv. 1931. 17. p. 19.
[1716] SÁRKÖZI 1980, 181.
[1717] BEEK jkv. 1924. 7. p. 12.
[1718] BEEK jkv. 1924. 7. p. 13–14., 20., 35. p. 35.; BEEK jkv. 1925. 5. p. 16.; BEEK jkv. 1926. 5. p. 17.; BEEK jkv. 1926. 36. p. 34. Az aszódi reálgimnázium 100 holdat kapott. (BEEK jkv. 1929. okt. 17. p. 47.)
[1719] Hogy az államosítás milyen összetett mechanizmusok eredményeként született meg esetenként, jól mutatja a dunántúli egyházkerülethez tartozó barcsi evangélikus népiskola története. Az intézmény több kísérletet követően (1898, 1901, 1908) végül 1932-ben került államosításra. Ennek hátterében nemcsak a gyülekezet rossz anyagi helyzete, hanem az evangélikus gyerekek számának erős megfogyatkozása, a helyi katolikus egyházzal kialakult konfliktus (az megtiltotta a katolikusok beiratkozását, amelynek következtében igen lecsökkent a létszám, s így súlyosbodtak a finanszírozási nehézségek), illetve az evangélikus püspök ellentétes célú politikája állt. Kapi Béla püspök ugyanis az iskola fenntartási költségei terhére inkább missziói lelkészi állást szeretett volna szervezni. Az okok együttese sodorta az iskolát az ellehetetlenülés határára, pedig hozzá a gyülekezet kimondottan ragaszkodott volna. Annyira lecsökkent a létszám, hogy a VKM megvonta az államsegélyt, a püspök elérte a tanító

nyugdíjazását. Végül a kerületi állami tanfelügyelő határozata vezetett az iskola bezárásához. (SOMOGYI 1974, 18–25., 30–38.)

[1720] BEEK jkv. 1918. szept. 63. p. 81–84.

[1721] BEEK jkv. 1918. szept. 67. p. 89.

[1722] BEEK jkv. 1923. 12. p. 11.; BEEK jkv. 1927. 31. p. 42.; BEEK jkv. 1929. okt. 45. p. 60., 49. p. 61.; BEEK jkv. 1930. 34. p. 37.

[1723] A témával részletesen foglalkozott GICZI. (GICZI 2009, 87–96.)

[1724] Ld. pl. BEEK jkv. 1922. 35. p. 28.; BEEK jkv. 1924. 15. p. 25.; BEEK jkv. 1926. 5. p. 16., 15. p. 28.; BEEK jkv. 1927. 27. p. 40.; BEEK jkv. 1929. okt. 46. p. 60., 47. p. 60.; BEEK jkv. 1930. 3. p. 6.

[1725] BEEK jkv. 1927. 8. p. 21., 21. p. 39.

[1726] BEEK jkv. 1927. 28. p. 41.

[1727] BEEK jkv. 1929. okt. 2. p. 28., 30., 10. p. 44.

[1728] BEEK jkv. 1932. 6. p.14.

[1729] BEEK jkv. 1932. 6. p.14.

[1730] BEEK jkv. 1929. okt. 2. p. 32.; BEEK jkv. 1930. 7. p. 11–12., 19.; BEEK jkv. 1931. 8. p. 11.; EOL BEK 237. cs. 1771.; EOL BEK 238. cs. 1854.; EOL BEK 245. cs. 1135., 1207., 1228., 1237, 1293.; EOL BEK 247. cs. 1657.

[1731] BEEK jkv. 1929. okt. 2. p. 36.

[1732] BEEK jkv. 1932. 6. p.18.

[1733] SÁRKÖZI 1980, 91–92., 95–96.

[1734] BEEK jkv. 1927. 8. p. 12.

[1735] BEEK jkv. 1929. máj. 27. p. 14–15.

[1736] BEEK jkv. 1929. okt. 3. p. 20.

[1737] Uo. 21–22. A kultúrfölény megtartásának feladatként történő értelmezése a következő évben tartott beszédének is az egyik fő gondolata volt. (BEEK jkv. 1930. 3. p. 7.)

[1738] A felekezetek iskolai autonómiájának elemeit összegezte SOMOGYI (1942, 41–42., 129–134.).

[1739] Ennek a véleményének szinte valamennyi püspöki jelentésében hangot adott. Vö. pl. BEEK jkv. 1924. 7. p. 14.; BEEK jkv. 1925. 5. p. 13–14.; BEEK jkv. 1926. 5. p. 12.; BEEK jkv. 1929. okt. 2. p. 26.; BEEK jkv. 1930. 7. p. 9–10.; BEEK jkv. 1931. 8. p. 9. (Lásd továbbá a

tankönyvekre vonatkoztatva: BEEK jkv. 1925. 29. p. 28.) Ottlyk értelmezése szerint a protestáns egyházi vezetés *„második államegyházi”* státuszt akart kiharcolni. (OTTLYK 1964, 428–429.)

[1740] BEEK jkv. 1928. 8. p. 9.

[1741] BEEK jkv. 1929. okt. 2. p. 34–35.

[1742] BEEK jkv. 1921. 6. p. 13. Raffay 1926-ban panaszt tett többek közt azért, mivel az egyik állami tanfelügyelő a „Dicsértessék a Jézus Krisztust!” köszönést írta elő. Nehezményezte azt is, hogy az állami iskolák tanévnyitóit katolikus templomokban tartják, s az összes tanulót kötelezik a részvételre. (BEEK jkv. 1926. 5. p. 13–14.)

[1743] Pl. BEEK jkv. 1921. 6. p. 13.; BEEK jkv. 1931. 8. p. 9., 13.

[1744] BEEK jkv. 1921. 6. p. 13–14.; BEEK jkv. 1922. 6. p. 11–12.

[1745] BEEK jkv. 1923. 4. p. 2–3.

[1746] BEEK jkv. 1923. 4. p. 3.

[1747] RAFFAY é. n. II. 30. (Petri [Petry] Pál a VKM protestánsügyi államtitkára volt.)

[1748] BEEK jkv. 1932. 6. p. 10.

[1749] EOL BEK 189. cs. ad 6./a 1922/23. évi tanügyi jelentés.

[1750] EOL BEK 188. cs. 1983.

[1751] BEEK jkv. 1927. 8. p. 13–14., 10. p. 32–34.; GICZI 2009, 70–85.

[1752] BEEK jkv. 1924. 7. p. 10–11.

[1753] BEEK jkv. 1925. 5. p. 14.

[1754] BEEK jkv. 1927. 8. p. 12.

[1755] BEEK jkv. 1927. 8. p. 12.

[1756] RAFFAY 1944, 24., 49–50.

[1757] BEEK jkv. 1926. 5. p. 13., 16. (Vö. RÉBAY 2010, 77.)

[1758] BEEK jkv. 1929. okt. 2. p. 32.

[1759] BEEK jkv. 1926. 72. p. 45.

[1760] Raffay 1920-ban így fogalmazott: *„Maga az állam is felismerte már a vallás népnevelő jelentőségét és nemzetnevelő nagy szerepét abból az erkölcsi borzalmas rombolásból, amelyet köztünk, népünk lelkében és ifjúságunk szellemében, iskoláinkban és társadalmunkban a vallástalan, materialista és egoista életfelfogás okozott.”* (BEEK jkv. 1920. 4. p. 14.)

[1761] BEEK jkv. 1921. 6. p. 10–11.

[1762] Uo. 11. Ezekkel a kérdésekkel a kerület felterjesztésére foglalkozott is az egyetemes egyház. (Vö. BEEK jkv. 1921. 89. p. 48.) Később is előkerült a kérdés – ld. pl. BEEK jkv. 1927. 19. p. 38.; BEEK jkv. 1931. 15. p. 18.

[1763] BEEK jkv. 1929. máj. 27. p. 13.

[1764] Pl. BEEK jkv. 1928. 14. p. 21.; BEEK jkv. 1929. okt. 2. p. 27.

[1765] BEEK jkv. 1927. 24. p. 39–40.

[1766] BEEK jkv. 1927. 20. p. 38–39.; BEEK jkv. 1928. 14. p. 22.; BEEK jkv. 1930. 13. p. 23.; BEEK jkv. 1931. 15. p. 18.

[1767] BEEK jkv. 1932. 6. p. 24., 14. p. 30.

[1768] NAGY 2000, 125–126; BEEK jkv. 1926. 35. p. 33.

[1769] Ennek a jogának az egyházkerület igyekezett érvényt szerezni. A vallásoktatás mellett ez volt a másik ok, amiért szorgalmazta, hogy evangélikusok által lakott településeken működő iskolákban legyen evangélikus tanító is. Tőle várta el ugyanis, hogy elvezesse az istentiszteletre a tanulókat. (BEEK jkv. 1925. 20. p. 25.)

[1770] BEEK jkv. 1920. 4. p. 15.; vö. OTTLYK 1964, 435–436.

[1771] BEEK jkv. 1921. 44. p. 26–28.; BEEK jkv. 1922. 6. p. 12.

[1772] BEEK jkv. 1922. 29. p. 27.; EOL BEK 189. cs. ad 6./a 1922/23. évi tanügyi jelentés.; BEEK jkv. 1925. 17. p. 24–25.; 20. p. 25.; BEEK jkv. 1926. 15. p. 28., 18. p. 29.; BEEK jkv. 1927. 24. p. 40.; BEEK jkv. 1929. okt. 2. p. 28., 16. p. 44.; BEEK jkv. 1930. 13. p. 24., 25.

[1773] Pontos cím a fejezetvégi forrásjegyzékekben.

[1774] A forrás az egyes képeknél. Mivel praktikus okokból a képek, ábrák, táblázatok, térképek számozása fejezetenként újrakezdődött, a jegyzékekben az oldalszámokat közöljük.

[1775] Az ábrák és táblázatok szerkesztője a szerző.